Беларускае гістарычнае таварыства

44

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2015

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Administracji i Cyfryzacji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,

Na okładce (I strona): o. Alexander Nadson, (IV strona): Białoruska Biblioteka i Muzeum im. Franciszka Skaryny w Londynie.

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

artykuły recenzyjne

in memoriam

Contents

academic papers

source materials

reviews

(see table of contents in Polish)

Уладзімір Падалінскі
(Мінск)

Праблематыка мясцовага самакіравання ў рашэннях вальнага сойма Рэчы Паспалітай (1569-1605 гг.)

Паводле рэформаў дзяржаўнага ладу Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ), праведзеных у 1564-1566 гг., паветы станавіліся цэнтрамі адміністрацыйнага, ваеннага, судовага і палітычнага жыцця лакальных сацыяльных структур — павятовых шляхецкіх карпарацый. На павятовых сойміках шляхта магла абмяркоўваць не толькі справы агульнадзяржаўнай важнасці, але і вырашаць актуальныя мясцовыя праблемы. Заключэнне ў 1569 г. Люблінскай уніі і ўтварэнне супольнага вальнага сойма Рэчы Паспалітай стварала новыя магчымасці для актывізацыі грамадскай дзейнасці павятовага шляхецтва. Прадстаўнічыя інстытуты ўлады сталі важнейшым звяном сацыяльнага ўзаемадзеяння паміж лакальнымі шляхецкімі супольнасцямі і цэнтральнай уладай. У дадзеным матэрыяле нас, перш за ўсё, будзе цікавіць менавіта роля вальнага сойма Рэчы Паспалітай у рэгуляванні пытанняў шляхецкага самакіравання ў ВКЛ за перыяд з 1569 па 1605 год. Звернем увагу, што даследаванне праблематыкі шляхецкага самакіравання ў Рэчы Паспалітай з'яўляецца вельмі актуальным у сучаснай гістарыяграфіі Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны[1].

За разглядаемы перыяд на вальных соймах Рэчы Паспалітай было ўхвалена 43 канстытуцыі, якія рэгулявалі розныя пытанні мясцовага жыцця паветаў і ваяводстваў ВКЛ[2]. Падкрэслім, што абсалютная большасць ухвалаў, звязаных з лакальнымі справамі, была створана менавіта з ініцыятывы павятовай шляхты. Гэтыя соймавыя канстытуцыі датычылі перш за ўсё пытанняў размежавання розных рэгіёнаў ВКЛ як з суседнімі тэрыторыямі Рэчы Паспалітай, так і паміж сабой

[1] Гл. напр.: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22-23 września 2009 roku*, red. U. Augustyniak i A. Zakrzewski, Warszawa 2010.

[2] Соймавыя канстытуцыі дадзенага перыяду надрукаваны ў: *Volumina Constitutionum*, t. II (1550-1609), vol. 1 (1550-1585), wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak, Warszawa 2005; t. II (1550-1609), vol. 2 (1587-1609), wyd. S. Grodziski, przedm. W. Uruszczak, Warszawa 2008.

(19)[3], арганізацыі судаводства на месцах (11) ды забеспячэння гандлю і шляхоў зносін (7). Таксама шэраг соймавых ухвалаў (канстытуцыі і падатковыя ўніверсалы) рэгламентавалі вырашэнне мясцовых падатковых спраў.

Надзвычай важнай праблемай для шляхты было *размежаванне* некаторых рэгіёнаў Вялікага Княства Літоўскага як з суседнімі землямі Кароны Польскай, так і паміж сабой. Адпаведныя соймавыя канстытуцыі з’яўляюцца добрай ілюстрацыяй тых непаразуменняў паміж Вялікім Княствам і Каронай, якія ўзніклі ўжо ў першыя гады існавання супольнай Рэчы Паспалітай. Інкарпарацыя ў 1569 г. у склад Польшчы зямель Падляшша, Валыні, Падолля і Кіеўшчыны спарадзіла шматлікія тэрытарыяльныя спрэчкі паміж двума складовымі часткамі Рэчы Паспалітай. Найперш, паўстала праблема вакол падсуднасці шляхты памежных рэгіёнаў судам Кароны або Вялікага Княства. Яшчэ на вальным сойме 1576 г., падобна, з ініцыятывы кароннага боку, разгарэлася спрэчка аб межах ВКЛ з Падляшскім ваяводствам, але яе вырашэнне адклалі на наступны сойм[4]. А ўжо ў 1581 г. была прынята канстытуцыя, якая прадугледжвала прызначэнне камісараў для вызначэння межаў Берасцейскага староства ВКЛ з Холмскай зямлёй Рускага ваяводства Кароны (арт. 13)[5]. Адна з канстытуцый (арт. 90), ухваленых соймам 1589 г., прызначала на размежаванне Падляшскага і Берасцейскага ваяводстваў камісараў „роўную колькасць з абодвух народаў”, а другая (арт. 74) — апісвала арганізацыю іх працы[6]. Аднак праблема аказалася вельмі сур’ёзнай, і камісія не змагла прыйсці да канкрэтнага рашэння, таму соймы зноў і зноў звярталіся да гэтага пытання. Канстытуцыі аб размежаванні Берасцейскага ваяводства і Гарадзенскага павета з Падляшшам прымаліся на соймах 1590-1591 (арт. 19), 1596 (арт. 7), 1598 (арт. 25), 1601 (арт. 36, 44) і іншых гадоў[7].

[3] З іх 17 датычылі размежавання ваяводстваў і паветаў ВКЛ з суседнімі тэрыторыямі Кароны Польскай або з Інфлянтамі, Прускім герцагствам ды Курляндскім і Земгальскім герцагствам.

[4] *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego. 1576-1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882, s. 304-305.

[5] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1, s. 448.

[6] Там жа, t. II, vol. 2, s. 113, 116. Пытанне аб парушэнні межаў Берасцейскага ваяводства ўздымаў Галоўны соймік ВКЛ у лютым 1589 г.: *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 87.

[7] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 179, 232-233, 244-245, 276, 279. Размежаванне паветаў актыўна абмяркоўвалася на сойме 1597 г., які скончыўся без прыняцця канстытуцый: *Dyaryusze sejmowe roku 1597. W dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 113-118.

Яшчэ адной праблемай стала вызначэнне межаў Мазыршчыны з Кіеўшчынай, падзеленых таксама ў 1569 г.: Мазырскі павет быў вылучаны са складу Кіеўскага ваяводства і застаўся ў межах ВКЛ. На вальным сойме 1589 г. была ўхвалена канстытуцыя (арт. 91) аб размежаванні Кіеўскага ваяводства з Мазырскім паветам Менскага ваяводства[8]. Аднак і яна неаднаразова паўтаралася наступнымі соймамі: 1593 (арт. 34), 1598 (арт. 10, 25, 29), 1601 (арт. 40) гг.[9] Канчаткова мяжа паміж Падляшшам і Кіеўшчынай з аднаго боку і ВКЛ з другога была вызначана толькі ў першай палове XVII ст.[10] Сойм зацвярджаў асабовы склад падобных камісій, вызначаў месца і час пачатку іх працы, а таксама надаваў камісарам, якія прызначаліся, як правіла, з мясцовай шляхты і ўраднікаў, неабмежаваныя паўнамоцтвы (*moc zupełną*) для вырашэння ўсіх спрэчных пытанняў.

З ініцыятывы шляхты паўставалі і канстытуцыі аб размежаванні ВКЛ з землямі, якія знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад Рэчы Паспалітай. Напрыклад, у студзені 1598 г. шляхта, сабраная на перадсоймавым сойміку ў Браславе, даручала сваім паслам дабіцца на сойме прызначэння камісараў для размежавання Браслаўскага павета з Курляндыяй[11]. На вальным сойме 1598 г. браслаўскія паслы скардзіліся на абывацеляў Курляндскага і Земгальскага герцагства, што тыя незаконна захопліваюць шляхецкіх і каралеўскіх падданых, землі, лясы, азёры, а таксама ўчыняюць наезды, забойствы і іншыя „крыўды і шкоды". У выніку, па просьбе паслоў была прынята канстытуцыя аб вызначэнні межаў Браслаўскага павета з Курляндскім герцагствам (арт. 26)[12]. Аднак прызначаныя камісары сваю задачу не выканалі, таму сойм 1601 г. (арт. 122) вызначыў новых камісараў на размежаванне Браслаўшчыны і Курляндыі[13]. Соймік Жамойцкага староства, у сваю чаргу, у студзені 1598 г. уздымаў пытанне аб межах з Прускім герцагствам і той жа Курляндыяй[14]. Магчыма, менавіта жамойцкія паслы

8 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 116.

9 Там жа, s. 205, 240, 245, 246, 278. Шляхта Віленскага павета ў студзені 1598 г. прасіла, каб землі Мазырскага павета не абкладаліся паборамі і падаткамі Кіеўскага ваяводства: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далей: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (далей: AR), dz. II, nr 370, s. 4.

10 Д. Міхалюк, *Памежныя спрэчкі паміж Каронай і Вялікім Княствам Літоўскім у 16-17 стст. на прыкладзе Мельніцкай і Берасцейскай земляў*, „Гістарычны альманах", 2001, т. 5, с. 23-53; H. Litwin, *Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648*, Warszawa 2009, s. 14-15.

11 AGAD, AR, dz. II, nr 400, s. 1.

12 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 245.

13 Там жа, s. 293.

14 AGAD, AR, dz. II, nr 243, s. 3.

дабіліся прыняцця на сойме канстытуцыі аб размежаванні Юрбаркскага староства (дзяржавы) і лясніцтва з Прусіяй (арт. 27)[15]. Таксама ў 1601 г. па просьбе жамойцкіх паслоў была прынята яшчэ адна канстытуцыя (арт. 121) аб стварэнні камісіі, якая павінна была заняцца межамі Жамойцкага староства з Курляндскім і Земгальскім герцагствам[16].

Ухваляліся канстытуцыі і аб размежаванні зямель уласна Вялікага Княства Літоўскага. Так, на сойме 1590 г. пастанаўлялася (арт. 5), што межы Полацкага ваяводства неабходна ўдакладніць адпаведным падкаморым[17], г.зн. падкаморым полацкаму, браслаўскаму, ашмянскаму, менскаму, аршанскаму і віцебскаму. А ў 1601 г. соймавая канстытуцыя (арт. 123) даручала падкаморым правесці размежаванне Полацкага ваяводства, Віцебскага і Аршанскага паветаў[18]. Між іншым, спрэчкі аб дакладных межах паміж Полацкім і Віцебскім ваяводствамі цягнуліся на соймах Рэчы Паспалітай ужо даволі доўга. Напрыклад, яшчэ на вальным сойме 1576 г. віцебская шляхта скардзілася на парушэнне юрысдыкцыі іх ваяводства з боку полацкіх абывацеляў. І віцебскія паслы дабіліся ад караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя выдачы адпаведнага ліста (граматы) да тагачаснага полацкага ваяводы Мікалая Дарагастайскага, каб той «не вступовалъ за границы повету Витебского»[19]. Сама скарга, як можна зразумець з тэксту граматы, была складзена на перадсоймавым сойміку Віцебскага павета. Відавочна, што эфектыўнасць падобных камісій была нізкай. Не асабліва дапамагалі і спробы ўвесці грашовыя пакаранні (штрафы ў 100-200 грыўняў) для тых камісараў, якія ігнаравалі свае абавязкі і папросту не прыязджалі на пасяджэнні камісій[20].

Вальны сойм Рэчы Паспалітай надаваў значную ўвагу праблемам *арганізацыі мясцовага судаводства*. Ужо на Люблінскім сойме 1569 г. была ўхвалена канстытуцыя (арт. 82), на аснове якой наступныя соймы прымалі шматлікія пастановы аб забеспячэнні працы земскіх і гродскіх судоў у ваяводствах ды паветах Вялікага Княства Літоўска-

[15] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 245. Праўда, ва ўхвале гаворка вялася ў першую чаргу аб шкодах для каралеўскіх, а не шляхецкіх уладанняў.

[16] Там жа, s. 293.

[17] Там жа, s. 155.

[18] Там жа, s. 294.

[19] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: В 5 т.*, т. 3: *1544-1587 гг.*, Санкт-Петербург 1848, с. 199-200. Дарэчы, адным з соймавых паслоў быў Фёдар Храпавіцкі, віцебскі падкаморы, які паводле свайго ўрада павінен быў непасрэдна займацца пытаннямі межаў землеўладанняў.

[20] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 179, 233, 276, 279.

га. Гэтая канстытуцыя даручала старостам у павятовых цэнтрах вызначыць месцы для пабудовы дамоў, у якіх бы засядалі земскія суды і захоўваліся судовыя кнігі. Для яе выканання старостам павінны былі быць высланы спецыяльныя лісты з канцылярыі ВКЛ[21]. На сойме 1578 г. па просьбе паслоў Берасцейскага ваяводства была ўхвалена канстытуцыя (арт. 31), якая ўдакладняла рэалізацыю ўхвалы 1569 г. на практыцы. Згодна з ёй, мясцоваму старасту, кашталяну троцкаму і канцлеру ВКЛ Астафею Валовічу дазвалялася даць шляхце пляц у Берасці для пабудовы дома „на суды земскія і на захаванне кніг". Пры гэтым, канстытуцыя давала берасцейскай шляхце даволі шырокія паўнамоцтвы ў галіне мясцовага самакіравання. Па ўсеагульнай згодзе (выказанай, хутчэй за ўсё, на перадсоймавым сойміку) шляхта згаджалася выдаць спецыяльны падатак — 1 грош літоўскі з валокі на адзін год. Зборшчыкам падатку быў прызначаны, дарэчы, мясцовы земскі суддзя Адам Пацей. Сабраўшы грошы, пaборца павінен быў зрабіць справаздачу перад шляхтай на сесіі земскага суда. Затым мясцовае шляхецтва абрала б сярод сябе адказнага за пабудову дома і перадала яму сабраныя сродкі[22]. Зразумела, што для шляхты гэта было надзвычай актуальнае пытанне. Аднак, магчыма, практычнае выкананне падобных рашэнняў сутыкалася з праблемамі. Менавіта таму, на нашу думку, вальны сойм 1581 г. (арт. 46) яшчэ раз паўтарыў канстытуцыю 1569 г.[23] Пастановы 1569, 1578 і 1581 гг. сталі прававой падставай для пазнейшых соймавых ухвалаў, якія рэгламентавалі ўмовы пабудовы т.зв. „судовых дамоў" у ваяводствах і паветах Вялікага Княства.

На аснове канстытуцый 1578 і 1581 гг. і па просьбе мясцовых паслоў вальны сойм Рэчы Паспалітай 1589 г. дазваляў пабудаваць судовы дом у Пінску (арт. 93)[24]. Соймавая канстытуцыя 1590 г. (арт. 6) зацвердзіла рашэнне шляхты Гарадзенскага павета аб зборы спецыяльнага падатку на пабудову будынка для земскага суда, а да яго ўзвядзення судовыя пасяджэнні павінны былі адбывацца ў памяшканні гарадзенскага замка[25]. Заўважым, што адным з паслоў Пінскага павета

[21] Там жа, t. II, vol. 1, s. 255.

[22] Там жа, s. 412, 429.

[23] Там жа, s. 452. Магчыма, на аснове гэтай канстытуцыі дзесьці ў канцы 1581 — пачатку 1582 г. адбывалася пабудова будынка для земскага суда Жамойцкага староства ў Расейнах: *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, по разным предметам: В 2 ч.*, ч. II, Вильно 1843, с. 187-191.

[24] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 116.

[25] Там жа, s. 155.

на сойме 1589 г. быў пінскі земскі падсудак Міхал Дольскі, а паслом Гарадзенскага павета на сойме 1590 г. — мясцовы падкаморы Рыгор Масальскі, які ў свой час займаў пасады гарадзенскага падсудка і суддзі[26]. На нашу думку, менавіта гэтыя асобы, непасрэдна звязаныя з працай земскіх судоў у сваіх паветах, былі галоўнымі ініцыятарамі прыняцця падобных пастаноў. На сойме 1590 г. таксама было прынята рашэнне, „паводле канстытуцыі мінулага сойма", аб узвядзенні судовага дома і мураванні склепа для захоўвання судовых кніг у Браславе (арт. 9)[27]. Вальны сойм 1601 г. (арт. 126) перадаў „па просьбе і супольнай згодзе паслоў (...) на вечныя часы" абывацелям Ковенскага павета мураваную вежу ў ковенскім замку для правядзення пасяджэнняў земскіх судоў, захоўвання судовых кніг і ўтрымання злачынцаў. Ковенская шляхта гатова была правесці рамонт вежы за ўласны кошт[28], г.зн. выплаціць адпаведны падатак. Праўда, далёка не ўсе хацелі выдаткоўваць свае грошы на вырашэнне мясцовых праблем. Так, у інструкцыі, складзенай у студзені 1598 г. на сойміку Віленскага павета, паслам даручалася дабіцца на сойме, каб рамонт судовай ізбы ў Вільні і склепа для захоўвання судовых кніг ажыццяўляўся за кошт каралеўскага скарбу[29]. Па просьбе ваўкавыскай і ўпіцкай шляхты вальны сойм 1601 г. (арт. 127) даручаў старостам вызначыць у Ваўкавыску, Упіце і Панявежы (Упіцкі павет) месцы для пабудовы дамоў, у якіх бы засядалі земскія суды і захоўваліся судовыя кнігі[30]. Гэтая пастанова, безумоўна, была ўхвалена на падставе соймавых канстытуцый 1569 і 1581 гг. Дададзім таксама, што вальны сойм 1589 г. зацвердзіў просьбу паслоў Навагародскага павета адрамантаваць „стары мур у ніжнім навагародскім замку і вежу старую, над студняй ляжачую", і збудаваць там дом для правядзення судовых пасяджэнняў і захоўвання судовых кніг. Аднак асновай для гэтай канстытуцыі (арт. 94) стаў асобны гаспадарскі прывілей, а не ранейшыя ўхвалы соймаў Рэчы Паспалітай[31].

Павятовая шляхта ініцыявала на сойме разгляд і іншых пытанняў, звязаных з мясцовым судаводствам, што добра ілюструе наступны

26 У. Падалінскі, *Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст.*, [у:] *Леў Сапега (1557-1633 гг.) і яго час: зборнік навуковых артыкулаў*, рэдкал.: С. В. Марозава [і інш.], Гродна 2007, с. 35; *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, Vilnae 1758, t. 1, s. 239.

27 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 155.

28 Там жа, s. 294.

29 AGAD, AR, dz. II, nr 370, s. 5.

30 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 294.

31 Там жа, s. 117.

прыклад. Так, соймік Ашмянскага павета ў інструкцыі паслам на вальны сойм Рэчы Паспалітай 1590 г. даручаў разгледзець пытанне аб заснаванні судовага гродскага ўрада не толькі ў Ашмянах, але і ў Мядзелі[32]. У выніку, сойм, згодна з просьбай ашмянскай шляхты, пастанавіў (арт. 8 *O pisarzu oszmiańskim*), што староста Ашмянскага павета будзе мець яшчэ аднаго гродскага пісара ў Мядзелі, які (пісар) павінен запісваць у судовыя кнігі паведамленні возных аб розных злачынствах і выдаваць выпісы пад сваёй і старосты пячаткай[33]. Яшчэ адна канстытуцыя сойма 1590 г. (арт. 7) вызначала парадак правядзення земскіх судоў у Вількамірскім павеце. Справы шляхты, якая пражывала ў паўночнай частцы павета, павінны былі разглядацца ў Анікштах — „такім жа чынам, як у Ашмянах і ў Троках"[34]. Звернем таксама ўвагу, што ўхвала сойма 1601 г. (арт. 125) уводзіла ў Новагародскім павеце іншыя, у адрозненні ад астатніх зямель Вялікага Княства, тэрміны працы мясцовага земскага суда[35]. Прыведзеныя прыклады сведчаць, што вальны сойм Рэчы Паспалітай зацвярджаў значную колькасць выканаўчых і адміністрацыйных рашэнняў з галіны мясцовага судаводства, якія лакальныя шляхецкія супольнасці ВКЛ ініцыявалі і прымалі на павятовых сойміках.

Шмат увагі надавалася ў соймавых ухвалах пытанням арганізацыі *гандлю і шляхоў зносін*. Не будзем забываць, што шляхта актыўна ўдзельнічала ў аптовым гандлі: экспартавала збожжа і прадукцыю дрэваапрацоўкі, прывозіла з-за мяжы зброю, коней і іншыя важныя для сябе тавары. На соймах Рэчы Паспалітай земскія паслы дабіваліся прыняцця рашэнняў, якія датычылі перш за ўсё пабудовы сухапутных дарог, а таксама забеспячэння свабоднай навігацыі па рэках. Так, з ініцыятывы паслоў Ковенскага павета ў 1581 г. была прынятая канстытуцыя *O drogach Ziemie Żmudzkiej* (арт. 49). Паводле яе, у Жамойцкім старостве павінна была быць вызначана дарога, па якой шляхта магла б перавозіць тавары з уласнай гаспадаркі ў Прускае герцагства. Прычым, новыя „нязвыклыя" дарогі да Прусіі, праведзеныя праз пушчы, ліквідаваліся[36]. У канстытуцыі зацвярджалася таксама заснаван-

[32] AGAD, AR, dz. II, nr 242, s. 10. У інструкцыі асобна зазначалася, што павінны захоўвацца правы мясцовага старосты і земскі суд павінен быць у павеце толькі адзін.

[33] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 155.

[34] Там жа.

[35] Там жа, s. 294. Гл. таксама: D.Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564-1588)*, Vilnius 2006, p. 260, 282. Калі ў іншых паветах ВКЛ земскія суды пачыналі свае сесіі 6 студзеня, на Сёмуху і 29 верасня, то ў Новагародскім павеце — 2 лютага, 25 красавіка і 1 лістапада кожнага года.

[36] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1, s. 452. Гл. таксама: М. В. Доўнар-Заполь-

не склада „людзям купецкім” у Коўне. Аднак рашэнне гэтае рэалізавана не было, таму вальныя соймы 1598 і 1607 гг., па сутнасці, яшчэ раз паўтаралі канстытуцыю 1581 г.[37] У 1581 г., са спасылкай на рашэнне яшчэ сойма ВКЛ 1568 г. у Гародні, зацвярджалася (арт. 48) вольнае суднаходства па рацэ Нявежыс і забаранялася стрымліваць яго ў Кейданах плацінай[38]. Важнасць гэтага рашэння заключалася ў тым, што р. Нявежыс давала магчымасць мясцовай шляхце і купцам выходзіць у Нёман і, адпаведна, дастаўляць свае тавары ў Каралявец. Дададзім таксама, што Статут ВКЛ 1588 г. (раздзел 1, артыкулы 29, 31) абавязваў шляхту за свой кошт ва ўласных маёнтках забяспечваць належны стан шляхоў зносін (дарог, мастоў і інш.)[39]. Пры гэтым, шляхта часам сама брала на сябе адказнасць за арганізацыю бяспечнай навігацыі па рэках. Напрыклад, на вальным сойме 1589 г. была ўхвалена канстытуцыя (арт. 92), якая дазваляла ў будучым, калі хто захоча, раку Швянтою (Вількамірскі павет) „для паспалітага пажытку (...) ачысціць”[40]. Можна прасачыць, як шляхта сачыла за ўмовамі суднаходства на практыцы. Так, купцы часта разбівалі свае судны на рацэ Стыр, якая працякала праз маёнтак Рэчыца Паўла Дарагастайскага ў Пінскім павеце. Вальны сойм 1598 г. прызначыў камісараў (арт. 34), якія павінны былі ацаніць сітуацыю і прызначыць на рацэ спецыяльнае мыта. Даходы з гэтага мыта ішлі П. Дарагастайскаму і яго нашчадкам, каб яны „вечнымі часамі” ачышчалі Стыр і, такім чынам, забяспечвалі там нармальную навігацыю[41].

У канцы XVI ст. шляхта на розных сойміках і з’ездах даволі часта ўздымала пытанне аб правядзенні кірмашоў, вольных ад усякіх мытных выплатаў. У выніку, вальны сойм Рэчы Паспалітай 1598 г. ухваліў канстытуцыю (арт. 35), паводле якой у буйнейшых гарадах Беларусі і Літвы, у адпаведнасці з іх прывілеямі, засноўваліся кірмашы, вольныя ад выплаты мыта. Гэтымі гарадамі былі Трокі, Гародня, Коўна, Навагародак, Віцебск, Берасце і Менск[42]. А на сойме 1601 г. была прынята яшчэ адна канстытуцыя (арт. 131), якая прадугледжвала пра-

скі, *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах*, падрыхт. да друку: А. І. Груша, Р. А. Аляхновіч, Мінск 2009, с. 439.

37 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1, s. 452; t. II, vol. 2, s. 245, 362.

38 *Русская историческая библиотека: В 39 т.*, т. 30: *Литовская Метрика. Отдел первый-второй*, ч. 3: *Книги публичных дел*, ред. И. И. Лаппо, Юрьев 1914, стб. 474-475; *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1, s. 452.

39 *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш., Мінск 1989, с. 97-99, 100.

40 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 116.

41 Там жа, s. 247.

42 Там жа.

вядзенне штогод у Менску двух вольных ад усякага мыта двухтыднёвых кірмашоў[43]. Падкрэслім, што соймавыя ўхвалы 1598 і 1601 гг. паўсталі менавіта з ініцыятывы шырокіх колаў павятовай шляхты Вялікага Княства Літоўскага[44].

Вялікакняская шляхта імкнулася на сойме Рэчы Паспалітай зацвердзіць рашэнні, якія б дазволілі на павятовым узроўні вырашаць некаторыя справы з галіны *фінансавай палітыкі* (напрыклад, прызначэнне зборшчыкаў пабораў, кантроль за зборам агульнадзяржаўных і мясцовых падаткаў). Так, на сойме 1589 г. у кожным ваяводстве ВКЛ прызначаліся шафары — адказныя за паступленне і размеркаванне ўхваленых падаткаў. Пры гэтым, справаздачу аб зборы падаткаў паборцы і шафары павінны былі зрабіць перад шляхтай менавіта на павятовых сойміках напярэдадні наступнага сойма[45]. Праўда, па нейкіх прычынах шляхта на сойміках, скліканых перад соймам 1590 г., праігнаравала падобныя справаздачы (так адбылося ў Полацкім і Менскім ваяводствах)[46]. І ў далейшым ад падобнай практыкі прызначэння шафараў адмовіліся. Трэба адзначыць, што з канца 1590-х гг. абранне паборцаў у рэгіёнах Рэчы Паспалітай усё часцей стала пераносіцца на паслясоймавыя, рэляцыйныя соймікі[47]. Канстытуцыя сойма 1601 г. (арт. 130) вызначала, што на рэляцыйных сойміках павінна была адбывацца і справаздача тых паборцаў, якія збіралі падатак на забеспячэнне („на страву”) мясцовых соймавых паслоў[48]. Дарэчы, пытанне аплаты паслам з рэгіёнаў Вялікага Княства іх дарогі і побыту на сойме неаднаразова ўздымалася шляхтай на ўсіх узроўнях парламенцкай сістэмы Рэчы Паспалітай яшчэ з 1569 г. Паводле Статута 1588 г. (раздз. 3, арт. 7), у паветах і ваяводствах ВКЛ павінен быў збірацца спецыяльны падатак „на страву” для земскіх паслоў[49]. У сваю чаргу, соймавыя канстытуцыі 1598 г. (арт. 30) і 1601 г. (арт. 130) вызначалі парадак пакарання (штраф у памеры 10 коп літоўскіх грошай) тых шляхцічаў, хто гэты падатак не выплаціў, а таксама паборцаў, якія не аддалі грошы

43 Там жа, s. 295.

44 У. Падалінскі, *Гандлёвая праблематыка ў працы прадстаўнічых структур улады Вялікага Княства Літоўскага (апошняя трэць XVI ст.)*, [у:] *Да сваёй гісторыі: Сярэднявечча і Ранні Новы час: зборнік навуковых артыкулаў, прысвечаных памяці Паўла Лойкі*, навук. рэд. В. А. Варонін, Смаленск 2013, с. 64.

45 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 133-134, 135-136.

46 *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией: В 39 т.*, т. 36: *Акты минского гродского суда (1582 и 1590)*, Вильно 1912, с. 382-383, 411, 415-416.

47 Гл. напр.: E. Opaliński, *Sejm srebrnego wieku (1587-1652). Między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001, s. 103-104.

48 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 295.

49 *Статут Вялікага княства Літоўскага*, с. 116-117.

паслам[50]. Заўважым, што ад выплаты «пенезей стравныхъ» вызваляліся гаспадарскія і царкоўныя маёнткі, а таксама ўладанні сенатараў, якія павінны былі ехаць на сойм за ўласныя сродкі.

Вальныя соймы Рэчы Паспалітай зацвярджалі падатковыя рашэнні павятовай шляхты, прынятыя ў надзвычайных сітуацыях, асабліва, у час войнаў і сацыяльных канфліктаў. Так, у сувязі з тым, што Менскі, Навагародскі і Упіцкі паветы ў пачатку 1596 г. ужо выплачвалі пабор на аплату ўласных атрадаў для барацьбы з казацкім бунтам Севярына Налівайкі, шляхта гэтых паветаў вызвалялася ад усякіх падаткаў, ухваленых на сойме 1596 г.[51] Падобная сітуацыя склалася і ў 1601 г. з Упіцкім паветам, шляхта якога яшчэ да сойма выдала пабор для найму жаўнераў на вайну са Швецыяй, што распачалася ў 1600 г.[52] Як ужо адзначалася вышэй, соймавымі канстытуцыямі таксама зацвярджаліся падаткі, ухваленыя павятовымі соймікамі на мясцовыя патрэбы, у прыватнасці на пабудову памяшканняў для земскіх судоў. У некаторых выпадках жаданні шляхты ў галіне фінансаў ішлі даволі далёка. Лідская шляхта на сойміку ў снежні 1596 г. даручала сваім паслам дабіцца на сойме прыняцця канстытуцыі, каб па прыкладзе Кароны ў кожным павеце Вялікага Княства былі заснаваны свае павятовыя скарбы. Прычым, у павятовы скарб павінен быў ісці падатак, як са свецкіх маёнткаў, у тым ліку сенатарскіх, так і духоўных[53]. Аднак ідэя гэтая не была рэалізавана. Вальны сойм забяспечваў лакальным шляхецкім карпарацыям даволі шырокія паўнамоцтвы ў прызначэнні падаткаў для вырашэння розных мясцовых спраў, у тым ліку, абароны і судаводства, а таксама ў кантролі за зборам агульнадзяржаўных падаткаў. Разам з тым, казаць пра дэцэнтралізацыю фінансавай сістэмы ВКЛ ці ўсёй Рэчы Паспалітай у дадзены перыяд не прыходзіцца.

[50] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 246, 295. Гл. таксама: A. Rachuba, *Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI-XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w 90-lecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 599-606; A. Radaman, *Uchwała sejmikowa powiatu nowogródzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2006, s. 145-156.

[51] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 230-231. Гл. таксама: H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595-1596 (inwazja S. Nalewajki)*, [у:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV-XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч, Мінск 2008, с. 210-216.

[52] *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, s. 304.

[53] *Dyaryusze sejmowe roku 1597*, s. 414.

Шляхта выносіла на разгляд сойма і іншыя праблемы, звязаныя з рознымі аспектамі мясцовага самакіравання. Некаторыя з іх вырашаліся, некаторыя — не. Напрыклад, так і не была аформлена ў выглядзе соймавай канстытуцыі просьба, прадстаўленая каралю і вялікаму князю Жыгімонту Вазе на вальным сойме 1597 г., аб тым, каб шляхта Полацкага ваяводства, згодна са старадаўнімі прывілеямі, сама абірала свайго ваяводу[54]. Адным з ініцыятараў просьбы з'яўляўся пасол Полацкага ваяводства Якуб Сямашка, а гэта дазваляе адназначна казаць, што пастулат аб выбарах ваяводы быў сфармуляваны на перадсоймавым сойміку ў Полацку. У любым выпадку, актыўная пазіцыя палітычнага народа ВКЛ[55] прывяла да таго, што ў 1597 г. новы полацкі ваявода Андрэй Сапега быў менавіта абраны полацкай шляхтай, а ўжо пасля гэтага прызначаны на свой урад Жыгімонтам Вазам[56].

Такім чынам, праблематыка мясцовага самакіравання займала трывалае месца ў працы вальнага сойма Рэчы Паспалітай канца XVI — пачатку XVII ст. Павятовая шляхта актыўна ініцыявала разгляд на сойме шырокага кола мясцовых спраў і дабівалася зацвярджэння адпаведных канстытуцый, што, дарэчы, сведчыла аб тым значэнні, якое надавалася вышэйшаму прадстаўнічаму інстытуту ўлады ў грамадскай свядомасці. У сваю чаргу, соймавыя ўхвалы стваралі спрыяльныя ўмовы для аўтаномнага функцыянавання лакальных шляхецкіх супольнасцей. Цэнтрамі вырашэння мясцовых праблем станавіліся павятовыя соймікі, прычым іх функцыі і паўнамоцтвы ў галіне самакіравання паступова пашыраліся. Разам з тым, рэалізацыя рашэнняў сойма на практыцы не заўсёды была эфектыўнай. Падкрэслім таксама, што соймавыя пастановы, якія датычылі лакальных спраў, даюць багаты матэрыял для вывучэння прававых асноў і практыкі жыцця павятовых карпарацый шляхты Вялікага Княства Літоўскага, іх палітычнай і прававой культуры, ступені актыўнасці рэгіянальных эліт у вырашэнні мясцовых праблем.

[54] Там жа, s. 92, 422.

[55] У канцы XVI ст. шляхта ВКЛ неаднаразова ўздымала пытанне аб выбарах полацкага і віцебскага ваяводаў: У. Падалінскі, *Соймавае прадстаўніцтва Полацкага ваяводства ў канцы XVI ст. Спроба аналізу*, [у:] *Полацкі музейны штогоднік (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 г.)*, уклад. Т. А. Джумантаева, А. У. Шумовіч, Т. Р. Смірнова, Полацк 2011, с. 180.

[56] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. КМФ-18, воп. 1, адз. зах. 286, арк. 120-121, 123 адв. — 124 адв. Інфармацыя А. Радамана.

Summary
The Problems of Local Government in the Resolutions of the General Diet (*Sejm*) of the Commonwealth in 1569–1605.

The article analyses the role of the General Diet of the Commonwealth in the regulation of nobles' self-government in the Grand Duchy of Lithuania in 1569–1605. A conclusion is made that the consideration of the local problems had a firm place in the work of the Diet at that time. The General Diet often approved decisions, related primarily to the delimitation between the various regions (districts), the organization of local legal proceedings, providing the trade and means of communication, the collection of local taxes. The district noble communities were the main initiator of such decisions. It must be stressed that the Diet resolutions gave broad powers in the field of self-government to the regional councils (*sejmiks*) of the GDL.

Streszczenie
Problematyka samorządu terytorialnego w decyzjach sejmu walnego Rzeczypospolitej w latach 1569-1605

Artykuł traktuje o roli sejmu walnego Rzeczypospolitej w regulowaniu kwestii samorządności szlacheckiej w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1569-1605. Autor artykułu dochodzi do wniosku, że w omawianym okresie problemy szczebla lokalnego zajmowały trwałe miejsce w pracy sejmu. Na sejmie przyjmowano uchwały w sprawie rozgraniczenia poszczególnych regionów, organizacji sądownictwa lokalnego, zabezpieczenia handlu i szlaków komunikacyjnych, zbierania podatków lokalnych. Głównym inicjatorem przyjmowania podobnych aktów prawnych była szlachta powiatowa. Należy podkreślić, że konstytucje sejmowe dawały sejmikom powiatowym WKL szerokie pełnomocnictwa w dziedzinie samorządności.

Uładzimir Padalinski – docent w Katedrze Najdawniejszej i Średniowiecznej Historii Białorusi Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, kandydat nauk historycznych. Zainteresowania badawcze: parlamentaryzm, instytucje przedstawicielskie władzy oraz elity polityczne Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI – pierwszej połowie XVII w.

Adrian Selin
(Saint-Petersburg)

Lithuanian Borderland in 1609: View from Smolensk Chancellery*

Introduction

Early Modern Moscow-Lithuanian Borderland is well studied. Its trace is the best investigated one among the borderlines of Muscovy. The case of the Russian-Lithuanian borderline was the basis of important theoretical reconstruction (by M. Krom and also A. Frolov[1]) in the sphere of the appearance of borders as signs of Early Modern states.

„Smolensk archive" and Sapiehas

New data for studying the Moscow-Lithuanian border is provided by the acts from the Smolensk Chancellery 1609-1611. The „Smolensk archive" is one of the „divided archives" of early 17th century (like also „Novgorod archive" and „Tikhvin archive" — term by Elisabeth Löfstrand). As in the archive of Novgorod Chancellery 1611-1616 the Smolensk archive collected the random samples of acts; the acts concerning previously unknown spheres of Muscovite day-to-day life were not bad preserved.

Traditionally the story of the Smolensk documents is considered as follows. They were the pure archive of Smolensk City Chancellery from the period of the siege 1609-1611 and some previous months. After Sigismund III took Smolensk it had become Polish military salvage and fall to Bereza estate archives. During Polish-Lithuanian „Potop" in mid-17th century Swedes had conquered it and the archive was taken to Sweden as also a trophy. In 1830s significant part of the archive was thieved by S. V. Solovjev and moved to Russia; then Solovjov sold some (all?) documents to Emperor's Archaeographic Commission in St. Petersburg. In 1840s some acts were

* This article is an output of a research project „Territorialization of Politics of Difference: Internal and External borders in Russian History" implemented as part of the Basic Research Program at the National Research University Higher School of Economics (HSE).

[1] M. M. Krom, *Changing Allegiances in the Age of State Building. The border between the Great Duchy of Lithuanea and the Great Principality of Moscow*, [in:] *Imagined. Negotiated. Remembered. Constructing European Borders and Borderlands*, Münster 2012, p. 15-30; А. А. Фролов, *Феномен «чернокунства» новгородско-литовских соглашений XV в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики", 2013, № 3 (53), с. 143-144.

published by the Archaeographic Commission, some lost unpublished. Now they are distributed to two archive collections in St. Petersburg Institute for History: Collection 124 (S. V. Solovjov; the acts published in 1842 are also kept there) and Collection 174 (Acts before 1613). The other part of Smolensk Chancellery in 17th century fall into Sko-Klöster Collection of Brahe Comtes, then in 1893 the Brahe (or Sko-Klöster) Collection became a part of State Archives (Svenska Riksarkiv) in Stockholm.

However the fate of the „Smolensk archive" is not so easy. Among the acts distributed to three archive collections (one in Stockholm and two in St. Petersburg) one could found not only acts from inside Smolensk before and during the siege of 1609-1611. Significant part of the documents were the petitions of Moscow State Court members and also provincial gentry (mostly from Smolensk and other West Russian towns) to Czar Wladislaw Zhigimontowich, also letters by Vasilij Shujskiy's adherents sieged in Troitsa to Moscow; letters by noble Muscovites to Chancellor Lev Sapieha with petitions for intercession. Many of the documents originated not from Smolensk but also from King Sigismund's field camp near it. Probably the story of the Smolensk archive was more complicated.

In June 1611 the archive of the City Chancellery was taken not by „Polish-Lithuanian officials" but personally by the Great Chancellor of Lithuania Lev Sapieha. He also held the documents been accumulated during the siege of the City in 1609-1611m especially concerning the relations with different Muscovite civil acts. Then, according to Igor' Tyumentsev, the archives of Lev Sapieha was kept for a while together with the field archives of his twice removed brother Jan Petr Sapieha, False Dmitriy II's hetman; a kind of „diffusion" between the two archives happened[2]. Bereza archive taken by Swedes in Lithuania in mid-17th which is known as „Smolensk archive" is mostly the remains of lost Lev Sapieha's archive with some acts from field archives of his twice removed brother. Letters from Troitsa to Moscow (including two letters of Xenia (Ol'ga) Godunova), 1609, belong to hetman Sapieha's archives, of course (Tyumentsev wrote about a number of postings taken by Sapieha's soldiers[3]). These documents (from hetman's field archives) had never been in Smolensk (they had the chance only after city conquering in June 1611, on the way to Lithuania).

In 1910 the documents from „Smolensk archive" were sent to Russia, to Jurij Gautier for publishing; Gautier started to study the Smolensk acts in

[2] *Русский архив гетмана Яна Сапеги 1608-1611 годов: опыт реконструкции и источниковедческого анализа*, Волгоград 2005, с. 8, 35, 36; S. Mirsky, N. Tupikova, N. Tyumentseva, *Новые документы архива Я. П. Сапеги*, „Canadian-American Slavic Studies", 2014, Vol. 48, Issue 1-2, p. 179-211.

[3] *Русский архив...*, с. 44.

1897, in Sweden. The publication of Smolensk acts held in connection with the Jubilee of Romanov's Dinasty in 1913 could not called average: Gautier was in a hurry, did not make good titles and missed sometimes words, sometimes parts of the acts. The publication of some Smolensk documents provided 70 years before Gautier, in 1840s was done much better. Now the documents of Smolensk archive in Stockholm are preserved in the same order they were sent to Gautier in 1910, in boxes, mixed with each other. In 2014 the project of digital description of Smolensk collection started, with the support of Rikbanken Jubileumfundet. The idea is also to reconstruct its volume including the losses of 19th century.

The documents of „Smolensk Chancellery 1609-1611" were used by historians since its first publication in 1842 and especially after Gautier's publication in 1912. Gautier also started to study the problem of borderline conflicts in Spring-Summer 1609. These conflicts anticipated the king's direct invasion to Moscow State in late August from Orsha). Gautier had also revealed a group of acts from Smolensk Chancellery connected with that conflicts and linked that group with acts been held in Archaeographic Commission collections.

The last important work where the problem of Smolensk-Lithuanian borderland was considered is the book by S. Aleksandrov about the Smolensk siege 1609-1611. The researcher showed how brothers Gosiewskis had conquered parts of Porechje and Schuchje Court districts, plotting on the texts of Court peasants' petitions and reports by outposts' heads[4].

Smolensk and Novgorod

The data from Smolensk archive is better to be studied in comparative prospective. Really, the data used by Aleksandrov is not unique; it is possible to place them in the context of similar documents of Moscow Time of Troubles. The closest analogue is the archives of Novgorod the Great, 1611-1617[5]. The both archives, from Novgorod and from Smolensk were taken entirely, without preliminary classification of acts and books. In Natalja Rybalko's paper the both City Chancelleries of Smolensk and Novgorod were considered as the two largest Chancelleries of Muscovite State[6]. I suppose such a characteristic is more connected with the extent of preservation of

4 С. В. Александров, *Смоленская осада 1609-1611 гг.*, Москва 2011.

5 E. Löfstrand, L. Nordquist, *Accounts of the Occupied City. Catalogue of the Novgorod Occupation Archives 1611-1617*, Serie 1, Stockholm 2005; Serie 2, Stockholm 2009.

6 Н. В. Рыбалко, *Приказная служба дьяков и подьячих в городах периода царствования Василия Шуйского*, [in:] *Государство и общество в России XV — начала XX века. Сборник статей памяти Н. Е. Носова*, Санкт-Петербург 2007, с. 277-307.

the archives (and the extent of its studying). But there could be found other two factors important to combine the two archives. The borderline situation of both cities determined similar specific traits in local gentry services (outpost, other borderline servings). In this direction the data from Smolensk looks more informative than the same from Novgorod.

The comparison of Smolensk governor Shein and Novgorod governor Prince Odoevskij is often in historical (including public historical) literature. The sum of known documents does not allow contrasting the two heroes of the Time of Troubles. They are too different and belong to different generations: Shein of 30 years old, typical product of adventurous civil war period who seized upon power in sieged Smolensk; and old boyar Prince Odoevskij who played the second roles in Novgorod government in 1611-1616 (died in 1616 in Novgorod still occupied by Swedes). No one could find in their fates the contrast of heroism and conformism. The date of Prince Odoevskij is much more the fate of a person whose carrier started in the age of Ivan the Terrible; Shein was a climber typical for the Time of Troubles. Musketeer Semen Igumnov in his petition in December 1610 addressed to „Muscovite State boyar and ruler Sovereign Mikhailo Borisovich (Shein)"[7] (in the same time in Novgorod a petition could be addressed to „Czar Wladislaw Zhigimontovich"). That was the unique case; in most petition the Smolensk inhabitants after August 1610 usually addressed to „the Boyars of Muscovite state".

The comparative analysis of the documents from Smolensk and Novgorod also shows sustainability of the border guarding system. The system of border-guarding in Smolensk-Velizh border gas quite close analogies in the system of border-guarding on Swedish-Russian borderline after delimitation in 1618 (and especially — after contr-epidemic measures in 1629-1630). The documents on the Smolensk border of 1609 are the earliest data on the border-guarding in Muscovite tradition (in forest zone, not in steppe).

Borderline attacks during the Time of Troubles

Documents connected with the borderline control organizing in early stage of the Time of Troubles are of most interest for studying the issue of Russian-Lithuanian borderline. The same could be mentioned concerning the documents of the time of the king's army step up to Smolensk and first weeks of the siege. The documents are mostly the correspondence of Smolensk governors with outpost officers concerning the problems of en-

[7] Явка стрельца Семена Игуменова приказа В. Г. Чихачева на стрельца того же приказа Никиту Иванова сына Сапожника, похваляющегося на него разными лихими делами за сказанную правду. 1610. 25.12, Архив Санкт-Петербургского института истории, кол. 174, оп. 2, д. 496.

forcing the border and including „Lithuanian events". Numerous peasants' petitions from the borderline districts are also well preserved. They include information on the attacks of brothers Gosiewskis and brothers Khripunovs (former Muscovite subjects) and then — about the gradual conquering of the Court districts by Lithuanians. The syncretism of the reports could be found when the Smolensk inhabitants after crossing the Lithuanian border made complains against the Lithuanian authorities who had accused them to be spies and in the same time told the Muscovite authorities about the moving of Lithuanian troops.

The struggle for North-Western parts of Smolensk area started immediately after the Jam-Zapolje armistice. After stopping the war in 1582 the argue for Velizh district started; because the points of the armistice did not regulate its borders. Moscow did not agree to transfer Velizh district to Lithuania because some parts of it belonged previously to Toropets. Shelamanova showed that Moscow did not succeed to keep these parts because of very active position of Vitebsk elder Stanislaw Pac, who conquered lands in Smolensk, Toropets and Velijie Luki districts after 1583. A. Filjushkin also wrote about non-stopped border war in this territory. According to him, on September 17, 1583 Boyar Council together with czar Ivan IV discussed „attacks in Luki, Toropets and Nevel'"; then 2000 servicemen headed be Prince Eletskij were sent to guard the border. Czar at that time was in great depression, thus only generals had argued with each other in that council[8]. In 1583 Lithuanians destroyed number of villages and parish centers in the area and the village Ogryzkovo was the object of Lithuanians' attacks also in 1584 and 1585, then it was connected to Velizh district[9].

Ju. Gautier wrote in 1912 about the vanguard battles on the Velizh border in 1609 according to the order by governor Shein to outpost officer Bashmakov to stop robbery in Schuchje district. The activities of Lithuanians from Velizh did not stop all the summer 1609. On July 21 they tried to organize the road cleaning and bridge making in Schuchje district in order to cut the rye in the district they named belonging to Velizh area. In the same time 53 peasants of Elshovo ten had sworn to Simon Gosiewski. Outpost officers wrote to Smolensk that the local recruits who had been sent to the border were deserting; they asked governor for „true military powers" to defend the border. Officer Zhidovinov complained that on May 31 he had no chance to go from Porechje district to Schuchje district because of alarm

8 А. И. Филюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы. Балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013, с. 170.

9 Н. Б. Шеламанова, *К вопросу об изучении источников по истории внешней политики России в конце XVI в.*, Москва 1962.

news. In the same time the musketeers and peasants from Porechje district refused to help him and sabotage his orders. In Schuchje district there was a local conflict: some of peasants followed their oath to Czar Vasilij Shujskiy, the others (headed by Lesunovs family) had sworn to Lithuania and received help from Velizh. On August 2 officer Bashmakov reported that local peasants who had already deserted to Lithuania started propaganda in Schuchje district for swearing Velizh Lord. At that point Bashmakov had no chance to stay against the upcoming Gosiewskis' invasion: he was hardly alone, the only gentleman with him, Boris Leskov was blind. Gautier wrote that Gosiewskis had continuously attacked these borderline districts to the extent that King Sigismund appeared from Orsha[10].

The conflicts on the Velizh border started in March 1609 were not the immediate reaction to the alliance between Muscovite State and Sweden. It were described by the sources as a set of borderline attacks typical for the borderland in 15-17th cc. One could found mutual calling each other traitors by court peasants, swearing to „Velizh Lords" made the peasants firstly traitors, then — „Lithuanians". Not only Gosiewskis started the attacks in spring 1609 but also former Muscovite subjects brothers Khripunovs.

The information on local geography of borderline in the documents of Smolensk archive adds a lot about the concrete infrastructure in this part of Smolensk area. In one petition Porechje peasants told the authorities that they had received news about how Aleksander Gosiewski plan to attack them: he „send his troops along three roads: through Schuchje district, directly throufg the wood and along the third road, through Surozh in boats (that means they would come along the Dvina river).

New political concepts of the Time of Troubles (treason, deserters) appeared in the lexica of acts in both the Chancelleries. Those concepts are very characteristic for the civil war and help to find the interpretation of locals as strangers: it appeared in bureaucratic discourse of acts but also had political and social senses. Different cases of usage provide different meanings. In the case of Novgorod documents the concept of treason appeared in the logic of struggle for estates; in Smolensk case — mostly in the context of struggle with Velizh neighbors for villages in Porechje and Schuchje districts. When parts of those districts were forced to swear to Lithuania by Simon Gosiewski the peasants who preserved to be Moscow subjects had complained that some of their former comrades had become traitors, followed the Lithuanians' orders and paved the roads from Velizh

[10] Ю. В. Готье, *Предисловие*, [in:] *Смутное время Московского государства*, вып. 6: *Памятники обороны Смоленска 1609-1611 гг.*, под редакцией и с предисловием Ю. В. Готье, Москва 1912, с. IX-X.

to Porechje[11]. However there were acts that vindicated the „traitors" also compiled in the context of „Russian-Lithuanian" opposition. According to the explanation of local peasants of Schuchje district some of them had to go to the Lithuanian side, but they had been forced by Lithuanians and Tartars „with sabers" in the same time there were no „previous felony"[12]. Just simply these texts show that the situation in Smolensk-Velizh borderland in 1609 was not simple and Gosiewskis were not only just conquerors but had a kind of positive program (probably primitive enough). The report of officer Zhidovinov told in details about the „Lithuanian Jaremka" from Velizh agitation in Schuchje district all over the parishes where the peasants had sworn to Velizh Lords: „go to Velizh with Your gold coins!" That Jaremka also came up to his outpost near St. Nicholas parish in Plai and threatened local peasants forcing them to swear to Great Dux of Lithuania because „the only one your modest parish lost in Muscovite hands!"[13].

Also the documents from Smolensk archive give examples of rhetoric concepts typical for the deposited city: siege service is a special merit; fear of futile charge of treason (slander, picking up red-handed evidences). In the conditions of repressive policy by governor Shein the concepts were actual indeed.

«The genuine border» described in Shein's letter to Velizh elder Aleksander Gosiewski could not be based on any covenant[14]. The border in that place as Shelamanova had shown was traced unilaterally and the final borderline agreement was not achieved even up to 1667 (Andrusovo armistice)[15].

Conclusions

The gradual conquering the parts of Porechje and Schuchje districts by Lithuanians according to the data of Smolensk archive was very similar to the processes studied by Viktor Temushev in the area of Gomel'-Starodub border century before. That was one of the most important points of the Smolensk archive data. Methods used in 1609 by Lithuanian elders in conquering parts of these districts were the same that had been used by Muscovite officials when conquering parts of Gomel' and other Lithuanian districts. Temushev described the Muscovite methods as follows: first, border districts were proclaimed to be belonged to Moscow. Then they were connected with the old Moscow districts. Also „extortionate attacks in borderland in order to make life conditions insufferable" had been initiated[16].

[11] *Памятники обороны Смоленска...*, документы 29, 30.
[12] Ibidem, док. 38.
[13] Ibidem, док. 39.
[14] Ibidem, док. 25.
[15] Н. Б. Шеламанова, *К вопросу об изучении...*
[16] В. Н. Темушев, *Первая московско-литовская пограничная война 1486-1494*, Москва 2014, с. 38.

Very similar things one could see in Smolensk-Velizh border in late 16 — early 17th cc. but in opposite order. Originally after the armistice in Jam-Zapolje Muscovites archly tried to transfer Velizh to Lithuania without countryside district; the result of further borderline argues (as cruel as skirmish) was the unilaterally delimitation from the Lithuanian side in 1601[17]. Then Lithuanians insisted on the parts of Porechje and Schuchje districts to be Mikulino district of Vitebsk land: the same model of conquering that was used by Muscovites in late 15th c. AS Sgelamanova showed territories conquered by Gosiewskis were just that „Mikulino district"; after Smolensk itself had been conquered by King Sigismund in 1611 the issue of the border in the area lost its actuality and the districts were returned to Smolensk land.

In practice the relations between Lithuanian and Smolensk inhabitants during the Time of Trouble were not as cruel as it comes from the literal reading some documents of Smolensk archive. That was proved with the data studied by V. Nazarov and B. Florya in 1974[18]. The merry meeting of Aleksander Gosiewski and his troops in Velikie Luki is well known. The governor in Velikie Luki Fedor Plescheev clearly was a hostage of rebels who had usurped power in the town; thus he met Lithuanians as the emancipators. In this area of Easter Europe the final stage of the Time of Troubles was followed with numerous compromises and lical armistices[19]. The studying of the concrete borderline between Porechje and Schuchje districts from one side and Velizh district from the other — those „genuine border" that appeared in Shein's letter to Gosiewski is the interesting direction for next research.

Streszczenie

Granica z Litwą 1609 roku – perspektywa smoleńska

Współczesna granica rosyjsko-litewska jest najlepiej zbadanym terenem spośród wszystkich obszarów granicznych Rosji. W artykule wykorzystano informacje z Archiwum w Smoleńsku, jednego z archiwów podzielonych, jak Novgorod Ockupationsarkivet i Tikhvin arkivet. Konflikty przygraniczne, które powstały w okolicach Wieliża w marcu 1609 roku nie stanowiły natychmiastowej reakcji Litwinów na sojusz rosyjsko-szwedzki. Dokumenty określają tę sytuację jako zaczepne działania przygraniczne typowe dla tych regionów w okresie między XV a XVII wiekiem. Stopniowa aneksja

[17] Н. Н. Бантыш-Каменский, *Переписка между Россией и Польшей*, т. 1: *1487-1584*, Москва 1861, с. 184-186; idem, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, т. 3, Москва 1897, с. 110-111.

[18] В. Д. Назаров, Б. Н. Флоря, *Крестьянское восстание под предводительством И. И. Болотникова и Речь Посполитая*, [in:] *Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков: проблемы, поиски, находки*, Ленинград 1974, с. 335-338.

[19] *Сборник Русского исторического общества*, т. 142, Москва 1913, с. 4, 7, 10, 19.

przez Litwinów okręgów granicznych Porieczje i Szczuczje w 1609 roku w znacznym stopniu przypominała podobne procesy, jakie rozgrywały się w poprzednim wieku na granicznych terenach między miastami Homel a Starodub. W 1609 roku pojawiły się w dokumentach smoleńskich nowe pojęcia, charakterystyczne dla okresu wielkiej smuty, takie jak „zdradzić" lub „dezerterzy". Były one częścią wizerunku „swoi" / „inni", który charakteryzował w czasach wojny domowej w XVII w. dyskurs sztuki, polityki oraz nauk społecznych.
Słowa kluczowe: Archiwum Smoleńskie, wielka smuta, Sapieha, Szein, Gosiewski, Wieliż.

Змест

Мяжа з Літвой 1609 года – смаленская перспектыва

Сучасная руска-літоўская мяжа – найлепш вывучаная тэрыторыя з ліку ўсіх прыгранічных раёнаў Расіі. У артыкуле выкарыстана інфармацыя са Смаленскага архіва, аднаго з падзеленых архіваў у „Novgorod Ockupationsarkivet" і „Tikhvin arkivet". Памежныя канфлікты, якія ўзнікалі ў наваколлі Веліжа ў сакавіку 1609 года, не былі вынікам неадкладнага рэагавання літоўцаў на руска-шведскі саюз. Дакументы называюць гэтую сітуацыю наступальнымі памежнымі дзеяннямі, характэрнымі для гэтых раёнаў паміж XV і XVII стст. Паступовы захоп літоўцамі памежных раёнаў Парэчча і Шчучае ў 1609 г. у значнай ступені нагадваў падобныя працэсы, якія разгортваліся ў мінулым стагоддзі на прыгранічнай тэрыторыі паміж гарадамі Гомель і Старадуб. У 1609 г. у смаленскіх дакументах з'явіліся новыя паняцці, характэрныя для перыяду Вялікай смуты, такія як „здрадзіць" альбо „дэзерціры". Былі яны часткай іміджу „свае" / „іншыя", які ў час грамадзянскай вайны ў XVII ст. характарызаваў дыскурс мастацтва, палітыкі і грамадазнаўчых навук.
Словы-ключы: Смаленскі архіў, Вялікая смута, Сапега, Шэін, Гасеўскі, Веліж.

Adrian Selin — doktor nauk historycznych, profesor Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Petersburgu (Rosja). Zainteresowania badawcze: prozopografia historyczna, historia Rosji Północno-Zachodniej w XVI-XVII ww., pogranicze rosyjsko-szwedzkie.

Jan Jurkiewicz
(Poznań)

Deductio herbu Pogonia — zapomniany zabytek piśmiennictwa historycznego z początku XVII w.

Przed blisko trzystu laty Kasper Niesiecki w pierwszym tomie swej *Korony Polskiej*, opisując herby książąt Czetwertyńskich, przytoczył objaśnienie genezy występującego w ich oraz innych książęcych rodów ruskich heraldyce wizerunku jeźdźca walczącego ze smokiem. Na objaśnienie to, które potraktował z dużą nieufnością, natrafił — jak podaje — w wydanej w 1606 r. książce Jędrzeja Suskiego zatytułowanej *Włoch albo rozmowa Włocha z Polakiem o swobodach i wolnościach narodu polskiego*[1]. Według Niesieckiego Suski „z Auguryusza Mataphrasta i innych greckich i ruskich pisarzów" wywiódł początki „pierwszego herbu" (z przedstawieniem jeźdźca zabijającego smoka) od wydarzenia, które miało mieć miejsce „koło roku 300 od Narodzenia Chrystusowego, za panowania greckiego książęcia Teodora", w którego ojczyźnie, Achai, objawił się „smok dziwnie wielki, nie tylko bydłu, ale i ludziom szkodzący". Teodor „za osobliwszą pomocą Boską, natarłszy nań koniem, przebił kopią i głowę uciął; od tego czasu potomkowie jego zbrojnego męża osobę na koniu, dzidą smoka przebijającego, za herb sobie wzięli". W przytoczonej przez Niesieckiego opowieści legenda o księciu Teodorze stanowi punkt wyjścia do przedstawienia początków Rusi Kijowskiej, Moskwy i Litwy. Dowiadujemy się więc, że „gdy Azyą Rzymianie opanowali"[2] potomkowie Teodora opuścili swą ojczyznę „we trzech wielkich pułkach". Jedni z nich osiedli nad Dnieprem i „wielkie miasto założyli, które Kijowem nazwali od drzewca kopii w herbie swoim, a stąd łacińscy historycy Drewlanami ich przezwali", inni obrali sobie siedziby nad Wołgą, „Jarosław zbudowali", a nazwano ich Roksolanami. Wreszcie trzecia grupa uchodźców dotarła nad Wilię. Uchodźcy nad tą rzeką „miasto Wilno fundowali i od tego Litvanes i Livones imienia nabyli". Dalej czytamy, iż „Słowacy (...) jednym imieniem te wszystkie prowincje tytułowali Russia, od ruszenia się z miejsca z wielkiemi wojskami. Stąd książęta kijowskie albo Drewlani jeźdźca

[1] K. Niesiecki, *Korona Polska przy złotey wolności starożytnymi ... kleynotami ... ozdobiona...*, t. I [cz. II], Lwów 1728, s. 384. J. Suski (ok. 1560 — ok. 1616), pisarz grodzki przemyski, autor broszur prawniczych, zob.: M. Kusznierowicz-Mikś, *Suski Jędrzej h. Lubicz*, „Polski Słownik Biograficzny" (dalej: PSB), 2009, t. 46, s. 57-58. Por.: L. Rostwo-Suski, *Jędrzej Suski z Rodstwa, prawnik i publicysta przemyski z przełomu XVI-XVII wieku*, „Rocznik Przemyski", 2001, t. 37, z. 3, s. 3-22.

[2] Być może opowieść mówiła o opanowaniu przez Rzymian Achai, którą Niesiecki omyłkowo zamienił na Azję (por. przypis 35).

zbrojnego, Moskwa obnażonego męża, który smoka przebijał, Litwa jeźdźca armatnego, w ręku goły miecz trzymającego, w herbie zażywa". Ten fantazyjny obraz początków ludów i państw zwraca uwagę swą odmiennością na tle panujących w XVI i XVII w. wyobrażeń o pochodzeniu Litwinów i Rusinów; przypisywanie im wspólnego rodowodu było w ówczesnym piśmiennictwie rzadkością[3]. Osobliwe są też inne, zaprezentowane w legendzie pomysły, jak utożsamienie zbrojnego jeźdźca z herbu Święty Jerzy, a także rycerza z litewskiej Pogoni z księciem Teodorem. Opowieść została w nauce — praktycznie biorąc — zapomniana, co spowodowane było zapewne zarówno krytycyzmem badaczy wobec jej fantazyjnej treści, jak i trudnościami w dotarciu do jej pierwotnego tekstu[4]. Przywołana przez Niesieckiego książka, to w istocie dzieło Łukasza Górnickiego *Rozmowa Polaka z Włochem* (dalej: *Rozmowa*), które Suski opublikował w 1616 r. pod swoim nazwiskiem, dołączając do tej edycji płody własnego pióra, w tym list dedykacyjny (datowany 21 marca 1616 r.) do księcia Adama Konstantego Ostrogskiego[5]. Według ustaleń Jakuba Zdzisława Lichańskiego nie była to pierwsza publikacja *Rozmowy*. Wcześniej, jak podaje, ukazała się jej anonimowa edycja, którą datuje na lata 1587-1589. Ona to stać się miała podstawą wydania Suskiego[6]. Niebawem *Rozmowa* została ponownie ogłoszona drukiem, tym razem pod nazwiskiem prawdziwego autora. Publikację tę, dedykowaną podobnie

3 Pomijam powszechne przypisywanie Litwinom i Słowianom (jeśli w ogóle ich rozróżniano) wspólnego pochodzenia od Jafeta.

4 Jako ciekawostkę przywołał fragment opowieści J. I. Kraszewski, ale najwidoczniej znał jej treść tylko z *Korony* Niesieckiego, zob.: J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. I, Wilno 1840, s. 362.

5 Pozostaje zagadką tytuł pod jakim *Rozmowę* ogłosił Suski. Wersje tytułu podane przez Niesieckiego budzą wątpliwości, a nie znany jest obecnie egzemplarz edycji Suskiego z zachowaną kartą tytułową. Kwestię tę szczegółowo rozpatruje A. Sitkowa, *Wokół listów dedykacyjnych w edycjach „Rozmowy Polaka z Włochem" Łukasza Górnickiego z 1616 roku*, „Rocznik Przemyski", 2008, t. 44, z. 3: Literatura, s. 23-34 (zwłaszcza s. 25-28); por.: taż, *Liberi et libri. Z wydawniczych dziejów spuścizny Łukasza Górnickiego w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Sarmackie Theatrum*, t. IV: *Studia o literaturze i książce dawnej*, red. R. Ocieczek i M. Jarczykowa, Katowice 2009, s. 15-37. Na podstawie wydania Suskiego z 1616 r. krytyczną edycję *Rozmowy* opracował Roman Pollak, zob.: Ł. Górnicki, *Pisma*, opr. R. Pollak, t. II, Warszawa 1961, s. 327-474.

6 J. Z. Lichański, *Sarmacki Castiglione*, „Przegląd Humanistyczny", 1982, t. 26, nr 9 (204), s. 112; tenże, *Łukasz Górnicki — sarmacki Castiglione*, Warszawa 1998, s. 34, 57-58; W. Tygielski, *Włosi w Polsce XVI-XVII wieku. Utracona szansa na modernizację*, Warszawa 2005, s. 467. A. Sitkowa (*Wokół listów*, s. 25, p. 14) identyfikuje w zbiorach krajowych dwa egzemplarze dzieła jako pochodzące z XVI-wiecznej edycji. Noszą one tytuł *Rozmowa Polaka z Włochem o wolnościach i prawach polskich*. R. Pollak przyjął ten tytuł, jako pierwotny, w swym krytycznym wydaniu *Rozmowy*, ale uznawał egzemplarze, identyfikowane obecnie jako pochodzące z końca XVI w., za przynależne do edycji Suskiego z 1616 r., którą uznał za pierwodruk.

jak poprzednia księciu A. K. Ostrogskiemu, przygotowali synowie Górnickiego, Jan i Łukasz, reagując w ten sposób na literacką kradzież Suskiego[7]. W liście dedykacyjnym (datowanym 20 sierpnia 1616 r.) objaśnili losy dzieła, wykazując plagiatorski charakter wcześniejszej edycji; nie ujawnili jednak nazwiska plagiatora. Rzecz z czasem poszła w zapomnienie, stąd też Niesiecki, natrafiwszy na egzemplarz wydania Suskiego, uznał tegoż za twórcę *Rozmowy*, później jednak zwątpił w jego autorstwo. W czwartym tomie swej *Korony* stwierdził, iż „Piotr Suski pisarz grodzki przemyski i poseł na sejm 1589. wydał do druku *Rozmowę Włocha z Polakiem o wolności, o prawie y obyczajach polskich*, 1616 in 4-to Cracov: ale to zda mi się praca Łukasza Górnickiego"[8]. Niebawem autorstwo Górnickiego wyraźnie stwierdził Józef Andrzej Załuski, a jego zdanie podzielili inni XVIII-wieczni bibliofile[9]. Do Jędrzeja Suskiego przylgnęła opinia plagiatora, którą jednak dalece nie wszyscy badacze akceptowali. Wśród wątpiących w dokonanie przez niego literackiej kradzieży spotykamy najwybitniejszych znawców staropolskiego piśmiennictwa[10]. Sceptycyzm uczonych był uzasadniony, ponieważ znane im egzemplarze wydania Suskiego były zdefektowane, a wskutek tego nie dawały podstawy do jednoznacznych wniosków[11]. Snuto więc np. domysły, że Suski posiadał nieautoryzowany rękopis *Rozmowy*, a gdy zmarł, jego krewni, mniemając, że on był autorem dzieła, ogłosili manuskrypt drukiem[12].

Nie jest jasne, czy zachowały się one w stanie pierwotnym, czy też są zdefektowane. Dopuszczając drugą z tych ewentualności można też domniemywać, że przed uszkodzeniem zawierały inną jeszcze, niż zachowana, wersję karty tytułowej.

7 *Rozmowa o Elekcyey, o Wolności, o Prawie y obyczaiach Polskich. Podczas Electiey Krola Jego Mci. Zygmunta III czyniona. Łukasza Górnickiego, niegdy Tykocińskiego y Wasiłkowskiego Starosty. Teraz nowo wydana przez Potomki iego, za pobudką vmknienia Tytułu y własności Authora prawdziwego*, W Krakowie v Dziedzicow Jakuba Siebeneychera, Roku Pańskiego 1616. [Ossolineum, sygn. XVII — 461].

8 K. Niesiecki, *Korona Polska*, t. IV, Lwów 1743, s. 241. W tym wypadku (odmiennie niż w I tomie *Korony*) Niesiecki poprawnie datował edycję Suskiego, ale omyłkowo zamienił jego imię na Piotr.

9 *Bibliografia polska Karola Estreichera* (dalej: *Bibliografia polska*), ogólnego zbioru t. 30 (cz. III, t. 19), wyd. S. Estreicher, Kraków 1934, s. 69.

10 Sprzeczne dane znajdujemy w *Bibliografii polskiej* — w t. 17 wskazanie na plagiat Suskiego, a w t. 30 uznanie, iż brak dowodów na to, aby był on wydawcą *Rozmowy* „a tym mniej plagiatorem", zob.: *Bibliografia polska*, t. 17 (cz. III, t. 6), Kraków 1890, s. 254; tamże, t. 30 (cz. III, t. 19), Kraków 1934, s. 69. R. Pollak przypuszczał, że Suski nie podawał się za autora *Rozmowy*, lecz wydał ją anonimowo, zob.: Ł. Górnicki, *Pisma*, s. 331 (przypis 3. wydawcy), 729 (*Noty bibliograficzne i edytorskie* R. Pollaka; dalej: *Noty*).

11 Ubolewał nad tym m.in. R. Pollak stwierdzając: „Niestety, żaden z dostępnych w kraju egzemplarzy tego wydania (edycji Suskiego — J. J.) nie zawiera dedykacji", zob.: Ł. Górnicki, *Pisma*, s. 729 (*Noty*).

12 B. Ulanowski, *Słowo wstępne*, [w:] J. Suski, *Korrektura prawa i procesu polskiego wydana Roku Pańskiego 1610 w Krakowie w drukarni Andrzeia Piotrkowczyka...*, wydał powtórnie i wstępem opatrzył B. Ulanowski, Kraków 1888, s. XIII.

Kres wątpliwościom położyło dowodne wykazanie, że dziedzic z Rodstwa w liście dedykacyjnym do ks. A. K. Ostrogskiego wyraźnie przypisał sobie autorstwo *Rozmowy*[13]. O liście tym, zachowanym w egzemplarzu edycji Suskiego w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, szczegółowe informacje podała i dokonała jego analizy Anna Sitkowa[14]. Wskazała też, że Suski poprzedził *Rozmowę* „nie tylko listem dedykacyjnym, ale także łacińskim wierszem *In opus* oraz przedmową *Do Czytelnika*, o których nie wspominali dotychczasowi badacze"[15]. Przedstawiając teksty, składające się na literacką oprawę książki, nie wspomniała jednak o przytoczonej przez Niesieckiego legendzie. Przypuszczając, że powinna być ona zapisana w jednym z owych tekstów (liście dedykacyjnym lub przedmowie *Do Czytelnika*) zwróciłem się do Biblioteki KUL z prośbą o wykonanie ich cyfrowych kopii. Pracę tę podjęła Pani mgr Urszula Szymańska, osiągając niespodziane rezultaty. Okazało się, że na literacką oprawę książki składa się jeszcze jeden tekst — określony w okalającej go ramce jako *Deductio herbu Pogonia*[16] — poważnie jednak uszkodzony i stąd zapewne pominięty w dotychczasowych badaniach. Zawiera on przedstawioną przez nas za Niesieckim legendę[17]. Oceniwszy stan jego zachowania, Pani Urszula Szymańska podjęła żmudną pracę konserwatorską. Dzięki Jej wysiłkowi przywrócony został nauce zapomniany zabytek piśmiennictwa. Na podstawie nadesłanych mi zdjęć cyfrowych druku po konserwacji pokusiłem się o skreślenie poniżej wstępnej charakterystyki wywodów *Deductio* z nieco szerszym rozpatrzeniem wątków, które wydały mi się najbardziej interesujące ze względów porównawczych. Za pomoc w badaniach składam podziękowanie Bibliotece KUL, a słowa szczególnej wdzięczności kieruję do Pani mgr Urszuli Szymańskiej.

* * *

Deductio nie jest podpisana, zachodzą więc istotne wątpliwości co do jej autorstwa. Na obecnym etapie badań uznaję za najbardziej prawdopodobne, że wyszła spod pióra J. Suskiego. W egzemplarzu Biblioteki KUL utwór zajmuje trzy pierwsze karty druku, z których druga i trzecia zachowały się nie-

[13] A. Sitkowa, *Wokół listów*, s. 28; egzemplarz edycji Suskiego w Bibliotece KUL, sygn. P. XVI. 19.

[14] A. Sitkowa, *Wokół listów*, s. 27-30; taż, *Liberi et libri*, s. 19-22, 24 (ilustr. 3).

[15] A. Sitkowa, *Wokół listów*, s. 28.

[16] Określeniem tym posługujemy się w zastępstwie właściwego tytułu (figurującego bezpośrednio nad tekstem utworu), który z powodu uszkodzenia druku można zrekonstruować tylko hipotetycznie.

[17] Tekst ten (dalej cytowany jako *Deductio*) zamieszczony jest w książce przed listem dedykacyjnym Suskiego.

mal w całości, natomiast pierwsza mniej więcej w połowie[18]. W zapisanym na niej tekście łatwo rozpoznać odnotowaną przez Niesieckiego legendę. Można też stwierdzić, że heraldyk przytoczył jej treść z pewnymi skrótami, ale w zasadzie dość wiernie, a miejscami dosłownie. Pominął opis granic ziem zajętych przez potomków Teodora oraz informację o koronacji Daniela Romanowicza w Drohiczynie. Zniszczony fragment tekstu *Deductio* zawierał być może wzmiankę o pochodzeniu Ostrogskich od Romanowiczów halicko-wołyńskich[19]. Niewątpliwe zaś wydaje się, że ich nazwisko występowało w pominiętym przez Niesieckiego, a w egzemplarzu z Lublina zachowanym fragmentarycznie tytule utworu, który odtwarzam hipotetycznie następująco: „O ZACNEM [Y] [—] // STAROZYTNYM [HERBIE POGONIA] // Xiążąt Ich Mś[ciow Ostrogskich] // z Augura, z M[etaphrasta y] // z inszych sta[rożytnych pisa] // rzow Grec[kich y] // Ruskic[h]".

Autorowi *Deductio* za punkt wyjścia do genealogiczno-heraldycznych wywodów posłużył, jak wnioskuję, wizerunek konnego pogromcy smoka w heraldyce książąt z Ostroga. Spotykamy go w niej stosunkowo późno, i to w herbie złożonym (czwórdzielnym w krzyż), w którym umieszczany był przeważnie w pierwszym polu[20]. W starszej i bardziej rozpowszechnionej postaci herb Ostrogskich przedstawiał w pośrodku tarczy gwiazdę, pod nią księżyc, a nad nią połutoczenicę z zaćwieczoną rogaciną[21]. Wojciech Wijuk Kojałowicz, rozwijając koncept Paprockiego, uznał to godło herbowe za połączenie Ogończyka z Leliwą[22], w istocie jednak ukształto-

[18] Przed rekonstrukcją karta 1. była zaklejona i stąd zupełnie nieczytelna (informacja P. mgr U. Szymańskiej).

[19] Pogląd o pochodzeniu Ostrogskich od Romanowiczów halicko-wołyńskich był już u schyłku XVI w. dość szeroko znany dzięki *Kronice* Macieja Stryjkowskiego i pracom Bartosza Paprockiego. O zapatrywaniach Stryjkowskiego na rodowód Ostrogskich (z zaznaczeniem, że nie były one konsekwentne) zob.: D. Dąbrowski, *Romanowicze w Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego* (*ze szczególnym uwzględnieniem kwestii genealogicznych*). *Przyczynek do badań nad dziejami genealogii i świadomości historycznej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, „Senoji Lietuvos Literatūra", 2006, nr 22, s. 143-183; por.: tenże, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-włodzimierskich*, Poznań — Wrocław 2002, s. 137, 271, 275; T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2002, s. 5-7.

[20] J. Szymański, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 207. Przykład wizerunku pogromcy smoka w innych polach tarczy, zob.: *Rozmowa o Elekcyey*, k. tyt. verso (wizerunek w trzecim polu).

[21] W takiej postaci (także z odmianami) herb ten, nazwany przez Wojciecha Wijuka Kojałowicza „Ostrog" (zob. przypis 21), spotykamy na pieczęciach Ostrogskich od pierwszej połowy XVI w., a systematycznie w drugiej jego połowie, zob.: О. А. Однороженко, *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст.*, Харків 2009, с. 113-114, 264-265, № 338, 341-344 (pieczęcie sprzed 1560 r.).

[22] W. Wijuk-Kojałowicz, *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego zwany Compendium*..., (wyd. F. Piekosiński), Kraków1897, s. 209. Wersję tę przyjął w najnowszej literatu-

wało się ono na gruncie heraldyki ruskiej, jak świadczy materiał sfragistyczny opracowany przez Olega Odnorożenkę[23]. Paprocki twierdził, że pierwotnie Ostrogscy „używali za herb męża na koniu, a on smoka bije", i utożsamiał tego jeźdźca ze św. Jerzym. Według niego dopiero książę Konstanty Ostrogski, powróciwszy z niewoli moskiewskiej, miał wzgardzić starodawnym herbem rodu „i inszy wynalazł"[24]. Mamy tu do czynienia z jedną z tak licznych w dziełach Paprockiego legend herbowych. W rzeczy samej „starodawny herb" pojawił się heraldyce Ostrogskich chyba nie wcześniej niż około połowy XVI w.[25], utwierdzając — podobnie jak odnośne wywody Paprockiego i innych autorów — tradycję wywodzącą ich od „jedynowładców ruskich". Suski wzbogacił obraz przeszłości domu książąt z Ostroga, wskazując ich protoplastę w osobie bohatera uwalniającego ojczyznę od groźnego potwora. Jednak snując opowieść o herbie Pogonia tylko ubocznie zaznaczył jego związek z rodem Ostrogskich[26]. Uwydatnił natomiast jego znaczenie jako symbolu państwowego, herbu — w różnych odmianach — zarówno dawnych księstw ruskich, jak też Moskwy i Litwy. Analogie z takim ujęciem spotykamy u późniejszych heraldyków, którzy obok Pogoni Litewskiej wyróżniali też Ruską, nie przypisując im jednak wspólnej genezy.

Wizerunek konnego męża przebijającego włócznią smoka, który według *Deductio* przyjęli za swój herb potomkowie księcia Teodora, w sztuce świata chrześcijańskiego od czasów średniowiecza należał do najbardziej upow-

rze przedmiotu Leonid Sobolew: Л. В. Соболев, *Генеалогическая легенда рода князей Острожских*, „Славяноведение", 2001, № 2, с. 39. Por.: B. Paprocki, *Herby Rycerztwa Polskiego na pięcioro xiąg rozdzielone*, W drukarni Macieia Garwolczyka, Kraków 1584, s. 350-351; tenże, *Ogrod krolewsky: w ktorym o początku cesarzow rzymskich, arcyxiążąt rakuskich, krolow polskich, czeskych, xiążąt sląnskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzienia ich krotko opisane naidziesz...*, Drukowano w (...) Starem Mieście Praskiem, v Daniela Siedlczańskiego, 1599, k. 206.

[23] О. А. Однороженко, *Руські королівські...*, с. 112-113, 263, № 326-330. Godła herbowe na pieczęciach Ostrogskich z XIV i XV w. wykazują, że herb Ostrog ukształtował się w drodze dość długiej ewolucji. Wpływ na nią heraldyki polskiej w tak wczesnej dobie jest mało prawdopodobny. Możliwe, że zaznaczył się w XVI w., określając pewne zmiany w herbie Ostrog (ale z pewnością nie oznaczał prostej adaptacji herbów Ogończyk i Leliwa).

[24] B. Paprocki, *Herby...*, s. 348, 350; tenże, *Ogrod*, k. 206.

[25] W tym czasie spotykamy go na pieczęciach kniaziów Zasławskich z Ostroga (wywodzących się od Jerzego Wasylewicza Ostrogskiego), zob.: О. А. Однороженко, *Руські королівські...*, с. 244-245, № 193, 195. L. Sobolew (Л. В. Соболев, *Генеалогическая легенда...*, с. 39) przypuszcza, że wyobrażenie jeźdźca było używane przez Ostrogskich w charakterze herbu już za czasów księcia Konstantego Iwanowicza (a więc przed 1530 r.).

[26] W zachowanym tekście *Deductio* nazwisko Ostrogskich w ogóle nie występuje.

szechnionych przedstawień św. Jerzego. Innymi świętymi wojownikami, którym legendy przypisały pokonanie smoka, byli Teodor Tiron (Żołnierz) i Teodor Stratilates (Wódz)[27]. W jednej ze średniowiecznych pasji drugiego z nich jej autor występuje pod imieniem Augarosa (Awgarosa) i przedstawia się zarazem jako pisarz świętego i świadek jego męczeńskiej śmierci[28]. Powołanie się przez Suskiego (w tytule *Deductio*) na Augarosa (Augura) ujawnia, że za pierwowzór księcia Teodora posłużyła mu postać Stratilatesa. Godne uwagi, że przywołał też ogólnie „starożytnych pisarzow" greckich i ruskich. Kult obu Teodorów rozwinął się na Rusi dość wcześnie, znajdując odzwierciedlenie m.in. w sfragistyce książęcej[29]. Znana tam była w różnych wariantach opowieść o życiu Stratilatesa i nie wykluczone, że pochodzący z polsko-ruskiego pogranicza Suski mógł się z nią zetknąć[30]. Przypuszczam jednak, że do kreacji postaci księcia Teodora wykorzystał głównie *Żywoty świętych* Piotra Skargi[31]. Za nimi zapewne odwołał się do Augura i Metaphrasta, a widocznie zapożyczył też z nich różne szczegóły do swej opowieści, częściowo je zmieniając na podstawie innych źródeł lub własnych pomysłów.

Zachodzi wprawdzie zasadnicza różnica między św. Teodorem z *Żywotów* Skargi a bohaterem *Deductio.* Ten drugi bynajmniej nie jest świętym; *Deductio* ani nie obdarza go tym mianem, ani nie wspomina o jego męczeństwie. Ze sferą sacrum łączy księcia z Achai jedynie wzmianka o Bożej pomocy wspierającej go w starciu z bestią. Niemniej opowieść o nim ujawnia wyraźne zapożyczenia z *Żywotów świętych*, choć nie we wszystkich szczegółach. W dziele Skargi św. Teodor jest rotmistrzem i hetmanem, a pochodzi z Euchaity, gdzie objawił się pokonany przez niego smok. Suski zwie swego bohatera hetmanem i księciem greckim, a w miejsce Euchaity

27 Teodor Tiron, męczennik z Amasei (Euchaity), zginął na początku IV w. Jego kult stał się gruntem do wykreowania jeszcze jednego św. Teodora (Stratilatesa), „i tak powstało wkrótce dwóch świętych legendarnych zamiast jednego autentycznego", *Księga imion i świętych*, opr. H. Fros SJ, F. Sowa, t. 5, Kraków 2004, s. 435. O rozwoju kultu obu św. Teodorów zob.: P. Ł. Grotowski, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843-1261)*, Kraków 2011, s. 169-174 i in.

28 Według tej pasji przedstawiał żywot Stratilatesa przywołany też w *Deductio* Symeon Metaphrastes, bizantyński hagiograf z X w.

29 В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси X-XV вв.*, т. I: *Печати X — начала XIII вв.*, Москва 1970, с. 120-122 i in. (№ 145-147, 203-206 i in.).

30 О. В. Творогов, *Мучение Федора Стратилата*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. I (*XI — первая половина XIV в.*), Ленинград 1987, с. 268-271.

31 P. Skarga, *Żywoty świętych Starego y Nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok...*, Kraków, w Drukarniej Andrzeia Piotrkowczyka, 1592, s. 189-191 („Męczeństwo S. Theodora hetmana położone v Metaphrasta, ale iest pisane od Augura iego pisarza, ktory sam był żywym świadkiem. Żył około roku Pańskiego 311").

wymienia Achaję. Obraz smoka w *Deductio* — bestia jest tak ogromna, że pod jej ciężarem kruszą się kamienie, a ziemia ugina — zdaje się być niemal literalnie przejęty z żywota Stratilatesa u Skargi. Różnica pojawia się natomiast w uzbrojeniu Teodora; w tekście Skargi jest nim tylko miecz, w *Deductio* dodatkowo kopia (drzewce). Wyposażając w nią Teodora, wzorować się mógł Suski na przedstawieniach ikonograficznych, choćby na wizerunku jeźdźca — pogromcy smoka w herbie Ostrogskich.

W czasach Suskiego ów rycerz z herbu identyfikowany był w historiografii polskiej ze św. Jerzym[32], zastanawiająca jest więc jego przemiana pod piórem szlachcica z przemyskiej ziemi w greckiego księcia Teodora. Możliwe, że w rodzie Ostrogskich, którego dwaj przedstawiciele (z XIV i XV w.) nosili imię Fedor[33], mogła powstać legenda o ich bohaterskim antenacie Teodorze, która zainspirowała autora *Deductio*. Za bardziej prawdopodobne uważam jednak to, że opowieść o greckim księciu była jego własnym konceptem, niemającym oparcia w rodowej tradycji Ostrogskich[34].

Heraldyczno-genealogiczne wywody zajmują mniejszą część pracy Suskiego, większa poświęcona jest początkowym dziejom Rusi i Litwy. Na ich temat, zwłaszcza zaś początków Litwy, istniała w historiografii wczesnonowożytnej mnogość poglądów. Pod koniec XVI w. w piśmiennictwie

[32] B. Paprocki, *Ogrod*, k. 204 r, 206 v. We wcześniejszym dziele (*Herby Rycerztwa*, s. 348) podał opis „starodawnego" herbu Ostrogskich, ale nazwy jego nie wymienił. A. Gwagnin za Paprockim przypisywał książętom ruskim trzy herby: św. Jerzy; Lew wspięty na skale; nagi mąż na koniu (tego „y teraz po ten czas Moskwa używa"). Z jego niejasnych wywodów można domniemywać, że przypisywał Ostrogskim pierwszy lub trzeci z tych herbów, zob.: A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europskiey*... w Krakowie w drukarniey Mikołaja Loba, 1611 (Księgi III: *Kronika ziemie Rvskiey*, s. 7-8). Już w *Sarmatiae Europeae descriptio* Gwagnina jako „Arma Magni Ducis Moschouiae" został przedstawiony wizerunek nagiego jeźdźca przebijającego włócznią smoka, zob.: *Sarmatiae Europeae descriptio... Alexandri Gwagnini*... Typis Matthiae Wirzbięta, b. r. [1574] (drzeworyt w księdze o Moskwie: *Omnium regionum Moschouiae*..., k. 1 v). Za udostępnienie mi cyfrowej kopii egzemplarza z 1574 r. dziękuję jego odkrywczyni Pani mgr Renacie Wilgosiewicz-Skuteckej. Por.: M. Bielski, *Kronika, tho iesth Historya Swiata, na sześć wiekow a czterzy Monarchie rozdzielona*..., Drukowano w Krakowie v Mattheusza Siebeneychera, 1564, k. 426 v; A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey* (Księgi VII, na k. tytułowej). Może Suski określił herb Moskwy (nagi mąż walczący ze smokiem) za Bielskim lub Gwagninem.

[33] Fedor Daniłowicz, wsławiony obroną Wilna w 1390 r., zm. ok. 1410, i jego syn, znany też pod imieniem Fryderyka, zob.: J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 343-344.

[34] Ostrogscy dla uświetnienia swej genealogii nie musieli wyszukiwać sobie niezwykłych przodków wśród greckich książąt, czy świętych, skoro wywodzili się od Rurykowiczów, co czyniło ich potomkami św. Włodzimierza, a koligaciło też z innymi świętymi oraz z licznymi dynastiami. O kształtowaniu się ich legendy genealogicznej w 70.-80. latach XVI w, zob.: Л. В. Соболев, *Генеалогическая легенда*..., с. 31-44.

ugruntowana już była mocno teoria rzymskiego pochodzenia Litwinów, występująca w różnych, nieraz dość odmiennych, wersjach. Konkurowała z nią koncepcja autorstwa Erazma Stelli, wywodząca Litwinów od ludu Alanów. Nierzadkie było też upatrywanie litewskich przodków w Gotach, niekiedy też w innych ludach. Genezę Rusinów łączono najczęściej tradycyjnie z początkami Słowiańszczyzny, której kolebkę lokowano bardzo różnie. Pomysł Suskiego, wywodzący Rusinów i Litwinów od przybyłych z Azji, czy też z Achai potomków greckiego księcia[35] na tle innych, też przecież fantazyjnych koncepcji pochodzenia obu ludów, wyróżnia się swoistą samodzielnością. Nie nawiązuje ani do upowszechnionej już teorii sarmackiej (chociaż Suski prawie na pewno znał odnośne poglądy Kromera[36]), ani do utrwalonego poglądu o pierwotnej jedności Słowiańszczyzny. Przywołuje wprawdzie Suski legendę eponimiczną o praojcach ludów słowiańskich, ale w wersji pomijającej Rusa; odpowiednio też do niej wyłącza Rusinów ze słowiańskiej wspólnoty[37]. Wyraźnie zarysowuje natomiast charakter wspólnoty rusko-litewskiej, stwierdzając: „(...) Ruś, Litwa y Moskwa jeden był naród u wszystkich trzech państw, jeden chrzest, jedna wiara, jedno pismo, jedno prawo, jeden herb Pogonia, jeden metropolita w Kijowie (...)". W tym wywodzie zastanawia szczególnie zupełne zignorowanie dziejów Litwy pogańskiej i językowej odrębności Litwinów.

35 Uszkodzenie tekstu *Deductio* nie pozwala stwierdzić, czy jako obszar, z którego potomkowie Teodora wyruszyli na wędrówkę, wskazywał on Azję (jak wynikałoby z przekazu Niesieckiego), czy też — co byłoby bardziej zgodne z treścią legendy — Achaję (por. przypis 2). Opisując stosunki między descendentami Lecha a potomkami Teodora mówi Suski o przybyciu tych drugich z Grecji.

36 Przywoływał *De origine* Kromera w swych broszurach prawniczych, zob.: J. Suski, *Korrektura prawa*, s. 123, 24 i in.; tenże, *Declaratia Statutow Koronnych, o rozdawaniu Dygnitarstw Kościelnych y Benediciy Ruskich*, w Krakowie w drukarni Andrzeja Piotrkowczyka, 1612. Korzystam z edycji B. Ulanowskiego, zob.: *Trzy broszury prawne z 1607 i 1612 r.*, wyd. B. Ulanowski (Wydawnictwo Akademii Umiejętności w Krakowie. Biblioteka Pisarzów Polskich nr 24), Kraków 1893, s. 45-68 (odwołania do Kromera na s. 57, 58).

37 Stąd też m.in. nie wydaje się prawdopodobne, aby na poglądy Suskiego miała wpływ „grecka" koncepcja pochodzenia Słowian, którą przedstawił Stanisław Orzechowski w swoich *Annales*, wydanych drukiem w 1611 r. (w 45 lat po jego śmierci). Orzechowski tradycyjnie uznawał przynależność Rusinów do słowiańskiej wspólnoty. Przypisując Polakom, jak i w ogóle Słowianom, grecki rodowód, uważał zarazem za kolebkę Słowiańszczyzny ziemie Macedonii i Dalmacji. Z krain tych po śmierci Aleksandra Macedońskiego mieli Słowianie wyruszyć w swą wielką wędrówkę pod wodzą trzech braci — Lecha, Czecha i Rusa. Zob.: *Annales Stanislai Orichovi Okszi. Adiunximus vitam Petri Kmitae*, Dobromili, In officina Ioannis Szeligae, A. D. 1611, s. 4-9; *Annales Stanislai Orichovii Okszi. Secundum codicem Gymn. R. Thorunensis*, ed. T. Działyński, Posnaniae 1854, s. 7-11; por.: B. Otwinowska, *Język — naród — kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku* („Studia Staropolskie", t. XLIV), Wrocław 1974, s. 130-137, 141-142, 156.

W ujęciu Suskiego potomków księcia Teodora, Rusinów i Litwinów, nie tylko nie łączy pobratymstwo z descendentami Lecha, ale co więcej, u zarania dziejów stosunki ich przebiegają pod znakiem walk przeciągających się na dalsze wieki.

Wczesne kontakty polsko-ruskie i polsko-litewskie przedstawia *Deductio* następująco:

„Toż potomstwo [Teodora — J. J.] z potomki Lecha Książęcia polskiego ustawiczne woyny o granice wiodło. Bo iako kroniki nasze y czeskie piszą, Lech z bratem swem Czechem, książęta słowiańskie z Karwackiej ziemie, z wielkim ludem wyszedszy do krainy Bohemskiej barzo pięknej, ale lasem zarosłej, przyśli, y tam osiadszy od zachodu słońca ku wschodowi lasy kopali y granice swe rościągali y od onych lasow pokopanych, a na pola obroconych Polanie są nazwani. A tamci zaś [potomkowie Teodora — J. J.] wyszedszy z Greciey od wschodu słońca na zachód y na pułnocy, tenże las z drugiej strony kopali y granice rozprzestrzeniali, aż sie granicami z potomki Lechowymi dosięgli, o które im sie przyszło z sobą wadzić y z woyski na sie najezdać. Przetoż owo co u niektórych nowych kronikarzow naszych o częstym pustoszeniu przez Tatary kraiow naszych (polskich mówię nie ruskich) czytamy, to raczey o Rusi, o Litwie y o Moskwie rozumieć mamy, aczkolwiek y Tatarowie czasem z nimi, jako sąsiady swemi bywali”.

Zdaniem Suskiego Tatarzy podejmowali wyprawy na ziemie polskie z inspiracji i z pomocą Rusi lub Litwy. I tak Rusini mieli ich zachęcić do najazdu na Polskę w 1241 r. i służyć im podczas niego za przewodników. Gorzko jednak to odpokutowali, ponieważ Tatarzy, „jako poganie”, swoiście im się odwdzięczyli — „serca z ludzkich trupów wyprute i jadem napuszczone w rzekach ruskich tajemnie na rożnach pozatykali i wody pozarażali, że z tego wielkie powietrze Ruś gubiło (...)”. O zatruciu wód na Rusi przez Tatarów pierwszy w historiografii polskiej pisał Długosz, łącząc jednak to wydarzenie nie z najazdem z 1241 r., lecz z późniejszym o ponad 40 lat[38]. Nie wiadomo, od którego z kronikarzy legendarną wiadomość o tatarskim postępku zaczerpnął autor *Deductio*. Odrębnie wspomniał o nękających Polskę przez długi czas najazdach Litwinów, nie wymieniając konkretnych ich wypraw, z wyjątkiem jednej, której ofiarą padł

[38] O zarazie wybuchłej na Rusi wskutek zatrucia przez Tatarów wód sercami polskich jeńców opowiada Długosz w *Annales* pod rokiem 1288. Nie wiadomo skąd zaczerpnął te informacje, zob.: A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polski Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków 1887, s. 308-309. Powtarzali za Długoszem te wiadomości Miechowita, Bielski i inni kronikarze, odnosząc je, tak jak on, do wydarzeń z lat 1287-1288, zob.: Mathias de Mechow, *Chronica Polonorum*, Impressum Cracouiae per Hieronymum Vietorem..., 1521, s. 183 (Ossolineum, XVI 4297); M. Bielski, *Kronika wszystkyego na szesc wiekow, Monarchiae cztery rozdzielona...*, druk: wdowa po Florianie Unglerze, Kraków 1551, k. 203-204 (Bibl. UJ, Cim 4059).

klasztor łysogórski, zburzony i obrabowany z relikwii Świętego Krzyża; te wszakże Litwa „za pokaraniem Bożym przez jednego Rusina zwróciła"[39]. Zmianę w stosunkach polsko-litewskich, a także polsko-ruskich przyniosło małżeństwo Łokietkowego syna z córką Giedymina. Suski nakreślił fantazyjny obraz dalekosiężnych skutków tego związku. Stwierdził, że „(...) Kazimierz król polski spowinowaciwszy się po żenie z książęty litewskimi i onem spowinowaceniem poniekąd Litwę z Rusią rozerwawszy, tę część ruskiej ziemie co przedniejszą, to jest Kijowiany, która była pierwej królom polskim rebelizowała, mocą wziął (...)". W dalszym, równie bałamutnym, a do tego mało zrozumiałym wywodzie, zdaje się Suski uznawać, że Jagiełło przyłączył do Polski inne jeszcze ziemie ruskie (z Litwą?)[40] i w ten sposób „dwoje państwo co przedniejsze ruskie przy potomstwie Lechowem zostało. Trzecie państwo Jarosławskie, które się niedawno Moskiewskim zwać poczęło, jeszcze się jako może opiera"[41]. Zwraca się następnie autor ku czasom Bolesława Śmiałego, który miał być pierwszym sprawcą podważenia kościelnej jedności Rusi-Litwy, ponieważ po zajęciu przez niego Kijowa, metropolitalnej stolicy, „Litwa i teraźniejsza Moskwa inszego sobie metropolitę w Moskwie uczyniła"; później, gdy „Litwa do Polski przystała, tedy Witnit, książę litewskie, trzeciego metropolitę w Litwie postawił"[42].

Ostatnie strony *Deductio* poświęcił Suski głównie polemice z teorią rzymskiego pochodzenia Litwinów. Znał ją w najbardziej popularnej wersji, opowiadającej o przybyciu rzymskich migrantów na Litwę pod wodzą księcia Palemona za czasów Nerona. Wątpliwe, by szlachcic z przemyskiej ziemi zetknął się z litewsko-ruskimi latopisami zawierającymi legendę o Palemonie. Może poznał ją z jakichś rękopiśmiennych źródeł południowo-ruskich lub tylko ze słyszenia, w każdym razie bardzo pobieżnie[43]. Dla wykazania jej fałszywości przytoczył cztery argumenty:

[39] Informacje Suskiego nawiązują do jednej z legend o losach świętokrzyskiej relikwii, prawdopodobnie do legendy herbu Dębno w jej wersji litewskiej (ale w niej zwracającym relikwię jest litewski pan z rodu Dowojnów), zob.: M. Derwich, *Legenda herbu Dębno. Wersja litewska*, „Herald", 1991, nr 1, s. 24-29.

[40] *Deductio*, (k. 2 v): „(...) Jagieło (...) za wzięciem żony krolewny polskiey Litwę do niey przyłączył (...)".

[41] Wzmianką tą Suski najwyraźniej nawiązywał do aktualnych zmagań Rzeczypospolitej z Rosją.

[42] Metropolia litewska powstała w 1299 r. dzięki staraniom Witenesa. Nie wiadomo, czy to on jest w *Deductio* Witinitem, skoro Suski datuje powstanie metropolii litewskiej na czas „gdy Litwa do Polski przystała".

[43] Polemika Suskiego z koncepcją rzymskiego pochodzenia Litwinów nie wykazuje, by znał ją z dzieł Stryjkowskiego, Gwagnina czy Paprockiego. Prace dwóch ostatnich z tych autorów nie były mu jednak może obce, jak wolno domniemywać zwłaszcza z jego wywodów o herbie Pogonia, por. przypis 31.

1) Rzymianie nie mogli pojawić się na Litwie, oddzielały bowiem ich od niej nieprzebyte lasy; 2) Litwini byli ludem tak ubogim, że panującym nad nimi Rusinom uiszczali dań tylko „w miotłach albo winnikach do łaźnie" i łyczakach[44]. Ich biedny kraj nie mógł być pociągający dla mieszkańców Italii, narody przenoszą się bowiem z ziemi gorszej do lepszej, a nie odwrotnie; 3) Przodkowie Rusinów, książęta „Peloponesu abo Achaiey", przyjęli wiarę chrześcijańską od św. Andrzeja Apostoła. Nie jest jasne znaczenie tej informacji w polemice[45]; 4) imię Palemon nie jest „włoskie albo łacińskie", lecz greckie.

Sam fakt polemiki Suskiego z teorią rzymskiego pochodzenia Litwinów jest nader charakterystyczny. Nie brakło i przed nim autorów, którzy tę teorię odrzucali, lecz ci przeważnie nie trudzili się wykazywaniem jej błędności, poprzestając na przedstawieniu własnej wizji początków Litwy, nieraz jednak wspartej bogatą argumentacją.

Przy wszystkich osobliwościach wywodów *Deductio*, można w nich znaleźć sporo analogii, choć dość odległych, z innymi ówczesnymi konstrukcjami historiograficznymi. Migracje potomków księcia Teodora, które zaprowadziły ich z Grecji (Azji?) nad Dniepr, Wołgę i Wilię, znajdują odpowiedniki w różnych opisach wędrówek ludów, w tym słowiańskich i litewskich przodków. Przykładem może być praca Jana Łasickiego *De Diis Samagitarum caeterorumque Sarmatarum ef falsorum Christianorum*, powstała w początkach lat 80. XVI w., a opublikowana po raz pierwszy w 1615 roku[46]. Według Łasickiego protoplaści Żmudzinów (Litwinów) byli rzymskimi zesłańcami (*exsules Romanos*) mieszkającymi na nieurodzajnej wyspie Giaros[47]. Neron, przygotowując się do wyprawy wojennej, chciał

[44] O nędznej daninie (w korze z gałęzi dębowych), składanej przez Litwinów Rusinom, pisał Długosz, którego informację kolejni autorzy powtarzali, dodając nieraz do niej nowe szczegóły, zob.: J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga X: 1370-1405, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1981, s. 220. Suski przypuszczalnie powtórzył informację o dani litewskiej za Gwagninem, który podawał (*Kronika Sarmacyey*, ks. II, cz. I, s. 5), że Litwa składała Rusi jako trybut „wieniki i łyka na plecienie kurpiów".

[45] Należy ją chyba wiązać ze stwierdzeniem Suskiego, że Litwinów i Rusinów łączył jeden chrzest. Wskazanie, że przyjęli go w Grecji, miało może wzmacniać pogląd o pochodzeniu ich z tego kraju, a nie z Italii.

[46] *Michalonis Litvani De moribvs Tartarorvm... Et Iohan. Lasicii Poloni De Diis Samagitarvm, caeterorumq. Sarmatarvm, et falsorvm Cristanorvm. Item de religione Armeniorvm. Et de initio Regiminis Stephani Batorij.* Nunc primum per I. Jac. Grasservm, C. P. ex Manuscripto Authentico edita. Basileae, Apud Conradvm Waldkirchivm, 1515 (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 241 Ouod 4; Wolfebütteler Digitale Bibliothek).

[47] Identyfikować ją należy pewnie z wysepką Giaros na Morzu Egejskim w północnej części archipelagu Cyklad, która w czasach cesarstwa rzymskiego służyła jako miejsce zsyłki.

ich powołać do wojskowej służby, lecz ci, obawiając się okrucieństwa cesarza, zabili jego wysłanników, a wsiadłszy na okręty, popłynęli na Morze Czarne. Dobiwszy do jego północnych (jak wynika z kontekstu opowiadania) wybrzeży, dotarli następnie przez pokryte lasami ziemie Podola, Rusi i Litwy nad Bałtyk. Podobieństwo trasy tych migrantów do szlaku, którym część potomków Teodora przybyła nad Wilię, jest najwidoczniej przypadkowe i nie daje podstaw do przypuszczeń, że Suski znał *De Diis Samagitarum*. Przypisując Żmudzinom (Litwinom) rzymskie pochodzenie, Łasicki równocześnie zaliczał ich do Sarmatów. W jego ujęciu sarmackość Żmudzinów określona była głównie przez czynnik terytorialny (położenie Żmudzi-Litwy na terenie Sarmacji) oraz ich dawne wierzenia i obyczaje. Na podstawie tych samych kryteriów jako *Sarmatiae gentes* wymienił obok Żmudzinów również Prusów, Łotyszy i Rusinów. Nie oznaczało to wywodzenia ich od wspólnych przodków, z jakim w odniesieniu do Rusinów i Litwinów mamy do czynienia w *Deductio*.

Szczególnie wiele miejsca litewskim i słowiańskim antenatom poświęcił w swej twórczości Maciej Stryjkowski. Nowością w jego koncepcji pochodzenia Litwinów było przypisanie im dwoistego rodowodu — wyprowadzenie ich od Cymbrów-Gotów i od Rzymian[48]. Przyjęte rozwiązanie pozwoliło mu podtrzymać i rozwinąć tradycyjny pogląd o rzymskich protoplastach litewskiej szlachty, a zarazem w sposób możliwy do zaakceptowania przez czytelnika ze schyłku XVI w. objaśnić pochodzenie etniczne ludu litewskiego. Jego praprzodków, Cymbrów i Gotów, kieruje najpierw wraz z antenatami Słowian, Sarmatami, z Azji nad Morze Meockie (Azowskie)[49], następnie rozprowadza po całej niemal Europie, by ostatecznie osadzić ich nad Bałtykiem.

W XX-wiecznej historiografii utrwalił się pogląd, że Stryjkowski starał się w ramach teorii sarmackiej wykazać wspólne pochodzenie Litwinów i Słowian. Bliższe rozpatrzenie rozważań dziejopisarza skłania do rewizji takiej ich interpretacji. Należy uwzględnić, że w pracach historyka-poety spotyka się niemało sprzeczności. Występują one także w jego dociekaniach o pochodzeniu Litwinów, na ogół jednak nie trudno wyróżnić spośród nich te, które prezentuje w miarę konsekwentnie, jako swe zasadnicze tezy, od sprzecznych z nimi sporadycznych dywagacji. W poszczególnych wypadkach nie sposób niekiedy stwierdzić, czy nazwę „sarmackich naro-

[48] Po raz pierwszy przedstawił Stryjkowski tę koncepcję w *Gońcu cnoty*, wydanym w 1574 r. W tymże roku zaprezentował ją Gwagnin w *Sarmatiae Eurpeae descriptio*, zapewne przywłaszczając sobie pomysł Stryjkowskiego. Dopuszczam też, iż ów pomysł mógł być owocem współpracy obu autorów.

[49] M. Stryjkowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiey Rusi*, wyd. M. Malinowskiego, t. I, Warszawa 1846, s. 21.

dów" odnosi do ludów zamieszkujących Sarmację, ale różnych pochodzeniem, czy też do wywodzących się od wspólnego przodka. W przypadku Litwinów mamy u niego z reguły do czynienia z drugą ewentualnością, a sporadyczne wzmianki stwierdzające lub sugerujące, że przodkiem ich był Asarmot, nie mogą stanowić podstawy do określenia zasadniczego stanowiska kronikarza w kwestii litewskich protoplastów, która rysuje się w jego dziełach wystarczająco wyraźnie, mimo iż dopuszczał się odstępstw od niego. Według jego wywodów bliżsi Litwinom — a ściślej biorąc ich gockim antenatom (Gotom/Cymbrom/Alanom itp.) — są pod względem pochodzenia Szwedzi i Duńczycy, niż Słowianie.

Stryjkowski nie usiłował dowieść bliskiego pokrewieństwa Litwinów i Słowian, co więcej, w swej *Kronice* zaznaczał odrębność ich genealogii, począwszy od pokolenia synów Jafeta, upatrując litewskiego praprzodka w Gomerze, a słowiańskiego w Mosochu[50]. Nie był jednak o prawdziwości tej genealogii — przynajmniej do czasu — w pełni przekonany, jak świadczy estyma, z którą w dziele *O Początkach* potraktował zagadkową kronikę, przedstawiającą nieznany skądinąd wywód wspólnego pochodzenia Słowian i Litwinów od Nemroda, ojca Moskwy[51]. Autora tej kroniki określił jako „starodawnego historyka polskiego", zaznaczając, że nie podaje jego „imienia", „gdyż jeszcze w ciemności praca jego siedzi". Informował też, że posiada egzemplarz owej pracy, który „ode dwu set lat pisany jeszcze światła nie widział (...)". Przypuszczalnie ta tajemnicza kronika powstała najwcześniej w początkach XVI w. Jej autor, jak podaje Stryjkowski, „wszystkiego skutecznie Berossi testimonio: *De antiquitatibus* dowodzi", księgi zaś Berossa (de facto Pseudo-Berossa) zostały sfabrykowane przez Anniusa z Viterbo i ogłoszone przez tegoż dopiero w 1498 r. Znamienne, że Stryjkowski, z powagą traktujący w pracy *O Początkach* wywód „starodawnego historyka", w swej *Kronice* już się na niego nie powoływał. Prawdopodobnie uznał mylność przedstawionej przezeń genealogii, która stała w wyraźnej sprzeczności z wynikami jego własnych dociekań.

Trudno przypuszczać, by przewijający się w legendach etnogenetycznych pogląd o pobratymstwie Litwinów z Polakami i w ogóle ze Słowianami, zainspirował w jakiejś mierze Suskiego. Ten Słowianom-Polakom

[50] Tamże, s. 16, 18-20. Pogląd ten nieraz powtarza, choć zdarza mu się też wywodzić Słowian od Gomera.

[51] M. Stryjkowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narody litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...*, wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 149-152. Moskwa miał pozostawić czterech synów: Licha (Lecha), Cicha, Moskwę i Rusa. Lich pojął za żonę córkę Dalmaty, Dobrochnę, „która mu porodziła trzech synów: Litwo albo Litwona, Kaszuba i Semota". Osiedli oni ostatecznie nad Bałtykiem, gdzie „Litwon — Litwę, Kaszuba — Pomorskie i Pruskie krainy, Samota — samotską ziemię fundowali".

przeciwstawia Rusinów i Litwinów, którym przypisuje nie tylko wspólny rodowód, ale także jedność wyznania, prawa, herbu itd. Zarazem jednak różnicuje ich obraz, wywyższając Rusinów. Litwini w *Deductio* to ubogi lud, pozostający w cieniu ruskich pobratymców, uiszczający im (w nieokreślonej przeszłości) dań. Indywidualność Litwinów zarysowana jest w utworze bardzo mgliście, niekiedy ich kraj zdaje się całkowicie stapiać z Rusią. Może więc należy rozpatrywać dziełko Suskiego także w kontekście rodzącego się historycznego piśmiennictwa ukraińskiego, zorientowanego na eksponowanie dziejów Rusi i Kozaczyzny[52]. Nie ujawniało ono jednak charakterystycznej dla *Deductio* tendencji do utożsamiania Rusinów i Litwinów[53]. Zagadkowe ignorowanie przez Suskiego odrębności Litwinów od ich ruskich sąsiadów najtrafniej zdaje się wyjaśniać spostrzeżenie Profesora Olega Łatyszonka. W korespondencji ze mną wyraził On przypuszczenie, że dla autora *Deductio* Litwinami byli ruscy (białoruscy) mieszkańcy W. Ks. Litewskiego. Brak głębszej orientacji w stosunkach narodowościowych w Wielkim Księstwie u żyjącego na przełomie XVI i XVII w. prawnika, choćby nawet samouka, jakim zapewne był Suski, należałoby uznać za dość zadziwiający[54]. Niemniej domysł Prof. O. Łatyszonka znajduje w wywodach *Deductio* mocne oparcie.

W dedykowanej księciu A. K. Ostrogskiemu książce obraz znamienitego pochodzenia Rusinów nie dziwi. Zastanawia natomiast kontrastujące z tym obrazem przedstawienie ich jako sojuszników pogan Tatarów. Nie

[52] N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przekł. O. Hnatiuk i K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 289; H.-J. Bömelburg, *Polska myśl historyczna a humanistyczna historia narodowa (1500-1700)*, przekł. Z. Owczarek, Kraków 2011, s. 605-615 i in.

[53] Przykładem może być *Latopis Hustyński*, który wyraźnie zaznacza odrębność Rusinów i Litwinów (genezę ludów przedstawia zgodnie z *Powieścią minionych lat*), choć podkreśla kulturową bliskość Rusi i Litwy (według latopisu Mendog przyjął wiarę chrześcijańską „od Wschodu", Olgierd, pojmując za żonę ruską księżniczkę, „z jej powodu ochrzcił się ze wszystkimi bojarami i ludźmi (...)", wielki książę Witold zadbał o duchowe potrzeby podległych sobie ziem ruskich itd., zob.: H. Suszko (wyd.), *Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze* („Slavica Wratislaviensia", CXXIV), Wrocław 2003, s. 194, 206, 210-211 i in.

[54] W czasach Suskiego język ruski (starobiałoruski) wciąż jeszcze zajmował wybitną pozycję w życiu publicznym Wielkiego Księstwa. Mogło to wpłynąć na jego zapatrywania, podobnie jak fakt, że tamtejsza szlachta bez względu na swe pochodzenie etniczne określała się mianem Litwinów. Zapewne jednak świadom był odrębności języka litewskiego (w każdym razie nie wspomniał o wspólnocie mowy Litwinów i Rusinów). Na temat przyczyn, dla których ją ignorował, można snuć tylko domysły. Trzeba zaznaczyć, że pogląd o tożsamości Litwinów z Rusinami nie był nawet w późniejszych czasach czymś niespotykanym. I tak np. z powagą traktował go Matthäus Prätorius (1635-1704 lub 1707) w swoim erudycyjnym dziele *Deliciae Prussicae*, zob.: M. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla,* t. I, sudarė I. Lukšaitė, Vilnius 1999, s. 502-504.

doszukiwałbym się w takim ujęciu wyrazu jakiejś niechęci Suskiego do Rusinów, ale zdaje się niewątpliwe (przy uwzględnieniu też jego zaangażowania w kwestię unii kościelnej), że na sprawy Rusi spoglądał z perspektywy polskiej i katolickiej. Świadomość narodowa przemyskiego pisarza grodzkiego nie nosiła tego znamienia dwuwymiarowości, jakie ujawnia postawa jego krajana z pogranicza polsko-ruskiego, Stanisława Orzechowskiego, określającego się jako *gente Ruthenus (Roxolanus) natione Polonus*. W zapatrywaniach Suskiego na przeszłość stosunków rusko-polskich daje o sobie znać jego narodowa megalomania, ta jednak nie przeszkodziła mu w skreśleniu obrazu chlubnych początków Rusi.

Wobec niepewnego autorstwa *Deductio* przedstawianie na jej podstawie poglądów J. Suskiego zawiera oczywiste ryzyko błędu[55]. Traktując sprawę ostrożniej, należałoby odpowiednie uwagi odnieść do autora-anonima, próbując też je rozszerzyć (z uwzględnieniem zwłaszcza elementów pracy wskazujących na jego oczytanie[56] i w ogóle stan wykształcenia). Nasuwa się pytanie, w jakiej mierze wyłaniający się z *Deductio* obraz świadomości historycznej jej autora można uznać za reprezentatywny przynajmniej dla szlachty z polsko-ruskiego pogranicza etnicznego w Koronie. Kwestia ta wymaga dalszych badań, w tym miejscu uprawnione wydaje się jedynie ogólniejsze spostrzeżenie dotyczące recepcji teorii o rzymskim pochodzeniu Litwinów oraz sarmackiej. Otóż wywody *Deductio* wspierają wysnuwany też z innych przesłanek wniosek, iż jeszcze na początku XVII w. zakres recepcji wspomnianych teorii w Rzeczypospolitej był nader zróżnicowany, w czym dostrzegam czynnik sprzyjający ich dalszej ewolucji.

Summary

Deductio herbu Pogonia

– a forgotten relic of the early 17th century historical writing

The article analyzes *Deductio herbu Pogonia* – an appendix to the 1617 edition of the works by Łukasz Górnicki „Rozmowa Polaka z Włochem". While *Deductio* bears no signature, it is the work's editor, Jędrzej Suski, who most probably was its author. The text presents the previously unknown legend of how Pogonia coat of arms originated. It explains that the heraldic design commemorates the victory of the Greek prince Theodor

[55] Stąd dla przedstawienia poglądów autora *Deductio* nie wykorzystujemy szerzej prawniczych prac Suskiego.

[56] Opisując ogromne lasy, dzielące osady potomków Teodora od siedzib potomstwa Lechowego, autor *Deductio* powołuje się na *De bello Gallico* Cezara i na Długosza. Innych jego lektur (np. dzieł M. Bielskiego, Kromera, Skargi, Gwagnina) można się tylko domyślać. Pomieszanie chronologii w *Deductio*, a właściwie jej brak (daty pojawiają się w niej wyjątkowo), jak też fantazyjność jej wywodów, kontrastują ze względną rzeczowością i ścisłością prawniczych dziełek Suskiego.

over a dragon. Whereas the article emphasises the original character of both heraldic and ethnogenetic legend, both seem to have been merely the author's creation. He makes no reference to the popular by then Sarmatian theory; nor does he mention the common conviction that the Slavic region was ethnically homogenous. Additionally, he rejects the theory of the Roman origin of Lithuanians. The article is enriched with the early modern images of the beginnings of Lithuania and Russia. It also attempts to establish historical sources of some legendary accounts presented in *Deductio*.

Змест
Deductio herbu Pogonia
– забыты помнік гістарычнай пісьменнасці з пачатку XVII ст.

Артыкул прысвечаны аналізу зместу забытай працы *Deductio herbu Pogonia*. З'яўляецца яна дадаткам да выдадзенага ў 1617 г. Енджэем Сускім пад сваім прозвішчам твора Лукаша Гурніцкага „Rozmowa Polaka z Włochem" (Размова паляка з італьянцам). Тэкст *Deductio* непадпісаны, але яго аўтарам праўдападобна быў Сускі. Твор змяшчае невядомую легенду аб паходжанні герба Пагоня, паводле якой названы герб увекавечвае перамогу грэчаскага князя Феадора над драконам. Далейшая частка *Deductio* прадстаўляе паходжанне літвінаў і русінаў. Твор выводзіць абодва народы ад нашчадкаў князя Феадора. У артыкуле адзначана арыгінальнасць абедзвюх легенд – гербавай і этнагенетычнай. Былі яны прыдуманы, мабыць, самім аўтарам *Deductio*. Аўтар не спасылаецца ні на распаўсюджаную пад канец XVI ст. сармацкую тэорыю, ні на замацаваны погляд аб першабытным адзінстве Славяншчыны, хаця тэорыю аб рымскім паходжанні літвінаў адкідае. Артыкул узбагачае дасюлешнюю карціну ранненовых уяўленняў аб пачатках Літвы і Русі, а таксама спрабуе вызначыць крыніцы некаторых легендарных вестак, прыведзеных у *Deductio*.

Jan Jurkiewicz – historyk, prof. zw. nauk humanistycznych, członek zagraniczny Litewskiej Akademii Nauk, pracownik naukowy w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zajmuje się przeszłością Europy Środkowo-Wschodniej, a zwłaszcza dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego i stosunków narodowościowych na ziemiach Litwy i Białorusi w XIX i w pierwszej połowie XX w.

Michał Sierba
(Łódź)

Kalwiński zbór orlański w XVII wieku

Orla to dziś centrum wiejskiej gminy orlańskiej, położonej w niedużym oddaleniu od Bielska w województwie podlaskim. W czasach I Rzeczypospolitej Orla (od 1614 r.) była miastem w ziemi bielskiej, w powiecie brańskim, w ówczesnym województwie podlaskim[1].

Dobra orlańskie powstały na początku XVI w. i składały się z paru wsi, które wykupił Bohusz Bohowitynowicz, następnie sukcesywnie poszerzał je o kolejne. Po jego śmierci (zm. 1529) włość orlańską odziedziczyła jego córka Anna, która w 1538 r. poślubiła Stanisława Tęczyńskiego, późniejszego wojewodę krakowskiego. Następną spadkobierczynią dóbr orlańskich była Katarzyna Tęczyńska, której pierwszym mężem był Jerzy Olelkowicz-Słucki (zm. 1578)[2]. Drugim mężem Katarzyny był Krzysztof I Radziwiłł zwany Piorunem, z którym zawarła związek małżeński w 1582 r., trzy lata później zaś przekazała mu dobra orlańskie[3]. Krzysztof Piorun wywodził się z kalwińskiej linii rodu — Radziwiłłów birżańskich. Po jego śmierci (zm. 1603) Orla przypadła jego synowi Krzysztofowi II (1585-1640), następnie Januszowi (1612-1657), Bogusławowi (1620-1669) i ostatniemu przedstawicielowi Radziwiłłów birżańskich, którym była Ludwika Karolina (1667-1695).

Pośród dominujących w Orli wyznawców prawosławia i judaizmu, obok dwóch cerkwi i synagogi, znajdował się także zbór kalwiński. Orla, mimo iż w 1569 r. wraz z województwem podlaskim została włączona do Korony, w administracji kalwińskiej należała do tzw. Jednoty Litewskiej. Oprócz tego istniała także prowincja małopolska i wielkopolska. Jednota Litewska w XVII w. była terytorialnie podzielona na 6 dystryktów: wileński, żmudzki, zawilejski, nowogródzki, ruski i podlaski. Orla należała do dystryktu podlaskiego, który powstał już w 1560 r. Na początku XVIII w. w jego skład wchodziła Orla, Węgrów, Sidra, Nurzec, Jamno, Niepokojczyce, Sielec i Zabłudów, który był jego stolicą. Na czele dystryktów stali su-

[1] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 8-12; *Potwierdzenie i rozszerzenie aktu nadania prawa magdeburskiego Orli (1643)*, oprac. M. Sierba, „Przegląd Nauk Historycznych", 2012, R. XI, nr 1, s. 129-136; M. Sierba, *Rewizja daty nadania niepełnego prawa miejskiego Orli*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica", 2014, nr 92, s. 21-27.

[2] Patrz: M. Sierba, *Dobra Orla przed Radziwiłłami*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica", 2013, nr 90, s. 7-21.

perintendenci lub seniorzy, ich zastępcami zaś byli konseniorzy. Władzą zwierzchnią nad całą Jednotą Litewską był synod prowincjonalny, który zbierał się raz do roku. Podejmowano tam najważniejsze decyzje dotyczące zborów kalwińskich na Litwie i Podlasiu, m.in. obsadzano stanowiska kościelne, podejmowano decyzje w sprawach finansowych, organizacyjnych i teologicznych. Odbywały się także synody dystryktowe, gdzie spotykało się duchowieństwo kalwińskie wraz z niektórymi świeckimi mieszkańcami danego dystryktu. Przy sprawach wielkiej wagi, dotyczących wszystkich kalwinów w Rzeczypospolitej zbierały się konwokacje przedstawicieli trzech prowincji, a także spotykano się z delegatami innych wyznań. Takie spotkania odbywały się m.in. w Orli[4].

Pierwsza wzmianka o zborze orlańskim pochodzi z 15 grudnia 1611 r. Ówczesny starosta Jan Głazowski pisał w liście do Krzysztofa II Radziwiłła o możliwości pozyskania drzewa z Puszczy Zabłudowskiej „tak na zbór, jako i na dworną potrzebę"[5]. Dnia 29 kwietnia następnego roku pisał także o naznaczeniu placu na zbór[6], 21 września zaś, że „na kościół drzewo dociosują, tylko mi WKsM racz oznajmić wolą swoją, jeżeli w miasteczku ma być, czyli tu zaraz przed dworem"[7]. Dnia 9 grudnia tego roku wspominał, że drewno na świątynię jest już gotowe i że brakuje już tylko tarcic, gontów i gwoździ[8]. Następna wzmianka dotycząca zboru orlańskiego pochodzi z tekstu instrukcji danej w 1615 r. Salomonowi Rysińskiemu przez Krzysztofa II, dotyczącej opieki nad zborami radziwiłłowskimi. Zapisano tam: „Zbór orlański. Ten zbór teraz się przez mię zakłada i pewienem, że

3 AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 9, s. 14-26.

4 M. Kosman, *Archiwalia do dziejów reformacji i kontrreformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Zarys losów i stan obecny*, „Archeion", 1971, t. LVI, s. 136; tenże, *Archiwum Jednoty Litewskiej*, „Archeion" 1974, t. LXI, s. 83, 87; tenże, *Litewska Jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986, s. 8; M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII w. — źródła i stan badań*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62-63; taż, *Wykorzystanie akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z XVII w. w badaniach historycznych*, „Białostocczyzna", 2000, nr 59-60 (3-4), s. 11, 15.

5 J. Głazowski do K. Radziwiłła, Orla 15 XII 1611, AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 15.

6 „Naznaczenie placów tak na domy miesckie, jako i zbór". Tenże do tegoż, tamże 29 IV 1612, AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 22.

7 Tenże do tegoż, tamże 21 IX 1612, AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 27.

8 „Na kościół drzewo mam gotowe pociosane, tylko tarcic, gontów, żelaza, goździ tak łatnych, jako i gontowych nie mam. Gdy się to wszystko przysposobi z rozkazania WKsM zrąb na[j]dalej za dwie niedziele wystawić się może". Tenże do tegoż, tamże 9 XII 1612, AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 30.

się w tym roku ze wszystkim zawrze”[9]. Kolejna informacja pochodzi z lat 1616-1617 r. Wtedy to w dobrach orlańskich dokonano pomiary gruntów, gdzie w inwentarzu odnotowano „plac, gdzie zbór zbudowany z cmentarzem oparkanionym”. Plac ten zajmował 1 morgę 15 prętów, czyli ok. 1 ha[10]. Zbór został zbudowany na tzw. surowym korzeniu[11]. Świątynia znajdowała się w północnej części miasta, po lewej stronie ul. Dworskiej, czyli traktu idącego z Bielska do Orli. Po drugiej stronie ulicy była cerkiew

[9] K. Radziwiłł, *Informatia. Słudze memu P. Salomonowi Rysińskiemu, któremu się dozór wszystkich zborów, szkół i szpitalów w majętnościach moich zleca...*, [w:] *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625*, oprac. B. Grużewski, K. Kurnatowski, H. Merczyng, A. Woyde, *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, seria IV, z. 2, Wilno 1915, s. XXIV. Elżbieta Bagińska odwołuje się do tego samego dokumentu, za którym uważa, że w 1620 lub 1621 r. ufundowano zbór w Orli. E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII w.*, „Studia Podlaskie”, 2002, t. XII, s. 209 za: Biblioteka Narodowa Litwy, f. 93, nr 73, s. 7. Większość starszych opracowań także datuje instrukcję daną przez Krzysztofa II Radziwiłła Salomonowi Rysińskiemu na 1621 r. Dokument ten nie posiada daty, więc autorzy jedynie domyślają się, najprawdopodobniej za wydawcami *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625*, że jest to początek lat 20. XVII w. Poza tym na teczce tego dokumentu w Bibliotece Narodowej Litwy jest zapisany rok 1621 ze znakiem zapytania. Henryk Wisner w odróżnieniu od innych badaczy wyznaczył datę powstania tej instrukcji na lato 1615 r. H. Wisner, *Religijność i tolerancja Krzysztofa Radziwiłła — hetmana wielkiego litewskiego, wojewody wileńskiego (1585-1640)*, „Zapiski Historyczne”, 1995, t. LX, z. 1, s. 25. Patrząc na sytuację zboru orlańskiego, trzeba zgodzić się z ustaleniami Wisnera, gdyż w inwentarzu z 1616-1617 r. odnotowano zbór jako już istniejący, co byłoby niemożliwe, gdyby był fundowany dopiero w 1621 r. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2903, s. 1. Informacją pośrednią może być instrukcja z 29 VIII 1615 r., gdzie Krzysztof II nakazał wybudować w Orli szpital. Najprawdopodobniej chodziło o szpital zborowy. AGAD, AR, dz. XI, sygn. 37, s. 26, 174. Dodatkowym argumentem może być to, że w liście z 14 XI 1616 r. starosta orlański Maciej Berzeński wspominał o pracach przy budowie domu kaznodziejskiego. M. Berzeński do K. Radziwiłła, Orla 14 XI 1616, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/I, s. 27.

[10] AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2903, s. 1; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, *Dokumentacja ewidencji parku w Orli*, oprac. E. Bończak-Kucharczyk, E. Drożyner, E. Juchniewicz, J. Maroszek, J. Werpachowska, Knyszyn 1985, mnps, s. 4. Później zmieniał się ten obszar. W 1635 r. odnotowano „zboru z cmentarzem prętów 20,8, placu z tego pod zborem prętów 28,8”. D. Fionik, G. Sosna, *Orla na Podlasiu: dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski 1997, s. 155. W 1669 r. zaś „placa zborowego ze zborem i budowaniem” było 75 prętów. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 36. Także 75 prętów zajmował plac zborowy wraz ze zborem i plebanią w 1674 i 1680 r. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2910, s. 13; sygn. 2911, s. 6. Plac zborowy był wolny od opłat i czynszów.

[11] „A iż [zbór — M. S.] na nowym korzeniu na[j]większej prace i najczulszego starania trzeba”. K. Radziwiłł, *Informatia. Słudze memu P. Salomonowi Rysińskiemu...*, s. XXIV.

dworska. Na północny zachód od zboru znajdowała się rozległa rezydencja radziwiłłowska[12].

Do zboru orlańskiego nie uczęszczało zbyt wielu wiernych, zwłaszcza że nie było w podlaskich dobrach Radziwiłłów ewangelickiego przymusu religijnego[13]. Okoliczna ludność miejscowa w dominującej części wyznawała prawosławie, ale obok nich byli także napływowi Żydzi. Ewangelikami byli niektórzy klienci i urzędnicy radziwiłłowscy. Zbór służył przede wszystkim właścicielom, którzy często zatrzymywali się w Orli, jadąc z posiadłości litewskich do Warszawy i z powrotem. Sam zbór, pomijając okresy wizyt Radziwiłłów, nie odgrywał znaczącej roli nawet w dystrykcie podlaskim. Tam funkcję stolicy pełnił Zabłudów. Podległość zboru orlańskiego względem zabłudowskiego objawiała się m.in. tym, że w większości przypadków kaznodzieja zabłudowski miał odwiedzać także Orlę, w celu odprawiania nabożeństw[14].

Źródła nie odnotowują wszystkich XVII-wiecznych ministrów pełniących posługi w Orli. Dodatkowym problemem jest częste mylenie (zwłaszcza w aktach synodalnych) zboru orlańskiego z orłowskim, który należał do dystryktu nowogródzkiego. W 1615 r. w Orli jeszcze nie było ministra, którego książę nakazał znaleźć Salomonowi Rysińskiemu[15]. Ministrów, którzy zostali odnotowani w źródłach, prezentuje poniższa tabela.

Tabela 1. Ministrowie orlańscy w XVII i na początku XVIII w.

Rok	Minister	Inne funkcje	Rok	Minister	Inne funkcje
1623-1624	Aleksander Mysłowski	Kaznodzieja w Zabłudowie	1653 [?]	Piotr Leźnicki***	Kaznodzieja w Zabłudowie
1624	Jan Romanowski*	Minister nadworny Krzysztofa Radziwiłła	1655	Łukasz Dobrzański	

[12] AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 36.

[13] E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich...*, s. 214-215; taż, *Polityka wyznaniowa Radziwiłłów birżańskich w ich dobrach podlaskich w XVII w.*, „Biuletyn Historii Pogranicza”, 2004, nr 5, s. 128.

[14] Np. dnia 7 I 1630 r. od przechodzących wojsk odłączyli się dwaj towarzysze, którzy chcieli uczestniczyć w ewangelickim nabożeństwie, ale nie zastali ministra, bo był w Zabłudowie. S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla 7 I 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 421.

[15] „Przeto pilno się P. Rysiński starać ma o jakiego ministra dobrego i godnego z Polski do tego zboru, który by i nauką, i przykładem budowani, a nie rozwalał, gdyż na dobry początku siła należy wedle onego”. K. Radziwiłł, *Informatia. Słudze memu P. Salomonowi Rysińskiemu...*, s. XXIV.

1625-1627	Mikołaj Wysocki	Kaznodzieja w Zabłudowie, senior podlaski	1660	Wakat	
1627-1630	Samuel Pabianowski	Kaznodzieja w Zabłudowie	1661-1669	Jakub Taubman Trzebicki	Kaznodzieja w Zabłudowie, inspektor zborów podlaskich
Lata 30. XVII w.	Jan Węgierski [?]**	Kaznodzieja w Zabłudowie [?]	1669-1672	Krzysztof Taubman Trzebicki	Kaznodzieja w Zabłudowie
Lata 40. XVII w.	Jakub Stulichius	Kaznodzieja w Zabłudowie	1672	Jan Bitner	Kaznodzieja w Zabłudowie
Lata 40. XVII w.	Maciej Apollos Styrzyński		1673-1688	Gabriel Reczyński	Kaznodzieja w Zabłudowie i Węgrowie, konsenior dystryktu podlaskiego
1650-1654	Jerzy Lutomirski		1696-1707 ****	Filip Kopijewicz	Kaznodzieja w Zabłudowie, senior podlaski
			1713	Daniel Reczyński	Kaznodzieja w Zabłudowie i Nurcu

Źródło: AGAD, AR, dz. IV, teka 5, koperta 62; dz. IVa kopie, sygn. 753-754; dz. V, sygn.: 637/III-IV, 8080, 11187, 12962, 12964, 14281, 16501; dz. VIII, sygn. 655, 713; dz. XXIII, teka 105, plik 1; dz. XXV, sygn. 2905-2906, 2909; Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, f. 40, sygn. 863; Państwowe Historyczne Archiwum Białorusi, f. 694, op. 2, sygn. 6134; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625*, oprac. B. Grużewski, K. Kurnatowski, H. Merczyng, A. Woyde, *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, seria IV, z. 2, Wilno 1915; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, oprac. P. Guzowski, M. Liedke, Warszawa 2011; S. Niezabitowski, *Dzienniki 1695-1700*, opr. A. Sajkowski, Poznań 1998; *Obraz historyczny kalwinizmu na Litwie 1650-1696*, wyd. H. Barycz, „Reformacja w Polsce", 1926, R. IV, nr 13-16, s. 206-221; U. Augustyniak, *Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła*, [w:] *Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX w.*, red. S. Kuczyński, Białystok 1991; J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helwetyckiego w Litwie*, t. II, Poznań 1843; J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608-1868*, „Rocznik Zabłudowski", 2009, t. III.
* W aktach synodalnych z 1624 r. w punkcie „misje" wymieniono księdza Romanowskiego, jako tego, który miał pełnić posługi w Orli, ale skreślono to i wpisano, że ma być kaznodzieją nadwornym Krzysztofa Radziwiłła. Być może mimo tej ważnej funkcji był także ministrem w Orli? Zwłaszcza że ksiądz Mysłowski został wysłany do Pietuchowa, a w aktach synodalnych w 1624 i 1625 r. nie umieszczono nikogo na misji w Orli i Zabłudowie.
** Stanisław Kurosz pisał do Krzysztofa Radziwiłła dnia 28 maja 1632 r.: „Bom był zacho-

rował na gorączkę, wyjechawszy z Orla i musiałem w drodze czasu trochę zgubić, czego świadkiem jest ks. Węgierski, bo ze mną na jednym wozie, dla bezpiecznego do domu przejazdu jechał, więc musiałem koniom w Orli trochę wytchnąć, bo tak zbiegane były, żebym ich nie zażył, nie wytchnąwszy im trochę, a na inszy pojazd nie mogłem się zdobyć". W 1632 r. Jan Węgierski był także kaznodzieją w Węgrowie.
*** Piotra Leźnickiego jako nieżyjącego już kaznodzieję orlańskiego wspomniała jego wnuczka w 1675 r. Piotr Leźnicki nie żył już w 1670 r.
**** Być może został on kaznodzieją orlańskim po Gabrielu Reczyńskim, gdyż przejął po nim urząd konseniora dystryktu podlaskiego. Pełnił swą posługę przynajmniej do 1707 r., ale być może dłużej. Bogusław Sienicki pisał w 1696 r., że „Kopiewicz senior tameczny, barzo rzadko tam [do Orli — M. S.] zjeżdża".

Podstawą utrzymania ministrów orlańskich były pieniądze wypłacane przez Radziwiłłów. Rocznie kaznodzieja orlański otrzymywał 150 zł od starosty orlańskiego, jeśli zaś pełnił posługę także w Zabłudowie, to dostawał od starosty zabłudowskiego kolejne 150 zł. Ta wysokość jurgieltu utrzymała się przynajmniej do końca XVII wieku[17]. W inwentarzu z 1655 r. zapisano zaś, że „księdzu Łukaszowi Dobrzańskiemu kaznodziei zboru orlańskiego za listem Księcia Jego Mości jurgieltu ogółem dano złotych 500, na co i za adrationem wziął zł 125. Resztę JMość Pan Przeuski oddać ma temuż według dawnego zwyczaju. Ryb na dni postne i drew dodawać także i stróża do plebani"[18]. W 1687 r. Ludwika Karolina zapisała na dobrach zabłudowskich 27 000 zł, z których rocznie miało być wypłacane w sumie 2700 zł na zbory kalwińskie w Zabłudowie, Orli i Węgrowie, na zbór luterański węgrowski, a także na szkoły i szpitale przy świątyniach ewangelickich w tych miastach[19]. Ludwika Karolina uposażyła dodatkowo

[16] W inwentarzu z 1654 r. wśród osób dzierżących morgi miejskie był kaznodzieja Piotr Leźnicki. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2905, s. 20. Oprócz tego uzyskał grunty w Orli, które nazywano Popowszczyzną, „zamianą dany i nadany" od Janusza Radziwiłła dnia 17 V lub 27 III 1653 r. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 42. Teren nadany Leźnickiemu znajdował się przy ul. Dworskiej między placem cerkwi dworskiej a posesją wspomnianego Żyda Sapsy Piesachowicza i miał powierzchnię 160 prętów wolnych od opłat miejskich. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 36; Państwowe Historyczne Archiwum Białorusi (dalej: PHAB), f. 694, op. 4, sygn. 1466, k. 281-282. Radziwiłłowie mogli odebrać tę ziemię Leźnickiemu za wykupem w wysokości 500 zł. Po śmierci kaznodziei grunt ten był w posiadaniu jego syna Zachariasza Leźnickiego i wg inwentarza z 1670 r. dzierżawiony przez Demida Ciahłego. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 42-43, 212; dz. XXV, sygn. 2909, s. 17v., 37; sygn. 2910, s. 13.

[17] M. Berzeński do K. Radziwiłła, Zabłudów 16 X 1627, 13 IX 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/III, s. 28, sygn. 637/IV, s. 54; B. Radziwiłł do K. Łopaty, Brandenburg 17 IX 1661; tenże do M. Porębskiego, tamże 17 IX 1661, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 754, s. 31-32; dz. VIII, sygn. 655, s. 10; sygn. 715, s. 2, 8.

[18] AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 21.

[19] Tamże, dz. VIII, sygn. 655, s. 19-22, 66-69; Biblioteka Narodowa Litwy, f. 93, sygn. 5, k. 47v.; *Акты Виленской археографической комиссии*, т. XII, Вильна 1900, с. 524-527.

w 2 włóki ziemi i nieznaną ilość mórg polnych w Rudołtach kaznodzieję zabłudowskiego, który także obsługiwał zbór orlański. Do zboru należał także staw przy dworskim ogrodzie[20]. Oprócz tego zbór mógł otrzymywać dary od wiernych. Odnotowano jeden przykład legacji na rzecz zboru orlańskiego, choć nie jest wykluczone, że było ich więcej. W 1676 r. Barbara Taubman z Sienkiewiczów wdowa po kaznodziei Jakubie Taubmanie-Trzebickim ofiarowała „złotych 200 gotowych pieniędzy i kitajkę zieloną na stół do zboru orlańskiego"[21]. Był też zwyczaj, że starosta zabłudowski dawał dla księdza kaznodziei wina na komunię świętą i świece na jutrznię. W związku z tym, że w większości ministrowie zabłudowscy mieli pod swoją pieczą parafię orlańską, wykorzystywali dane im wino i świece także w Orli[22].

Przy zborze był szpital dla ubogich. Żaden z inwentarzy nie wspomina, jak wyglądał ani gdzie dokładnie się znajdował. Widnieją w dokumentach jedynie wzmianki pośrednie. W instrukcji z 29 sierpnia 1615 r. danej w Jaszunach przez Krzysztofa II, książę nakazał swoim urzędnikom, „szpitale, aby przy każdym kościele były budowane". Wśród miejscowości, gdzie taki szpital miał stanąć, wymienił Orlę[23]. Pierwsza informacja o istnieniu szpitala pochodzi z przywileju danego Żydom orlańskim w 1618 r. Wspomniano tam, że starozakonni powinni płacić co roku 5 zł na szpital przy zborze[24]. O takiej samej opłacie nadmienia inwentarz z 1655 r., ale i późniejsze[25].

Nie wiemy, czy przy zborze działała szkoła. Nie posiadamy na ten temat źródeł. Nigdzie też nie jest wspomniane o nauczycielu lub bakałarzu zborowym orlańskim. Pewne jest za to, że takiej szkoły nie było do 1627 r., gdyż w dwóch brulionach testamentu, które książę hetman spisał w tym roku, zawarto plany budowy szkoły ewangelickiej w Orli[26].

[20] Do 1694 r. te 2 włóki ziemi i 12 morg 24 prętów polnych trzymał szlachcic Kawecki. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 25; dz. XXV, sygn. 2910, s. 39; sygn. 2911, s. 31; sygn. 2912, k. 21. Grunty te zostały odebrane Kaweckim dopiero 16 IV 1697 r. PHAB, f. 694, op. 4, sygn. 1466, k. 11. Inwentarz Rudołtów z 1743 r. nic nie wspomina już o gruntach zborowych. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 6, s. 7-8.

[21] AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 478v. Józef Maroszek na podstawie dokumentów znajdujących się w Bibliotece Narodowej Litwy (f. 93, nr 20, s. 7, 28, 158), uważa, że Barbara z domu była Sankiewicz i dała na zbór orlański 500 zł. J. Maroszek, *Dzieje zboru kalwińskiego w Zabłudowie w latach 1608-1868*, „Rocznik Zabłudowski", 2009, t. III, s. 27.

[22] B. Radziwiłł do S. Hołowni, Zabłudów 25 IV 1668, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 792, s. 15.

[23] AGAD, AR, dz. XI, sygn. 37, s. 26, 174.

[24] Tamże, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 1.

[25] Tamże, dz. XXV, sygn. 2906, k. 58v.

[26] U. Augustyniak, *Wizerunek Krzysztofa II Radziwiłła (1585-1640) jako magnata-ewangelika w świetle jego testamentów*, „Przegląd Historyczny", 1990, t. LXXXI, z. 3-4, s. 467. Do zboru w Orli uczęszczało niewielu wiernych, w związku z czym szkoła zbo-

Zbór tak samo, jak cerkiew, był pilnowany. W inwentarzach z 1654 i 1655 r. zapisano powinność ludności wiejskiej dóbr orlańskich, polegającą na wysyłaniu po kolei jednej osoby z włóki na tydzień do pilnowania obu świątyń[27]. Nie wspominają o tej powinności inwentarze z 1616 i 1635 roku[28]. Może to wskazywać na wprowadzenie tej powinności dopiero w 1654 r. Powinność ta nie pojawia się w inwentarzach spisanych po potopie szwedzkim. Możliwe, że w 1673 r. „źli ludzie" powybijali okna w zborze, aczkolwiek nie spowodowało to ustanowienia tam stróża[29]. W 1685 r. obawiano się, że ktoś może podpalić zbór. W maju tego roku w liście, skierowanym do komisarzy Ludwiki Karoliny, rewizor Samuel Wiśniewski pisał: „Zbór podlega wielkiemu niebezpieczeństwu od złych ludzi przez ogień, czemu zabiegając, naznaczamy stróża tygodniowego... w nocy, żeby zboru pilnował"[30].

Zbór orlański parokrotnie odegrał ważną rolę w dziejach społeczności ewangelickiej Rzeczypospolitej. Odbywały się tam konwokacje generalne, czyli synody przedstawicieli religii kalwińskiej z Litwy, Małopolski i Wielkopolski. Takie wydarzenia miały miejsce w 1626, 1633[31], 1640, 1644, 1678 roku[32]. W 1644 r. doszło do spotkania w Orli przedstawicieli wszystkich

rowa mogła nie być potrzebna. W większym ośrodku kalwińskim, jakim był Zabłudów, szkołę elementarną powołano dopiero w 1678 r. J. Maroszek, *Dzieje zboru...*, s. 35.

27 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2905, s. 38; sygn. 2906, k. 43.

28 W inwentarzu z 1635 r. wśród powinności włościan była wymieniona straż. Zapis ten jest na tyle ogólny, że nie można stwierdzić z całą pewnością, czy chodzi o stróżowanie tylko we dworze, czy także w świątyniach. D. Fionik, G. Sosna, *Orla na Podlasiu...*, s. 167.

29 W 1673 r. w rachunkach rozchodów dworskich zapisano, że wydano 20 zł 5 gr „rzemieślnikom pod roboty okien w kamienicy, we zborze, które wichry powybijały, a podobno i źli ludzie". PHAB, f. 694, op. 2, sygn. 6134, k. 26v.

30 S. Wiśniewski do komisarzy L. K. Radziwiłł, Orla 18 V 1685, AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 16, s. 162. Nie ma informacji, czy stróż opiekował się zborem w późniejszych latach XVII w. Wiemy jedynie, że w 1703-1704 r. także strzeżono zboru. Podstarości zabłudowski miał „P. Piątkowskiemu pilnuj[ą]cemu zboru orlańskiego" zapłacić 6 szanków żyta za służbę trwającą od lipca 1703 do lipca 1704 r. AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 655, s. 88.

31 S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla 21 V 1626, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 88; P. Kochlewski do tegoż, tamże 1633, AGAD, AR, dz. V, sygn. 6956, s. 103; AGAD, Zbiór Materiałów Różnej Proweniencji, sygn. 265, s. 148-152; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Braci Czeskich, sygn. 1492, s. 1-11; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, oprac. P. Guzowski, M. Liedke, Warszawa 2011, s. 115-116, 128; J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. II, Poznań 1843, s. 200-201, 221.

32 AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 197-198, 201-201v., 235-235v., 501-501v. Takie konwokacje generalne miały się odbywać na zasadzie alternaty w Orli, Lesznie i Włodawie. Czas zebrań był określony na dwa tygodnie przed sejmem. Postanowienie o odbywaniu w ten sposób konwokacji generalnych ustalono w 1635 r. na konwokacji włodawskiej. Było to nawiązanie do artykułu 8 konwokacji poznańskiej z 1570 r. i kanonu 6 z synodu toruńskiego z 1595 r. *Akta synodów prowinc-*

odłamów protestanckich (poza arianami), którzy debatowali i przygotowywali się na tzw. rozmowy przyjacielskie (colloquium charitativum) między protestantami a księżmi rzymskokatolickimi, zorganizowanymi przez króla Władysława IV w Toruniu[33].

Budynek zborowy egzystował w dobrej kondycji do wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją zwanej potopem. Wyniszczająca walka i okupacja Orli przez wojska litewskie przyniosły dużą dozę zniszczeń, po których zbór nigdy nie odzyskał dawnego stanu. Potop jest umowną granicą w dziejach kalwinów w Rzeczypospolitej. Po tej wojnie nastały dla nich ciężkie czasy i ucisk ze strony katolików. Rok 1669 był także znaczący dla ich dalszych dziejów, gdyż wtedy umarł Bogusław Radziwiłł, ostatni męski przedstawiciel linii birżańskiej, a także ostatni wielki patron ewangelików na Litwie. Jego córka Ludwika Karolina przebywająca za granicą nie była w stanie odgrywać roli głównej protektorki wyznania kalwińskiego na Litwie. Widać to także w rozkładzie zboru orlańskiego, który powoli podupadał. Zmniejszyła się też najprawdopodobniej liczba wiernych.

Rok przed swoją śmiercią Ludwika Karolina, oddając w zastaw dobra orlańskie Benedyktowi Pawłowi Sapiesze, wyłączyła spod jurysdykcji dzierżawcy zbór ewangelicki. Pozostawiało to przy niej prawa i obowiązki kolatorskie[34]. Sapieha zaś zobowiązał się, „że zbór ewangelicki w miasteczku Orlu będący ze wszystkimi do niego przynależnościami, z placami i z ostającemi na nich mieszkańcami, tudzież samego kaznodzieję zborowego z domowemi jego protekciej mojej i dworu orlańskiego mieć od wszelkich impetycji, zaszczycać tak, aby sam kaznodzieja w pokoju i bezpieczeństwie wszelkim zostawał”[35]. W kontrakcie dzierżawnym zapisano także, że kaznodzieja mieszkając w Orli, będzie miał prawo wolnego wrębu na terenie lasów orlańskich, skąd będzie mógł wywozić drzewo na opał[36].

jonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637..., s. 132, 145. Najprawdopodobniej postanowienie to nie było przestrzegane, skoro w 1676 r. musiano je przypominać na synodzie prowincjonalnym wileńskim. AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 469v.

33 J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. I, Poznań 1842, s. 239-246; tenże, *O kościołach braci czeskiej w dawnej Wielkiejpolsce*, Poznań 1835, s. 212-213.

34 „Do zboru orlańskiego i mieszkania przy nim będącego i należącego, dwór orlański nie ma się interesować żadnym sposobem, jednak go od wszelkich krzywd i przykrości zaszczycać”. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 34.

35 PHAB, f. 694, op. 4, sygn. 1466, k. 59, 159v. Taką samą przysięgę złożył 20 IV 1695 r. Stefan Branicki. PHAB, f. 694, op. 4, sygn. 1466, k. 38v.-39v., 74-74v. We wcześniejszych kontraktach dzierżawnych dóbr orlańskich z lat 1670-1685 Ludwika Karolina nie umieszczała punktu dotyczącego tamtejszego zboru. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 16, s. 1-19, 31-34, 72-74, 82-83, 88-94, 111-112.

36 AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 38. Sapieha na „wolny wrąb i wywóz drew z puszczy, borów i lasów na opał pozwalać będzie”. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 34.

Po śmierci Ludwiki Karoliny zbór orlański niszczał, gdyż nowi właściciele nie przejmowali się jego losem, a wiernych protestanckich było w tych dobrach niewielu. Już rok po śmierci Ludwiki Karoliny wcześniejszy dzierżawca Orli Bogusław Sienicki donosił listownie Stanisławowi Niezabitowskiemu, że Stefan Mikołaj Branicki przenosi okna, ławy i dzwon ze zboru do cerkwi dworskiej, którą chciał przerobić na kościół. Prosił także o interwencję Niezabitowskiego, by uratować zbór przed zniszczeniem, co najprawdopodobniej się powiodło[37]. Wielka Wojna Północna doprowadziła do wyraźnego upadku zboru. W 1704 r. nie było tam stałego kaznodziei, czasem przyjeżdżał tylko konsenior podlaski[38]. W 1723 r. wspomniano, że zbór „orlański spustoszał i kaznodziei przy nim nie masz"[39]. Ostatnim śladem istnienia zboru orlańskiego był spis z 1748 roku[40]. W 1754 r. zbór orlański najprawdopodobniej już nie istniał[41].

Przejdźmy teraz do opisu budynków zborowych. Świątynia orlańska była budowlą jednonawową. Był to budynek „z drzewa robiony ze śrzodka, a w koło w drzewo, cegłą po prusku obmurowany i wapnem częścią pobielony"[42]. Salę zborową od dworu oddzielał babiniec, gdzie też były usytuowane schody na chór. Nie wiemy, czy empory otaczały całą salę zborową, jak to często bywało w świątyniach protestanckich. Być może górna część ograniczała się jedynie do chóru nad wejściem głównym. Z chóru poprzez boczne schody można było dostać się na wyższą kondygnację, gdzie znajdowała się dzwonnica, a nad nią mechanizm zegarowy. Babiniec wraz z górnymi kondygnacjami zawierał się w baszcie. Ogółem większość litewskich zborów ewangelickich posiadało wieżę nad wejściem[43]. W głównej

[37] B. Sienicki do S. Niezabitowskiego, Lipiczna 6 IX 1696, AGAD, AR, dz. V, sygn. 14281, s. 46-47.

[38] J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego*..., t. II, s. 56.

[39] W 1737 r. wciąż w Orli nie było kaznodziei, mimo to wypłacono na zbór 150 zł. AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 709, s. 72, 83-84.

[40] Przy zborze nie było duchownego. S. Tworek, *Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", 1972, t. XVII, s. 213.

[41] J. Łukaszewicz, *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego*..., t. II, s. 57. Istnieje legenda, że zbór został sprzedany Żydom orlańskim za 2500 gr dostarczonych w jedną noc. Inna wersja mówi o 10 000 gr danych w ciągu jednej godziny. Budynek miano przerobić na synagogę. J. Pyzia, *Orla. Synagoga*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku 1983, mnps, s. 11; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Dzieje miejscowości Reduty i Szernie we włości orlańskiej: rodowody autorów*, Bielsk Podlaski 2007, s. 29. Inwentarz dóbr orlańskich z 1772 r. nie wymienia synagogi na miejscu zboru kalwińskiego. Patrz: AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 82. Możliwe jest jedynie, by materiał z rozbiórki posłużył do budowy którejś z dwóch synagog przy rynku miejskim. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Dzieje miejscowości Reduty i Szernie*..., s. 29. Sama zaś murowana synagoga powstała najwcześniej w latach 70. XVIII w. AGAD, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 86, s. 149.

[42] AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 24.

[43] U. Augustyniak, *Przeszłość i teraźniejszość. Wrażenia z podróży szlakiem fundacji Radziwiłłów birżańskich*, „Jednota", 2001, R. XLV (LX), z. 3-4, s. 14-17.

sali znajdowały się ławki w dwóch rzędach, dalej zaś było prezbiterium z ołtarzem i ławkami dla ministra i służby liturgicznej. Sufit nad ołtarzem lub w jego okolicy był w kształcie kopuły, gdzie znajdowały się okna. Na zewnątrz kopuła ta była widoczna jako mała wieżyczka.

Na podstawie inwentarza z 1655 r. można dokonać szerszego opisu zboru orlańskiego. Do budynku zborowego wchodziło się przez drzwi, które najpierw prowadziły do babińca. Były tam dwa okna, a także jedna ława stolarskiej roboty. Być może znajdowała się tam także skarbonka na datki[44]. Po lewej stronie od wejścia były schody na górę. Na piętrze po lewej stronie usytuowany był chór, który był odgrodzony najprawdopodobniej balustradą. Na chórze znajdowały się dwa szklane okna i dwie ławki. Za chórem w kącie były drzwi, a za nimi schody do dzwonnicy. W wieży wisiał jeden dzwon, nad którym znajdował się działający zegar z dzwonkiem. Powróciwszy do babińca, stawało się przed podwójnymi drzwiami prowadzącymi do głównej sali zborowej. W środku po lewej i prawej stronie od drzwi znajdowało się po osiem malowanych ławek. By móc usiąść w takiej ławce, trzeba było najpierw uchylić i przejść przez drzwiczki, które były osobne dla każdej ławki. Dalej znajdowała się drewniana, pomalowana farbami różnego koloru katedra, z której wygłaszano kazania i czytano Biblię[45]. Obok niej, przy ścianach znajdowały się ławki przeznaczone dla duchownych i służby liturgicznej[46]. Były one usytuowane w prezbiterium, zwanym w źródle „małym chórem". Poza tym „przy ścianie [znajdowała się — M. S.] tablica ryta, snicerskiej roboty na kształt ołtarza, na której złotemi literami Wieczerza Pańska napisana". Po obu stronach tej tablicy były także dwie mniejsze drewniane, na których wyryty był pacierz. Pośrodku przed tablicami znajdował się ołtarz okryty suknem. Na nim stała drewniana tablica z napisanym złotymi literami dziesięciorgiem przykazań. Według opisu inwentarzowego zbór posiadał kopułę malowaną na różne kolory, gdzie wypisano sentencje z Pisma Świętego. Inne teksty z Biblii umieszczono także na ścianach zboru[47]. Ściany w zborze były malowane do wysokości okien, których były cztery w głównej sali. „Ten zbór dookoła z pruska murowany" i kryty był gontem. Nad świątynią górowała wieża kryta blachą, w której była dzwonnica i zegar. Po drugiej zaś stronie znajdowała się wieżyczka z ośmioma szklanymi oknami, także kryta blachą[48]. Wieżyczka ta znajdowała się najprawdopodobniej nad ołtarzem lub

44 „Wychodząc ze zboru... za drzwiami skrzynka przykowana".

45 W opisie inwentarzowym z 1635 r. zaś pojawiła się „kazalnica murowana", której nie odnotował dokument z 1655 r. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7.

46 W inwentarzu z 1635 r.: „Formy trzy wielkie przeciwko sobie malowane", między którymi miał znajdować się ołtarz. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7.

47 Cytaty z Biblii nie widniały tylko na ścianie przedniej.

48 Wypis inwentarza z 1694 r. wspomina, że na tej wieżyczce był żelazny krzyż. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 24. Wg inwentarza z 1635 r. nie było tam

w niewielkim oddaleniu od niego. W środku zboru była tam wspomniana kopuła. Opisy inwentarzowe i inne źródła nie wspominają o wystroju zboru. Nie ma mowy o żadnych rzeźbach, czy nawet krucyfiksach, których kalwini nie lubili eksponować. Inwentarz z 1655 r. wspomina tylko o trzech chorągwiach niewymienionych zmarłych osób[49].

Zbór był otoczony ogrodzeniem z dylów i balasów[50]. Z placu zborowego wychodziło się na ul. Dworską poprzez podwójne wrota zrobione z desek i balasów z zadaszeniem z gontów. Wewnątrz nich była furta drewniana. Z placu zborowego było także wyjście furtą do sadu i inną furtą do domu ministra[51].

Obok zboru znajdowała się plebania. Główne wejście było od strony ul. Dworskiej. Wchodziło się przez podwójne drewniane wrota z furtą w środku i zadaszeniem z gontów. Na lewo od tego wejścia znajdował się dom kaznodziejski. Był to nieduży parterowy budynek, zbity z dranic[52]. Tak opisuje go inwentarz z 1655 r.: „Dom, do niego drzwi na zawiasach żelaznych z klamką... Po lewej stronie w sień — izba do niej drzwi... W tej izbie okien trzy... w ołów robione, częścią potłuczone..., trzy ław wkoło ścian, trzy stół jeden lipowy stary. Z tej izby komora, do niej drzwi na biegunach drewnianych... W tej komorze okien trzy w ołów robione..., ławy wkoło ścian... Wyszedszy z tej komory po lewej ręce druga komora, do niej drzwi na biegunach drewnianych... W tej komorze okno szklane jedne w drzewo robione... Wróciwszy się do izby piec z kafli zielonych zły z kominem dla rozłożenia ognia murowany, szafka na zawieszenie ręcznika, nawa stolarskiej roboty dodarta od ściany. Wyszedszy do sieni z izby okno szklane w drzewo robione z okiennicą na biegunach. W boku tej sieni kuchnia... W tej kuchnie ognisko, nad którym ogniskiem komin wielki z gliny ulepiony, nad dach wywiedziony. W boku tej kuchnie tranzyt. Do niego drzwi

8 okien, tylko 4 błony: „Kopuła ze czterma błonami w ołów robionemi". AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7.

49 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 13-14. Opis zboru zawarty w inwentarzu z 1635 r. jest o wiele mniej szczegółowy i pomija część elementów, co może rodzić pytanie, czy znajdowały się one w świątyni, czy pojawiły się tam później. Zachowane źródła nie pozwalają odpowiedzieć na to pytanie. Opis pomija m.in. babiniec, wieżę z zegarem i dzwonem, tablice z dekalogiem i cytatami z Biblii. Nie wspomniano także nic na temat pomalowanych ścian i wypisanych na nich tekstach biblijnych. AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7.

50 W 1635 r.: „Cmentarz około nisko dylowany, stary, do którego wrota na biegunach z fortą". AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7. W 1669 i 1670 r.: „Przed tym zborem z jednej strony od ulicy ten cmentarz dylami ogrodzony. Z drugiej strony od sadu chrostem ogrodzony". AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 15; sygn. 2910, k. 6. Słowo cmentarz zostało tu użyte nie w znaczeniu cmentarza grzebalnego, tylko placu położonego dookoła zboru.

51 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 14.

52 W 1635 r. pisano, że „ten dom dranicami stare pokrycie". Tamże, sygn. 2904, k. 7.

nie masz, tylko do komory drzwi na biegunach... Wróciwszy się z tej kuchni do sieni, po lewej stronie izba. Do niej drzwi na zawiasach żelaznych... W tej izbie ław trzy, okien dwie w drzewo robione szklane (szyb kilka wytłuczonych), stół stary jeden, piec z kafli zielonych barzo zły, komin niemały dla rozkładania ognia i piecek mały dla pieczenia chleba, ławek niewielkich dwie. Z tej izby po lewej stronie komora. Do niej drzwi na zawiasach żelaznych. W tej komorze okno jedno... Z tej komory druga komórka. Do niej drzwi na biegunach. Wyszedszy z tej komory do izby — druga komora. Do niej drzwi na zawiasach żelaznych... W tej komorze okno szklane w drzewo robione... Wkoło tego domu okiennic z zawiasami żelaznemi dwie, a zasuwanych okiennic dwie. Ten dom dranicami staro pobity. Szedszy od tego domu stajnia po lewej stronie nowo przeprawiona, ale niedokończona. Przy tej stajni szpichlerz... Ten szpichlerz dranicami kryty. Za domem kaznodziejskim sadek nowo założony"[53]. W inwentarzu z 1635 r. nie wspominano o stajni i drewnianym spichlerzu, za to na posesji miał znajdować się drugi dom plebański, składający się z izby i piekarni[54].

Zmagania wojenne ze Szwecją i Moskwą, a także okupowanie Orli przez wojsko litewskie doprowadziło do zniszczeń w zborze[55]. Miarę szkód oddaje *Informatia* koniuszego litewskiego do Mikołaja Porębskiego z 1 kwietnia 1661 r. Nie mając pieniędzy, Radziwiłł chciał szybko i niedrogo zabezpieczyć zbór przed dalszym niszczeniem. Nakazał staroście orlańskiemu zabić deskami okna w wieżyczce, by podczas deszczu woda nie leciała na ołtarz[56]. Miano także uzupełnić deski stropowe, tam gdzie ich brakowało, a także naprawić pokryty gontem dach. Do okien w dzwonnicy nakazał zrobienie okiennic, które można było w razie potrzeby otwierać i zamykać. Okna zaś do głównej sali zborowej polecił przynieść z cerkwi dworskiej. Gdyby te nie pasowały do otworów okiennych, nakazał je przerobić. Wyposażenie nieliturgiczne podczas wojen zostało przeniesione do cerkwi.

53 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 15v.-16.

54 „Drugi dom snopkami pokryty, to jest izba z piekarnią. Drzwi wszytkie proste na biegunach. U jednej wrzeciądz, skoblami. W izbie piec prosty zły z kominkiem nad strop trochę wymurowanym. Okien dwie potłuczonych szklanych w drzewo robionych. Ława jedna, piec lepiony, okienko szklane w drzewo robione". Tamże, sygn. 2904, k. 7.

55 Już w październiku 1660 r. Benedykt Olszewski pisał, że do naprawy zboru będzie potrzebne dużo drewna, którego nie można było pozyskać z przetrzebionych lasów orlańskich. Zasugerował on Bogusławowi Radziwiłłowi, by napisał w tej sprawie do leśniczego białowieskiego Denhoffa, który miał pozwolić na branie drewna z Puszczy Białowieskiej. B. Olszewski do B. Radziwiłła, Orla 29 X 1660, AGAD, AR, dz. V, sygn. 10816/I, s. 174.

56 Jest to zastanawiające, gdyż w rachunkach rozchodów dworskich znajdowała się pozycja: „Do kopuły zborowej za osm okienek szklanych", za które zapłacono 37 zł. PHAB, f. 694, op. 2, sygn. 6031, k. 11v.; sygn. 6135, k. 18v.

W *Informatii* Radziwiłł wspomniał, by „formy i ławy ze zboru do cerkwi przeniesione, znowu do zboru wstawić”[57]. Na zlecenie Aleksandra Hilarego Połubińskiego, podczas okupacji dóbr orlańskich przez wojska litewskie, wywieziono 2 dzwony ze zboru orlańskiego. Nie wiadomo, czy udało się je później odzyskać[58]. Na podstawie rachunków rozchodów orlańskich można określić, jakie remonty zostały poczynione w latach 1660-1664. W 1660 r. w źródłach pojawiły się wydatki na tarcice na remont pułapu i na ławki, a także na robociznę dla cieśli. W roku następnym zakupiono „goździe gontowe do poprawy zbora”, w związku z czym można podejrzewać, że remontowany był dach. Rachunki z lat 1662-1664 już nie wspominają o wydatkach na zbór, aczkolwiek wpisy są na tyle ogólne i lakoniczne, że można spodziewać się, że część pieniędzy była przeznaczana na remont zboru[59]. W liście z 22 stycznia 1664 r. Bogusław Radziwiłł polecił dać drewna na remont budynków zborowych[60]. 30 listopada 1665 r. książę koniuszy nakazał wyremontować dach świątyni[61]. Podczas wojen zniszczeniu i rozgrabieniu uległa także plebania, gdyż książę pisał, że „kaznodzieja, gdy przybędzie, będzie mógł w zamku [dworze — M. S.] stawać, ponieważ w jego mieszkaniu teraz pustki”[62].

Według inwentarzy z 1669 i 1670 r. zbór zasadniczo się nie zmienił w porównaniu do 1655 r. Zdążono zlikwidować część szkód, jakie przyniósł czas potopu szwedzkiego i okupacja miasta przez wojsko litewskie. Pozostały jednak ślady zniszczeń lub po prostu upływu czasu. W babińcu w oknach brakowało błon, same zaś otwory okienne zostały zabite deskami[63]. Balustrada na chórze została określona jako nadpsuta. Nie było drzwi do wejścia na dzwonnicę. Na ołtarzu brakowało sukna, które zostało najprawdopodobniej zrabowane. Wstawiono za to okna w wieżyczce nad ołtarzem. Inne elementy zboru według opisów z 1669 i 1670 r. pozostały bez zmian[64].

57 B. Radziwiłł, *Informatia P. Porębskiemu...*, b.m. 1 IV 1661, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 751, s. 67.

58 M. Porębski do B. Radziwiłła, Orla 25 IX 1660, 30 IX 1660, AGAD, AR, dz. V, sygn. 12196, s. 6, 10. Porębski wystosował w tej sprawie pozew sądowy przeciwko Podolcowi — słudze Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Tenże do tegoż, tamże 24 XI 1660, AGAD, AR, dz. V, sygn. 12196, s. 20-21.

59 PHAB, f. 694, op. 2, sygn. 6031, k. 11v., 15-17, 210-211v.; sygn. 6135, k. 18.

60 „A żeby budynki zborowe nie opadały, każ WM dać drzewa co do poprawy należy”. B. Radziwiłł do M. Porębskiego, Królewiec 22 I 1664, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 769, s. 15.

61 „Zbór trzeba koniecznie nakryć, to jest nie wszystek nowemu gontami, ale tylko tam gdzie właśnie po pracy pobrakuje”. Tenże do J. Misiewicza, Newel 30 XI 1665, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 778, s. 6.

62 B. Radziwiłł, *Informatia P. Porębskiemu...*, s. 69.

63 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 14.

64 Tamże, s. 14-15; sygn. 2909, k. 6.

Inwentarz z 1685 r. podkreślał, że „ten zbór ze wszystkim cały zostaje podług opisania inwentarzowego z roku 1670". Wspominał tylko, że ogrodzenie wokół cmentarza wymagało naprawy[65]. Należy jednak zaznaczyć, że dalsze prace remontowe i konserwacyjne trwały w zborze przez lata 70. XVII w., na co wskazują rachunki rozchodów orlańskich. W 1670 i 1672 r. remontowano dach zboru i budynków do niego należących[66]. W 1674 i 1677 r. uzupełniano braki w powybijanych oknach i w elementach żelaznych, najprawdopodobniej wymieniano lub instalowano zawiasy[67]. Wypis z inwentarza z 1694 r. wspomina, że zbór jest „częścią opadły, restauracji potrzebuje"[68].

Gorzej wyglądała kwestia plebanii. W czerwcu 1665 r. książę koniuszy nakazał nakryć dom kaznodziejski choćby słomą, „żeby się dalej nie psował i nie gnił"[69]. Dnia 30 listopada 1665 r. pisał: „Mieszkanie ministrowskie trzeba ratować także jako mogąc, bo szkoda by tego budynku, aby się miał psować"[70]. Dwa lata później budynek był dalej w opłakanym stanie. Ksiądz Jakub Taubman-Trzebicki prosił wtedy księcia o to, by chociaż wyremontować jedną izbę, by miał gdzie się zatrzymać, gdy przyjeżdżał odprawić nabożeństwa[71]. W inwentarzu z 1669 r. zapisano, że „dom teraz pusty". W budynku brakowało niektórych drzwi, kominów, pieców, błon w oknach. Stropy były w bardzo złym stanie lub ich brakowało, podłóg zaś w większości nie było[72]. Inwentarz z 1685 r. krótko opisał dom kaznodziejski: „Ten budynek cale bez dachu, okien, drzwi i pieców. Trzeba go przenieść na insze miejsce albo też go zmniejszyć i nakryć, żeby całe nie zgnił"[73]. Według wypisu z in-

65 Tamże, sygn. 2912, s. 4. Samuel Wiśniewski (rewizor, który spisał wspomniany inwentarz) donosił komisarzom Ludwiki Karoliny, że „parkanem słusznym, a zamczystemi wroty obwarować zbór życzymy". S. Wiśniewski do komisarzy L. K. Radziwiłł, Orla 18 V 1685, AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 16, s. 162.

66 W 1670 r. wydano 1 zł 15 gr na gonty do naprawy dachu zborowego. W 1672 r. za 100 zł kupiono 300 kop gontów, zaś 62 zł wydano na gwoździe i na cieślów. PHAB, f. 694, op. 2, sygn. 6134, k. 12v., 23v.

67 W 1673 r. za szkło, cynę, ołów i robociznę w zborze i kamienicy dworskiej zapłacono w sumie 20 zł 5 gr, zaś za żelazo 3 zł 6 gr. W 1677 r. kupiono 9 snopów szkła do zboru i zapłacono szklarzowi za robotę i oprawki, a także zakupiono żelazo. PHAB, f. 694, op. 2, sygn. 6134, k. 26v., 33v.

68 AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 24.

69 B. Radziwiłł do J. Misiewicza, Królewiec 4 VI 1665, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 775, s. 76.

70 Tenże do tegoż, Newel 30 XI 1665, AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 779, s. 6.

71 Ksiądz Taubman-Trzebicki 15 III 1667 r. pisał do Bogusława Radziwiłła: „zrujnowane i tak pustkami stojące budynki domów kaznodziejskich, jak w Zabłudowiu, tak i w Orlu... W Orli, żeby tylko jedną izbę z komorą naprawili, żebym tam przyjechawszy do nabożeństwa miał gdzie przenocować". Cyt. za: J. Maroszek, *Dzieje zboru...*, s. 13, który skorzystał z: Biblioteka Narodowa Litwy, f. 93, nr 1796.

72 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 15-16.

73 Tamże, sygn. 2912, s. 4-5. W podobnych słowach pisał Samuel Wiśniewski w liście

wentarza z 1694 r. dom kaznodziejski został najprawdopodobniej zburzony i postawiony na nowo lub przeniesiony i wyremontowany. Znajdował się na „placu zborowym w tyle”[74]. W latach 60. XVII w. istniał wciąż spichlerz zborowy. W 1667 r. ówczesny starosta orlański Jan Misiewicz wspominał o potrzebie pozyskania drewna do jego naprawy[75].

Inwentarz z 1655 r. wymieniał przedmioty używane przez ministrów orlańskich. Mieli oni do dyspozycji nakrycie stołu z czerwonego aksamitu, pozłacany srebrny kielich, nalewkę srebrną z nakrywką, patynę srebrną pozłacaną, stary płócienny obrus z wyhaftowanymi srebrnymi i złotymi kwiatami, dwie stare chustki obszyte złotem i srebrem, stare sukno błękitne, które kładziono na ołtarzu[76]. W czasie wojny ze Szwecją minister orlański Łukasz Dobrzański dał te przedmioty na przechowanie Katarzynie z Radziwiłłów Hlebowiczowej, siostrze hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła. W 1661 r. o zwrot tych przedmiotów ubiegał się książę koniuszy[77]. Dwa lata później Hlebowiczowa stwierdziła, że rzeczy te zaginęły, ale „te uczyniła obietnicę, jako najprędzej one odrobić rozkazać”[78]. W aktach synodu prowincjonalnego wileńskiego z 1667 r. zapisano, że zbór orlański będzie opatrzony srebrem z Królewca[79], w aktach synodalnych z 1676 r. zaś wspomniano, że konsenior wileński miał wydać ze sreber liturgicznych z Królewca do Orli kielich, nalewkę i patenę[80]. W 1678 r. synod Jednoty Litewskiej zlecił ministrowi orlańskiemu Gabrielowi Reczyńskiemu i Ludwice Karolinie Radziwiłł, aby zabiegali o aparaty liturgiczne „śp. Księżny Jej Mści Pani Wojewodzinej Wileńskiej [Katarzyny z Radziwiłłów Hlebowiczowej — M. S.], które przy księżnej JMści zostawały, aby były wydane do zboru orlańskiego”[81].

Siedemnastowieczna świątynia orlańska nie była jednym z najważniejszych zborów w Jednocie Litewskiej. Jego pozycja plasowała się raczej na

do komisarzy Ludwiki Karoliny w maju 1685 r. S. Wiśniewski do komisarzy L. K. Radziwiłł, Orla 18 V 1685, AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 16, s. 162.

74 AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 25.

75 J. Misiewicz do B. Radziwiłła, Orla 14 II 1667, AGAD, AR, dz. V, sygn. 9780, s. 26-27.

76 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 14v.

77 B. Radziwiłł do K. z Radziwiłłów Hlebowiczowej, b.m. ok. 14 VII 1661, AGAD, AR, dz. IVa, sygn. 752, s. 94.

78 AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 365v.

79 Zapisano w aktach „zbór orłowski”, ale najprawdopodobniej chodzi o Orlę, zwłaszcza, że w następnym zdaniu jest mowa o ministrze orlańskim Taubmanie. Tamże, k. 402v.

80 AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 480v. Ostatecznie przysłano do zboru orlańskiego w 1679 r. tylko kielich i patenę, aczkolwiek być może nadesłano jeszcze jakiś sprzęt później, gdyż wspomniano, że jeszcze miano dosłać srebra do zborów leżących w dobrach Ludwiki Karoliny Radziwiłł. AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 520v.

81 AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 713, k. 509.

szarym końcu, na co wskazywać mogło to, że w większości przypadków kaznodzieja nie rezydował w parafii, tylko przyjeżdżał tam z Zabłudowa. Wyposażenie zboru w sprzęt liturgiczny także nie należało do bogatych. Sama świątynia i plebania były raczej skromne. Gdyby nie ewangeliccy Radziwiłłowie, w Orli nie powstałby zbór, a to ze względu na brak wiernych, gdyż wśród okolicznej ludności byli przede wszystkim prawosławni i starozakonni. Zbór orlański zyskiwał na znaczeniu w momencie, gdy miasto odwiedzali jego właściciele, a także podczas konwokacji generalnych, na których zbierali się przedstawiciele kalwinów litewskich, mało- i wielkopolskich. Od wybuchu wojny zwanej potopem szwedzkim zbór systematycznie podupadał, a gdy w XVIII w. zabrakło mecenasów w postaci Radziwiłłów birżańskich, ostatecznie przestał istnieć.

Summary

Calvinist church in Orla in the 17th century

The article discusses the question of Calvinist church in Orla in the 17th century. The chapel was founded in 1615 while the plans for its construction emerge as early as in 1611. The structure disappears completely in the mid 18th century. Numerous preachers performed their ministry in Orla. Most often it was their second parish as they also gave sermons in Zabłudów – the regional center of Podlachia. They were paid annually 150 złoty by the Radziwiłł family. Several times Orla hosted general Calvinist convocations from the entire Polish-Lithuanian Commonwealth, including the 1644 meeting with other protestant assemblies. Using numerous surviving inventories and court bills, the article describes the temple together with its surrounding buildings.

Змест

Арлянскі кальвініскі збор у XVII стагоддзі

Артыкул кранае тэму кальвінісцкага збора ў падляшскай Орлі ў XVII ст. Храм быў устаноўлены ў 1615 г., хаця першыя ўпамінанні аб яго будове датуюцца ўжо 1611 годам. А знік ён са старонак гісторыі ў палове XVIII ст. У XVII ст. у Орлі служылі шматлікія міністры. Найчасцей быў гэта іх другі прыход, паколькі служылі яны святарамі таксама ў сталіцы Падляшскага дыстрыкта — Заблудаве. Радзівілы за працу выплачвалі міністрам юргельт велічынёю 150 злотых штогод. У Орлі некалькі разоў адбыліся генеральныя канвакацыі кальвіністаў з усёй Рэчы Паспалітай, а ў 1644 г. дайшло таксама да сустрэчы з іншымі пратэстантамі. У артыкуле апісаны выгляд храма і навакольных будынкаў на падставе захаваных шматлікіх інвентароў і рахункаў.

Michał Sierba — doktorant na kierunku historia na Uniwersytecie Łódzkim. Pisze pracę doktorską o dobrach orlańskich w latach 1585-1695 pod kierunkiem prof. Zbigniewa Anusika. Publikował liczne artykuły i wydawnictwa źródłowe dotyczące Orli i Tykocina w czasopismach „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica", „Studia Podlaskie" i „Przegląd Nauk Historycznych".

Адрэй Мацук
(Мінск)

Браслаўскія соймікі ў 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст.*

Браслаўскі павет знаходзіўся на паўночным-захадзе Вялікага Княства Літоўскага і ўваходзіў у Віленскае ваяводства. Браслаўскі павет межаваў не толькі з адміністрацыйнымі адзінкамі Княства (Віленскі, Вількамірскі і Ашмянскі паветы, Полацкае ваяводства, Інфлянтамі), але і з Курляндыяй. На абшарах павета знаходзіліся значныя дзяржаўныя ўладанні: Браслаўскае гродскае староства, Опскае староства і частка Віленскай эканоміі (Дрысвяцкі ключ). Браслаўскім гродскім старостам з канца 1738 г. быў Ян Гільзен. Опскае староства знаходзілася ва ўладанні роду Цеханавецкіх. Дрысвяцкі ключ, як і ўся Віленская эканомія, належала віленскім ваяводам, якім ад 5 кастрычніка 1744 г. быў Міхал Казімір Радзівіл. Сярод мясцовых землеўласнікаў вылучаліся шляхецкія роды Мірскіх, Стэткевічаў, Рудамінаў, Масальскіх, Цеханавецкіх, Копцяў, Падбярэскіх, Бяганскіх, Ваўжэцкіх, Лапацінскіх, Агінскіх. Шляхта Браслаўскага павета папаўнялася і іншымі родамі, часта іншаземнага паходжання, як Плятэры, Гільзены, Клоты, Мануцы, Шаўманы і інш. У выніку ў XVIII ст. у Браслаўскім павеце вядучыя ролі адыгрывалі прадстаўнікі родаў Плятэраў, Гільзенаў, Мірскіх, Цеханавецкіх, Рудамінаў, Агінскіх, Беліковічаў, Ваўжэцкіх, Лапацінскіх, Струтынскіх, Квінтаў. Яны займалі асноўныя павятовыя ўрады і часцей усяго на мясцовым сойміку абіраліся пасламі на сойм і дэпутатамі на Трыбунал ВКЛ.

Перыяд 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст. найбольш вядомы у гісторыі функцыянавання браслаўскага павятовага сойміка. Выклікана гэта тым, што гэты соймік аказаўся ў цэнтры ўвагі з-за канфлікту Цеханавецкіх са Струтынскімі ў справе разводу Яна Цеханавецкага з Ядвігай са Струтынскіх і забойствам Ксаверыя Цеханавецкага. Інфармацыю пра некаторыя з гэтых соймікаў мы сустракаем у даследаваннях пра канфлікт Цеханавецкіх са Струтынскімі[1]. У такім вы-

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012-2015.

[1] E. Chrapowicki, *Starościna opeska*, „Biblioteka Warszawska”, 1895, t. 1, z. 1, s. 295-321; O. Hedemann, *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno 1930; гэты ж,

падку большасць звестак аб гэтых сойміках бярэцца з судовых спраў паміж Цеханавецкімі і Струтынскімі і браслаўскі соймік фактычна разглядаецца праз прызму гэтай судовай справы. Прычым у такім выпадку асноўным відам крыніц з'яўляюцца судовыя дакументы. Гэта вельмі спецыфічныя крыніцы, інфармацыя з якіх пры даследаванні функцыянавання браслаўскіх соймікаў 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст. патрабуе верыфікацыі і дапаўнення з боку іншых крыніц. Мы паспрабуем паглядзець на функцыянаванне браслаўскага павятовага сойміка 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст. на падставе больш шырокага кола крыніц.

Пры даследаванні браслаўскага павятовага сойміка 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст. існуе і другая істотная праблема. Як вядома часцей усяго дакументы павятовых соймікаў актыкоўваліся ў мясцовым гродскім судзе, але акты браслаўскага гродскага суда згарэлі ў 1812 г. Як слушна заўважыў па гэтай прычыне Ота Гедэман, для даследавання над Браслаўскім паветам „można sobie wyobrazić jak niepowetowaną szkodę uczyniły ogień i woda dla naszej pracy"[2]. У выніку ў асноўным даследаванне браслаўскіх соймікаў мы будуем на іншых відах крыніц: на карэспандэнцыі і судовых справах. Гэта суб'ектыўныя крыніцы, але выкарыстанне некалькіх падобных крыніц у адносінах аднаго сойміка дазваляе, безумоўна, з пэўнымі агаворкамі, рэканструяваць падзеі гэтага сойміка. Акрамя таго, верыфікацыю карэспандэнцыі і судовых спраў дазваляюць зрабіць нешматлікія актавыя дакументы соймікаў, якія захаваліся ў актах іншых судоў і ў прыватных шляхецкіх архівах.

Змены ва ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Браслаўскім павеце пачаліся ў канцы 40-х гг. XVIII ст. Выклікана гэта было некалькімі прычынамі. Адбываюцца змены сярод браслаўскай шляхецкай эліты. У 1747 г. памірае браслаўскі харужы Фелікс Нікадзім Цеханавецкі, а ў 1756 г. — браслаўскі падкаморы Антоній Рудаміна Дусяцкі. Вышэйшыя земскія ўрады ў Браслаўскім павеце маршалка, падкаморыя і харужага аказваюцца вакантнымі. Усё больш і больш умацоўваюцца ў Браслаўскім павеце пазіцыі прыхільнікаў Сапегаў братоў Лапацінскіх. Мікалай Тадэвуш і Ігнат Лапацінскія набываюць значныя тут уладанні (адпаведна Чурыловічы і Іоды). Разам з тым у Браслаў-

Graf Manuzzi, Wilno 1935; T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej u progu wojny siedmioletniej. Postawienie problemu*, „Kwartalnik Historyczny", 2011, R. CXVIII, z. 1, s. 47-83; H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV-XXI wiek)*, Warszawa 2013, s. 217-230, 236-237, 242-243, 252-254.

2 O. Hedemann, *Historia powiatu brasławskiego*, s. 233.

скім павеце з'яўляецца і опскі староста Ян Цеханавецкі, які ў 1750 г. канчаткова вяртаецца ў Рэч Паспалітую з Францыі. Ён карыстаецца падтрымкай аднаго з лідараў групоўкі Радзівілаў — віленскага земскага пісара Андрэя Абрамовіча, які становіцца апекуном непаўналетніх малодшых братоў Яна Цеханавецкага: Міхала, Юзафа і Ксаверыя. У выніку ўсе браты Цеханавецкія становяцца актыўнымі радзівілаўскімі прыхільнікамі. Гэта супадае з абвастрэннем унутрыпалітычнай сітуацыі ў ВКЛ, выкліканым разрывам Чартарыйскіх з каралеўскім дваром і пераходам Фаміліі ў антыкаралеўскую апазіцыю. Адначасова каралеўскі двор і новы лідар прыдворнай партыі каронны надворны маршалак Юры Мнішак пачынае ўсё больш актыўна супрацоўнічаць з праціўнікамі Чартарыйскіх у ВКЛ — Радзівіламі.

Канчаткова новая канфігурацыя асноўных шляхецкіх груповак у Браслаўскім павеце склалася на грамнічным сойміку 1753 г. Папраўдзе яе не зразумелі ні ў асяродку мясцовай эліты, ні ўнутры магнацкіх груповак. На грамнічным сойміку 1753 г. у Браславе ўпершыню прыняў удзел і нават быў абраны дэпутатам опскі староста Ян Цеханавецкі, які да канца панавання Аўгуста III меў выключна вялікі ўплыў на браслаўскія соймікі. Супраць яго выбару была пададзена пратэстацыя прыхільнікамі Фаміліі і Цеханавецкаму прыйшлося прыкладаць вялікія намаганні, каб яе супакоіць і на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1753 г. патрапіць у лік трыбунальскіх суддзяў[3]. Менавіта на браслаўскім грамнічным сойміку 1753 г. успыхнуў канфлікт паміж Ваўжэцкімі і шакінаўскім старостам Юзафам Струтынскім, які праіснаваў да канца панавання Аўгуста III[4]. На гэты ўнутраны канфлікт наклалася

3 H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 214; Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (далей: LMAB), F. 119, b. 141, Michał Czartoryski do J. Łopacińskiego, 7 III 1753, Wołczyn, p. 50; Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей: LVIA), F. 1135, op. 14, b. 3, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 5 V 1753, b.m., p. 194-195; J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 8 V 1753, Wilno, p. 200-201.

4 *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana*. (У тэксце — даступным на сайце: http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=32715&from=FBC — упамінаецца пра наступіўшы пасля браслаўскага пасольскага сойміка 1756 г. „наступны Трыбунал ВКЛ". Гэта дазваляе аднесці час друку пасля рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1757 г., гэта значыць па 25 IV 1757 г.). Адной з прычын канфлікту Ваўжэцкіх з Юзафам Струтынскім быў пераход шакінаўскага старосты ў шэрагі прыхільнікаў Фаміліі пад час сойма 1752 г. — T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej...*, „Kwartalnik Historyczny", 2011, R. CXVIII, z. 1, s. 63. Марцін Матушэвіч прычынай гэтага канфлікту называе абвінавачванні Струтынскім Аляксандра Тадэвуша Ваўжэцкага ў нешляхецкім паходжанні — M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, Warszawa 1986, s. 707-708.

тое, што Ваўжэцкія былі прыхільнікамі Радзівілаў, а Струтынскі пачаў супрацоўнічаць з Чартарыйскімі. Гэта толькі ўзмацняла канфлікт паміж імі. Аднак галоўным у адносінах паміж імі быў прыватны канфлікт. У выніку Ваўжэцкія і Струтынскія мянялі лагеры магнацкіх груповак, але толькі такім чынам, каб не знаходзіцца разам у шэрагах адной групоўкі.

Фамілія ўзгадніла з каралеўскім дваром, што лепшым кандыдатам на маршалка Трыбунала ВКЛ 1754 г. будзе інфлянцкі кашталян Канстанцін Людвік Плятэр. Неабходна было вырашыць які з соймікаў з'яўляецца для яго выбару найбольш небяспечным. Віленскі каад'ютар Юзаф Станіслаў Сапега лічыў, што выбар дэпутатам Плятэра мог адбыцца толькі на сойміку ў Браславе ці Гродне[5]. Яго брат Міхал Антоні Сапега меў інфармацыю, што Міхал Казімір Радзівіл пры дапамозе сваіх прыхільнікаў, асабліва Цеханавецкіх, нават будзе старацца сарваць браслаўскі соймік і такім чынам перашкодзіць выбару дэпутатам Плятэра[6]. Увогуле Сапегі прыкладалі вялікія намаганні, каб правесці выбар Плятэра дэпутатам на браслаўскім сойміку. Юзаф Станіслаў Сапега нават імкнуўся дамагчыся згоды на выбар Плятэра ў радзівілаўскіх прыхільнікаў, якія былі ў Вільні[7]. Сапегі падазравалі, што перашкаджаць выбару Плятэра ў Браславе будзе шакінаўскі староста Юзаф Струтынскі, але той катэгарычна абверг такія чуткі. Больш таго, Струтынскі перадаваў чуткі аб магчымых перашкодах выбару Плятэра на ковенскім сойміку ад ковенскага маршалка Антонія Забелы. Прычынай была судовая справа крэўнай Забелы з родзічам пісара ВКЛ гегабродскім старостам Янам Плятэрам[8]. Сам Канстанцін Людвік Плятэр добра ведаў аб канфліктах паміж шляхтай у Браслаўскім павеце і таму нават быў упэўнены, што не здолее з-за перашкод быць абраным дэпутатам на браслаўскім сойміку[9]. Аднак, магнацкія

[5] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa*..., s. 214; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 23, J. S. Sapieha do M. Łopacińskiego, 26 I 1754, b.m., p. 304-304v. Цікава, што сам Плятэр меркаваў, што ён будзе абраны дэпутатам на іншым сойміку і ў Браславе хацеў правесці выбар дэпутатам свайго прыхільніка — інфлянцкага гродскага пісара Францішка Кубліцкага. — LVIA, F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 14 I 1754, Wołczyn, p. 226.

[6] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 26 I 1754, Słonim, p. 115.

[7] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, J. S. Sapieha do M. Łopacińskiego, 30 I 1754, b.m., p. 256.

[8] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 25, J. Strutyński do M. Łopacińskiego, 23 I 1754, Łodźki, p. 55-55v.

[9] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 22, A. Przeździecki do M. Łopacińskiego, 25 I 1754, Mińsk, p. 180.

групоўкі вырашылі, што лепшым месцам для выбару Плятэра дэпутатам з'яўляецца браслаўскі грамнічны соймік[10].

Пад час браслаўскага грамнічнага сойміка 1754 г. дайшло да канфлікту паміж мясцовымі прыхільнікамі розных магнацкіх груповак: опскага старосты Яна Цеханавецкага і браслаўскага мечніка Цыпрыяна Мірскага. Яго пачаткам стала сутычка паміж Міхалам Цеханавецкім і Юзафам Гедройцам. Прыхільнікі Цеханавецкіх і Мірскіх схапіліся за шаблі і хтосьці з іх выпадкова параніў у палец на правай руцэ інстыгатара ВКЛ Мікалая Лапацінскага, які спрабаваў супакоіць канфліктуючыя бакі. Сітуацыю ўдалося супакоіць і на сойміку без праблем дэпутатамі былі абраны пісар ВКЛ Канстанцін Людвік Плятэр і браслаўскі падстароста Мікалай Рудаміна. Як бачым канфлікт паміж браслаўскай шляхтай ледзьве не прывёў да зрыву ўзгодненага плана з каралеўскім дваром аб выбары Плятэра маршалкам Трыбунала ВКЛ 1754 г. Выбар дэпутатаў адбыўся менавіта дзякуючы таму, што Плятэр прыехаў на соймік ужо пасля канфлікту і не прымаў у ім удзелу[11].

У гэты час у Браслаўскім павеце ўжо сфарміраваліся групоўкі прыхільнікаў Радзівілаў на чале з Янам Цеханавецкім і Чартарыйскіх на чале з Цыпрыянам Мірскім і Мікалаем Рудамінам. Мікалай Тадэвуш Лапацінскі лічыў маларэальным, што браслаўскі пасольскі соймік 1754 г. скончыцца выбарам паслоў. Прычынай былі два канфлікты: аршанскага падстаросты Аляксандра Ваўжэцкага з Юзафам Струтынскім і Яна Цеханавецкага з Цыпрыянам Мірскім[12]. Значны ўплыў на сітуацыю ў Браслаўскім павеце меў шлюб Яна Цеханавецкага з дачкой шакінаўскага старосты Юзафа Струтынскага, Ядвігай. Шлюб адбыўся 12 верасня 1754 г. Сватаўся Ян Цеханавецкі яшчэ з верасня 1752 г. Адначасова Цеханавецкі і Струтынскі стварылі і палітычны саюз. Струтынскі да гэтага часу быў звязаны з Фаміліяй, а дакладней з Сапегамі. Пры іх падтрымцы быў абіраны паслом у Браславе на соймы Рэчы Паспалітай 1750 і 1752 гг.

[10] А. Мацук, *Унутрыпалітычная сітуацыя ў ВКЛ у сярэдзіне XVIII ст. у сувязі з падзелам Астрожскай ардынацыі*, „Архэ", 2011, № 6, с. 123-124.

[11] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 214; LMAB, F. 139, b. 2561, J. Łopaciński do A. Sapiehy, 10 II 1754, Wilno, p. 8-8v; M. Łopaciński do A. Sapiehy, 11 II 1754, Leonpol, p. 61; J. Łopaciński do A. Sapiehy, 11 II 1754, Leonpol, p. 90-90v; Archiwum Główne Akt Dawnych (далей: AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie (далей: AR), dz. V, sygn. 13425, A. Rudomina do M. K. Radziwiłła, 10 II 1754, Druyka, k. 91.

[12] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 32, p. 375.

Няшмат вядома пра планы магнацкіх груповак адносна браслаўскага пасольскага сойміка 1754 г. На думку Міхала Чартарыйскага, пасольскі соймік у Браславе можа скончыцца выбарамі паслоў толькі ў тым выпадку, калі імі будуць мясцовыя лідары гэтых груповак Цыпрыян Мірскі і опскі староста Ян Цеханавецкі[13]. Аб самім сойміку маецца інфармацыя ў карэспандэнцыі, трыбунальскім дэкрэце ад 20 жніўня 1755 г. у справе Ваўжэцкіх са Струтынскім і Цеханавецкімі, а таксама канфедэрацкім дэкрэце ад 24 лістапада 1764 г. у справе Струтынскіх з Цеханавецкімі. Згодна канфедэрацкага дэкрэта Ваўжэцкія ўсю віну ўскладалі на Цеханавецкіх і не абвінавачвалі ва ўдзеле ў канфлікце шакінаўскага старосту Юзафа Струтынскага. У гэтым не было нічога дзіўнага, бо сам гэты дакумент асуджваў Цеханавецкіх у справе са Струтынскімі і таму ў ім асноўная ўвага надавалася злоўжываванням Цеханавецкіх. У гэтым канфедэрацкім дэкрэце сцвярджалася, што Цеханавецкія не пусцілі Ваўжэцкіх і іх прыхільнікаў да месца правядзення сойміка і сама бойка адбылася ўвечары напярэдадні сойміка[14]. У той жа час згодна друку Ваўжэцкіх, дзе пералічваліся ўсе панесеныя Ваўжэцкімі шкоды ад Струтынскага, ужо, наадварот, Юзаф Струтынскі называецца галоўным арганізатарам успыхнуўшай бойкі. Аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі сцвярджаў, што Юзаф Струтынскі асабіста нанёс яму шматлікія раны[15]. У трыбунальскім дэкрэце ад 20 жніўня 1755 г. асноўная віна ўскладаецца на Юзафа Струтынскага, але ўпамінаюцца і парушэнні зробленыя Цеханавецкімі. Звяртаецца ўвага, што гэта Струтынскі быў ініцыятарам канфлікту і асабіста пасек Аляксандра Тадэвуша Ваўжэцкага. Менавіта Струтынскі акружыў сваімі прыхільнікамі соймікавую ізбу, а прыбываўшую на соймік шляхту стаў „odpędzać i różnemi postrachami nazad wracać subordynował”. Струтынскі прызначыў дырэктарам сойміка Баніфацыя Маслоўскага, сябе і Яна Цеханавецкага абраў пасламі і пад крэдэнсамі шляхты „podpisy zpraktykować kazał”[16]. Як бачна ўсе крыніцы па-рознаму падаюць інфармацыю ў тым хто вінаваты ў канфлікце з Ваўжэцкімі. Гэта звязана з часам і мэтай стварэння гэтых дакументаў. Канфедэрацкі дэкрэт 1764 г. прыхільны Струтынскім у справе з Цеханавецкімі. Трыбунальскі дэкрэт 1755 г. быў прыняты ў час, калі Ваўжэцкім супрацьстаялі і Струтынскі, і Цехана-

[13] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 14 VII 1754, Warszawa, p. 233.

[14] LVIA, SA 144, p. 118, 126v.

[15] *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana,* 1765.

[16] LVIA, SA 502, p. 1273-1280v.

вецкія. Друк 1757 г. быў падрыхтаваны ў інтарэсе Ваўжэцкіх і іх саюзнікаў Цеханавецкіх. Маюцца звесткі пра соймік і ў карэспандэнцыі. У лісце да Мікалая Тадэвуша Лапацінскага, падпісаным браслаўскім стольнікам Антоніем, браслаўскім земскім пісарам Тэадорам, аршанскім падстаростам Аляксандрам Ваўжэцкімі і браслаўскім будаўнічым Рафалам Квінтам сцвярджаецца, што галоўная віна ў канфлікце ляжыць на Юзафе Струтынскім. Менавіта ён з узброенымі людзьмі, акружыўшы месца пасяджэння сойміка, „szlachtę powiatową tyranissime rombać [s], bić i strzelać bez najmniejszej nie tylko dla urzędników wielkich i zasługami dystynowanych, ale też dla całego powiatu”[17]. Дапаўняецца інфармацыя пра соймік пратэстацыямі. Згодна ім частку шляхты на чале з Ваўжэцкімі людзі Цеханавецкіх і Струтынскага (шмат якія былі з іншых ваяводстваў, а, таксама, нават татары) увогуле не дапусцілі да месца правядзення сойміка, пераняўшы на вуліцы, дзе зрабілі засаду. Пад час бойкі шмат было параненых з групоўкі Ваўжэцкіх, найбольш браслаўскі будаўнічы Рафал Квінта, Загорскі і Кімбар. Іншых шляхціцаў, якія трапілі на месца правядзення сойміка, але былі нязгодны з выбарам пасламі Юзафа Струтынскага і Яна Цеханавецкага, „kto tylko z protestacyją odezwał [się] z strzelby różnej, pistoletów zmierzali do tegoż i rozsiekaniem grozili”. Не дапусціў Юзаф Струтынскі і да актыкацыі пратэстацый супраць сойміка ў Браславе. У выніку пратэстацыя супраць сойміка за подпісамі 51 шляхціца на чале з Ваўжэцкімі была актыкавана ў гродскім судзе ў Дынабургу[18]. Дванаццаць шляхціцаў на чале з браслаўскім будаўнічым Рафалам Квінтам, Ігнатам і Тадэвушам Кімбарамі пратэставалі супраць выбару пасламі Цеханавецкага і Струтынскага. Іх пратэстацыя толькі 9 верасня 1754 г. была актыкавана ў віленскіх гродскіх кнігах[19]. Напэўна, Струтынскі і Цеханавецкі баяліся пратэстацый супраць сойміка ад Ваўжэцкіх і іх прыхільнікаў. Менавіта таму, рэвізію з браслаўскіх гродскіх кніг аб тым, што не было пратэстацыі на браслаўскім сойміку, яны актыкавалі ў Трыбунале ВКЛ[20]. Ваўжэцкія звярнуліся ў Трыбунал ВКЛ, каб пакараць Струтынскіх і Цеханавецкіх за бойку

[17] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 26, Antoni Wawrzecki, Teodor Wawrzecki, Aleksander Wawrzecki, Rafał Kwinta do M. Łopacińskiego, 20 VIII 1754, Brasław, p. 51-51v. *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana*. LVIA, SA 501, p. 1152-1155v; LVIA, SA 502, p. 430-431v, 1273-1280v.

[18] Latvijas Valsts vēstures arhīvs (далей: LVVA), F. 712, b. 100, p. 251-253, 262. *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana.*

[19] LVIA, SA 4766, p. 773-773v.

[20] LVIA, SA 118, p. 1160-1161v.

пад час правядзення сойміка. У сваёй скарзе Ваўжэцкія пералічвалі ўсе ранейшыя абвінавачванні. У адказ Струтынскі і Цеханавецкі сцвярджалі, што канфлікт быў перад соймікам і толькі з Аляксандрам Тадэвушам Ваўжэцкім і яго прыхільнікамі. Канфлікт быў выкліканы дзёрзкімі паводзінамі Ваўжэцкага. Браслаўскі земскі пісар Тадэвуш Ваўжэцкі і браслаўскі стольнік Аляксандр Ваўжэцкі прыехалі ўжо ў дзень самога сойміка і, не меўшы падстаў, занеслі пратэстацыю супраць абранага дырэктара сойміка і паслоў. Трыбунал ВКЛ, аднак, прыняў бок Ваўжэцкіх, але з-за супрацьдзеяння Струтынскага, Цеханавецкіх і іх саюзніка, віленскага земскага пісара Андрэя Абрамовіча дэкрэт быў прыняты на Трыбунале ВКЛ 15 сакавіка 1755 г., калі ўжо нічога не перашкаджала абраным паслам на браслаўскім пасольскім сойміку 1754 года[21].

У 1755 г. ад радзівілаўскай групоўкі аб выбары прыхільных дэпутатаў на браслаўскім сойміку павінны былі старацца шакінаўскі староста Юзаф Струтынскі і опскі староста Ян Цеханавецкі[22]. Фамілія імкнулася правесці выбар браслаўскага абознага Станіслава Клота і нават пагаджалася, каб яго калегам быў любы з прысутных на сойміку шляхціцаў. Прыхільнікі Чартарыйскіх бачылі ўзросшую моц мясцовай групоўкі радзівілаўскіх прыхільнікаў і, магчыма, гэта стала прычынай таго, што браслаўскі грамнічны соймік 1755 г. быў сарваны з-за супрацьстаяння магнацкіх груповак яшчэ да выбару дырэктара сойміка[23]. Як трапна заўважыў Ян Дамінік Лапацінскі, гэта пацягне „dalsze w powiecie niepokoje”[24].

Барацьба паміж магнацкімі групоўкамі абвастрылася пад час Трыбунала ВКЛ 1755 г. Чартарыйскія і Радзівілы актыўна рыхтаваліся да выбараў дэпутатаў у наступны Трыбунал ВКЛ 1756 г. Сітуацыя ў Браслаўскім павеце не адрознівалася ад усёй ВКЛ. Праўда, тут да супрацьстаяння прыхільнікаў Радзівілаў і Чартарыйскіх далучаўся ўсё больш і больш разгарэўшыся канфлікт паміж Цеханавецкімі і Струтынскімі. Прычынай канфлікту стала нявыплата абяцанага Юзафам Струтынскім пасагу Яну Цеханавецкаму, а таксама падазрэнні Цеханавецкага ў здрадзе жонкі Ядвігі. У выніку Ядвіга была адаслана да бацькоў,

[21] LVIA, SA 502, p. 1273-1280v. *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana.*

[22] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 876, k. 670-671.

[23] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa*..., s. 217; LMAB, F. 139, b. 1103, Jan Hylzen do M. A. Sapiehy, 6 II 1755, Brasław, p. 31; Vilniaus universiteto biblioteka (далей: VUB), F. 1-D1142, p. 7.

[24] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 32, p. 157.

а Цеханавецкія і Струтынскія падрыхтаваліся да супрацьстаяння ў судах. Юзаф Струтынскі, не атрымаўшы неабходнай дапамогі ад віленскага земскага пісара Андрэя Абрамовіча на Трыбунале ВКЛ 1755 г. супраць Яна Цеханавецкага, парывае з радзівілаўскай групоўкай і пачынае супрацоўнічаць з Фаміліяй. Згодна планам лідара Фаміліі Міхала Чартарыйскага ў Браславе планавалася правесці выбар Аляксандра Ваўжэцкага. Аднак шмат залежыла наколькі ўдалымі будуць перамовы з шакінаўскім старостам Юзафам Струтынскім. Як вядома раней Ваўжэцкія і Струтынскія былі зацятымі ворагамі і нават пераход шакінаўскага старосты ў шэрагі Фаміліі не азначаў, што ён аўтаматычна гатовы падтрымаць выбар дэпутатам Ваўжэцкага. Праўдападобна перамовы лідараў Фаміліі са Струтынскім скончыліся ўдала, бо Міхал Чартарыйскі меркаваў правесці выбар самога Струтынскага дэпутатам у Коўне разам з радзівілаўскім прыхільнікам Антоніем Пацам. Пазней, аднак, Струтынскі выехаў у Вільню, дзе прыхільнікі Чартарыйскіх павінны былі старацца, каб ён быў абраны дэпутатам на смаленскім ці старадубскім сойміках. Такія перамены адносна кандыдатуры Струтынскага, магчыма, былі выкліканы імкненнем да таго, каб з Антоніем Пацам у Коўне дэпутатам абраць лідара Фаміліі, падскарбія ВКЛ Юрыя Флемінга, які меў канкураваць за выбар трыбунальскім маршалкам. Старадубскі і смаленскі соймікі, таксама, былі няпэўнымі для выбару Струтынскага і ў выніку было прынята рашэнне, што ён разам з прыхільнікамі Фаміліі будзе супрацьстаяць опскаму старосту Яну Цеханавецкаму на браслаўскім сойміку. Пераканаў Чартарыйскі старацца аб дэпутацтва на браслаўскім сойміку Цыпрыяна Мірскага. Той абяцаў не дапусціць выбару дэпутатам Цеханавецкага і хацеў мець калегам браслаўскага гродскага суддзю Ігната Лапацінскага. Праўда потым заявіў, што не ведае хто разам з ім мог бы стаць „бяспечным" для Фаміліі кандыдатам на дэпутацтва[25]. У сваю чаргу Міхал Чартарыйскі прасіў, каб Ігнат Лапацінскі дапільнаваў добрых вынікаў ці браслаўскага, ці мсціслаўскага соймікаў[26]. Іншы лідар Фаміліі Міхал Антоні Сапега прасіў пад канец 1755 г. прыехаць і арганізаваць выбары прыхільных дэпутатаў на браслаўскім і бліжэйшых сойміках свайго прыхільніка Мікалая Тадэвуша Лапа-

[25] Biblioteka Narodowa (далей: BN), sygn. 3285, cz. 2, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 18 X 1755, b.m., s. 34. Антоній Рудаміна нават прасіў Міхала Казіміра Радзівіла прыкласці намаганні, каб супакоіць канфлікт сярод мясцовай шляхты. — AGAD, AR, dz. V, sygn.13425, A. Rudomina do M. K. Radziwiłła, 30 XII 1755, Dukszty, k. 97-98.

[26] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 27 X 1755, Wołczyn, p. 246.

цінскага[27]. Няшмат вядома пра планы Радзівілаў адносна браслаўскага сойміка. Вялікі гетман ВКЛ увогуле асабіста напісаў у справе выбараў прыхільных дэпутатаў на браслаўскім сойміку толькі да опскага старосты Яна Цеханавецкага[28]. Магчыма, што на той момант толькі Цеханавецкага Радзівіл бачыў адзіным лідарам сваіх прыхільнікаў.

У выніку браслаўскі соймік скончыўся фактычна кампрамісам. Дэпутатамі пад дырэкцыяй опскага старосты Яна Цеханавецкага былі абраны радзівілаўскі прыхільнік мсціслаўскі гродскі старосціч Міхал Цеханавецкі і прыхільнік Фаміліі браслаўскі гродскі суддзя і мсціслаўскі земскі сурагатар Ігнат Лапацінскі[29]. Ян і Нікадзім Касіяновічы, Казімір і Мікалай Гедройцы пратэставалі супраць таго, што Ян і Міхал Цеханавецкія разам з Аляксандрам Ваўжэцкім сабралі на соймік „z różnych województw i powiatów gromadę szlachty, ale też pocztowych, żołnierzy nadwornych, mieszczan uhorskich, bojar, strzelców, u[f]ormowanych przy różnych strzelbach i harmatach”. З іх дапамогай яшчэ перад соймікам атакавалі абольскага старосту Юзафа Гедройца, якога падазравалі ў жаданні пратэставаць на сойміку супраць Цеханавецкіх. У выніку Гедройц быў вымушаны выратоўвацца ўцёкамі і схаваўся ў замку. Менавіта там і адбываўся соймік, але Гедройц не рызыкнуў на ім з’явіцца. Калі пад час самога сойміка Ян Касіяновіч пратэставаў супраць абрання дырэктарам сойміка Яна Цеханавецкага, то да яго кінуліся прыхільнікі Цеханавецкіх з пагрозамі зрабіць яго „duńczykiem, albo mopsem”, адсекшы вушы ці нос. Пратэставаўшая шляхта з-за пастаўленых людзей Цеханавецкіх пабаялася занесці пратэстацыю ў браслаўскім гродзе. Пратэстацыя спачатку была актыкавана ў віленскіх, а потым і ў троцкіх гродскіх кнігах[30]. Акрамя таго, была занесена пратэстацыя за подпісамі 27 шляхціцаў супраць выбару дэпутатам на браслаўскім сойміку Ігната Лапацінскага[31]. Цікава, што Ян Цеханавецкі прыязна паставіўся да кандыдатуры прыхільніка Фаміліі Лапацінскага, а супраць яе выступіў нядаўні прыхільнік Чартарыйскіх Ваўжэцкі[32]. Ды і лідар Фаміліі канцлер ВКЛ заявіў, што задаволены выбарам дэпутатам Ігната Лапацінскага, але больш быў

[27] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 5 X 1755, Czerlona, p. 147.

[28] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 877, k. 135.

[29] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 218; VUB, F. 1-D1142, p. 15.

[30] LVIA, SA 4768, p. 36-37; SA 5963, p. 70-71.

[31] AGAD, AR, dz. II, 2774, k. 1.

[32] LMAB, F. 139, b. 2724, cz. 4, J. Łopaciński do M. Massalskiego, 14 II 1756, Wilno, p. 31v.

бы задаволены, калі іншы быў бы абраны другім дэпутатам[33]. Лапацінскія прыклалі значныя намаганні, каб заспакоіць пратэстацыю супраць выбару Ігната Лапацінскага. 21 красавіка 1756 г. у Лявонпалі Мікалаю Тадэвушу Лапацінскаму ўдалося ўгаварыць, аднаго з лідараў пратэставаўшай шляхты, браслаўскага стражніка Гераніма Мірскага прызнаць несапраўднай пратэстацыю і выдаліць яе з судовых кніг[34].

Грамнічныя соймікі 1756 г. не супакоілі сітуацыю ў Княстве. Яна толькі абвастралася і пад час рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ ледзьве не дайшло да ўзброенай бойкі шляхты з вайскоўцамі, прыведзенымі па загадзе вялікага гетмана ВКЛ. Толькі ўмяшальніцтва каралеўскага двара не дало рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ ператварыцца ва ўзброены канфлікт. У выніку Міхал Казімір Радзівіл быў вымушаны саступіць і перамогу на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1756 г. атрымала Фамілія, а яе кандыдат падскарбі ВКЛ Юры Флемінг стаў маршалкам Трыбунала ВКЛ 1756 г. Абедзве групоўкі актыўна рыхтаваліся да наступнай выбарчай кампаніі — выбараў паслоў на сойм 1756 г. Супрацьстаянне ўзмацнялася і нават з'явіліся чуткі аб планах Фаміліі арганізаваць антыкаралеўскую і антырадзівілаўскую канфедэрацыю ў ВКЛ пры падтрымцы Расіі. Дадало жару ў агонь канфлікту і пазбаўленне рашэннем Трыбунала ВКЛ пад кіраўніцтвам Юрыя Флемінга з-за карупцыі ўрадаў віленскага земскага пісара Андрэя Абрамовіча і віленскага земскага рэгента Ігната Богуша. Безумоўна, што родзічы Андрэя Абрамовіча, Цеханавецкія, лічылі гэта ледзьве не асабістай знявагай. Разрастаўся і канфлікт Цеханавецкіх са Струтынскім. Яшчэ 3 жніўня 1756 г. Юзаф Струтынскі абвінаваціў у Трыбунале ВКЛ Яна Цеханавецкага і Аляксандра Ваўжэцкага ў пагрозах і спробах сабраць на соймік нежыхароў Браслаўскага павета — „zagranicznych ludzi". Здаецца, у Фаміліі не вельмі добра разумелі расстаноўку асноўных мясцовых груповак у Браслаўскім павеце. Памылка заключалася ў тым, што Міхал Чартарыйскі лічыў Ваўжэцкіх сваімі прыхільнікамі і таму прасіў Мікалая Тадэвуша Лапацінскага пастарацца аб выбар браслаўскімі пасламі двух з чатырох кандыдатаў: Юзафа Струтынскага, Мікалая Рудаміны, Цыпрыяна Мірскага і Аляксандра Ваўжэцкага[35].

33 LMAB, F. 119, b. 141, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 29 II 1756, Słonim, p. 51.

34 LMAB, F. 139, b. 2556, M. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 21 IV 1756, Leonpol, p. 196.

35 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 15 VII 1756, Przybysławiczy, p. 251-251v.

Інфармацыя пра браслаўскі пасольскі соймік 1756 г. у асноўным утрымліваецца ў судовых дакументах, якія тычыліся канфлікту Цеханавецкіх і Струтынскіх, а дакладней падрабязнасцей забойства Ксаверыя Цеханавецкага. Менавіта гэтыя даволі суб'ектыўныя дакументы даюць магчымасць рэканструяваць падзеі сойміка. З іх вядома, што на браслаўскі пасольскі соймік 1756 г. абедзве варагуючыя групоўкі прыехалі ў вялікай колькасці шляхты і са сваімі надворнымі жаўнерамі. Цеханавецкі прывёў шляхту не толькі з Браслаўскага павета, але і з Полацкага, і Мсціслаўскага ваяводстваў і „dalszych województw, i powiatów zgromadzając poddanych, strzelców swoich". Шмат стральцоў Цеханавецкі атрымаў ад віленскага падваяводы Юрыя Абрамовіча з трыманых у заставе тым ад наваградскай ваяводзіны Барбары Радзівіл уладанняў Чарэсы і Селішча. Агулам, не ўлічваючы шляхты, опскі староста прывёў на соймік 180 узброеных надворных казакаў, а таксама 74 чалавек узброеных слугаў. Яго саюзнікамі ў барацьбе супраць Струтынскіх сталі Ваўжэцкія, якія для канфлікту са Струтынскімі пакінулі шэрагі прыхільнікаў Фаміліі пасля таго як да іх далучыўся шакінаўскі староста. Ваўжэцкія арганізавалі і прывялі ў Браслаў „chłopską dywizją" з трыманых у заставе сапежынскіх уладанняў Згарды з Аршанскага[36] павета, у колькасці больш ста чалавек, сярод якіх больш усяго было „moskalów". На баку Цеханавецкага выступілі ўплывовыя мясцовыя шляхціцы Беліковічы, Падбярэскі і Бяганскі. Прыхільнікі Цеханавецкіх акружылі замкавую гару ў Браславе і соймікавую ізбу. Струтынскі, таксама, сабраў значныя сілы. Пад яго кіраўніцтвам аказалася ўся групоўка прыхільнікаў Фаміліі на чале з родамі Мірскіх і Рудамінаў. Згодна дэкрэту Трыбунала ВКЛ ад 12 мая 1757 г. сваіх людзей Струтынскаму далі Мірскі, Рудаміна, гегабродскі староста Ян Плятэр (больш за дваццаць стральцоў) і інфлянцкі харужы Пётр Солтан. Струтынскі прывёў, таксама, сваіх падданых з Вількамірскага павета. У выніку ўдалося сабраць некалькі соцень „strzelców i innych kondycji ludzi". Апрача таго, Міхал Чартарыйскі даслаў яму 60 пахолкаў. Аднак, аб'яднаныя сілы Ваўжэцкіх і Цеханавецкага пераўзыходзілі сілы Струтынскага, Мірскіх і Рудамінаў. Струтынскі баяўся за сваё жыццё і ўвогуле не пайшоў на соймік. Перамовы ад прыхільнікаў Фаміліі праводзіў у соймікавай ізбе Цыпрыян Мірскі. Яны скончыліся нічым і, больш таго, пад час іх дайшло да новага канфлікту з Аляксандрам Тадэвушам Ваўжэцкім, які нават стаў пагражаць забіць Мірскага. Узброеныя прыхільнікі Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх занялі ўсю соймікавую ізбу. Пабачыўшы небяспеку, прыхільнікі Фамі-

[36] У дакументах памылкова — з Ашмянскага павета.

ліі запрашалі шляхту правесці соймік у касцёле. Потым прыхільнікі Фаміліі палічылі за лепшае сарваць браслаўскі соймік, што і зрабілі браслаўскі земскі сурагатар Цыпрыян Мірскі і браслаўскі падстароста Мікалай Рудаміна адразу пасля пачатку сойміка вышэйшым мясцовым ураднікам — браслаўскім войскім Феліцыянам Ваўжэцкім. Па думцы прыхільнікаў Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх, адбылося гэта „nie mając pretekstu i pretensji, z jednej złości i instynktu" Струтынскага. Рудаміна і Мірскі сцвярджалі, што спрабавалі прымірыць варагуючыя бакі і ўгаварылі Струтынскага не ісці на соймік. Самі пайшлі і пабачылі, што соймік, напэўна, не скончыцца паспяхова з-за пададзенай пратэстацыі і, таксама, пратэставалі супраць яго. Такім чынам яны сарвалі соймік[37]. Як бачым, згодна інфармацыі ад Рудаміны і Мірскага, сітуацыя са зрывам сойміка мае толькі нязначнае адрозненне — існаванне першай пратэстацыі супраць яго. У любым выпадку да зрыву сойміка прывяла пратэстацыя Мікалая Рудаміны і Цыпрыяна Мірскага. Такім чынам, можна ўпэўнена казаць, што браслаўскі пасольскі соймік 1756 г. быў сарваны прыхільнікамі Фаміліі.

Пасля сойміка абедзве групоўкі раз'ехаліся па сваіх стацыях. Прыхільнікі Фаміліі сабраліся ў гасцях у Юзафа Струтынскага. Менавіта каля яго стацыі ўвечары людзі Струтынскага трапнымі стрэламі забілі Ксаверыя Цеханавецкага. Выпадак з забойствам у Браславе Ксаверыя Цеханавецкага людзьмі шакінаўскага старосты Юзафа Струтынскага даволі дэталёва апісаны ў крыніцах і літаратуры і мы не будзем падрабязна на ім спыняцца. Гэты выпадак меў значныя наступствы для браслаўскіх соймікаў. Цеханавецкія прагнулі помсты на шляхце на чале з Юзафам Струтынскім, якая была вінавата ў забойстве Ксаверыя Цеханавецкага. Юзаф Струтынскі, адчуваючы пагрозу свайму жыццю, фактычна перастае ўдзельнічаць у браслаўскіх сойміках, хаця пэўныя крокі прыняць у іх удзел прадпрымаў.

Наступным соймікам, які адбыўся ў Браславе, быў грамнічны соймік 1757 г. Прычым сітуацыя ў Браслаўскім павеце мела адрозненні

[37] LMAB, F. 139, b. 2558, J. Łopaciński do A. Sapiehy, 30 VIII 1756, Wilno, p. 151; LVIA, F. 1280, b. 225, p. 5-6; LVIA, SA 503, p. 564-577v; SA 505, p. 50-69v, 590-607v; SA 508, p. 1258-1263v; SA 509, p. 563-570v; SA 511, p. 1071-1100v. *Explikacya pewnego patryoty powiatu brasławskiego. Krzywdą y oppressyą... od J.M.P. Józefa Strutyńskiego... poniesioną... do reflexyi podana*; E. Chrapowicki, *Starościna opeska*, „Biblioteka Warszawska", 1895, t. 1, z. 1, s. 301-304; T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej...*, „Kwartalnik Historyczny", 2011, R. CXVIII, z. 1, s. 65. Нам няма падстаў сумнявацца інфармацыі з судовых спраў. У адрозненні ад судовых спраў Марцін Матушэвіч у сваіх успамінах сцвярджаў, што гэта Юзаф Струтынскі сарваў соймік. — M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, s. 707-709.

ад сітуацыі ва ўсім Княстве. У Браслаўскім павеце канфлікт паміж прадстаўнікамі розных магнацкіх груповак дасягнуў свайго апагею. У Княстве тым часам удалося прыйсці да пэўнага прымірэння паміж Фаміліяй і Радзівіламі. На перамовах у Варшаве было вырашана, што Андрэй Абрамовіч вернецца на сваю пасаду, але амаль адразу мае адмовіцца ад яе. За гэта ён мае атрымаць першы вызваліўшыся сенатарскі ўрад у ВКЛ, якім стала брэсцкая кашталянія. Аднак і Фамілія, і Радзівілы актыўна рыхтаваліся да выбараў на Трыбунал ВКЛ 1757 г., каб ён знаходзіўся пад кантролем іх прыхільнікаў. Стараўшыся над прымірэннем з Радзівіламі Міхал Антоні Сапега ў пачатку 1757 г. прыехаў на перамовы ў Нясвіж. Перамовы з Міхалам Казімірам Радзівілам скончыліся дэкларацыямі аб прымірэнні бакоў. Менавіта тут у Нясвіжы Міхал Антоні Сапега прыняў рашэнне, што лепей будзе, калі браслаўскі грамнічны соймік 1757 г. скончыцца выбарам дэпутатаў. Лепшымі кандыдатамі ў дэпутатаў лічыў браслаўскага мечніка Цыпрыяна Мірскага і браслаўскага абознага Станіслава Клота[38]. Іншы лідар Фаміліі канцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі найбольш баяўся замяшальніцтваў на віленскім і браслаўскім грамнічных сойміках[39].

Судовая справа аб разводзе Яна Цеханавецкага і забойстве Ксаверыя Цеханавецкага не пакідала шанцаў Цеханавецкім і Струтынскім застацца ў баку ад выбараў дэпутатаў на грамнічных сойміках 1757 г. Дапамагалі Цеханавецкім іх саюзнікі Ваўжэцкія. Існавалі чуткі, што адзін з іх аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі меркаваў быць абраны паслом на гарадзенскім ці лідскім сойміку. На гарадзенскім перашкодзіць яму праз сваіх прыхільнікаў абяцаў Юзаф Струтынскі. Адначасова, Струтынскі прасіў прыхільнікаў Фаміліі перашкодзіць стаць дэпутатам Ваўжэцкаму ў Лідзе[40]. Праўда, сам Струтынскі баяўся за сваё жыццё і ўвогуле вырашыў не прысутнічаць на браслаўскім сойміку. Праўда гэта не супакоіла сітуацыю на самім браслаўскім сойміку, які зноў прайшоў у барацьбе паміж прыхільнікамі Радзівілаў Цеханавецкімі і прыхільнікамі Фаміліі на чале з Рудамінамі і Мірскімі. На каралеўскі двор была даслана інфармацыя аб дэпутатах, якія былі абраны на сойміках 1757 г. Сярод іншага сцвярджалася, што ў Браславе былі абраны дэпутатамі на адным сойміку Мірскі і Шаўман, а на другім сойміку — Аляксандр Тадэвуш Ваўжэцкі і Пётр Мірскі.

38 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 10 I 1757, Nieśwież, p. 163-163v.

39 BN, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (далей: BOZ) 939, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 23 I 1757, Wołczyn, k. 25v.

40 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 25, J. Strutyński do M. Łopacińskiego, 16 IX 1756, Wilno, p. 61-61v.

Гэтая інфармацыя пацвярджаецца і іншымі крыніцамі: карэспандэнцыяй і канфедэрацкім дэкрэтам 1764 года[41]. Праціўнікі Цеханавецкіх сцвярджалі, што тыя „zwyczajnym sposobem” прыбылі з вялікай колькасцю ўзброеных людзей, якія павыганялі прыхільнікаў Мірскіх і Рудамінаў. Больш таго, пасеклі ехаўшых на соймік браслаўскага лоўчыца Яна Жабу і браслаўскага гараднічыца Лявона Мірскага. Размясцілі сваіх жаўнераў у Браславе і нават паставілі дзевяць гарматаў. Размясціўшыхся раней у Браславе Мірскіх і Рудамінаў выгналі. Тады праціўнікі Цеханавецкіх былі вымушаны ўцякаць і сабраліся на свой соймік каля Браслава ў манастыры. Тут пасля пачатку пасяджэнняў, адкрытых вышэйшымураднікам браслаўскім падстаростам Мікалаем Рудамінам, дырэктарам абралі браслаўскага лоўчага Антонія Жабу. Пасля былі абраны дэпутаты — браслаўскі земскі сурагатар Цыпрыян Мірскі і харужы ЯКМ Шаўман. Прыхільнікі Цеханавецкіх на сваім сойміку ў Браславе дэпутатамі абралі аршанскага падстаросту Аляксандра Ваўжэцкага і Пятра Мірскага. Цікава, што Ваўжэцкі 7 красавіка 1757 г. прыехаў да Чартарыйскага ў Воўчын дамаўляцца аб прыбранні перашкод для свайго дэпутацтва. Міхал Чартарыйскі лічыў, што з двух канкурэнтных браслаўскіх соймікаў трэба было дапусціць дэпутатаў па адным з кожнага (Цыпрыяна Мірскага і Аляксандра Ваўжэцкага), але ўжо пасля выбараў на трыбунальскія ўрады, каб Ваўжэцкі не мог прэтэндаваць на іх. Усё пайшло, аднак, іншым шляхам, чым меркаваў Міхал Чартарыйскі. Згодна дамовы пры пасрэдніцтве Пацеяў на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ было вырашана, што дэпутатамі будуць прызнаны прыхільнікі Цеханавецкіх. Больш таго, браслаўскі падстароста Мікалай Рудаміна адмаўляецца на карысць аршанскага падстаросты Аляксандра Ваўжэцкага ад канкурэнцыі аб урад браслаўскага стольніка і судовая справа аб гэты ўрад не будзе разглядацца ў асэсарскім судзе. За гэта Цеханавецкія мелі адмовіцца ад судовага пераследу Рудамінаў і Мірскіх у справе з Юзафам Струтынскім аб забойстве на браслаўскім пасольскім сойміку 1756 г. Ксаверыя Цеханавецкага. Аднак, Цеханавецкія сарвалі дамову і ўжо на Трыбунале ВКЛ 1757 г. распачалі разгляд гэтай справы супраць Рудамінаў, Мірскіх і гегабродскага старосты Яна Плятэра[42].

[41] Biblioteka Jagiellońska (далей: BJ), Akcesja 24/61, b.p.; LVIA, SA 144, p. 91v-92; AGAD, AR, dz. V, sygn. 17023, Aleksander Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 13 II 1757, Wilno, k. 24-25; BN, BOZ 939, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 7 IV 1757, Wołczyn, k. 43-43v; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej: 1755-1758*, t. 1, Kraków — Warszawa 1909, przypisy, s. 410.

[42] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 219-220; LVIA, SA 144, k.110-113; LVVA, F. 712, b. 103, p. 9-9v; LVIA, SA 511, p. 1083-1083v.

Аўгуст III патрабаваў, каб рэасумпцыя Трыбунала ВКЛ адбылася спакойна[43]. Кандыдатамі на пасаду трыбунальскага маршалка аб'яўлялі сябе прыхільнік Фаміліі лідскі дэпутат і лідскі падкаморы Юры Іодка і прыхільнік Радзівілаў браслаўскі дэпутат, браслаўскі стольнік і аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі[44]. Праўда, унутры групоўкі Радзівілаў было прынята рашэнне для большай знявагі Фаміліі зрабіць маршалкам Трыбунала слугу Антонія Паца (няўдалага канкурэнта на трыбунальскае маршалкоўства з папярэдняга 1756 г.) Багуслава Ясінскага. Ваўжэцкі меў саступіць. У выніку прыхільнікі Радзівілаў атрымалі большасць сярод трыбунальскіх суддзяў і Ясінскі быў абраны маршалкам Трыбунала ВКЛ 1757 г.

Пасля выбараў на Трыбунал ВКЛ 1757 г. у ВКЛ адбываецца пэўнае прымірэнне паміж Радзівіламі і Чартарыйскімі. Былі зроблены спробы ўзгадніць выбары і на грамнічным сойміку ў Браславе. Ад Фаміліі кандыдатам на выбар дэпутатам быў прапанаваны Клот. Ян Дамінік Лапацінскі нават атрымаў згоду на яго кандыдатуру ад брэсцкага кашталяна Андрэя Абрамовіча, які напісаў аб гэтым да Яна Цеханавецкага. Праблемай для Фаміліі было тое, што іх мясцовыя прыхільнікі браслаўскі падстароста Мікалай Рудаміна, Мірскія і іх прыхільнікі „na sejmiku bydź nie chcą". Акрамя Клота, было шмат канкурэнтаў на выбар дэпутатам у Браславе: два Ваўжэцкія, „szwagier Mirskiego deputata"[45] і Станіслаў Квінта[46].

У сітуацыі пэўнага прымірэння паміж магнацкімі групоўкамі ў Княстве выбары на павятовых грамнічных сойміках у Трыбунал ВКЛ 1758 г. адбываюцца ў куды больш спакойнай абстаноўцы, чым у 1756 і 1757 гг. Праўда, гэта зноў не датычылася браслаўскага сойміка, на якім даходзіць да канфлікту часткі прыхільнікаў Фаміліі з прыхільнікамі Цеханавецкіх. У выніку ў Браславе радзівілаўскія прыхільнікі пад дырэкцыяй сапежынскага прыхільніка Ігната Лапацінскага абралі дэпутатамі Станіслава Цеханавецкага і браслаўскага скарбніка Станіслава Квінту. Пратэставаўшая шляхта сцвярджала, што гэта адбылося ў прысутнасці толькі радзівілаўскіх прыхільнікаў Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх. Згодна гэтай пратэстацыі Цеханавецкія прывялі на соймік вялікую лічбу жаўнераў і з іх дапамогай пагражалі шляхце. Прычым ужо было звычайнай справай, што Цеханавецкія на соймік прыводзяць „nie tylko nadwornych żołnierzów, tudzież strzel-

43 AGAD, AR, dz. V, nr 9855, cz. 6, J. Mniszek do M. K. Radziwiłła, 18 IV 1757, Warszawa, k. 43.

44 LMAB, F. 139, b. 4249, S. Ślizień do A. Sapiehy, 2 V 1757, Wilno, p. 31.

45 На жаль, не зразумела хто маецца на ўвазе.

46 BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 4 II 1758, Wilno, k. 88v-89.

ców, ziemian, kozaków z strzelbą, dzidami, oszczepami, z harmatami, ale też komputowych pocztowych z różnym do boju orężem zgromadzając". Нягледзячы на гэта, пад час сойміка пратэставала частка шляхты на чале з братамі браслаўскім будаўнічым Рафалам і Бенедыктам Квінтамі. Гэтую пратэстацыю ў браслаўскім гродзе не прынялі па выдуманай прычыне, што грод не можа прымаць пратэстацыю супраць свайго кіраўніка, браслаўскага гродскага суддзі Ігната Лапацінскага, які быў дырэктарам сойміка. У выніку пратэстацыя была занесена ў інфлянцкія іількамірскія гродскія кнігі. Пратэставаўшая шляхта сцвярджала, што Цеханавецкія і Ваўжэцкія пужаюць заслужаную ў Браслаўскім павеце шляхту родаў Мірскіх, Рудамінаў, Бутлераў, Гедройцаў, Маслоўскіх і Копцяў, каб яны не бывалі на сойміках. Прыводзіўся прыклад з папярэдняга сойміка, калі з-за пагрозы жаўнераў большасць шляхты на чале амаль з усімі ўраднікамі мела праводзіць соймік не ў Браславе, а ў манастыры пад ім[47].

Радзівілаўскія прыхільнікі сцвярджалі, што лідары групоўкі Чартарыйскіх Рудаміна і Мірскі на сойміку не былі, а Струтынскі „z Moskalami w domie swoim siedział"[48]. Як бачым, у той жа час Цеханавецкія атрымалі падтрымку браслаўскага гродскага суддзі Лапацінскага, які быў прыхільнікам Сапегаў, якія з'яўляліся часткай Фаміліі. Гэта выклікала вялікую незадаволенасць брата Ігната Лапацінскага ксяндза Яна Даменіка, які, небеспадстаўна, чакаў абвінавачванняў унутры Фаміліі (асабліва ад падскарбія ВКЛ Юрыя Флемінга) у спрыянні радзівілаўскім прыхільнікам[49]. Сваю вялікую незадаволенасць пастукам Ігната Лапацінскага выказаў і лідар Фаміліі Міхал Чартарыйскі[50].

Пасольскі соймік 1758 г. у Браславе выклікаў значную дыскусію сярод лідараў Фаміліі: Міхалам Чартарыйскім, Юрыем Флемінгам і Міхалам Антоніем Сапегам. Прычынай было жаданне Міхала Антонія Сапегі, каб інстыгатар ВКЛ Мікалай Тадэвуш Лапацінскі канкураваў аб выбар паслом на браслаўскім ці мсціслаўскім сойміку, дзе дакладна быў бы абраны. Сам Мікалай Тадэвуш Лапацінскі хацеў старацца аб

[47] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 222, 237; LMAB, F. 139, b. 2556, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, b.d., b.m., p. 80v; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 7 IV 1758, Wilno, p. 4; LVVA, F. 712, b. 103, p. 3-4v, 7-7v, 9-9v; LVIA, SA 13923, p. 261-262v.

[48] LVVA, F. 712, b. 103, p. 6, 8-8v; AGAD, AR, dz. V, nr 10, A. Abramowicz do M. K. Radziwiłła, 9 II 1758, Wilno, k. 218; dz. IV, 878, k. 108, 147, 148.

[49] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, b.d., b.m, p. 9-9v; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 18 II 1758, Wilno, p. 14-14v; BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 1 III 1758, Łosk, k. 117v.

[50] BN, BOZ 939, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 21 II 1758, Wołczyn, k. 107.

пасольства на эгзулянцкіх сойміках (смаленскім ці старадубскім)[51]. Праз тыдзень Міхал Антоній Сапега бачыў, што з-за перашкод выбар Лапацінскага ў Мсціславе становіцца маларэальным і лічыў лепшымі для яго выбару смаленскі ці браслаўскі соймікі[52]. Сапежынскі прыхільнік Ян Дамінік Лапацінскі лічыў, што ў Мсціслаўлі можна правесці выбар пасламі Людвіка Пацея і Мікалая Тадэвуша Лапацінскага. Потым нават меркаваў, што Лапацінскі і Пацей (якому саступіць Ян Цеханавецкі) дакладна былі б абраны пасламі на сойміку ў Браславе. Ён не выключаў, што Лапацінскі, калі яму дазволіць Міхал Чартарыйскі, можа стаць паслом і на смаленскім сойміку. Малаверагодна, каб яго абралі на браслаўскім сойміку, бо тады павінен адмовіцца адзін з двух канкурэнтаў: опскі староста Ян Цеханавецкі ці браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен. Потым Ян Дамінік Лапацінскі выбар брата паслом лічыў немагчымым з-за канкурэнцыі з боку Яна Цеханавецкага і Бенедыкта Кубліцкага[53]. Міхал Чартарыйскі спачатку ўвогуле хацеў сарваць браслаўскі соймік і нават прасіў Міхала Антонія Сапегу, каб гэта дапамаглі зрабіць яго прыхільнікі Мікалай Тадэвуш Лапацінскі і Клот[54]. Потым Чартарыйскі прасіў Мікалая Лапацінскага толькі пільнаваць выбары на браслаўскім сойміку[55]. У выніку Міхал Чартарыйскі падтрымаў ідэю Міхала Антонія Сапегі, каб Мікалай Тадэвуш Лапацінскі, прыбыўшы на браслаўскі соймік, настойваў на сваім выбары паслом „nieodstępnie, nie dopuszczając ullatenus kogo innego”. Прычым, Чартарыйскі пагаджаўся, каб яго калегам мог быць абраны нават хтосьці з Абрамовічаў і Цеханавецкіх, але толькі не Ігнат Богуш. Больш таго, Чартарыйскі згаджаўся, каб у такім выпадку была складзена непрыхільная для Фаміліі інструкцыя браслаўскім паслам[56]. Непрыхільны Сапегам іншы лідар Фаміліі Юры Флемінг лічыў неабходным сарваць браслаўскі соймік, каб не дапусціць выбару паслом Яна Цеханавецкага. Менавіта таму выступаў і супраць пасольства з браслаўскага сойміка Гільзена ці Мікалая Лапацінскага.

51 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 10 VII 1758, Dereczyn, p. 180v.

52 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 17 VII 1758, Dereczyn, p. 181.

53 BJ, Akcesja 27/61; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, b.d., b.m, p. 9-9v; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, b.d., b.m., p. 64V; BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 20 VII 1758, Łosk, k. 232, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 31 VII 1758, Wilno, k. 250v.

54 BN, BOZ 939, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 1 VII 1758, b.m., k. 217.

55 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 18, M. Czartoryski do M. Łopacińskiego, 7 VII 1758, Przybysławiczy, p. 254v.

56 BN, BOZ 939, M. Czartoryski do M. A. Sapiehy, 22 VII 1758, Przybysławiczy, k. 236.

Згодна радзівілаўскім планам пасламі ў Браславе якраз планавалася абраць Цеханавецкага і Гільзена[57]. Юры Флемінг увогуле заявіў, што збіраецца сарваць мсціслаўскі, браслаўскі і смаленскі соймікі. У такім выпадку, на яго думку, Мікалай Тадэвуш Лапацінскі можа стаць паслом толькі з паўторных сойміkаў[58]. Згода Міхала Чартарыйскага, каб Мікалай Тадэвуш Лапацінскі быў абраны паслом у Браславе, прымусіла пагадзіцца на гэта і Юрыя Флемінга. Праўда, па назіраннях Яна Дамініка Лапацінскага, Флемінг усё роўна не будзе задаволены, калі браслаўскі соймік не будзе сарваны і скончыцца выбарам паслоў. Прычынай быў запланаваны выбар паслом опскага старосты Яна Цеханавецкага. Тым больш, што яго калегам мог быць абраны хтосьці з роду Ваўжэцкіх ці, што было больш верагодна, браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен. Гэтыя кандыдатуры не задавальнялі Фамілію[59]. Не ўдалося дамовіцца і аб выбары іншых кандыдатаў Фаміліі на браслаўскім сойміку. Мясцовыя лідары Фаміліі браслаўскі падстароста Мікалай Рудаміна і Цыпрыян Мірскі заявілі, што на сойміку „być żadną miarą nie chcą, ani mogą się pokazać”. Яны лічылі, што, не зважаючы на пратэстацыі, пасламі будуць абраны радзівілаўскія прыхільнікі Ян Цеханавецкі і Бенедыкт Кубліцкі. Адзінай магчымасцю ім перашкодзіць Рудаміна і Мірскі бачылі, калі аб выбар паслом канкураваў бы Мікалай Тадэвуш ці Ігнат Лапацінскія. Нават, калі аднаму з Лапацінскіх не ўдалося б стаць пасламі, то тады можна было б лёгка сарваць браслаўскі соймік[60]. Тым больш, што нічым скончыліся перамовы з Янам Цеханавецкім. Праз Андрэя Абрамовіча Ян Дамінік Лапацінскі спрабаваў пераканаць Цеханавецкага, што паслом з ім будзе абраны Мікалай Тадэвуш Лапацінскі і згодны яму саступіць Гільзен. Цеханавецкі, аднак, адмовіўся і сцвярджаў, што ў такім выпадку ён няўпэўнены ў паспяховым заканчэнні сойміка, бо свае прэтэнзіі на выбар паслом заявіць і Ваўжэцкі. Праўда, потым Цеханавецкі пагадзіўся, але ўжо Лапацінскі ўзгадніў з каралеўскім дваром, што стане паслом з інфлянцкага сойміка. У выніку было вырашана вярнуцца да ранейшага плана ўзгодненага ў Нясвіжы, каб на браслаўскім сойміку пасламі былі абраны Ян Цеханавецкі і Юзаф Гільзен[61].

57 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, b.d., b.m., p. 66v-67v.

58 BJ, Akcesja 27/61; BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 31 VII 1758, Wilno, k. 250v.

59 BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 6 VIII 1758, Wilno, k. 261v.

60 BN, BOZ 939, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 12 VII 1758, Łosk, k. 223v; LVIA, F. 1135, op. 14, b.32, p. 266-266v.

61 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 7 VIII 1758, Wilno, p. 70v-71.

У выніку Мікалай Тадэвуш Лапацінскі застаўся на эгзулянцкіх сойміках. У Браславе ў гэты час пасламі былі абраны браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен і радзівілаўскі прыхільнік опскі староста Ян Цеханавецкі[62]. Першы з іх быў прыхільнікам каралеўскага двара і захоўваў прыязныя адносіны з Сапегамі. Прыхільнасць каралеўскаму двару, напэўна, і стала той прычынай, па якой Цеханавецкія пагадзіліся на выбар паслом Гільзена. У той жа час, як бачым, Фаміліі не ўдалося правесці выбар паслом свайго прыхільніка. Гэта мела адрозненне ад сітуацыі ва ўсім ВКЛ, дзе менавіта Фамілія атрымала перавагу на пасольскіх сойміках[63]. Праўда, кандыдатура Гільзена задавальняла Фамілію, прыхільнікі якой пагадзіліся на яго выбар нават разам з такім непрыязным паслом як Ян Цеханавецкі. Безумоўна спакою пад час правядзення браслаўскага сойміка садзейнічала тое, што на ім не было Юзафа Струтынскага, які ў гэты час знаходзіўся ў Пецярбургу, дзе шукаў для сябе расійскай падтрымкі[64].

Пасля сойма 1758 г. адбываецца канчатковы разрыў Сапегаў з Фаміліяй. Сапегі становяцца прыдворнай групоўкай. У такой сітуацыі адбываюцца выбары ў Трыбунал ВКЛ 1759 г. З-за хваробы ўзгодненага з каралеўскім дваром канкурэнта на ўрад трыбунальскага маршалка наваградскага кашталяна Яна Храптовіча, Радзівілы і Сапегі вырашылі правесці выбар дэпутатам крайчага ВКЛ Міхала Ксаверыя Сапегі і зрабіць яго трыбунальскім маршалкам на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. У такой сітуацыі Сапегам спатрэбілася, каб разам з Міхалам Ксаверыем Сапегам было як мага больш прыхільных дэпутатаў і асабліва такіх дасведчаных, як інстыгатар ВКЛ Мікалай Тадэвуш Лапацінскі. 29 студзеня 1759 г. Міхал Антоній Сапега са Слоніма напісаў ліст Мікалаю Тадэвушу Лапацінскаму, каб ён стараўся быць абраным дэпутатам у Браславе разам з браслаўскім войскім Феліцыянам Ваўжэцкім. Для гэтага Лапацінскі меў дамовіцца з Цеханавецкімі. Ніякая адмова Лапацінскага не прымалася, бо ў яго выбары дэпутатам быў зацікаўлены каралеўскі двор[65]. Падтрымаў Сапегу і яго саюзнік

62 H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 223; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej...*, t. 1, przypisy, s. 504; *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, Warszawa 1937, s. 283-289; LVIA, F. 598, b. 125, p. 1-1v.

63 A. Macuk, *Wybory posłów sejmowych na sejmikach powiatowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1758 r.*, [у:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Studia pod redakcją Andrzeja Stroynowskiego*, Warszawa 2013, s. 377-378.

64 T. Szwaciński, *Protekcja rosyjska udzielana przedstawicielom szlachty litewskiej...*, „Kwartalnik Historyczny”, 2011, R. CXVIII, z. 1, s. 72-73.

65 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 24, M. A. Sapieha do M. Łopacińskiego, 29 I 1759, Słonim, p. 191-191v.

па прыдворнай партыі Міхал Казімір Радзівіл, які прасіў брэсцкага кашталяна Андрэя Абрамовіча, браслаўскага войскага Феліцыяна Ваўжэцкага, браслаўскага стольніка Аляксандра Ваўжэцкага, каб дэпутатамі ў Браславе былі абраны вышэйзгаданы Феліцыян Ваўжэцкі і інстыгатар ВКЛ Мікалай Лапацінскі[66]. Адначасова Радзівіл спаслаўся на недахоп часу і таму адмовіўся дапамагчы быць абраным дэпутатам у Браславе браслаўскаму гродскаму пісару Стэфану Беліковічу[67]. Пры тым, што Беліковіч быў прыхільнікам іншага лідара прыдворнай партыі ў Княстве маршалка ВКЛ Ігната Агінскага. Стараўся аб дапамозе Радзівіла ў яго прыхільнікаў Цеханавецкіх Бенедыкт Кубліцкі, які, таксама, хацеў быць абраным дэпутатам на сойміку ў Браславе[68].

У выніку Лапацінскаму амаль без падрыхтоўкі прыйшлося старацца стаць дэпутатам на браслаўскім грамнічным сойміку. Дырэктарам сойміка без пратэстаў быў абраны Станіслаў Цеханавецкі. На гэтым сойміку былі тры кандыдаты на дэпутацтва: інстыгатар ВКЛ Мікалай Лапацінскі, браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч, браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі. Беліковіч, аднак, не пагадзіўся, каб усе тры кандыдаты пазней прыйшлі да згоды паміж сабой, а зараз усе тры кандыдаты былі вызначаны дэпутатамі, і соймік быў сарваны. Праўда, заставалася спадзяванне, што канкурэнты пагодзяцца паміж сабой і два з іх, як браслаўскія дэпутаты, увойдуць у лік трыбунальскіх суддзяў. На самім браслаўскім сойміку адсутнічаў опскі староста Ян Цеханавецкі, які ў гэты час быў абраны дэпутатам на старадубскім сойміку разам са старадубскім скарбнікам Аляксандрам Корсакам[69].

Соймік у Браславе і надалей выклікаў вялікія праблемы сярод прыхільнікаў каралеўскага двара, якія хацелі, каб Мікалай Тадэвуш Лапацінскі стаў браслаўскім дэпутатам. Сапегі і Радзівілы імкнуліся, каб тры канкурэнты на дэпутацтва пагадзіліся паміж сабой і Ваўжэцкі ці Беліковіч адмовіліся ад дэпутацтва[70]. Падазрэнні ў тым, што не ўдава-

66 AGAD, AR, dz. IV, sygn. 879, k. 21, 43, 48, 52.

67 AGAD, AR, dz. IV, sygn. 879, k. 105.

68 AGAD, AR, dz. V, sygn. 7928, B. Kublicki do M. K. Radziwiłła, 2 I 1759, Naliboki, k. 3-4.

69 H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 223; LMAB, F. 139, b. 2562, M. Łopaciński do A. Sapiehy, 6 II 1759, Ikaźń, p. 1-2; AGAD, AR, dz. IV, sygn. 879, k. 65; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далей: BCz) 3837, k. 77; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 5, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 10 II 1759, Wilno, p. 225-226v; AGAD, AR, dz.V, sygn. 17024, cz. IV, F. Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 8 II 1759, Widzy, k. 208-210.

70 BCz 3837, M. K. Radziwiłł do J. Mniszka, 24 III 1759, Nieśwież, k. 226-227; AGAD, AR, dz. V, nr 9855, cz. 9, J. Mniszek do M. K. Radziwiłła, 12 III 1759,

лася супакоіць пратэстацыі супраць браслаўскага сойміка, падалі на Ігната Агінскага, які абвяргаў усе абвінавачванні. Такія падазрэнні былі выкліканы тым, што супраць сойміка пратэставалі браты яго прыхільніка браслаўскага гродскага пісара Стэфана Беліковіча: браслаўскі канюшы Леанард і браслаўскі скарбнік Адам Беліковічы[71]. Сам Ігнат Агінскі напісаў да Міхала Казіміра Радзівіла, што браслаўскі соймік быў сарваны адразу пасля „загаення". Агінскі інфармаваў, што Міхал Антоні Сапега, аднак, прадпрымае спробы супакоіць пратэстацыю, каб дэпутатам стаў інстыгатар ВКЛ Мікалай Тадэвуш Лапацінскі. У такім выпадку Агінскі прасіў, каб калегам Лапацінскаму стаў браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч ці прызнаць браслаўскі соймік за сарваны[72]. Аднак, ніхто не хацеў саступаць і тады ад дэпутацтва вырашыў адмовіцца ўжо Мікалай Тадэвуш Лапацінскі. Сапегі атрымалі згоду каралеўскага двара на яго рашэнне. Аднак чаканні Радзівіла, што канкурэнты Лапацінскага — Ваўжэцкі і Беліковіч — стануць дэпутатамі і ўвойдуць у лік трыбунальскіх суддзяў не спраўдзіліся з-за пазіцыі Беліковіча, што лепей, калі соймік будзе прызнаны за сарваны[73]. Як можна меркаваць, Беліковіч выконваў пажаданні свайго магнацкага патрона маршалка ВКЛ Ігната Агінскага.

Па рашэнню каралеўскага двара наступны Трыбунал ВКЛ меў знаходзіцца пад кантролем магнацкага роду Агінскіх. Пагадзіўся з гэтым і Міхал Казімір Радзівіл, бо хацеў зменшыць уплывы Сапегаў у Княстве, якія разлічвалі зрабіць маршалкам Трыбунала ВКЛ свайго прыхільніка Мікалая Тадэвуша Лапацінскага. 4 снежня 1759 г. Ігнат Агінскі даслаў Міхалу Казіміру Радзівілу спіс сваіх прыхільнікаў, якіх ён хацеў, каб выбралі на грамнічных сойміках. Сярод іншага ў Браславе Ігнат Агінскі хацеў правесці выбар дэпутатам свайго прыхільніка браслаўскага гродскага пісара Стэфана Беліковіча[74]. Сам Міхал Казімір Радзівіл, аднак, даслаў загады сваім прыхільнікам адносна некаторых соймікаў, сярод якіх быў браслаўскі гродскі староста

Warszawa, k. 18; LMAB, F. 139, b. 2562, M. Łopaciński do A. Sapiehy, 6 II 1759, Ikaźń, p. 1-2; AGAD, AR, dz. V, sygn. 17023, Aleksander Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 13 III 1759, Wereszkowo, k. 60.

71 AGAD, AR, dz. V, nr 9855, cz. 9, J. Mniszek do M. K. Radziwiłła, 14 V 1759, Warszawa, k. 49; dz. IV, sygn. 879, k. 217; BCz 3837, I. Ogiński do J. Mniszek, 31 V 1759, Nieśwież, k. 391-393.

72 AGAD, AR, dz. V, nr 10702, cz. 4, I. Ogiński do M. K. Radziwiłła, b.d., b.m., k. 127-128.

73 LMAB, F. 139, b. 2556, M. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 2 IV 1759, Leonpol, p. 204; AGAD, AR, dz. IV, sygn. 879, k. 149.

74 AGAD, AR, dz. V, nr 10702, cz. 4, I. Ogiński do M. K. Radziwiłła, 4 XII 1759, Borysów, k. 112.

Юзаф Гільзен. Загад Гільзену заключаўся ў тым, каб той стараўся аб выбар дэпутатам на сойміку ў Браславе браслаўскага вайсковіча Яна Ваўжэцкага[75].

На выбар дэпутатам на браслаўскім сойміку прэтэндавала вялікая колькасць канкурэнтаў: браслаўскі вайсковіч Ян Ваўжэцкі, Юзаф і Антоній Квінты, браслаўскі падстолі Юрый Падбярэскі, Кубліцкі (напэўна зноў Бенедыкт Кубліцкі), браслаўскі канюшы Леанард Беліковіч, Бенедыкт Беліковіч, Клот, браслаўскі лоўчыц Жаба (напэўна Ян Жаба), браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч. Апошні імкнуўся стаць дэпутатам па просьбе Тадэвуша Агінскага і нават прасіў дапамогі ў Сапегаў. Мікалай Тадэвуш Лапацінскі лічыў магчымым падтрымаць яго, бо Стэфан Беліковіч быў родзічам сапежынскіх прыхільнікаў Храпавіцкіх (жанаты з Францішкай з Храпавіцкіх) і Клотаў. Лепшымі для Сапегаў з'яўляліся кандыдатуры Завішы і Юзафа Квінты. Адначасова не збіраўся прэтэндаваць на дэпутацтва Клот, бо меў вялікія перашкоды ад мясцовай шляхты. Найбольшыя шанцы быць абранымі мелі Юзаф Квінта і Ян Ваўжэцкі. Выбар апошняга, аднак, быў пад пытаннем, бо ў Браславе чакалі прыезду опскага старосты Яна Цеханавецкага, які выступаў супраць кандыдатуры Ваўжэцкага. Гэта пры тым, што Міхал Казімір Радзівіл падтрымаў кандыдатуру Ваўжэцкага. Магчыма Ян Цеханавецкі выступаў супраць кандыдатуры Яна Ваўжэцкага па той прычыне, што той служыў пры двары крамянецкага старосты Юзафа Сангушкі, які супрацоўнічаў з Фаміліяй. Браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен прасіў сапежынскага прыхільніка Мікалая Тадэвуша Лапацінскага падтрымаць кандыдатуру Антонія Квінты, якога па чутках падтрымлівалі Міхал Чартарыйскі і Юры Флемінг. Гэта не дазваляла пагадзіцца на яго кандыдатуру ўплывоваму опскаму старосту[76]. Такім чынам, склалася цікавая сітуацыя, калі прыхільнікі каралеўскага двара Радзівілы — Агінскія і Сапегі — не толькі не дайшлі да згоды пры ўзгадненні кандыдатаў на выбар дэпутатам на браслаўскім сойміку, але і таемна дзейнічалі супраць кандыдатур сваіх саюзнікаў па кааліцыі. Акрамя таго, прапаноўвалі значную колькасць кандыдатаў на выбар дэпутатам ад прыдворнай групоўкі.

[75] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 880, k. 13.

[76] LMAB, F. 139, b. 2556, M. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 16 XII 1759, Leonpol, p. 210-212v; J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 22 XII 1759, Wilno, p. 114; LVIA, F. 1135, op. 14, b. 32, p. 339. Цікава, што Агінскія разглядалі браслаўскі соймік як найбольш падыходзячы для выбару дэпутатам Андрэя Агінскага, які потым па ўзгадненню з каралеўскім дваром павінен стаць трыбунальскім маршалкам. — AGAD, AR, dz. V, nr 10702, cz. 4, I. Ogiński do M. K. Radziwiłła, 16 I 1760, Świsłocz, k. 150.

Вялікая колькасць канкурэнтаў на выбар дэпутатам і стала прычынай зрыву браслаўскага грамнічнага сойміка 1760 г., нягледзячы на старанні Юзафа Гільзена і Яна Цеханавецкага[77]. Па інфармацыі Ігната Лапацінскага „sejmik nasz deputacki zpełzł politycznie podczas samego zagajenia”, калі ўзнікла пытанне: хто мае распачаць соймікавыя пасяджэнні — браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі ці браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен? Гэтае пытанне адышло на другі план, калі з пратэстацыяй адазваліся браслаўскі стражнік Адам Клот і эканом (напэўна Дрысвяцкага ключа Віленскай эканоміі) Квінта з вялікай колькасцю шляхты. Клот і Квінта не хацелі і распачынаць пасяджэнні сойміка пакуль паміж сабой не пагодзіцца вялікая колькасць канкурэнтаў на выбар дэпутатаў. У выніку соймік быў сарваны. Асабліва быў засмучаны гэтым прэтэндаваўшы на выбар дэпутатам браслаўскі ротмістр Юзаф Квінта, бо лічыў свой выбар цалкам магчымым. Праўда, на думку Ігната Лапацінскага, большай падтрымкай карыстаўся Антоній Квінта, але на яго выбар не згадзілася праціўная яму групоўка. На наступны дзень, на гаспадарчым сойміку, павятовым палкоўнікам быў абраны Ян Цеханавецкі. Увогуле соймікі адбыліся ў незвычайна спакойнай абстаноўцы: „Wszystko było spokojnie, wizytowali się wzajemnie i we wszelkich znakach przyjaźni rozpisali się”. Магчыма, садзейнічала гэтаму прысутнасць на сойміку мінскага ваяводы Яна Антонія Гільзена[78]. Другой прычынай з’яўляецца тое, што яўную перавагу на браслаўскім сойміку мелі прыхільнікі каралеўскага двара, якія і не дайшлі да згоды ў падтрымцы супольных кандыдатур на выбар дэпутатамі. Гэта і прадвызначыла лёс сойміка.

Падрыхтоўка да выбараў на сойм 1760 г. прайшла ў даволі спакойнай сітуацыі. Ігнат Агінскі праінфармаваў Міхала Казіміра Радзівіла аб сваіх планах на пасольскія соймікі. Сярод іншага ён хацеў абраць паслом у Браславе браслаўскага гродскага пісара Стэфана Беліковіча. Для выбару апошняга Ігнат Агінскі прасіў Радзівіла напісаць лісты да Цеханавецкіх[79]. Сам Міхал Казімір Радзівіл прыкладаў намаганні, каб выбраць сваіх прыхільнікаў на шматлікіх сойміках, сярод якіх быў і браслаўскі соймік. На ім інтарэсы Радзівіла мелі пільнаваць опскі староста Ян Це-

[77] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa*..., s. 224; BCz 3839, Józef Hylzen do J. Mniszka, 6 II 1760, Brasław, k. 137; LMAB, F. 139, b. 2556, J. Łopaciński do M. A. Sapiehy, 25 II 1760, Wilno, p. 163.

[78] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 5 II 1760, Brasław, p. 86. Zamek Królewski w Warszawie, Zbiory Fundacji Rodziny Ciechanowieckich.

[79] AGAD, AR, dz. V, nr 10702, cz. 4, I. Ogiński do M. K. Radziwiłła, 17 VIII 1760, Ostaszów, k. 203.

ханавецкі, браслаўскі гродскі суддзя Ігнат Лапацінскі, Пётр Мірскі, браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі і браслаўскі стольнік Аляксандр Ваўжэцкі. Акрамя таго, Міхал Казімір Радзівіл даслаў пункты, якія трэба было ўключыць у інструкцыю мясцовым паслам. Адначасова Радзівіл не захацеў абяцаць дапамогі браслаўскаму ротмістру Квінту, а толькі паабяцаў павіншаваць яго, калі ён будзе абраны браслаўскім паслом[80].

У выніку ў Браславе былі абраны пасламі сапежынскі прыхільнік браслаўскі гродскі суддзя Ігнат Лапацінскі і прыхільнік Агінскіх браслаўскі скарбнік Адам Беліковіч[81]. З ліста Ігната Лапацінскага да брата Яна Дамініка Лапацінскага становіцца вядома, што ў інструкцыі браслаўскіх паслоў былі ўключаны пункты аб справе пакаранняВаладковіча, супраць расійскай пратэкцыі асуджанаму Юзафу Струтынскаму, рэкамендацыя браслаўскага стольніка і аршанскага падстаросты Аляксандра Ваўжэцкага. Усе гэтыя пункты былі і ў папярэдняй інструкцыі браслаўскага сойміка 1758 г. Дадаткова ў інструкцыі 1760 г. у канцы дырэктар сойміка даклаў пункт аб рэкамендацыі Ігната Масальскага, але агульную, без указання ўрада каад’ютара ВКЛ, на які той прэтэндаваў. Супраць сойміка ў полацкія гродскія кнігі быў пададзены пратэст. Згодна яго, Цеханавецкія не мелі права прымаць удзелу ў сойміку, бо знаходзіліся пад трыма дэкрэтамі. Нягледзячы на гэта, Цеханавецкія прывялі ў Браслаў кампутовых жаўнераў, стральцоў і „różnych kondycji ludzi” з розных паветаў Княства, якія рабілі засады на ехаўшую на соймік шляхту. Сам соймік пачаў браслаўскі стольнік Аляксандр Тадэвуш Ваўжэцкі, які знаходзіўся пад шматлікімі кандэмнатамі. Супраць гэтага на сойміку пратэставала шмат шляхты, але яе пратэстацыі не былі прыняты ў мясцовым гродзе. З вышэйзгаданага ліста Ігната Лапацінскага сітуацыя на браслаўскім сойміку выглядае па-іншаму. Ініцыятарамі пратэстацыі былі названы Мірскія, якія ўсім родам прыбылі на соймік і згаджаліся з прапанаванымі кандыдатамі на выбар пасламі і прапанаванымі пунктамі ў інструкцыі, але калі ўсе пайшлі на замкавую гару, то з іх роду пайшло толькі тры асобы („браслаўскі ротмістр з зяцем” і Лявон Мірскі), а астатнія ад’ехалі. Ужо калі сцямнела прыслаў пратэст у браслаўскія гродскія кнігі з маёнтка Завер’я браслаўскі земскі сурагатар Цыпрыян Мірскі, але ўжо была вынята рэвізія, што не было пратэстацыі супраць сойміка. У такім выпадку пратэст супраць сойміка быў перасланы ў Полацк[82].

80 AGAD, AR, dz. IV, sygn. 880, k. 455-458, 472-473, 479.

81 W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej...*, t. 2, Kraków — Warszawa 1911, przypisy, s. 406; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), Ф. 1734, воп. 1, спр. 49, арк. 939-939v.

82 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. Łopacińskiego, 9 IX 1760, Jody, p. 95-96; НГАБ, Ф. 1734, воп. 1, спр. 49, арк. 939-939v.

Яшчэ адна пратэстацыя супраць дзейнасці на браслаўскім сойміку Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх прыхільнікі Фаміліі на чале з браслаўскім чашнікам і браслаўскім падстаростам Мікалаем Рудамінам і браслаўскім земскім сурагатарам Цыпрыянам Мірскім падалі ў вількамірскія гродскія кнігі. Тэкст гэтай пратэстацыі фактычна паўтараў тэкст пратэсту занесенага ў полацкія гродскія кнігі. Сцвярджалася, што знаходзіўшыся пад кандэмнатамі браслаўскі стольнік Аляксандр Ваўжэцкі не меў права пачынаць пасяджэнні пасольскага сойміка 1760 г. На сам гэты соймік не здолела прыбыць шмат шляхты з-за пастаўленай Цеханавецкімі і Ваўжэцкімі варты з кампутовых і прыватных жаўнераў. Акрамя таго, у ёй пералічваліся злоўжыванні Цеханавецкіх з браслаўскага пасольскага сойміка 1756 г., а таксама няслушныя дэкрэты ў Трыбунале ВКЛ[83]. У гэты час Агінскія парвалі ўжо з Радзівіламі і каралеўскім дваром і супрацоўнічалі з Фаміліяй. Нягледзячы на гэта, прыхільнікі Фаміліі вырашылі занесці пратэстацыю супраць сойміка, на якім адным з паслоў быў абраны прыхільнік іх кааліцыі. Ды і другі пасол Ігнат Лапацінскі быў нашмат лепшым кандыдатам, чым хто-небудзь з прыхільнікаў Цеханавецкіх. Магчымай прычынай пратэстацыі быў прыхільны Радзівілам тэкст інструкцыі і непрыязь Мірскіх да Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх.

Пасля таго, як стаў бачны ў ВКЛ пераход Агінскіх на бок Фаміліі, Радзівілам і каралеўскаму двару было неабходна перамагчы пад час выбараў на Трыбунал ВКЛ 1761 г. Аб выбар прыхільных дэпутатаў на браслаўскім сойміку стараўся Ігнат Лапацінскі, які паведамляў аб вялікай колькасці канкурэнтаў на выбар дэпутатам: браслаўскі ротмістр Юзаф Квінта, браслаўскі падстолі Юрый Падбярэскі, браслаўскі вайсковіч Ян Ваўжэцкі, браслаўскі стражнік Адам Клот і Гедройц (напэўна абольскі староста Юзаф Гедройц). Акрамя таго, браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен настойліва ўгаворваў старацца быць абраным дэпутатам Ігната Лапацінскага. Гільзен нават спакушаў Лапацінскага, што папросіць вялікага гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Радзівіла, каб Лапацінскі на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ быў абраны пісарам літоўскай ці рускай кадэнцый. Гільзен пераконваў Ігната Лапацінскага, што яго знаходжанне сярод трыбунальскіх суддзяў дапаможа і брату Яну Дамініку на каралеўскім двары атрымаць якое-небудзь з біскупстваў. Потым браслаўскі гродскі староста заявіў, што ведае аб планах узгодненых Янам Дамінікам і Мікалаем Тадэвушам Лапацінскімі з Міхалам Казімірам Радзівілам аб выбары дэпутатамі прыхільнікаў каралеўскага двара ў ВКЛ, а сярод іх і Ігната Лапацінскага. Менавіта таму згаджаўся на кандыдатуру Лапацінскага і опскі староста Ян Це-

[83] LVIA, SA 13924, p. 173-174v.

ханавецкі. Ігнату Лапацінскаму прыйшлося распавесці Гільзену, што згодна гэтаму плану мае старацца аб выбар дэпутатам, але не з браслаўскага, а з іншага сойміка[84]. На самім браслаўскім сойміку адбыўся канфлікт Кімбара з браслаўскім стольнікам Аляксандрам Тадэвушам Ваўжэцкім і ў выніку дайшло нават да „pojedynków"[85]. У выніку на браслаўскім сойміку засталіся тры кандыдаты на выбар дэпутатам: браслаўскі ротмістр Юзаф Квінта, браслаўскі падстолі Юрый Падбярэскі і браслаўскі вайсковіч Ян Ваўжэцкі. На сойміку было вырашана, што яны павінны дамовіцца паміж сабой, каб адзін з іх саступіў і адмовіўся ад канкурэнцыі на выбар дэпутатам. На кандыдатуры Падбярэскага і Ваўжэцкага не пагаджаліся некаторыя шляхціцы. Пасля таго, як соймік распачаў браслаўскі стольнік Аляксандр Тадэвуш Ваўжэцкі, амаль усе шляхціцы пагадзіліся выбраць дырэктарам сойміка браслаўскага скарбніка Адама Беліковіча. Супраць пратэставаў, верагодна па просьбе Людвіка Пацея, толькі шляхціц Арцімовіч, які сцвярджаў, што сарваў соймік. Увечары ў Браслаў прыехаў векшнянскі цівун Міхал Агінскі[86] і мясцовая шляхта прапаноўвала яму стаць дэпутатам разам з Квінтам і Арцімовіч быў згодны адмовіцца ад пратэстацыі. Аднак Агінскі адмовіўся і Арцімовіч захаваў сваю пратэстацыю. Аляксандр Тадэвуш Ваўжэцкі падазраваў, што Арцімовіч дзейнічаў па загадзе Яна Цеханавецкага і накіраваўся да хворага опскага старосты ў Богіна. Цеханавецкі, аднак, пераканаў, што Арцімовіч не дзейнічае па яго просьбе, але адначасова адмовіўся і дапамагаць у выратаванні сойміка[87].

Гэта не спыніла спроб Ваўжэцкага выратаваць браслаўскі соймік ад зрыву. У выніку было вырашана намінаваць дэпутатамі Квінту і Ваўжэцкага[88]. У сваю чаргу Ігнат Лапацінскі сцвярджаў, што былі абраны ўсе тры кандыдаты, якія пазней павінны былі выбраць двух паміж сабой[89]. Лапацінскі спрабаваў супакоіць і пратэстацыю супраць сойміка і запрасіў да сябе падтрымаўшага пратэстацыю Кімба-

[84] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 26 I 1761, Brasław, p. 99-101v.

[85] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 23 III 1761, Jody, p. 106.

[86] З браслаўскай (шляхецкай) галіны роду Агінскіх.

[87] Супраць кандыдатуры Ваўжэцкага выступалі прыхільнікі Яна Цеханавецкага. — BCz 3843, k. 57-58.

[88] BCz 3843, A.Wawrzecki do J.Mniszka, 10 II 1761, Brasław, k. 409. Па звестках дырэктара сойміка Адама Беліковіча соймік адбыўся і былі абраны прыхільныя Радзівілам дэпутаты. — AGAD, AR, dz. V, nr 760, A. Bielikowicz do M. K. Radziwiłła, ? II 1761, b.m., k. 2.

[89] AGAD, AR, dz. V, nr 8904, I. Łopaciński do M. K. Radziwiłła, 10 II 1761, Brasław, k. 1-2.

ра і абранага адным з трох дэпутатаў Квінту. Гэта сустрэча нічым не скончылася, бо Кімбар не адмовіўся ад пратэстацыі, і, больш таго, адкрыў, што яе ніхто не супакоіць. Прычына заключалася ў тым, што мэтай пратэстацыі было сарваць соймік. Квінта заявіў, што калі ён не будзе пэўным, што стане дэпутатам, то яго брат Антоній будзе прэтэндаваць на выбар паслом на браслаўскім пасольскім сойміку на надзвычайны сойм 1761 года[90]. Акрамя таго існавалі падазрэнні, што Падбярэскі прэтэндаваў на выбар дэпутатам, каб з-за яго канкурэнцыі лягчэй было сарваць соймік[91]. Міхал Казімір Радзівіл стараўся, каб браслаўскія дэпутаты не толькі прыйшлі да згоды, але і супакоілі пратэстацыі супраць сойміка[92]. Праўда, існавалі чуткі, што сам Радзівіл не вельмі задаволены выбарам дэпутатам браслаўскага падстолія Юрыя Падбярэскага і таму соймік будзе сарваны. Не вельмі добрымі быў для Радзівілаў і іншы канкурэнт Квінта, бо існавала інфармацыя аб тым, што ён бярэ грошы ад Агінскіх ці ўвогуле ад Фаміліі. Сам Квінта, праўда, аб'яўляў, што будзе служыць інтарэсам полацкага ваяводы Аляксандра Сапегі, які быў саюзнікам Радзівілаў і каралеўскага двара[93]. Магчыма падазрэнні Радзівіла ў прыхільнасці двух з трох браслаўскіх дэпутатаў Фаміліі і прывялі да таго, што канкурэнты не пагадзіліся паміж сабой і браслаўскі соймік на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ быў прызнаны за сарваны.

У гэтым жа годзе быў прызначаны надзвычайны сойм 1761 г., які павінен быў правесці рэформу абменнага курса і абараніць краіну ад фальшывых грошай. На сойміках у ВКЛ, акрамя таго, разгарнулася барацьба за вызваліўшыся пасля смерці Міхала Антонія Сапегі ўрад падканцлера ВКЛ. Галоўнымі кандыдатамі на гэты ўрад ад прыхільнікаў каралеўскага двара былі мсціслаўскі ваявода Канстанцін Людвік Плятэр і стражнік ВКЛ Людвік Пацей, а ад Фаміліі — пісар ВКЛ Антоній Пшаздзецкі. Усе кандыдаты стараліся аб іх рэкамендацыі ў інструкцыях павятовых соймікаў, якія павінны былі адбыцца 17 сакавіка 1761 г. З канца лютага 1761 г. радзівілаўская партыя рыхтавалася да выбараў на сойм. Згодна плану выбараў прыхільнікаў каралеўскага двара ў Браславе меркавалася па магчымасці сарваць соймік[94]. Міхал Казімір Радзівіл загадаў назіраць за выбарамі на браслаўскім сойміку

[90] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, b.d., b.m., p. 284-285.

[91] AGAD, AR, dz. V, sygn. 17023, Aleksander Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 16 II 1761, Brasław, k. 71.

[92] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 881, k. 196-197.

[93] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 23 III 1761, Jody, p. 106-106v.

[94] BCz 3843, k. 103-104.

браслаўскаму падстолію Юрыю Падбярэскаму, браслаўскаму стольніку і аршанскаму падстаросту Аляксандру Ваўжэцкаму. Загад Радзівіла паўтараў пажаданні каралеўскага двара — па магчымасці сарваць браслаўскі соймік[95]. Магчыма таму сапежынскі прыхільнік Ігнат Лапацінскі меркаваў малаверагодным, што браслаўскі пасольскі соймік 1761 г. не будзе сарваны і скончыцца выбарам паслоў. Прычынай была вялікая колькасць канкурэнтаў: браслаўскі стольнік і аршанскі падстароста Аляксандр Ваўжэцкі, Антоній Квінта, браслаўскі абозны Пётр Мірскі і браслаўскі гродскі пісар Стэфан Белікові[96]. Больш таго, перад соймікам у Браслаў прыехаў краснасельскі староста Тадэвуш Бужынскі і хацеў прэтэндаваць на выбар паслом. Яго пераканаў прыехаць і канкураваць аб пасольства браслаўскі гродскі пісар Белікові, які абяцаў Бужынскаму саступіць сваю канкурэнцыю на пасольства на яго карысць. Для гэтых мэт угаварылі старацца аб пасольства Шаўмана, які, таксама, пазней меў саступіць Бужынскаму. Яшчэ адным кандыдатам ад той групоўкі быў браслаўскі стражнік Антоній Квінта. Ад іншай групоўкі кандыдатамі былі браслаўскі абозны Пётр Мірскі і Ігнат Лапацінскі. На сустрэчы перад соймікам у браслаўскага войскага не ўдалося дасягнуць згоды. Мірскі і Лапацінскі маглі саступіць адзін аднаму, але з іншага боку Бужынскі і Квінта не маглі саступіць адзін аднаму. У выніку на замкавай гары браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі пачаў соймік і хутка „pożegnał". Такім чынам соймік быў сарваны яшчэ да выбараў дырэктара сойміка і паслоў на сойм. Яшчэ адной прычынай яго зрыву была нязгода паміж шляхтай адносна ўключэння рэкамендацый да вольных урадаў тых ці іншых асоб[97]. На думку Бужынскага, прычынамі зрыву сойміка былі пытанне рэкамендацыі да ўрада падканцлера ВКЛ і імкненне прыхільнікаў Фаміліі на гэтым сойміку забяспечыць грамнічны соймік, пазбавіўшыся канкурэнта, які меў зараз стаць паслом (напэўна размова ідзе пра канкурэнцыю братоў Квінтаў)[98].

Перад выбарамі дэпутатаў у Трыбунал ВКЛ 1762 г. паміж каралеўскім дваром і аднымі з лідараў Фаміліі Масальскімі было ўзгоднена, што маршалкам стане падчашы ВКЛ Ян Масальскі. Вымушаны былі

[95] AGAD, AR, dz. IV, sygn. 881, k. 196, 197. Браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч прасіў Міхала Казіміра Радзівіла падтрымкі, каб стаць паслом на сойміку ў Браславе. — AGAD, AR, dz. V, nr 757, S. Bielikowicz do M. K. Radziwiłła, 14 II 1761, Brasław, k. 11.

[96] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 23 II 1761, Jody, p. 103.

[97] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 14, I. Łopaciński do J. D. Łopacińskiego, 17 III 1761, Jody, p. 104-105.

[98] BCz 3844, T. Burzyński do J. Mniszka, 17 III 1761, Brasław, k. 191-192.

пагадзіцца з гэтым і Радзівілы. Зразумела, што ў такім выпадку адным з дэпутатаў на браслаўскім сойміку меў быць абраны шляхціц, якога рэкамендуюць Масальскія. Адбыцца так магло, праўда, толькі ў тым выпадку, калі на гэта пагодзяцца радзівілаўскія прыхільнікі Цеханавецкія. Гэта было цалкам магчыма, бо самі Цеханавецкія былі зацікаўлены, каб выбары на сойміку адбыліся і яны мелі магчымасць праз прыхільных сабе суддзяў уплываць на разгляд судовых спраў са Струтынскімі ў Трыбунале ВКЛ. Міхал Казімір Радзівіл пагадзіўся, каб дэпутатам ад яго прыхільнікаў на браслаўскім сойміку быў абраны ротмістр Юзаф Квінта, а яго сын Караль Станіслаў Радзівіл настойваў, каб ім стаў Ігнат Лапацінскі[99]. Радзівілаўскі прыхільнік браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі пагадзіўся падтрымаць рэкамендаваных Міхалам Казімірам Радзівілам кандыдатаў і перастаць старацца аб выбар дэпутатам аднаго з яго сыноў[100]. У выніку мы маем розную інфармацыю аб браслаўскім грамнічным сойміку 1762 г. Паводле адной версіі соймік разышоўся адразу як пачаўся. Згодна другой — дэпутатамі былі абраны Рудаміна і Цеханавецкі[101]. На сам рэч соймік быў сарваны, што пацвярджаецца карэспандэнцыяй і пратэстам у трыбунальскіх кнігах. Так, інфармацыю аб зрыве браслаўскага сойміка распаўсюджвалі абазнаныя ў мясцовых рэаліях браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен, браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі і браслаўскі гродскі суддзя Ігнат Лапацінскі. Прычым апошні з іх тлумачыў гэтым немагчымасць свайго абрання браслаўскім дэпутатам вялікаму гетману ВКЛ Міхалу Казіміру Радзівілу[102]. Лісты Ваўжэцкага і Гільзена падрабязна паказваюць прычыны зрыву сойміка. Гэтыя лісты разам з трыбунальскім пратэстам прадстаўляюць цікавую прававую дыскусію аб чарговасці павятовыхураднікаў, якія мелі пачынаць соймік. Браслаўскі войскі Феліцыян Ваўжэцкі падае інфармацыю аб зрыве сойміка ўжо пад час яго „загаення". Прычынай было тое, што распачаць соймік як больш высокі ўраднік замест Ваўжэцкага прэтэндаваў прыбыўшы на соймік інфлянцкі кашталян і браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен. Дапамагаў яму бацька, мінскі ваявода Ян Гільзен. Феліцыян Ваўжэцкі не пагадзіўся з гэтым і атрымаў

[99] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 6, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 15 I 1762, b.m., p. 240v.

[100] AGAD, AR, dz. V, sygn. 17024, cz. IV, F. Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 10 II 1762, Widzy, k. 211.

[101] LMAB, F. 139, b. 2712, cz. 2, M. Massalski do I. Massalskiego, b.d., b.m., p. 120-120v.

[102] AGAD, AR, dz. V, nr 8904, I. Łopaciński do M. K. Radziwiłła, 11 II 1762, Jody, k. 3; M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, Warszawa 1986, s. 196; AGAD, AR, dz. IV, sygn. 882, k. 141.

значную падтрымку шляхты. Гільзены са сваімі прыхільнікамі не ўпусцілі іх у соймікавую ізбу. У выніку Ваўжэцкі са сваімі прыхільнікамі размясціліся на „dziedzińcu”. Калі Ваўжэцкі пачаў соймік, то адразу з соймікавай ізбы запратэставалі супраць гэтага Гільзены і іх прыхільнікі. Гэтую пратэстацыю ў браслаўскі гродскі суд занеслі іх прыхільнікі — браслаўскі будаўнічы Рафал Квінта, Міхал Астаневіч і Міхал Клот[103]. Гэта пацвярджаецца і сапернікам Ваўжэцкага — інфлянцкім кашталянам і браслаўскім гродскім старостам Юзафам Гільзенам, „gdyż co wyraźne prawo przepisało, to quaestioni podpadać nie ma, ani powinno prerogatywą st[aros]ty sądowego w stopniach urzędow ziemskich, jako jest umieszczona między podkomorzym i chorążym, tak ex stallo suo nie może ustąpić niższemu urzędnikowi”. Больш таго, Гільзен распачаў працэс у Трыбунале ВКЛ супраць дзеянняў Ваўжэцкага. Згодна гэтага працэсу, як вольнымі былі ўрады браслаўскіх маршалка і падкаморыя, то згодна праву распачаць соймік меў браслаўскі гродскі староста. Феліцыян Ваўжэцкі прэтэндаваў, каб соймік распачаў ён, бо войскі ў гэтым мае перавагу перад гродскім старостам. Юзаф Гільзен хацеў пазбегнуць зрыву сойміка і прапанаваў, каб зараз соймік пачынаў не войскі і не гродскі староста, а хтосьці іншы з браслаўскіх шляхціцаў. Адначасова прапаноўвалася адаслаць на вырашэнне Трыбунала ВКЛ справу аб тым, хто павінен пачынаць браслаўскі соймік: войскі ці гродскі староста? Ваўжэцкі на гэта не пагадзіўся і са сваімі прыхільнікамі выйшаў з соймікавай ізбы. У такім выпадку Гільзен распачаў свой соймік у соймікавай ізбе і, каб не ствараць двух браслаўскіх соймікаў, яго „pożegnał”[104]. Такім чынам усе крыніцы пацвярджаюць, што соймік быў сарваны адразу пасля „загаення”.

Смерць вялікага гетмана ВКЛ і віленскага ваяводы Міхала Казіміра Радзівіла (22 мая 1762 г.) прынесла значныя перамены ва ўнутрыпалітычную сітуацыю ў ВКЛ. Радзівілаўская групоўка была аслаблена пасля смерці лідара, Масальскія фактычна адышлі ад Фаміліі і супрацоўнічалі з каралеўскім дваром, а Сапегі і Агінскія не валодалі моцай, каб уплываць на ўсе павятовыя соймікі. Фактычна ў ВКЛ стала функцыянаваць некалькі магнацкіх груповак замест двух ранейшых — Радзівілаў і Чартарыйскіх. Усе гэтыя магнацкія групоўкі імкнуліся атрымаць вызваліўшыеся ўрады пасля смерці Міхала Казіміра Радзівіла. Пасля таго, як стала вядома, што вялікім гетманам ВКЛ стане Міхал Масальскі, асабліва вострая барацьба разгарнулася за ўрад польнага гетмана ВКЛ, які ён павінен быў пры гэтым вызваліць. Галоўнымі кандыдатамі на гэты ўрад

[103] AGAD, AR, dz. V, sygn. 17024, cz. IV, F. Wawrzecki do M. K. Radziwiłła, 10 II 1762, Widzy, k. 211-213.

[104] LVIA, SA 131, p. 1210-1211v.

былі былыя саюзнікі па прыдворнай партыі — сын памерлага вялікага гетмана ВКЛ і мечнік ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл ды полацкі ваявода Аляксандр Сапега. Каралеўскі двор схіляўся да таго, каб урады гетмана і віленскага ваяводы больш не былі ў руках аднаго чалавека. У такой сітуацыі Радзівіл і Сапега былі канкурэнтамі і на ўрад віленскага ваяводы. На гэты ўрад ад Фаміліі прэтэндаваў Міхал Казімір Агінскі. Акрамя таго, заставаўся вольным і ўрад падканцлера ВКЛ, за які таксама вялася барацьба паміж магнацкімі групоўкамі. Рэкамендацыі на вызваліўшыеся ўрады канкурэнты да іх імкнуліся ўключыць у інструкцыі павятовых пасольскіх соймікаў 1762 г. Нам невядома пасольская інструкцыя сойміка ў Браславе. Толькі вядома, што на ім пасламі былі абраны радзівілаўскі прыхільнік — быстрыцкі староста Станіслаў Бжастоўскі і прыхільнік Агінскіх — браслаўскі гродскі пісар Стэфан Беліковіч[105].

Абвастрыўшаяся сітуацыя на сойме 1762 г. прывяла да таго, што выбары дэпутатаў на грамнічных сойміках ВКЛ 1763 г. прайшлі ў зацятай барацьбе паміж прыхільнікамі Фаміліі і прыдворнай радзівілаўскай групоўкі. Напружаная сітуацыя была і ў Браслаўскім павеце. Менавіта таму ўзгодненага з каралеўскім дваром кандыдата на выбар дэпутатам Ігната Лапацінскага меркавалася абраць на ковенскім сойміку ці якім іншым, але не браслаўскім, які сумніўна, што не будзе сарваны[106]. У Браславе канфлікт на сойміку разгарэўся адразу, бо датычыўся пытання: хто мае пачаць соймік? На гэта прэтэндавалі інфлянцкі кашталян і браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен ды браслаўскі стольнік Аляксандр Тадэвуш Ваўжэцкі. Са слоў Гільзена, Ваўжэцкі прэтэндаваў пачаць соймік „nie mając względu na szczupłość sił swoich i słaby w powiecie kredyt” і выратавалі яго ад раз'юшанай шляхты толькі ўцёкі. Гільзен сцвярджаў, што Ваўжэцкі пры гэтым дзейнічаў супраць інтарэсаў сваіх былых пратэктараў Радзівілаў. У сваю чаргу Гільзен атрымаў дапамогу радзівілаўскіх прыхільнікаў Цеханавецкіх. У выніку дэпутатамі на сойміку былі абраны браслаўскі абозны Пётр Мірскі і браслаўскі ротмістр Юзаф Квінта[107].

[105] M. Czeppe, *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750-1763*, Warszawa 1998, s. 200; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej...*, t. 2, przypisy, s. 474; BCz 3851, k. 331; К. С. Радзівіл да Ю. Мнішка, 24 VIII 1762, Дынебург, k. 99.

[106] LVIA, F. 1135, op. 14, b. 6, J. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 4 XII 1762, Michniszelcy, p. 305.

[107] H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 229; BCz 3853, J. Łopaciński do J. Mniszka, 9 II 1763, Kołtyniany, k. 345-346; Józef Hylzen do J. Mniszka, 15 II 1763, Belmonty, k. 377-378; AGAD, AR, dz. V, nr 757, S. Bielikowicz do K. S. Radziwiłła, 15 II 1763, Brasław, k. 12; nr 5586, Józef Hylzen do K. S. Radziwiłła, 8 II 1763, Brasław, k. 5-6; nr 2277, Jan Ciechanowiecki do K. S.

5 кастрычніка 1763 г. у Дрэздэне памірае Аўгуст III. У Рэчы Паспалітай наступае бескаралеўе. Для браслаўскіх соймікаў і ўсяго Браслаўскага павета вялікае значэнне мела іншая смерць — опскага старосты Яна Цеханавецкага. Выяўлены намі ліст Ігната Лапацінскага да брата Мікалая Тадэвуша Лапацінскага з 1 лістапада 1763 г. дазваляе рэканструяваць апошнія дні жыцця і дакладную дату смерці Яна Цеханавецкага. Згодна гэтага ліста, Ян Цеханавецкі хварэў каля тыдня і ўгорскі прэзбітар, як была адменена ўжо экскамуніка (адлучэнне)[108], параіў выспаведацца. Ян Цеханавецкі хацеў адразу выспаведацца вышэйзгаданаму прэзбітару, але той параіў звярнуцца да тэолага. 23 лістапада 1763 г. Ян Цеханавецкі быў у Відзах, а вярнуўшыся адтуль вельмі быў разззлаваўся з-за хатніх спраў і „co raz na zdrowiu zapadać zaczoł". Двойчы пасылалі па цырульніка, але ён прыехаў толькі ў сераду ўвечары (26 лістапада 1763 г.). Ян Цеханавецкі загадаў пусціць сабе кроў. Калі гэта цырульнік зрабіў, то Цеханавецкі пачаў слабець. Пабачыўшы малую надзею на выздараўленне, выслалі па прэзбітара, але яго не знайшлі і паслалі па ксяндза ў Відзы. Пакуль яго чакалі, Ян Цеханавецкі памёр[109]. Так скончылася жыццё аднаго з асноўных дзеячаў браслаўскіх соймікаў 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст., які вельмі часта вызначаў іх лёс. Браслаўскія соймікі ўступалі ў цалкам новы перыяд свайго функцыянавання.

Такім чынам, магчыма зрабіць наступныя высновы. Функцыянаванне браслаўскіх соймікаў у 50-х — пачатку 60-х гг. XVIII ст. не мела поўнай залежнасці ад канфлікту паміж Цеханавецкімі і Струтынскімі, хаця менавіта гэты канфлікт меў лёсавызначальнае значэнне для іх у 1756-1758 гг. Браслаўскія соймікі гэтага перыяду прайшлі

Radziwiłła, 9 II 1763, Bohyń, k. 2; nr 2277, Jan Ciechanowiecki do K. S. Radziwiłła, 21 III 1763, Wilno, k. 5; M. Czeppe, *Kamaryla pana z Dukli...*, s. 201.

108 Гэта інфармацыя пярэчыць іншай крыніцы, згодна якой экскамуніка не была знята і пасля смерці Яна Цеханавецкага. — LMAB, F. 139, op. 1, b. 4701, A. Tyszkiewiczowa do A. Sapiehy, 10 XII 1763, Wilno, p. 6.

109 LVIA, F. 1135, op. 14, b. 6, I. Łopaciński do M. Łopacińskiego, 1 XI 1763, Jody, p. 161v-162. Згодна іншай інфармацыі, якую атрымалі з газет, Ян Цеханавецкі памёр 25 X 1763 г. — Российский государственный исторический архив, Ф. 823, оп. 3, дело 510, л. 210, ksiądz Zaborowski do J. Smogorzewskiego, 2 XI 1763, Dziernowiczy. На падставе гэтай крыніцы пададзена і дата смерці — 25 кастрычніка ў біяграфіі Яна Цеханавецкага. — H. Lulewicz, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, S. Dumin, A. Haratym, A. Macuk, A. Pospiszil, *Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa...*, s. 230. Больш дакладнай, аднак, падаецца інфармацыя Ігната Лапацінскага, бо ён знаходзіўся бліжэй да Угора і Богіна і атрымаў яе ад слугі памерлага Яна Цеханавецкага. Акрамя таго, у тэксце прысутнічаюць дакладныя падрабязнасці аб доўгім чаканні цырульніка, які прыехаў толькі ў сераду, гэта значыць 26 лістапада 1763 г.

ў барацьбе паміж рознымі мясцовымі групоўкамі, якія вельмі часта рэпрэзентавалі асноўныя магнацкія групоўкі ў ВКЛ. Першыя моцныя канфлікты паміж мясцовымі шляхецкімі групоўкамі разгарнуліся пад час браслаўскага грамнічнага сойміка 1754 г. У выніку з шаснаццаці грамнічных і пасольскіх соймікаў было сарвана сем. З іх два пасольскія з шасці (1756 і 1761 гг.) і пяць дэпутацкіх з дзесяці (1755, 1759-1762 гг.). Аднак гэтыя лічбы не цалкам паказваюць склаўшуюся сітуацыю. Адзін з браслаўскіх грамнічных соймікаў (1757 г.) быў раздвоены і ўдалося прыйсці да згоды толькі ў сітуацыі згоды Цеханавецкіх пайсці на пэўныя саступкі ў справе забойства Ксаверыя Цеханавецкага. Яшчэ супраць некаторых соймікаў існавалі моцныя пратэстацыі: пасольскіх (1754 і 1760 гг.) і дэпутацкага (1758 г.). Яны не былі прызнаны слушнымі ў першую чаргу з-за прыналежнасці абраных паслоў ці дэпутатаў да той ці іншай магнацкай групоўкі. Падрабязны аналіз сарваных соймікаў паказвае, што частка іх была сарвана з-за барацьбы паміж прыхільнікамі Радзівілаў (Цеханавецкіх і Ваўжэцкіх) з прыхільнікамі Фаміліі (Рудамінамі і Мірскімі): пасольскі 1756 г. і дэпутацкія 1755 г. Адначасова браслаўскія грамнічныя соймікі 1759 і 1761 гг. нават скончыліся абраннем трох канкурэнтаў на выбар дэпутатамі, але ўжо яны не здолелі пагадзіцца паміж сабой і гэтыя соймікі былі прызнаны за сарваныя. Прычым падрабязны аналіз падзей гэтых соймікаў паказвае, што сарваны яны былі па ініцыятыве прыхільнікаў каралеўскага двара: 1759 г. — Агінскіх, 1761 г. — Пацеяў. Пры гэтым нельга казаць, што гэта было зроблена з-за супрацьстаяння з прыхільнікамі Фаміліі. Прычынай была нязгода і канфлікты сярод розных груповак, якія фармавалі прыдворную партыю ў ВКЛ (Радзівілаў, Сапегаў, Агінскіх і Гільзенаў). Браслаўскі грамнічны соймік 1760 г. быў сарваны з-за вялікай колькасці канкурэнтаў, якія якраз належалі да прыхільнікаў каралеўскага двара і іх праціўнікаў — Фаміліі. Больш значнай прычынай для яго зрыву, аднак, бачыцца тое, што прыхільнікі каралеўскага двара не ўзгаднілі сваіх кандыдатаў на выбар дэпутатам. Яшчэ адной прычынай зрыву мясцовага сойміка быў канфлікт аб тым, хто павінен пачынаць соймік: браслаўскі стольнік Аляксандр Ваўжэцкі ці браслаўскі гродскі староста Юзаф Гільзен. Прычым абодва канкурэнты прыналежалі да прыхільнікаў каралеўскага двара. Магчыма, нават пры ўзгадненні кандыдатаў для выбару дэпутатаў гэты соймік якраз быў бы сарваны з-за канфлікту аб „загаенні" сойміка. Гэты канфлікт працягваўся на браслаўскіх грамнічных сойміках 1762 і 1763 гг. З іх браслаўскі грамнічны соймік і быў сарваны з гэтай прычыны. Таксама на браслаўскім пасольскім сойміку 1761 г. не ўдалося абраць паслоў з-за вялікай колькасці канкурэнтаў, якія хацелі быць абранымі пасламі. Да канца незразумелы прычыны зрыву браслаўскага грамніч-

нага сойміка. А між іншым яны маглі, як і ў гады перад гэтым, быць сарваны з-за вялікай колькасці канкурэнтаў. Мы маем, што з сямі сарваных соймікаў два дакладна былі сарваны з-за канфлікту паміж прыхільнікамі Радзівілаў і Чартарыйскіх. З гэтай прычыны яшчэ тры соймікі былі апратэставаны. Аднак, у любым выпадку, гэта менш паловы. У выпадках шматлікай колькасці канкурэнтаў і нязгоды ўжо абраных трох кандыдатаў вельмі часта вырашальным было слова магната, якім было лепей сарваць соймік, чым дапусціць да абрання прадстаўніка непрыхільнай магнацкай групоўкі. Дакладна так было ў выніку браслаўскіх грамнічных соймікаў 1759 і 1761 гг. Акрамя мясцовых груповак Радзівілаў і Чартарыйскіх у Браслаўскім павеце значнымі ўплывамі валодалі прыхільнікі Агінскіх на чале з родам Беліковічаў і яго прадстаўнікі два разы ў 1760 і 1762 гг. станавіліся пасламі на браслаўскім сойміку. Пасля разрыву з Фаміліяй значныя ўплывы ў Браслаўскім павеце мелі і прыхільнікі Сапегаў на чале з браслаўскім гродскім суддзёй Ігнатам Лапацінскім, які абіраўся паслом у Браславе ў 1760 г. Добрыя адносіны з лідарам радзівілаўскіх прыхільнікаў Янам Цеханавецкім дапамаглі яму яшчэ да разрыву з Фаміліяй быць абраным на мясцовым сойміку дэпутатам у 1756 г. і дырэктарам браслаўскага грамнічнага сойміка ў 1758 г. Моцнымі ўплывамі ў павеце валодалі мінскі ваявода Ян Гільзен і яго сын браслаўскі гродскі староста Юзаф. Менавіта Юзаф Гільзен быў абраны паслом на браслаўскім пасольскім сойміку 1758 г. Увогуле з чатырох браслаўскіх пасольскіх соймікаў, якія скончыліся выбарамі паслоў, пасламі сталі чатыры прыхільнікі Радзівілаў: Юзаф Струтынскі (1754 г.), Ян Цеханавецкі (1754 і 1758 гг.) і Станіслаў Бжастоўскі (1762 г.). Гэта палова ўсіх паслоў. Двойчы пасламі абіраліся прыхільнікі Агінскіх: Адам Беліковіч (1760 г.) і Стэфан Беліковіч (1762 г.). Тут мы маем чацвёртую частку ўсіх абраных у гэты час браслаўскіх паслоў. Прыхільнік Сапегаў Ігнат Лапацінскі абіраўся паслом у 1760 г., а ў 1758 г. ім быў прыхільнік каралеўскага двара Юзаф Гільзен, а прыдворнымі групоўкамі ў гэты час былі Радзівілы і Агінскія. Схіляліся ўжо да супрацоўніцтва з каралеўскім дваром і Сапегі. Агінскія, праўда, ужо з 1760 г. сталі саюзнікамі Фаміліі. З шасці скончыўшыхся прызнанымі легітымнымі выбарамі дэпутатаў дакладна толькі прыхільнікі Радзівілаў станавіліся дэпутатамі ў 1757, 1758 гг. (прычым у 1757 г. па ўзгадненню з прыхільнікамі Фаміліі). Па адным прыхільніку Радзівілаў абіралася дэпутатамі на браслаўскіх грамнічных сойміках у 1756 і 1763 гг. Гэта больш паловы (6 дэпутатаў) з усіх прызнаных легітымнымі выбараў дэпутатаў у Браславе (10 дэпутатаў). Прыхільнікі Фаміліі (Мікалай Рудаміна і Ігнат Лапацінскі) абіраліся дэпутатамі двойчы: адпаведна ў 1754 і 1756 гг. Прыхільны каралеўскаму двару і супрацоўнічаўшы

з Фамiлiяй Канстанцiн Людвiк Плятэр быў дэпутатам у 1754 г. Яшчэ адзiн з браслаўскiх дэпутатаў 1763 г. Юзаф Квiнта быў прыхiльнiкам Сапегаў, але здаецца супрацоўнiчаў i з Фамiлiяй, i з Агiнскiмi. Як бачна, прыхiльнiкi Радзiвiлаў абiралiся на палову пасольскiх i больш паловы дэпутацкiх месцаў. Гэта тлумачыцца перавагай, якую мелi тут iх мясцовая групоўка, якая складалася з родаў Цеханавецкiх i Ваўжэцкiх (у 1754 г. Юзафа Струтынскага).

Summary

Braslaw regional councils (*sejmiks*) in the 1750s and early 1760s

Braslaw regional assemblies of the 1750s and early 1760s were held in the atmosphere of growing antagonism among various magnate factions that emerged in the Grand Duchy of Lithuania. In the years 1756-1758 the parties from Ciechanowiec and Strutyń had greatest influence. With time, the political conflicts spread to local followers. As a consequence, seven out of the total number of sixteen Braslaw parliaments were broken off. The analysis of the events shows that a number of *sejmiks*, including the 1756 and the 1755 assemblies, were dissolved as a result of fight between the Radziwiłł and the Familia factions. Other reasons included disagreements between royal supporters and those of numerous noblemen groups, such as Sapieha, Ogiński, Pociej, and Hylzen. At the four effective electoral *sejmiks*, four Radziwiłł followers were elected, and at that time they made half of all elected Braslaw representatives. Consequently, owing to strong local support from Ciechanowiecki and Wawrzecki families, and from Józef Strutyński in 1754, Radziwiłł electors dominated more than half of all regional parliaments.

Streszczenie

Sejmiki brasławskie w latach 50. i na początku lat 60. XVIII w.

Sejmiki brasławskie w latach 50. i na początku lat 60. XVIII w. odbywały się w atmosferze walki między zwolennikami różnych stronnictw magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim. Znaczny wpływ na sejmiki w Brasławiu w latach 1756-1758 miał konflikt między Ciechanowieckimi i Strutyńskimi. Z biegiem czasu ten konflikt na sejmikach brasławskich znalazł się w cieniu walki między różnymi miejscowymi ugrupowaniami, które bardzo często reprezentowały podstawowe stronnictwa magnackie w WKL. W rezultacie z szesnastu gromnicznych i poselskich sejmików w Brasławiu zerwanych zostało siedem — dwa sejmiki poselskie z ogólnej liczby sześciu i pięć deputackich — z dziesięciu. Analiza zerwanych sejmików świadczy, że część z nich została zerwana z powodu walki między zwolennikami Radziwiłłów i Familii: poselski w 1756 r. i deputackie w 1755 r. Inne sejmiki były zrywane z powodu innych przyczyn, głównie z powodu braku zgody w szeregach miejscowych zwolenników dworu królewskiego i jednocześnie zwolenników miejscowych rodów magnackich Radziwiłłów, Sapiehów, Ogińskich, Pociejów i Hylzenów. Najczęściej posłami i deputowanymi na sejmikach w Brasławiu wybierani byli zwolennicy Radziwiłłów. Na zakończonych wyborami czterech brasławskich sejmikach poselskich posłami zostało czterech zwolenników Radziwiłłów. Stanowili oni połowę wszystkich wybranych w owym czasie w Brasławiu posłów. Na sześciu ważnych sejmikach gromnicznych deputowanymi wybrano sześciu zwolenników Radziwiłłów. Stanowiło to ponad połowę ogólnej liczby ważnych wyborów w Brasławiu (10 deputowanych). Zwolennicy Radziwiłłów byli wybierani na połowę poselskich i ponad połowę deputackich miejsc. Taka sytuacja była wynikiem przewagi miejscowego ugrupowania radziwiłłowskiego, w którego skład wchodziły rody Ciechanowieckich i Wawrzeckich (w 1754 r. — Józefa Strutyńskiego).

Andrej Macuk — kandydat nauk historycznych, starszy pracownik naukowy Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku.

Галіна Флікоп-Світа
(Мінск)

Апостальскі чын іканастасаў грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII — першай трэці XIX ст.: асаблівасці даследавання і праблемы атрыбутавання захаваных помнікаў

Дадзены артыкул прысвечаны аднаму з актуальных пытанняў у даследаванні Грэка-каталіцкай царквы на беларускіх землях у XVII — першай трэці XIX ст. — іканастасам. А дакладней, аднаму з ярусаў гэтай сакральнай канструкцыі — апостальскаму чыну. У некаторых нашых артыкулах ужо ўзнімаліся пытанні наяўнасці іканастасаў ва ўніяцкіх цэрквах Беларусі ў XVII — першай трэці XIX ст., вялася гаворка пра асаблівасці гэтай сакральнай канструкцыі (колькасць чыноў), асвятлялася тэрміналогія, якая выкарыстоўвалася візітатарамі грэка-каталіцкіх храмаў пры апісанні іканастасаў у канцы XVII — пачатку XIX стст. Аднак улічваючы нераспрацаванасць шэрагу пытанняў, датычных уніяцкіх іканастасаў, бачыцца неабходным чарговы раз звярнуцца да гэтай праблематыкі і засяродзіцца на глыбокім вывучэнні аднаго з аспектаў.

У дадзеным артыкуле ўвага будзе нададзена апостальскаму чыну. Паводле меркавання даследчыкаў, наяўнасць гэтага яруса — рыса, характэрная менавіта для беларускіх іканастасаў, і з’явілася яна ў рэчышчы Грэка-каталіцкай царквы[1]. Выяўленыя намі звесткі гавораць пра тое, што апостальскі чын замест дэісуснага прысутнічае і ва ўкраінскіх іканастасах грэка-каталіцкіх храмаў, а таксама ў тагачасных беларускіх праваслаўных цэрквах[2]. Гэта дазволіла выказаць здагадку пра тое, што ўзнікненне апостальскага чыну ў храмах грэчаскага абраду Вялікага Княства Літоўскага тлумачыцца не ўзнікненнем новай канфесіі (уніяцтва), а нейкімі іншымі фактарамі. На дадзены момант вызначыць іх з дакладнасцю не ўяўляецца магчымым.

Аднак не толькі пытанне ўзнікнення гэтага яруса (замест дэісуснага) з’яўляецца цікавым і патрабуе вывучэння. Так, не даследаванымі застаюцца і шматлікія помнікі, якія некалі складалі гэты ярус у ікана-

[1] А. Ю. Хадыка, Ю. В. Хадыка, *Рэнесанс у беларускім новым іканапісе,* [у:] *Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння*, Мінск 1994, с. 62-70.

[2] Г. А. Флікоп, *Мастацкія і іканаграфічныя асаблівасці іканапісу грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII — першай паловы XIX ст.: аўтарэф. дыс. (...) канд. мастацтвазнаўства*, Мінск 2014, 26 с.

стасах уніяцкіх храмаў. Таксама не разглядалася пытанне і пра колькасць абразоў у гэтым радзе, пра цэнтральную выяву і іншае. Таму дадзены артыкул будзе накіраваны на вывучэнне акрэсленых пытанняў, а таксама — на ўвядзенне ў навуковае карыстанне цікавых архіўных дакументаў і шматлікіх помнікаў уніяцкага іканапісу.

Асноўнымі гістарычнымі крыніцамі, выкарыстанымі для дадзенага даследавання, з'яўляюцца пратаколы праверак уніяцкіх храмаў (візіты, інвентары) XVIII — пачатку XIX стст. Гэтыя дакументы захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску (далей: НГАБ), Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (Lietuvos valstybės istorijos archyvas; далей — LVIA), Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбургу (Российский государственный исторический архив; далей — РГИА), Люблінскім дзяржаўным архіве (Archiwum Państwowe w Lubline; далей — APL). Неабходна адразу падкрэсліць, што больш раннія дакументы, дзе прыводзяцца звесткі пра інтэр'еры ўніяцкіх храмаў, фактычна не даюць уяўлення пра тагачасныя іканастасы.

Так, у НГАБ захоўваецца крыніца 1680-1682 гг. (дакумент быў апрацаваны і апублікаваны Дзянісам Лісейчыкавым у 2009 г.[3]), у якой прыводзяцца пратаколы праверкі цэркваў трынаццаці грэка-каталіцкіх пратапопій (у той час ва ўніяцкім справаводстве для абазначэння царкоўна-адміністрацыйнай адзінкі, прадстаўленай пэўнай колькасцю (звычайна 10-20) храмаў, яшчэ выкарыстоўваўся гэты тэрмін, заменены пасля 1720 г. на „дэканат" паводле каталіцкага ўзору), аднак пра іканастасы ў лепшым выпадку толькі прыводзяцца згадкі: ёсць ці няма[4]. Апісанні іх не прыводзяцца. Тое ж датычыцца і дакумента з РГИА за 1694-1696 гг., які з'яўляецца візітай дзевяці храмаў Полацкага ваяводства[5]. Гэтае ж назіранне актуальнае і для яшчэ адной крыніцы гэтага ж перыяду з названага архіва: пратаколаў праверак Слонімскай, Ваўкавыскай, Клецкай, Нясвіжскай, Гродзенскай, Цырынскай пратапопій за 1696 год[6]. Такім чынам, звесткі пра ўніяцкія іканастасы XVII ст. з гістарычных дакументаў атрымаць немагчыма. Уяўленне пра іх даюць

[3] *Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680-1682 гг.: зборнік дакументаў*, укладальнік Дз. В. Лісейчыкаў, Мінск 2009, 270 с.: іл.

[4] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), фонд 136, вопіс 1, справа 42042: „Візіты цэркваў Мінскай, Бабруйскай, Навагрудскай, Клецкай, Нясвіжскай, Цырынскай, Барысаўскай, Лагойскай, Даўгінаўскай, Блонскай, Ігуменскай, Мядзельскай, Пухавіцкай пратапопій", 1680-1682, 109 аркушаў.

[5] Российский государственный исторический архив (далей: РГИА), ф. 823, воп. 3, спр. 409: „Отчёт о визите церквей в деревнях Церковной, Дзедзин и др.", 1684-1686, 16 арк.

[6] РГИА, ф. 823, воп. 3, спр. 420: „Візіты пратапопій Слонімскай, Ваўкавыскай, Нясвіжскай, Клецкай, Гродзенскай, Цырынскай", 1696.

захаваныя помнікі іканапісу. Безумоўна, жывапісныя творы былі выкарыстаны і пры вывучэнні іканастасаў і больш позняга часу.

Так, мастацкімі крыніцамі выступаюць абразы, якія знаходзяцца ў розных музеях краіны. Для артыкула пераважна былі выкарыстаны творы з Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь (далей: НММ РБ) і Музея старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей: МСБК).

Апостальскі чын знаходзіўся ў большасці іканастасаў, вышэйшых за адзін ярус. Наяўнасць абразоў Апосталаў для ўніяцкага храма была настолькі натуральнай, што пры адсутнасці такіх ікон візітатар часам рабіў адпаведны запіс. Так, у царкве вёскі Сухопаль Пружанскага дэканата ў 1725 г. „deisus nie porządny bez Apostołow”, а пры гэтым у суседнім храме ў Макранах „deisus z apostołami pożądny”[7]. Такім чынам, пры адсутнасці гэтых абразоў іканастас успрымаўся непрыгожым, нязграбным.

Як сведчаць архіўныя крыніцы, апостальскі чын, як правіла, быў поўны і складаўся з 12 выяў Апосталаў і іконы „Архірэй”, размешчанай пасярэдзіне (калі глядзець па вертыкалі, дык яна размяшчалася над Царскай Брамай). Пацвярджэннем гэтаму з’яўляюцца шматлікія фармулёўкі ў апісаннях уніяцкіх храмаў прыблізна такога зместу: „w gorze jest obraz Archiereia (...) obrazy SS. Apostołow”[8]. Часам пазначалася і колькасць абразоў: „w gurze ktorych 12tu Apostołow z Panem Jezusem”[9] — але далёка не заўсёды. На нашу думку, у большасці выпадкаў апостальскі чын быў поўным. Гэта было натуральнай з’явай, якая не патрабавала дадатковага тлумачэння і апісання, таму візітатары пры занатоўванні звестак колькасць ікон Апосталаў не пазначалі. Але часам былі і іншыя выпадкі.

Так, у Мікалаеўскай царкве вёскі Казіміраўка Глускага дэканата на 1784 г. быў іканастас, у якім „Carskie Drzwi nad ktoremi Pan Jezus z 4ma Apostołami”[10]. А ў другім чыне іканастаса царквы вёскі Любавічы Мсціслаўскага дэканата ў 1822 г. былі толькі два абразы — „Пётр”

[7] Archiwum Państwowe w Lublinie (далей: APL), ф. „Chełmski Konsystorz Greckokatolicki” (далей: ChKGK), спр. 101: „Protokóły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej”, 1720-1727, арк. 124 адварот, 126 адв.

[8] Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей: LVIA), ф. 634, воп. 1, спр. 48: „Wizyja generalna Prużańskiego, Kobryńskiego, Poliskiego, Kamienieckiego y Włodawskiego dyecezyi Brzeskiey dekanatów”, с. 367.

[9] НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 41241: „Akt Wizyty g[ene]r[a]lney dekanatow Bobruyskiego, Hłuskiego y Rohaczewskiego”, 1784, арк. 46.

[10] Там жа, арк. 112 адв.

і „Павел”[11]. Падобнае апісанне датычыцца і апостальскага раду храма вёскі Балоты Кобрынскага дэканата за 1759 г.: паміж „Пятром” і „Паўлам” знаходзілася выява Архірэя, якая, паводле канонаў, і мусіла размяшчацца ў цэнтры гэтага чыну[12].

Няпоўны рад з пяці выяў Апосталаў (шостая — „Архірэй”) меўся ў філіяльнай аксёнавіцкай царкве (прыпісана да царковіцкай) Гарадзішчанскага дэканата (1822 г.)[13]. А ў царкве вёскі Стары Бубель Брэсцкага дэканата (на 1773 г.) акрамя „Архірэя” было толькі два абразы Апосталаў[14].

А вось у Чаравачыцах Кобрынскага дэканата ў 1759 г. уверсе іканастаса знаходзіўся толькі адзін „Архірэй”. Верагодна, у дадзеным выпадку апостальскі чын быў прадстаўлены толькі гэтым абразом. Трэба адзначыць, што паміж ім (па вертыкалі) і Царскай Брамай, як і мае быць, знаходзілася „Тайная Вячэра”[15].

Падобнае размяшчэнне абразоў было і ў іканастасе царквы вёскі Арэхава Уладаўскага дэканата (у тым жа годзе), аднак там выява Архірэя размяшчалася непасрэдна над Царскай Брамай („Тайная Вячэра” не згадваецца)[16]. Можна меркаваць, што гэта быў аднаярусны іканастас (абразы мясцовага чыну апісваюцца), і ў ім, як у іншых такога роду канструкцыях, над брамай знаходзілася ікона. Толькі ў астатніх храмах у дадзеным выпадку гаворка ідзе пра „Тайную вячэру” або выяву „Спас нерукатворны”, якія кананічна (адна з іх) і займалі адпаведнае месца. Тут жа яны не ўпамінаюцца. Таму можна лічыць арэхаўскі іканастас аднаярусным, дзе замест „традыцыйнай” іконы над Царскай Брамай быў змешчаны „Архірэй”. Аднак небеспадстаўным будзе меркаванне, што названая канструкцыя — двух’ярусны іканастас, у якім другі чын прадстаўлены толькі адным абразом. Такія выпадкі вядомыя ў іншых храмах. Так, захаваны іканастас канца XVIII — пачатку XIX стст. у праваслаўнай давыд-гарадоцкай Юраўскай царкве ў праайцоўскім чыне мае толькі адну выяву — Саваофа[17].

Кажучы пра апостальскі чын, нельга не згадаць пра рэдкі выпадак, датычны іканастаса ў храме вёскі Пятровічы Мсціслаўскага дэканата

11 РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 182: „Wizyty dekanatów Mscisławskiego, Zapolańskiego i Zasożskiego protopresbyteryi Mscisławskiey za rok 1822”, арк. 1.

12 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 160.

13 РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 179: „Wizyty dekanatu Bychowskiego za 1822 rok i Horodyszczańskiego”, арк. 46 адв.

14 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 50: „Wizyja dekanatu Brzeskiego”, 1773, арк. 36 адв.

15 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 106-107.

16 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 437.

17 *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, аўтар тэксту і складальнік Н. Ф. Высоцкая, Мінск 2001, іл. № 76.

(1822 г.). Тут выявы Апосталаў былі размешчаны **пад** мясцовымі абразамі. Гэта ў дакуменце апісана наступным чынам: „Ikonostas o jedney kondygnacyi. W nim rzniętych 12 Apostołow, nad nimi 2 obraze namiestne z Drzwiami Carskiemi”[18]. Звяртаюць на сябе ўвагу два нюансы: размяшчэнне і тэхніка выканання. Па ўсёй верагоднасці, майстры-разьбяры выканалі іх у якасці дэкаратыўнага элемента ніжняй асновы іканастаса. Таму візітатарам гэтыя выявы і не апісаны як асобны чын, у адрозненне ад апостальскіх радоў у іншых храмах.

Выразным прыкладам „класічнага” апостальскага чыну ўніяцкага іканастаса з’яўляюцца абразы з царквы ў Шарашове Пружанскага раёна[19]. Зараз яны захоўваюцца ў Нацыянальным мастацкім музеі РБ і гэта, бадай, адзіны з нешматлікіх іканастасных ярусаў, які захаваўся і патрапіў у музей у поўным складзе (а ў дадзеным выпадку не толькі адзін ярус, а цэлы іканастас). У астатніх выпадках часцей за ўсё да нашага часу або дайшлі выбраныя творы, або помнікі знаходзяцца ў розных месцах (часткова ў храмах, часткова ў калекцыях).

Абразы апостальскага чыну шарашоўскага іканастаса даследчыкі датуюць другой паловай XVIII стагоддзя[20]. Выкарыстанне гістарычных дакументаў можа паспрыяць удакладненню часу напісання выяў. З апісаннямі шарашоўскай царквы нам вядомыя дзве крыніцы: візіта 1725 г., якая захоўваецца ў Люблінскім дзяржаўным архіве, і візіта 1759 г., якая знаходзіцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве. На першы погляд можа падацца, што названыя дакументы ў атрыбуцыі шарашоўскіх абразоў дапамагчы ніяк не змогуць, паколькі належаць да больш ранняга перыяду, пакуль яшчэ разглядаемыя жывапісныя выявы не былі створаны. Аднак, як будзе прадэманстравана ніжэй, нават у такіх выпадках гістарычныя крыніцы могуць паспрыяць даследаванню.

У найбольш ранняй з названых візітаў пра іканастас адзначаецца, што ён „porządny”[21]. Праўда пра колькасць чыноў гаворка не ідзе. Зафіксавана толькі, што ў мясцовым чыне чатыры абразы, але нават яны не пералічваюцца. Аднак, па ўсёй верагоднасці, апостальскі ярус быў, паколькі характарыстыка „porządny” ўсё ж сведчыць пра тое, што іканастас складаўся не толькі з мясцовага чыну. Тая акалічнасць, што найчасцей над ніжнім ярусам знаходзіліся „Апосталы” дазваляе выказаць думку пра наяўнасць разглядаемага чыну.

[18] РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 182, арк. 52-52 адв.

[19] Малюнак 1-4. *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 130-134.

[20] *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў у зборы Дзяржаўнага мастацкага музея БССР. Каталог*, аўтар-складальнік Н. Ф. Высоцкая, Мінск 1986, с. 141-150; *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 130-134.

[21] APL, ф. ChKGK, спр. 101, арк. 124 адв., 126 адв.

1

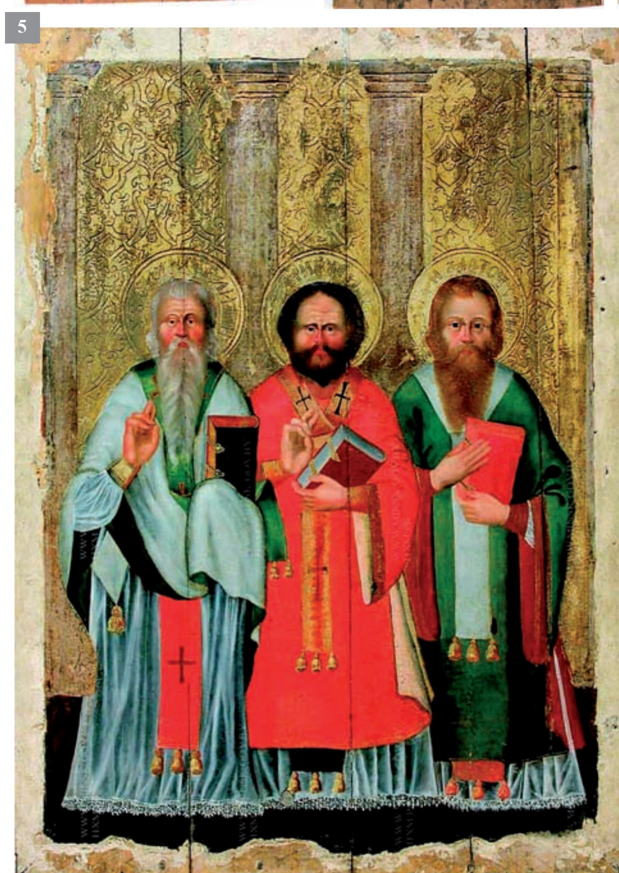
2

3

5

4

Пэўным пацвярджэннем могуць з'яўляцца апісанні іншых храмаў Пружанскага дэканата за 1725 г. Так, пра іканастас у сухапольскай царкве гаворыцца, што ён „nie porządny bez Apostołow", а вось у макранскай — быў „deisus z ap[osta]łami pożądny". Таму такая ж характарыстыка ў апісанні шарашоўскай царквы, як і ў макранскай, дазваляе выказаць думку, што і ў гэтым выпадку ў іканастасе былі „Апосталы".

Больш падрабязная інфармацыя ўтрымліваецца ў дакуменце за 1759 г. Так, пра іканастас гаворыцца, што ён стары і складаецца з трох чыноў, якія, аднак, і ў дадзеным выпадку не пералічваюцца[22]. Азначэнне „стары" наводзіць на лагічныя высновы: у хуткім часе іканастас мог быць заменены новым, тады ж і былі выкананы разглядаемыя абразы „Апосталаў", якія даследчыкамі датуюцца другой паловай XVIII ст. Неабходна таксама адзначыць, што і царкоўны будынак, з якога абразы былі вывезены ў музей, быў узведзены ў 1760 г. Верагодна, гэтая дата і стала прычынай таго, што перыяд стварэння іканастасных твораў навукоўцы акрэслілі другой паловай XVIII ст. На першы погляд усё падаецца лагічным. Але не ўсё так проста.

Вядома вельмі шмат выпадкаў, калі новы храмавы будынак узводзіўся на месцы заняпалага старога, з якога абразы і пераносіліся. На падставе вышэйпрыведзеных звестак можа падацца, што ў дадзеным выпадку была адваротная сітуацыя. Аднак прыцягнем да даследавання іншыя факты. Так, у НММ РБ разам з іканастаснымі абразамі з шарашоўскай царквы паступіў і алтарны абраз „Тры Святцілі"[23]. У альбомах, дзе друкаваўся гэты твор, ён таксама фігуруе з датай „другая палова XVIII ст.". Аднак гэты абраз згадваецца ў візітах за 1725 і 1759 гады[24]. Значыць, да 1725 г. ён ужо быў створаны. Скептыкі могуць паспрабаваць аспрэчыць такую выснову: маўляў, да 1725 г. быў напісаны адзін твор, а ў другой палове XVIII ст. мог быць напісаны іншы абраз такога ж сюжэта. Гэта лагічна, аднак у дадзеным выпадку мала верагодна.

Справа ў тым, што ў храме з пэўнай перыядычнасцю мяняліся (або „ўзнаўляліся" — перапісваліся) абразы мясцовага чыну (пры наяўнасці іканастаса) або твор з выявай Святога ці біблейскай падзеі, у гонар якой асвечаны храм (напрыклад, св. Мікола, Успенне Божай Маці). Гэта тлумачыцца тым, што такія выявы для храма з'яўляюцца найбольш значнымі і вернікамі найбольш шанаванымі: яны павінны былі выглядаць належным чынам. А вось абраз „Тры Святцілі" не з'яўляецца напрастольным. Больш за тое, для вернікаў ён быў нават не бачны,

[22] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 89.
[23] Малюнак 5. *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 135.
[24] APL, ф. ChKGK, спр. 101, арк. 128; LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 89.

бо знаходзіўся ў алтары ў прэзбітэрыі: г.зн. — за іканастасам. Таму не было патрэбы яго падмалёўваць або замяняць новым. Чаму мы згадалі тут пра гэтую выяву, якая, здаецца, да апостальскага чыну не мае дачынення? Справа ў тым, што стылістычнае параўнанне „Трох Свяціцеляў" і групы апостальскіх абразоў сведчыць пра тое, што іх выканаў адзін майстар. Доказам можа з'яўляцца разны арнамент на фонах гэтых твораў: ён ідэнтычны. Такім чынам, і „Апосталы" былі напісаныя да 1725 г.

У дадзеным выпадку кожная выява Апостала напісана на асобнай аснове. Верхняе поле і бакі дошкі, вольныя ад жывапісу, дазваляюць уявіць, якім чынам творы ўстаўляліся ў агульную іканастасную канструкцыю. Трэба адзначыць, што арачнае завяршэнне было даволі характэрным.

Прыкладам гэтаму з'яўляецца фрагмент апостальскага чыну іканастаса царквы Нараджэння Божай Маці ў вёсцы Шэбрын Брэсцкага р-на Брэсцкай вобл., які захоўваецца зараз у МСБК[25]. Дадзены помнік мае тры выявы Апосталаў, напісаныя на злучаных паміж сабой пяці дошках. Да драўлянай асновы прымацаваны пілястры з капітэлямі, якія адасабляюць „Апосталаў" адзін ад другога, і наверша з арачнымі праёмамі, што акрэслівае паўколамі верхнюю частку жывапіснай кампазіцыі.

Падобным чынам можна ахарактарызаваць яшчэ адзін помнік: фрагмент іканастаса з вёскі Дамачава Брэсцкага р-на Брэсцкай вобл.[26] Абодва названыя творы датуюцца даследчыкамі XVII стагоддзем. На жаль, за гэты перыяд дакументаў па Брэсцкай уніяцкай дыяцэзіі, у склад якога ўваходзілі гэтыя цэрквы, не захавалася. У апісанні шэбрынскага храма за 1773 г. адзначаецца наяўнасць ікон „Апосталаў" на дрэве[27]. Дамачаўская ўніяцкая царква пабудавана была ў 1788 годзе[28]. Не вядома, праўда, у склад якога дэканата яна тады ўваходзіла, бо знаходзілася на памежжы Брэсцкага і Уладаўскага дэканатаў. Аднак па абедзвюх адміністрацыйных адзінках дакументаў з апісаннямі храмаў пасля 1788 г. нам выявіць не ўдалося. Паколькі мастацкія асаблівасці твора сведчаць пра яго больш ранняе паходжанне, дык, відавочна, што ён быў прынесены ў храм з нейкай іншай царквы.

Кажучы пра апостальскі чын, нельга не адзначыць і такую акалічнасць, што і поўны ярус з дванаццаццю „Апосталамі" мог складацца

[25] Малюнак 6. *Музей старажытнабеларускай культуры: альбом,* укладальнік А. А. Ярашэвіч, Мінск 2004, с. 40.

[26] Малюнак 7. МСБК, інв. № - КП 1053.

[27] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 50, арк. 25.

[28] *Гарады і вёскі Беларусі: энцыклапедыя*, Мінск 2006, т. 3: *Брэсцкая вобласць*, кн. 1, 528 с., іл.

6

7

з рознай колькасці абразоў. Так, выявы маглі размяшчацца папарна, або па некалькі на кожным з твораў. Напрыклад, Троіцкая царква ў мястэчку Глазомічы Веляшкоўскага дэканата ў 1822-1823 гг. мела ў іканастасе „(...) cztery obrazy w dłutach rzniętych mające w sobie Dwunastu Apostołow”[29]. Такім чынам, тут выявы былі размеркаваны на чатырох дошках па тры на кожнай.

Парныя выявы, напісаныя на дрэве, былі ў гарадоцкім іканастасе (Мсціслаўскі дэканат, 1822 г.): „nad kratkami sześć obrazow starych z wyrznięciem 12tu apostołow, a posrodku Zbawiciela P. na drzewie malowanych”[30]. Такая ж кампаноўка фігур была і на абразах у іканастасе вёскі Азяты Кобрынскага дэканата ў 1802 г., але там яны былі напісаны на палатне[31]. А апостальскі чын хваснянскай царквы Гарадзецкага дэканата (1822 г.), наадварот, складаўся з дзвюх шасціфігурных кампазіцый: „A nad namiestnemi obrazami dwie blaty (...) na których 12 Apostołow”[32]. На жаль, да цяперашняга часу прыклады такой шматфігурнай кампаноўкі не захаваліся.

Аднак да нас дайшло даволі шмат твораў, дзе постаці змешчаны папарна. У НММ РБ захоўваюцца абразы „Апосталаў”, выяўленыя ў 1918 г. ва Успенскай царкве (1767 г.) вёскі Юрцава Аршанскага р-на Віцебскай вобл.[33] Творы, паводле атрыбуцыі Альберта Іпеля, датуюцца перыядам да 1700 года[34]. Тая акалічнасць, што абразы былі напісаны раней за час будаўніцтва храма, сведчыць пра іх лёс: яны былі перанесены або са старой царквы, на месцы якой узвялі новую, або — з нейкай іншай, магчыма — суседняй.

У вопісе храмавой маёмасці за 1822 г. (гэта адзіны дакумент па юрцаўскай царкве, які ўдалося знайсці) выявы Апосталаў не згадваюцца, а адносна іканастаса адзначана, што яго няма[35]. Такім чынам, разглядаемыя абразы патрапілі ў храм паміж 1822 і 1918 гг. Гэта ў пэўнай ступені з'яўляецца не зусім характэрным, паколькі асноўныя перамяшчэнні храмавой маёмасці адбываліся за савецкім часам (з зачыненых

[29] НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1410: „Wizyty dekanatów: Witebskiego, Wieliżskiego, Wielaszkowskiego, Mikulinskiego i Zadźwińsko-Bieszenkowskiego za rok 1822”, арк. 98.

[30] РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 182, арк. 7.

[31] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 56: „Akta wizyty generalnej dekanatu Kobryńskiego”, 1784, арк. 40 адв.

[32] РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 183: „Akta Wiziti Generalnej (...) w dekanatach Połockim y Horodeckim (...) w roku 1822 (...) rozpoczętey, a w 1823 (...) odbytey (...)”, арк. 114-115.

[33] Малюнак 8-9. *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 60, 61.

[34] Там жа.

[35] РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 185: „Wizyty dekanatu Smolańskiego i Orszańskiego za 1822 rok”, арк. 66 адв.

8

9

або прыстасаваных пад склады ці клубы цэркваў начынне перавозілася ў дзеючыя цэрквы). Магчыма, „Апосталы” ў Юрцава патрапілі пад час Першай сусветнай вайны з нейкага разбуранага суседняга храма.

Аднак верагодны і іншы варыянт: пасля скасавання уніі ў 1839 г. і пераводу храмаў у праваслаўе паўсюдна ўладкоўваліся іканастасы (дзе іх не было). Для гэтага маглі быць выкарыстаны і старыя абразы з ранейшых, некалі існуючых, а пасля разабраных, іканастасаў. Па ўсёй верагоднасці, разглядаемыя іконы для гэтых мэт былі перавезены з нейкага іншага храма (дзе, магчыма, іканастас быў зроблены новы і патрэбы ў старых абразах не было). Неабходна адзначыць, што ўсё гэта на дадзеным этапе даследавання можа быць выказана толькі ў якасці версій, якія, з-за адсутнасці гістарычных крыніц, пакуль не могуць быць пацверджаны. Адносна названых помнікаў таксама трэба падкрэсліць, што гэта — нешматлікія з дайшоўшых да нас абразоў „Апосталаў” XVII ст. Пераважная большасць уведзеных у навуковае карыстанне твораў, якія знаходзяцца ў асноўным у музейных зборах, датуюцца XVIII ст. Магчыма, у храмах дзесьці яшчэ захаваліся апостальскія выявы XVII ст., аднак гэта вымагае асобнага вывучэння.

Названыя парныя выявы ствараюць і пэўныя складанасці ў вызначэнні прадстаўленых на іх постацей. Так, у альбоме *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стст.* аўтар-складальнік Надзея Высоцкая называе іх як „Пётр і Варфаламей”, „Павел і Іаан”[36]. Такое ж азначэнне прыводзіцца ёй і ў каталогу старажытнага тэмпернага жывапісу са збораў НММ РБ[37], і ў альбоме *Жывапіс Беларусі XII-XVIII стст.*, дзе надрукаваны адзін з двух названых абразоў[38]. Аднак у больш позніх публікацыях разглядаемыя парныя выявы прыводзяцца з новай удакладненай атрыбуцыяй. Так, у каталогу выставы *Православная икона России, Украины, Беларуси*, якая адбылася ў НММ РБ у 2008 г., абразы фігуруюць пад найменнямі „Сімон і Філіп”, „Фама і Варфаламей”[39]. Тут жа падаецца і ўдакладненая дата — канец XVII ст.

У МСБК маюцца і парныя абразы Апосталаў з іншага рэгіёна Беларусі — з Браслаўшчыны[40]. У музей патрапілі чатыры творы, але магчыма, іх было шэсць. Невядомае і паходжанне абразоў. У кнізе

[36] *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 60, 61.

[37] *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў...*, с. 86-89, іл № 28-29.

[38] *Жывапіс Беларусі XII-XVIII стагоддзяў*, аўтар тэксту і складальнік Н. Ф. Высоцкая, Мінск 1980, іл. № 65.

[39] *Православная икона России, Украины, Беларуси* [электронный ресурс]: виртуальная версия выставки „Православная икона России, Украины, Беларуси” в Национальном художественном музее 30 сентября — 9 ноября 2008 г., Минск 2009, 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

[40] Малюнак 10-13. МСБК, інв. №: КП 6461-КП 6464.

10

11

12

13

паступленняў адзначана, што яны захоўваліся ва Успенскай царкве Браслава на гарышчы[41]. Верагодна, што туды яны былі перанесены за савецкім часам з нейкага зачыненага ў ваколіцах храма. Тым больш, што гэты храм быў пабудаваны ў 1897 годзе[42], а абразы датуюцца другой паловай XVIII ст. Трэба адзначыць, што ў XVIII ст. у Браславе і ў суседніх населеных пунктах праваслаўных цэркваў не было, а гэта значыць — што парныя апостальскія выявы ў другой палове XVIII ст. (а гэтым перыядам датуюцца абразы) былі напісаны для ўніяцкага іканастаса.

З апісаннямі храмаў Браслаўшчыны нам вядомы толькі адзіны дакумент, які захоўваецца ў Люблінскім дзяржаўным архіве, і асвятляе стан уніяцкіх цэркваў на 1789 г. Паводле гэтай крыніцы, у грэка-каталіцкай царкве Браслава іканастаса не было[43]. Не згадваюцца таксама абразы „Апосталаў" на сценах храма. Гэта наводзіць на думку пра тое, што ва Успенскую царкву, адкуль творы патрапілі ў музей, яны былі перанесены з нейкай іншай бажніцы наваколля. Акрамя парафіяльнага ўніяцкага храма, у гэты час у Браславе існаваў базыльянскі кляштар. Звесткі пра яго інтэр'ер занатаваны ў пратаколе праверкі за 1817 г.

У гэтай рускамоўнай крыніцы, якая захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, падрабязнага апісання іканастаса няма, аднак усё ж адзначаецца яго наяўнасць: „Кроме большого алтаря, в котором под тайнохранилищем находится икона чудотворной Богоматери и с которым соединяется иконостас, с отменным вкусом украшенный, находятся четыре боковые деревянные резной работы алтаря, местами покрашенные или позолоченные"[44]. З дадзенага апісання вынікае, што ў кляштарным храме знаходзіўся галоўны алтар, 4 — бакавыя і іканастас, які нейкім чынам злучаўся з галоўным алтаром. Праўда не зусім зразумелай застаецца гэтая канструкцыя, аднак на дадзены момант нас больш цікавіць склад іканастаса. У дакуменце ён не зафіксаваны, аднак з вялікай верагоднасцю можна сцвярджаць, што абразы „Апосталаў" у ім былі. Праўда не вядома, ці былі яны

41 Там жа.

42 А. М. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі: энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, с. 25-26.

43 APL, ф. ChKGK, спр. 143: „Akta wizyty generalnej Diecezyi Polsko-Połockiej", 1789-1790, с. 1-2.

44 НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 41257: „Акты Генеральной провинциальной визиты монастырей базилианского ордена Литовско-Виленской метрополитской греко-униатской епархии, в следствие указа римско-католической духовной коллегии 2-го департ. 22 февраля 1817 года произведенной за 1819 год", арк. 41 адв. — 42.

парнымі, ці адзіночнымі, ці нейкімі іншымі. Нельга з упэўненасцю казаць і пра тое, што менавіта яны зараз захоўваюцца ў МСБК.

Пэўнае святло на ўсю гэтую гісторыю з браслаўскімі парнымі абразамі „Апосталаў” пралівае гісторыя храмаў мястэчка. Як адзначаюць даследчыкі, базыльянскі манастыр разам з усім начыннем згарэў у 1832 г. Ацалеў толькі цудадзейны абраз „Божай Маці”, які пасля пажару быў уладкаваны ў алтары мясцовага каталіцкага касцёла, дзе і знаходзіцца па цяперашні час[45]. Навукоўцы, аднак, робяць агаворку: „паводле падання”. Не вядома дакладна, ці сапраўды такі трагічны лёс напаткаў усе мастацкія помнікі, якія захоўваліся ў кляштары, аднак, верагодна, што ацалелыя рэчы, акрамя багародзічнага абраза, так і засталіся невядомымі. Адсюль вынікае, што парныя „Апосталы”, пра якія ідзе размова, паходзяць не з кляштарнай царквы Браслава.

Значыць, ва Успенскі храм мястэчка яны патрапілі з нейкай іншай бажніцы наваколля. Паводле згаданай вышэй крыніцы 1789 г., у Браслаўскім уніяцкім дэканаце з усіх 18 парафіяльных цэркваў (а акрамя іх былі яшчэ і прыпісныя капліцы) іканастас быў толькі ў трох, у адной з якіх — аднаярусны (а таму не вымагае разгляду). Дзве другія царквы знаходзіліся ў мястэчку Друя[46]. Перш чым мы пачнем іх разгляд, неабходна адзначыць, што ў дадзеным дакуменце акрамя Браслаўскага дэканата апісваюцца храмы і іншых грэка-каталіцкіх царкоўна-адміністрацыйных адзінак: Бабыніцкага, Лепельскага, Галубецкага, Барысаўскага, Чашніцкага, Чарэйскага, Цяцерынскага дэканатаў і Курляндыі. Аднак пераважна гэтыя цэрквы былі без іканастасаў. У адзінкавых бажніцах яны, праўда, былі, аднак мелі толькі адзін чын. А ў некаторых храмах, напрыклад, у Экімані ці Вялікіх Дольцах[47], былі іканастасы ў некалькі чыноў, аднак гэтыя мясціны знаходзяцца вельмі далёка ад Браслава і абразы адтуль, фактычна, не маглі быць перавезены ва Успенскую царкву раглядаемага намі мястэчка.

Такім чынам, разгляду вымагаюць дзве царквы ў Друі. Адна з іх, Спасаўская, мела іканастас у тры чыны. У першым знаходзіліся чатыры мясцовыя абразы з менсамі, у другім — шэсць абразоў Апосталаў, а сёмы — „Дэісус”, у трэцім — невялікія выявы Патрыярхаў і Прарокаў: „Konostas z Carskiemi Wratami, dwoje sywernemi drwiami. Obrazow namiestnych 4 (...) W 2gie kondyg. Obrazow 7. SS Apostołow, a siodmy Deisus, nad temi obrazy małe SS. Patryarchow i Prorokow (...)”[48]. Хоць

[45] К. Шыдлоўскі, *Браслаўскі Прачысценскі манастыр*, [у:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*. У 2 т., т. 1, Мінск 2005, с. 343.

[46] APL, ф. ChKGK, спр. 143, с. 7, 9.

[47] Там жа, с. 101, 137.

[48] Там жа, с. 7.

у дадзеным выпадку і не адзначаецца, што Апосталы на абразах былі прадстаўлены папарна, аднак згадванне пра іх проста як пра „Апосталаў", без удакладненняў, дазваляе сцвярджаць, што яны былі намаляваныя ўсе ў поўным складзе. А паколькі твораў з іх выявамі было шэсць, то, натуральна, яны былі скампанаваны па два.

У царкве Святога Духа таго ж мястэчка таксама быў іканастас. Праўда, на жаль, не пералічваюцца абразы яго другога чыну. Адзначаецца толькі, што іх шэсць[49]. Магчыма гэта былі парныя выявы Апосталаў. Але ў гэтым выпадку атрымліваецца, што паміж імі не было цэнтральнага абраза, якім, звычайна з'яўляўся „Архірэй". Так ці інакш, але на дадзены момант адносна парных абразоў Апосталаў з МСБК можна сказаць наступнае: яны былі напісаныя да 1789 г. і першапачаткова знаходзіліся ў адным з храмаў Друі, адкуль пасля патрапілі ва Успенскую царкву ў Браславе.

Цікава, што нашы высновы, зробленыя на аснове гістарычных крыніц, падмацоўваюцца і іншымі звесткамі. Так, Анатоль Кулагін у энцыклапедычным даведніку *Праваслаўныя храмы Беларусі* пры апісанні браслаўскай Успенскай царквы адзначае, што ў ёй знаходзяцца абразы XVIII і XIX стст., набытыя з зачыненай царквы ў гарадскім пасёлку Друя (праўда, не гаворыцца, з якой менавіта). Сярод іх помнікі XVIII ст.: „Святы Мікола", „Апосталы", „Дабравесце", „Пакланенне вешчуноў", „Стрэчанне", „Успенне"[50]. Верагодна, выявы „Апосталаў" — гэта пяты і шосты абразы, якія не патрапілі ў МСБК, так як у названай установе захоўваюцца чатыры творы.

Астатнія згаданыя тут абразы паходзяць, мяркуючы па звестках з гістарычных дакументаў, з абодвух друйскіх храмаў. Так, на 1789 г. у Спасаўскай царкве знаходзілася выява „Нараджэнне Хрыстова", якая, відавочна, была прадстаўлена ў рэдакцыі „Пакланенне вешчуноў". Абразы „Святы Мікола" былі ў абодвух храмах. А вось творы „Дабравесце", „Стрэчанне", „Успенне" пры апісанні друйскіх цэркваў не згадваюцца, аднак ёсць падставы меркаваць, што яны ўваходзілі ў лік тых шасці абразоў, якія знаходзіліся ў другім чыне іканастаса ў царкве Св. Духа[51]. Нагадаем, што гэтыя творы ў візітацыйным акце не апісаныя, а толькі адзначаецца іх колькасць. Тры названыя абразы маюць выявы царкоўных святаў, а таму, магчыма, верхні рад гэтага двух'яруснага іканастаса быў не апостальскі, як у большасці выпадкаў, а — святочны.

49 Там жа, с. 9-10.
50 А. М. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі...*, с. 26.
51 APL, ф. ChKGK, спр. 143, с. 7, 9.

Акрамя таго, што ў дадзеным выпадку архіўныя крыніцы дапамаглі прасачыць гісторыю твораў, яны, у некаторай ступені, дазваляюць удакладніць і час напісання абразоў. Так, на дадзены момант апостальскія выявы датаваны другой паловай XVIII ст., аднак, відавочна, што яны былі створаны да 1789 г. Такім чынам, перыяд іх магчымага напісання на адно дзесяцігоддзе звужаны і яго можна акрэсліць як 1750-1780-я гады.

Архіўныя крыніцы таксама паспрыялі атрыбуцыі і іншых твораў: абразоў з апостальскага чыну іканастаса Пакроўскай царквы вёскі Андронава Кобрынскага р-на Брэсцкай вобл. У МСБК захоўваюцца дзве парныя выявы Апосталаў і ікона „Архірэй”[52]. Перыяд стварэння гэтых абразоў, што адлюстравана ў кнізе паступленняў названай установы, вызначаны шырока — XVIII стагоддзе[53]. Пазней, пры публікацыі помнікаў у альбоме, было прыведзена датаванне сярэдзінай XVIII стагоддзя[54]. Аднак візітацыйныя акты дазваляюць яшчэ больш звузіць храналагічныя межы.

У XVIII ст. андроўнаўская царква ўваходзіла ў склад Кобрынскага дэканата Брэсцкай дыяцэзіі. З апісаннямі гэтага храма нам удалося выявіць два дакументы: за 1759 і 1784 гг., якія захоўваюцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве[55]. У першым з іх гаворка ідзе пра царкву Сашэсця Святога Духа на Апосталаў[56], у другім — Апекі Божай Маці[57]. У найбольш ранняй з названых візіце адзначаецца, што царкоўны будынак, які быў узведзены даволі нядаўна, за чатыры гады да праверкі моцна пацярпеў падчас віхру: ветрам была зруйнавана большая частка. Набажэнства праводзілася ў бабінцы, у якім і былі ўладкаваны алтары. Пры чым відавочна, што яны былі зроблены на „хуткую руку”: галоўны алтар уяўляў сабой абраз „Архірэя” з прымацаванымі да яго з абодвух бакоў створкамі Царскай Брамы: „jeden (ołtarz — Г. Ф-С.) po prawej ręce na mensie (...) jest obraz Archijereia po bokach D[rz]wiczkami Carskiemi obłożony (...)”[58]. Уверсе над гэтай канструкцыяй знаходзіліся тры абразы: „Богаяўленне”, „Божая Маці”, „Ян Багаслоў”.

Акрамя пералічаных былі і іншыя выявы ў бабінцы андронаўскай царквы, сярод якіх згадваюцца парныя абразы: „Марк і Ян”, „Фама і Варфаламей”, „Мацей і Павел”, „Марк і Піліп”, „Лука і Якуб”[59]. На

[52] Малюнак 14-16.
[53] МСБК, інв. №№: КП 87, 89, 90.
[54] *Музей старажытнабеларускай культуры*: альбом, с. 83-85.
[55] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48 і 56.
[56] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 103.
[57] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 56, арк. 43.
[58] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 103.
[59] Там жа.

14

15

16

жаль, у дакуменце не пазначаецца матэрыял, на якім напісаны пералічаныя творы. Аднак нягледзячы на гэта, з вялікай доляй упэўненасці можна сцвярджаць, што ў візіце 1759 г. апісваюцца менавіта тыя абразы, якія і захаваліся па сённяшні дзень.

Пацвярджэннем гэтаму з’яўляецца і тая акалічнасць, што ў крыніцы за 1784 г. таксама згадваюцца гэтыя ж іконы. Паводле візіты 1784 г. андронаўскі храм меў найменне „Апекі Божай Маці” (Пакрова). Верагодна, пасля таго, як ён быў адбудаваны, яго нанова асвяцілі ўжо ў гонар Багародзіцы. У ім у гэты час быў 31 абраз, для 17-ці з якіх сюжэт і месца размяшчэння не пазначаны[60]. Верагодна, яны віселі на сценах. Пра гэтыя творы гаворыцца, што яны „różnego malowania”. Акрамя іх у галоўным і бакавых алтарах былі змешчаны два абразы „Божай Маці”, „Пётр”, „Павел”, „Троіца”, „Ісус Хрыстос”. У гэты час у царкве існаваў і іканастас, пра які адзначана, што ён стары, а ў ім — выявы Архірэя, Мікалая і „Apostolskich podwoynych pięć”[61].

З гэтага запісу вынікае, што тыя ж парныя абразы, якія згадваліся ў візіце 1759 г., працягвалі захоўвацца ў храме, і ўжо на 1784 г. былі ўсталяваны ў іканастасе. Відавочна, што некалі раней яны там і знаходзіліся да зруйнавання царквы ветрам. Гэтая думка пацвярджаецца і тым, што іканастас у 1784 г. згадваецца як стары[62]. Паколькі ў апісанні 1759 г. ён не фігуруе, дык гэта значыць, што яго ўладкавалі пазней за гэты год пасля адбудовы храма. Калі б усталёўвалі нейкую новую канструкцыю, дык, натуральна, што ў візіце 1784 г. гэта было б адзначана. А так, па ўсёй верагоднасці, паставілі той іканастас, які некалі знаходзіўся ў царкве да заняпаду будынка. Відаць, што пасля зруйнавання храма яго прыбралі, а іканастасныя абразы развесілі па сценах бабінца. Пасля ўзвядзення новага будынка паміж 1759 і 1784 гг. яго зноў уладкавалі ў царкве разам з ранейшымі іконамі.

Гэта дазваляе ўнесці ўдакладненне ў дату стварэння помнікаў: яны былі выкананы да 1759 г. Улічваючы тое, што за чатыры гады да гэтай праверкі царква была моцна пашкоджана ўраганам, а абразы былі ўладкаваныя ў ацалелым бабінцы, дык адсюль вынікае, што яны былі напісаны да 1755 г. Тая акалічнасць, што храм быў узведзены незадоўга да гэтага, дазваляе выказаць здагадку, што менавіта для новага царкоўнага будынка і быў змайстраваны іканастас, для якога і пісаліся абразы. Так, па ўсёй верагоднасці, творы былі выкананы да 1750 года, а значыць — іх можна датаваць першай паловай XVIII ст. Гэта істотным чынам звужае магчымыя храналагічныя межы, пакаль-

[60] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 56, арк. 43 адв.
[61] Там жа.
[62] Там жа.

кі дагэтуль некаторыя абразы былі атрыбутаваны проста XVIII стагоддзем[63].

Яшчэ больш звузіць перыяд стварэння дазваляе параўнанне з абразом „Святы Юрый" з Брэстчыны (абраз быў апублікаваны і прааналізаваны ў кнізе *Іканапіс Заходняга Палесся XVI-XIX стст.*, дзе, аднак, не было пазначана яго дакладнае месца бытавання[64]), які мае надпіс з датай — 1729 г. Гэты твор стылістычна вельмі падобны да разглядаемых абразоў з апостальскага чыну іканастаса і, верагодна, быў выкананы тым жа майстрам[65], што дазваляе датаваць і андронаўскія абразы 1720-1740 гадамі.

Акрамя таго, што пратаколы візітацый андронаўскай царквы дазволілі звузіць храналагічныя межы ў атрыбутаванні помнікаў, яны таксама даюць магчымасць дакладна вызначыць персанажы на Апостальскіх абразах. Трэба адзначыць, што паводле кнігі паступленняў МСБК, для аднаго абраза былі вызначаны персанажы Пётр і Павел, для другога быў проста зроблены запіс „выявы Апосталаў"[66]. Пазней у друкаваных выданнях для абодвух абразоў у подпісах пазначалася „Апосталы"[67], што ў цэлым больш правільна, паколькі для першага з іх запіс у кнізе паступленняў быў зроблены памылкова.

Прычына такіх недакладнасцей тлумачыцца тым, што часам для беларускіх абразоў Апостальскага і Прарочага чыноў даволі складана вызначыць персанажы, паколькі існуюць шматлікія варыянты трактоўкі іх вобразаў. Напрыклад, атрыбутамі Апостала Пятра з'яўляюцца кніга і ключ, аднак яго маглі маляваць з крыжам ці рыбай у руцэ. Кніга таксама з'яўляецца атрыбутам і Варфаламея, але акрамя яе — нож і садраная скура[68]. Увогуле ў айчынным іканапісе вядомы прыклады, калі некалькі Апосталаў маляваліся толькі з кнігай у руцэ. А па іх знешнім абліччы таксама даволі складана ўстанавіць, хто ёсць хто[69].

Але ў выпадку з разглядаемымі андронаўскімі помнікамі гэта магчыма здзейсніць пры дапамозе гістарычных крыніц. Так, у візіце за 1759 г. дакладна зафіксаваныя ўсе Апостальскія выявы, з пазначэн-

[63] Г. А. Флікоп, *Пратаколы візітацый уніяцкіх храмаў як крыніца для атрыбуцыі помнікаў іканапісу (на прыкладзе абразоў Пакроўскай царквы в. Андронава Кобрынскага р-на Брэсцкай вобл.)*, [у:] *Дакументальная спадчына Беларусі XIV-XX стагоддзяў: матэрыялы навук.-практ. канфер., прысвечанай 75-годдзю НГАБ (Мінск, 26 чэрвеня 2013 г.)*, Мінск 2014, с. 142-154.

[64] *Іканапіс Заходняга Палесся XVI-XIX стст.*, В. Ф. Шматаў, Э. І. Вецер, М. П. Мельнікаў і інш., Мінск 2002, с. 195.

[65] Малюнак 17.

[66] МСБК, інв. №№ КП 89, 90

[67] *Музей старажытнабеларускай культуры: альбом*, с. 83-85.

[68] *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў...*, с. 87.

[69] Там жа, с. 145-146.

17

нем іх персанажаў. Трэба сказаць, што гэта адзінае (!) апісанне храма (а намі апрацаваны дакументы па 2000 уніяцкіх цэркваў), дзе пазначаны постаці. Ва ўсіх іншых выпадках толькі адзначалася: „Архірэй і выявы Апосталаў”, або „12 Апосталаў” альбо радзей „6 абразоў з парнымі выявамі Апосталаў” і г.д. У апісанні андронаўскай царквы такія падрабязныя звесткі прыведзены, відаць, па той прычыне, што гэтыя іконы, прызначаныя для іканастаса, былі развешаныя па сценах. У іншых цэрквах яны былі ўладкаваны ў іканастасе, дзе ім і належала быць, таму пры іх апісанні візітатары толькі адзначалі наяўнасць Апостальскага чыну, без удакладненняў.

А вось у візіце андронаўскай царквы дакладна пералічваюцца ўсе абразы, якія віселі на сценах. Да іх ліку належаць пяць парных выяў Апосталаў. Два з гэтых абразоў на цяперашні момант і захоўваюцца ў МСБК: „Марк і Ян”, „Мацей і Павел”. Вызначыць прадстаўленых на іконах персанажаў і дапамагла згаданая крыніца. Справа ў тым, што на кожным з двух абразоў паводле атрыбутаў і абліччаў магчыма было ўстанавіць з дакладнасцю па адным персанажы.

На першым з названых — гэта постаць справа, прадстаўленая з чашай у руках, з якой выпаўзае змяя. Менавіта гэтыя дэталі, а таксама малады безбароды твар уласцівы толькі аднаму з Апосталаў — Яну. Тое, што ў візіце згадваецца парны абраз „Марк і Ян” і дазваляе выказаць меркаванне, што другі персанаж, прадстаўлены на абразе побач з Янам — Марк. І, сапраўды, евангелле ў яго руках і тыпаж не супярэчаць гэтаму. Аднак з такімі ж рысамі і атрыбутамі мог быць паказаны і Фадзей, пра што сведчаць прыклады з беларускага іканапісу (абраз з іканастаса шарашоўскай царквы Пружанскага р-на)[70]. Такім чынам, згадванне ў пратаколе праверкі пэўнай іконы дапамагло дакладна вызначыць прадстаўленых на ёй персанажаў.

Тое ж самае датычыцца і другога твора, на якім адной з постацей (правай) з'яўляецца Павел, пра што сведчыць кніга і меч у яго руках. У дакуменце 1759 г. згадваецца парны абраз „Мацей і Павел”, што дазваляе ўстанавіць другога персанажа на іконе[71]. Разгорнутая кніга і будаўнічы інструмент не супярэчаць гэтаму, але, як адзначалася вышэй, з такімі ж дэталямі маглі быць прадстаўлены і некаторыя іншыя Апосталы. Такім чынам, для двух апостальскіх абразоў удалося вызначыць прадстаўленыя на іх персанажы.

Вяртаючыся да пытання пра кампаноўку фігур на абразах апостальскага чыну варта прывесці цікавы прыклад. Даволі рэдкі спосаб размяшчэння постацей выкарыстаў майстар для царквы ў Бездзежы (Драгічынскі

[70] Там жа, с. 145.
[71] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 104.

р-н Брэсцкай вобл.). Выявы Апосталаў тут змешчаны на чатырох палотнах: на двух — па чатыры, і яшчэ на двух — па два[72]. Такая кампаноўка фігур з'яўляецца даволі арыгінальнай і вядомых аналагаў сярод захаваных помнікаў мала. Стварэнне разгорнутай гарызантальнай кампазіцыі стала магчымым дзякуючы выкарыстанню ў якасці асновы твораў палатна. Менавіта гэты матэрыял дазваляе рабіць абразы любых памераў і фарматаў, што не так лёгка пры выкарыстанні дошак.

Даследчыкамі гэтыя абразы датуюцца першай паловай XIX ст. На жаль, візітацыйных актаў з апісаннямі бездзежскай царквы выявіць не ўдалося. Аднак у зводным дакуменце па Літоўскай грэка-каталіцкай епархіі за 1837 г., дзе сістэматызаваны звесткі пра ўсе храмы гэтай вялікай царкоўна-адміністрацыйнай адзінкі, адзначаецца, што ў храме Бездзежа іканастас існаваў спрадвеку[73]. Гэта аднак не дазваляе вызначыць дату стварэння абразоў, бо ў старую канструкцыю маглі ўсталёўвацца новыя выявы. Пры чым гэта магло быць як і ў перыяд уніі, так і пасля пераводу царквы ў праваслаўе. Выяўленчыя асаблівасці твораў сапраўды сведчаць пра тое, што пісаліся яны недзе да сярэдзіны XIX ст. Таму на дадзены момант складана ўстанавіць іх канфесійную прыналежнасць.

А вось пра іншыя абразы, дзе Апосталы скампанаваны такімі ж групамі як на бездзежскіх творах, дакладна вядома, што яны належаць да грэка-каталіцкай іканапіснай спадчыны. Гэта датычыцца выяў іканастаса Успенскага сабора Жыровіцкага манастыра. Іканастас усталёўваўся ў 1736-1737 гг., відавочна тады ж і былі напісаны абразы для яго[74]. У дадзеным выпадку неабходна акцэнтаваць увагу яшчэ і на тым, што фактычна ў сярэдзіне XVIII ст. у базыльянскім кляштары інтэр'ер храма захоўваў сваё грэчаскае аблічча.

Абразы пад час перабудовы іканастаса ў 2009 г. патрапілі ў Нацыянальны мастацкі музей РБ, дзе былі адрэстаўраваны і некаторыя „экспанаваліся" на віртуальнай выставе „Адкрыцці беларускіх рэстаўратараў 2010"[75]. Сярод іх дзве групавыя выявы Апосталаў. На адной прадстаўлены чатыры персанажы: „Сымон Кананіт, Варфаламей, Якаў Алфееў і Ян", на другой — два: „Павел і Якаў Завядзееў"[76]. Відавочна, што і астатнія два абразы Апостальскага чыну мелі адпаведную кампаноўку фігур: чатыры і дзве.

[72] Малюнак 18-21. *Музей старажытнабеларускай культуры: альбом*, с. 135-137.

[73] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 4: „Ведомость об устройстве церквей Литовской греко-католической епархии 1837 года", арк. 6 адв.

[74] П. Яницкая, *Открытия белорусских рестовраторов 2010. Виртуальная выставка* [электронный ресурс]: http://www.artmuseum.by/ru/vyst/virt/otkryitiya-belorusskix-restavratorov-2010

[75] Там жа.

[76] Малюнак 22-23.

18

19

20

21

22

23

Акрамя выяў Апосталаў у гэтым жа ярусе іканастаса паміж імі, як правіла, знаходзіўся і абраз „Архірэй”, які быў цэнтрам кампазіцыі і адначасова воссю сіметрыі. Згадкі пра такую выяву фігуруюць у апісаннях шматлікіх грэка-каталіцкіх дэканатаў. Так, менавіта ўпамінанне пра ікону „Archijerey” ёсць у протаколах розных цэркваў Пружанскага, Кобрынскага, Палескага, Камянецкага, Уладаўскага дэканатаў за 1759 г.[77], Брэсцкага — за 1773 г.[78], Убарцкага, Петрыкаўскага, Мазырскага — за 1777-1778 гг.[79], Кобрынскага і Бельскага — за 1784 г.[80], Бельскага і Мельніцкага — за 1797 год[81].

Згадкі пра абраз „Хрыста” паміж выяў Апосталаў фігуруюць у дакуменце 1784 г., у якім прадстаўлены пратаколы праверкі Бабруйскага, Глускага, Рагачоўскага дэканатаў: „12 Apostołow z Panem Jezusem”[82]. Тое ж самае датычыцца і апісанняў Глускага дэканата за 1791 г.[83] і Навагрудскага — за 1796 год[84]. Так, звесткі пра такі абраз фігуруюць у візітах некалькіх цэркваў. Па адным храме, дзе сярод апостальскага чыну знаходзілася (ва ўсялякім разе — згадваецца ў дакументах) выява Хрыста, было ў Лідскім дэканаце ў 1732 г.[85] і ў Запалянскім — у 1822 годзе[86].

Абраз „Zbawiciela” ў цэнтры другога яруса іканастаса зафіксаваны ў Глускім і Рагачоўскім дэканатах у 1792 годзе[87]. Сустракаецца і яшчэ адзін тэрмін, для абазначэння галоўнага абраза алтарнага чыну. Так, у некалькіх цэрквах Смалянскага і Аршанскага дэканатаў у 1822 г. згадваецца „Мелхісэдэк”[88]. А ў апісаннях Браслаўскага, Чашніцкага, Барысаўскага, Чарэйскага, Цяцерынскага і іншых дэканатаў за 1789 г. выкарыстоўваецца тэрмін „Дэісус”: „W 2gie kondygnacyi obrazow 7:

77 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48.

78 LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 50.

79 НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 41240: „Візіты Тураўскага, Убарцкага, Мазырскага, Петрыкаўскага дэканатаў Тураўскай епархіі”, 1777-1787, 284 арк.

80 ЛДГА, ф. 634, воп. 1, спр. 51: „Akta wizytacyj cerkwi dekanatu Bielskiego”, 1784, 67 арк.; там жа, спр. 52: „Akta wizyty dekanatu Kobryńskiego”, 1784, 45 арк.

81 ЛДГА, ф. 634, воп. 1, спр. 55: „Akta wizyt generalnych cerkwi dekanatów Bielskiego, Drohiczynskiego, Mielnickiego”, 1797, 85 арк.

82 НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 41241, арк. 46.

83 НГАБ, ф. 1299, воп. 1, спр. 2: „Księga wizyt rocznych dekanatu Hłuskiego”, 1791, 22 арк.

84 ЛДГА, ф. 605, воп. 1, спр. 1243: „Wizyty dziekańskie dekanatu Nowogrodskiego...”, 1795-1810, 100 арк.

85 РГИА, ф. 823, воп. 3, спр. 518: „Wizyta cerkwi w dekanatach Lidzkim y Oszmianskim w roku 1732 (...) zaczęta”, 18 арк.

86 РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 182.

87 НГАБ, ф. 1245, воп. 1, спр. 1: „Akta wizyty generalney surrogacyi Poleskiey dekanatu Rohaczewskiego”, 1792, 29 арк.; там жа, ф. 1299, воп. 1, спр. 1: „Akta wizyty generalney surrogacyi Poleskiey dekanatu Hłuskiego”, 1792, 31 арк.

88 РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 185: „Wizyty dekanatu Smolańskiego i Orszańskiego za 1822 rok”, 95 арк.

SS. Apostołow, a siodmy — Deisus”[89]. Падкрэслім, што гэта адна з нешматлікіх крыніц, дзе тэрмін „Дэісус” выкарыстоўваецца не ў значэнні „іканастас”, як у большасці выпадкаў, а для абазначэння сюжэта абраза, што адпавядае і сучаснай тэрміналогіі. Такое ж слова ў гэтым жа значэнні выкарыстана і ў дакуменце 1822 г. з апісаннямі некалькіх уніяцкіх дэканатаў Полацкай епархіі[90].

З усіх вышэйпрыведзеных прыкладаў напрошваюцца дзве высновы. Па-першае, у пераважнай большасці ўніяцкіх цэркваў у цэнтры апостальскага чыну іканастаса знаходзілася хрысталагічная выява. Па-другое, гэтая выява, хоць і абазначаецца пяццю рознымі тэрмінамі („Архірэй”, „Хрыстос”, „Збавіцель”, „Мелхісэдэк”, „Дэісус”), аднак, па ўсёй верагоднасці, у гэтых выпадках гаворка ідзе не пра розныя іканаграфічныя схемы, а пра розныя найменні: з вышэйпрыведзеных дакументаў бачна, што адзін візітатар выкарыстоўваў ва ўсіх выпадках тэрмін „Zbawiciel”, другі — „Pan Jezus” і г.д.

Хаця дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што ў некалькіх крыніцах паралельна выкарыстоўваюцца розныя тэрміны. Так, у візіце Кобрынскага дэканата за 1802 г. у апісаннях трох цэркваў фігуруе — „Архірэй”, а ў трох іншых — „Збавіцель”[91]. Гэта наводзіць на думку, што ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра розныя іканаграфічныя зводы. Тое ж датычыцца і Цяцерынскага дэканата, дзе ў 1822 г. у апостальскіх чынах дзвюх цэркваў знаходзіліся абразы „Архірэя”, а ў адной — „Збавіцеля”[92].

Разнастайнасцю вылучаюцца і тэрміны, выкарыстаныя ў візіце Віцебскага, Веліжскага, Веляшкоўскага, Мікулінскага, Задзвінска-Бешанковіцкага дэканатаў за 1822 г. Так, у крыніцы фігуруюць згадкі і пра абразы „Збавіцеля” ў цэнтры апостальскага чыну, і „Ісуса Хрыста”, і „Дэісуса”[93]. Цалкам верагодна, што ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра розныя іканаграфічныя зводы. Справа ў тым, што логіка візітатараў і тэрміналогія, якой яны карысталіся ў пачатку XIX ст. вельмі набліжаны да сучаснай, чаго нельга сказаць пра правяраючых і іх лексікон у другой палове XVIII ст.

Так, калі ў пэўным дакуменце выкарыстоўваўся нейкі адзін тэрмін у дачыненні да цэнтральнага абраза апостальскага чыну іканастасаў розных храмаў, то ён, па ўсёй верагоднасці, указваў не на нейкі іка-

[89] APL, ф. ChKGK, спр. 143, с. 7.
[90] НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1410.
[91] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 56: „Akta wizyty generalnej dekanatu Kobryńskiego”, 1802, 83 арк.
[92] РГИА, ф. 824, воп. 2, спр. 186: „Akta wizyty generalney greko-unickich (...) cerkwiow dwoch dekanatow Ciecierzynskiego i Czereyskiego w roku 1822”, 168 арк.
[93] НГАБ, ф. 1781, воп. 26, спр. 1410.

награфічны тып выявы Хрыста, а — на слоўнікавы запас візітатара. Аднак калі адзін і той жа правяраючы ў апісаннях розных храмаў выкарыстоўваў розныя найменні, то, магчыма, гэта сведчыць і пра розную кампазіцыю твораў. Так ці інакш, але ў пераважнай большасці выпадкаў у цэнтры апостальскага чыну знаходзілася, што было каланічным прынцыпам, выява Ісуса Хрыста.

Праўда і ў дадзенай сітуацыі былі выключэнні. З архіўных крыніц вядома, што пасярод „Апосталаў" у іканастасе катасіцкай Юраўскай царквы Мазырскага дэканата ў 1820 г. знаходзілася „Укрыжаванне"[94]. Хаця неабходна адзначыць, што ў гэтым храме іканастас быў двух'ярусны і акурат завяршаўся апостальскім чынам. Верагодна, цэнтральная яго выява адначасова служыла і навершам: у шматлікіх выпадках уверсе іканастаса змяшчалася выява „Укрыжаванне", праўда, часцей яна была прадстаўлена скульптурамі.

Сярод захаваных твораў, якіх некалькі знаходзілася ў цэнтры апостальскага чыну ўніяцкага іканастаса, варта яшчэ раз узгадаць выяву „Дэісус" з царквы вёскі Андронава Кобрынскага дэканата, якая ўпаміналася вышэй, калі гаворка вялася пра парныя абразы „Апосталаў"[95]. Гэты твор, нагадаем, захоўваецца ў МСБК і з'яўляецца помнікам другой чвэрці XVIII ст.[96] Трэба адзначыць, што ў візітацыйных актах гаворка ідзе пра ікону „Архірэя"[97], аднак наяўны твор усё ж сведчыць пра тое, што цэнтральным абразом апостальскага чыну іканастаса андронаўскай царквы быў — „Дэісус". Адрозненне паміж гэтымі іканаграфічнымі зводамі заключаецца ў тым, што на „Дэісусе" акрамя Ісуса Хрыста, які сядзіць на троне, прадстаўлены паабапал яго Божая Маці і св. Ян у малельных жэстах, што і вызначыла назву такой кампазіцыі: „Дэісус" з грэчаскай мовы — „маленне". А сюжэт „Архірэй" прадстаўлены толькі адным персанажам: Ісусам Хрыстом, які сядзіць на троне ў архірэйскім аблачэнні.

У каталогу *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стст*. Н. Высоцкая, пры аналізе абраза „Дэісус" з вёскі Хацiслаў Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. згадвае і іншыя вядомыя ёй прыклады распаўсюджання дадзенага сюжэта ў беларускім іканапісе[98]. Так, даследчыца называе помнікі з вёсак Брэсцкай вобласці — Альгомель, Антопаль, Бездзеж, Вялікае Малешава, Гарадная, Мышыцы, Рубель, Сцяпанкі;

[94] НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 41244: „Візіты цэркваў Лідскага, Мазырскага, Рэчыцкага дэканатаў", 1792-1803, арк. 42 адв.

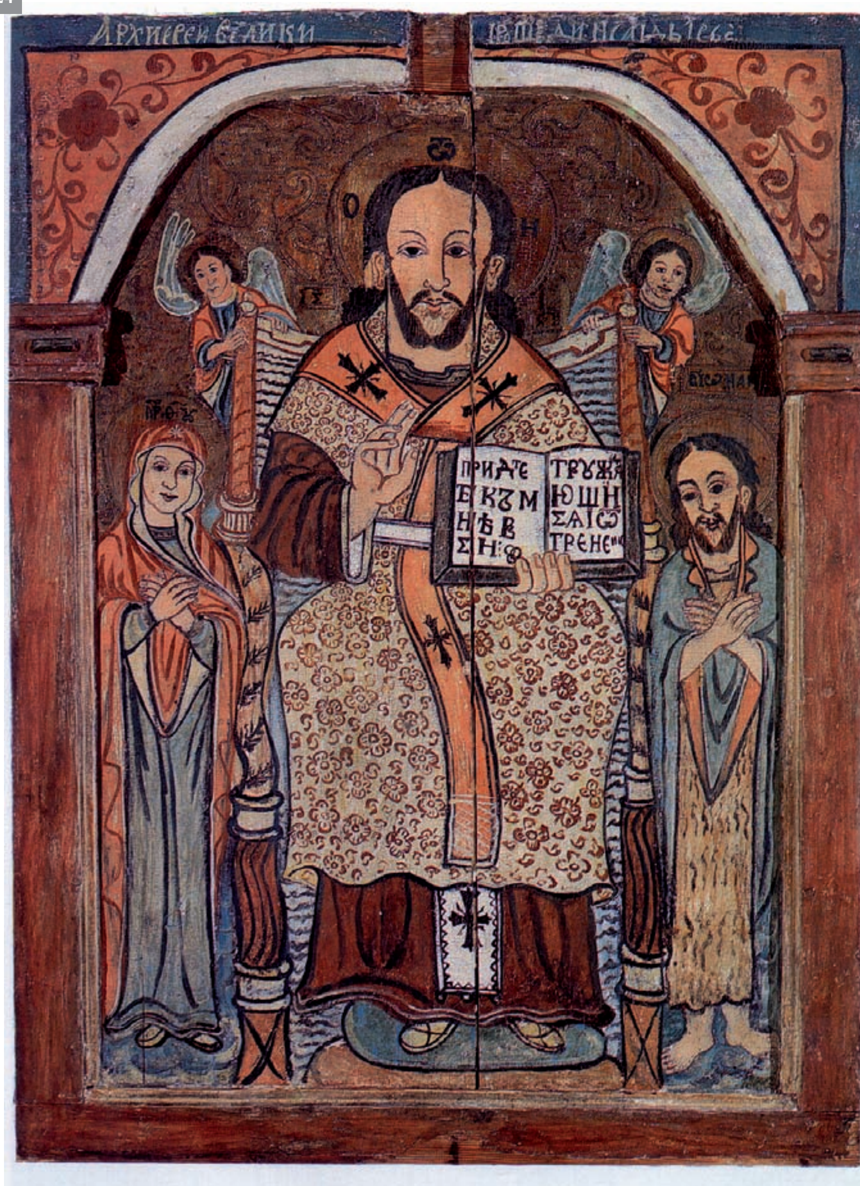
[95] Малюнак 24.

[96] МСБК, інв. № КП 87.

[97] LVIA, ф. 634, воп. 1, спр. 48, с. 103; там жа, спр. 52, арк. 43 адв.

[98] *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў...*, с. 79, іл. № 24.

24

Магілёўскай вобл. — Басценавічы. Некаторыя з гэтых твораў зараз знаходзяцца ў НММ РБ.

Так, цікавасць уяўляе абраз, вывезены ў музей з вёскі Альгомель, які паходзіць з вёскі Малешава на Століншчыне. На ім прадстаўлены сюжэт „Дэісус". Твор датуецца сярэдзінай XVIII ст.[99], пры чым цікава, што ўверсе на абразе змешчаны надпіс кірыліцай „Архиерей Велики". Гэта таксама ў пэўнай ступені пацвярджае думку пра тое, што не заўсёды ў гістарычных крыніцах выкарыстанне тэрміна „Архірэй" адпавядала менавіта такому ж іканаграфічнаму зводу. Часам пад такім найменнем фігуравала выява „Дэісус". Тое ж, відавочна, датычыцца і згадак у гістарычных крыніцах пра выявы „Хрыста", „Збавіцеля", „Мелхісэдэка", якія маглі з'яўляецца абазначэннем аднаго і таго ж сюжэта, а выбар тэрміналогіі залежаў ад ведаў і слоўнікавага запасу візітатара.

А прыкладам выявы „Архірэя" ў апостальскім чыне з'яўляецца захаваны твор з шарашоўскай царквы Пружанскага дэканата[100]. Гэты абраз, як і іншыя выявы іканастаса, знаходзіцца цяпер у НММ РБ[101]. Абраз мае значна большыя памеры за іконы Апосталаў, пасярод якіх ён усталяваны, што падкрэслівае яго сэнсавае значэнне ва ўсёй гэтай сакральнай канструкцыі[102]. Звяртае на сябе ўвагу і кампазіцыя названага твора, якая складаецца з дзвюх частак: унізе змешчана выява „Божая Маці Прадвесце", а ўверсе — названая вышэй — „Архірэй". Праўда, трэба адзначыць, што творы напісаны на розных дошках, а злучаны разам яны падрамнікам[103].

Гэты абраз адначасова з'яўляецца сярэднікам двух іканастасных чыноў: святочнага (ніжэйшы) і апостальскага (вышэйшы). Але, як адзначаюць даследчыкі з адрасаваннем да архіўных крыніц XIX ст. (на якія, праўда, спасылка не прадстаўлена), раней багародзічная выява была цэнтрам прарочага чыну, а пасля з пераабсталяваннем іканастаса яна стала сярэднікам святочнага яруса.

Памеры абраза — 189 х 103,5 см. Трэцюю частку яго вышыні займае ніжняя выява, дзве трэці — верхняя. Такім чынам, „Архірэй" (без уліку кампазіцыі „Божая Маці Прадвесце") у вышыню мае прыблізна 120 см, тады як вышыня дошак з выявамі Апосталаў паабапал яго

[99] *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 120.

[100] Малюнак 25.

[101] *Праваслаўны свет. Вобраз Хрыста ў іканаграфіі краін Усходняй Еўропы з музеяў Беларусі, Расіі, Сербіі, Украіны. Да 1025-годдзя Хрышчэння Русі. Каталог выставы*, Мінск 2015, іл. № 57.

[102] *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў*, іл. № 130.

[103] Там жа.

25

прыблізна 100 см[104]. Гэты прыклад дае ўяўленне пра кампазіцыю не дайшоўшых да нашага часу іканастасаў: цэнтральныя абразы, відавочна, былі большых памераў і служылі не толькі воссю сіметрыі, а і сэнсавым стрыжнем.

Абагульняючы вышэйсказнае адносна апостальскага чыну ўніяцкіх іканастасаў, неабходна падкрэсліць некалькі момантаў. Па-першае, менавіта гэты чын найчасцей быў верхнім у двух'ярусных іканастасах, за выключэннем нешматлікіх прыкладаў, калі над мясцовымі абразамі знаходзілася выява Божых Святаў. Таксама ён прысутнічае і ў большасці шмат'ярусных іканастасаў.

Па-другое, у большасці выпадкаў Апосталы былі прадстаўлены ў поўным складзе — 12 постацей, аднак гэта не азначае, што столькі ж было і абразоў. Найчасцей персанажы кампанаваліся па два ці па тры на адной кампазіцыі, аднак ёсць прыклады, вядомыя па гістарычных крыніцах, калі на адным палатне было 6 Апосталаў. Захаваныя помнікі прадстаўляюць розныя варыянты размяшчэння фігур. Так, у апостальскім чыне магло быць па два абразы з двума Апосталамі і па два — з чатырма.

Такім чынам, прыведзеныя прыклады захаваных помнікаў і звесткі з архіўных крыніц сведчаць пра тое, што апостальскі чын уніяцкіх іканастасаў мог мець не толькі дванаццаць выяў, што было кананічным, а часам меў дзве, чатыры ці пяць. Таксама былі выпадкі, калі разглядаемы ярус складаўся з аднаго абраза Архірэя. Хаця, трэба падкрэсліць, такія прыклады з'яўляюцца даволі рэдкімі. Найчасцей, усё ж, у візітацыйных актах было адзначана: „12 Apostołow". Але неабходна падкрэсліць, што неабавязкова гэтая лічба супадала з колькасцю абразоў. Разуменне гэтай асаблівасці важнае пры падліку ікон у кожнай царкве і пры абагульненні гэтых дадзеных па дэканатах.

Што датычыцца цэнтральнага абраза гэтага чыну, то найчасцей гэта была выява „Архірэй" або „Дэісус". У архіўных крыніцах акрамя гэтых двух тэрмінаў фігуруюць і іншыя для яе абазначэнні, аднак верагодна, што і ў тых выпадках гаворка ўсё ж ідзе пра адзін з двух названых іканаграфічных зводаў.

Помнікі ўніяцкага мастацтва з выявамі „Апосталаў" на сённяшні час захоўваюцца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь, Музеі старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, а таксама ў некаторых праваслаўных храмах (пераважна, на Брэстчыне), якія калісьці былі ўніяцкімі. Праведзенае даследаванне паспрыяла пераатрыбутаванню твораў з музейных збораў.

[104] *Тэмперны жывапіс Беларусі XV-XVIII стагоддзяў...*, с. 79, іл. № 24.

Так, для абразоў „Апосталаў” з вёскі Шарашова, якія захоўваюцца ў НММ РБ, было перагледжана датаванне: замест ранейшага — другая палова XVIII ст., было прапанавана новае — да 1725 г. Для помнікаў, вывезеных у МСБК з браслаўскай царквы, былі на адно дзесяцігоддзе звужаны храналагічныя межы іх напісання (замест „др. пал. XVIII ст.” — „да 1789 г.”), а таксама прасочаны лёс твораў з устанаўленнем найбольш верагоднага іх першапачатковага месца бытавання — г. п. Друя. Для групы абразоў з вёскі Андронава Кобрынскага р-на, якія зараз знаходзяцца ў МСБК, акрамя ўдакладнення часу выканання, з дакладнасцю былі вызначаны персанажы на кожным з парных апостальскіх абразоў.

Summary

The Holy Apostles row in Belarusian Orthodox iconostases in the period between the 17th century and the 1830s – curiosities and problems with identification of surviving relics

A distinct feature of ancient Belarusian iconostasis is the Holy Apostles row, which at certain stage emerges as a part of this sacral structure to replace the Deesis row. Belarusian researchers attribute the existence of this tier to Uniate tradition, and its formation period is estimated to have begun early in the 17th century. The question of how the Apostolic row originated still remains open. However, its very existence continues to be a characteristic feature of Belarusian iconostasis (both Uniate and Orthodox) of the 17th, 18th, and even 19th centuries.

The key issues discussed in the article are related to the very presence of the row in Uniate iconostasis, the number of icons, and its central image. The historical sources for the study are inventories and protocols of visits to the Uniate churches in the analyzed period. These documents are kept in the National Historical Archive of Belarus in Minsk, Lithuanian State Historical Archive, Russian State Historical Archive in St. Petersburg, and Lublin State Archive.

The artefacts of icon-painting, which were once part of Apostolic row, are now stored mostly at the Museum of Ancient Belarusian Culture in the Center for Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, at the National Art Museum of the Republic of Belarus, as well as at some former Uniate churches. This study results in attribution, or reattribution of the icons from the Museum collection. It furthermore, specifies the date of origin, determines their original location, and identifies the depicted figures. It is the first time that some icons have been used here for scientific purposes.

Streszczenie

Rząd apostolski w ikonostasach cerkwi greckokatolickich na Białorusi w XVII — pierwszych trzech dekadach XIX w.: osobliwości badawcze i problemy atrybucji ocalałych zabytków

Szczególną cechą charakterystyczną starodawnych ikonostasów białoruskich jest obecność w nich rzędu apostolskiego, który na pewnym etapie pojawił się w układzie tej sakralnej konstrukcji i zamienił rząd III — Grupę Deesis. Badacze białoruscy wiążą obecność tego rzędu z tradycją unicką, a czas jego ukształtowania się określają na początek XVII w. Problem genezy rzędu apostolskiego pozostaje więc otwarty, jednak widoczne jest to, że mianowicie jego obecność stanowi charakterystyczną cechę białoruskich (zarówno unickich, jak i prawosławnych) ikonostasów w XVII, XVIII i nawet w XIX ww.

Artykuł poświęcony jest rzędowi apostolskiemu w ikonostasach cerkwi greckokatolickich na Białorusi w XVII — pierwszych trzech dekadach XIX w. Podstawowe problemy poruszone w artykule dotyczą obecności przedmiotowego rzędu w ikonostasach unickich, ilości obrazów w nim i w jego środkowej części. Źródłami historycznymi wykorzystanymi przy badaniu tematu są protokoły wizytacji cerkwi unickich i inwentarze z XVIII — początku XIX w. Dokumenty te przechowywane są w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku, w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu i w Archiwum Państwowym w Lublinie.

Zabytki ikonograficzne, wchodzące niegdyś w skład rzędu apostolskiego, obecnie przechowywane są przeważnie w Muzeum Starożytnej Kultury Białoruskiej Centrum Badań Kultury, Języka i Literatury Białoruskiej Narodowej Akademii Nauk Białorusi, w Narodowym Muzeum Sztuki Republiki Białoruś oraz w niektórych cerkwiach prawosławnych, będących wcześniej unickimi. W wyniku badania dokonano atrybucji (lub ponownej atrybucji) ikon ze zbiorów muzealnych: uściślono czas ich powstania, ustalono początkową lokalizację, określono postacie na obrazie. Niektóre ikony, będące przedmiotem badania, do obiegu naukowego zostały wprowadzone po raz pierwszy.

Halina Flikop-Swita — dr, historyk sztuki, pracownik naukowy Centrum Badań Kultury, Języka i Literatury Białoruskiej Narodowej Akademii Nauk Białorusi. W 2014 r. obroniła pracę doktorską „Мастацкія і іканаграфічныя асаблівасці іканапісу грэка-каталіцкіх храмаў Беларусі XVII — першай паловы XIX ст.”. Autorka około 50 publikacji naukowych. Zainteresowania badawcze: ikonopisarstwo Białorusi.

Аляксандр Ланеўскі
(Кракаў)

Рэвалюцыйны тэрарызм у Гродне на пачатку XX стагоддзя на прыкладзе Баявой арганізацыі Польскай сацыялістычнай партыі*

Vi et armis

Тэма рэвалюцыйнага тэрарызму з’яўляецца вялізным і комплексным пытаннем, якое патрабуе грунтоўных даследаванняў. На жаль, сярод сучасных беларускіх гісторыкаў гэтая тэма непапулярная, у Беларусі не толькі не хапае свежых даследаванняў, нават фактаграфічных, але перш за ўсё няма спроб пераасэнсавання такіх тэрмінаў як „тэрор” ці „рэвалюцыя”. Можна зарызыкаваць тэзіс аб тым, што выкарыстанне тэрарыстычных метадаў барацьбы для Беларусі з’яўляецца гістарычным фактам. У сваім артыкуле мы закранем толькі некаторыя аспекты рэвалюцыйнага тэрарызму і рэвалюцыянераў, звязаных з Гроднам і Гродзенскай губерняй. У першай частцы мы паспрабуем акрэсліць пастаноўку пытання, у другой — зарысаваць агульную карціну, звязаную з рэвалюцыйнай дзейнасцю польскіх сацыялістаў.

Звяртаючыся да праблемы тэрору, натуральна ўзнікаюць пытанні адносна актуальнасці ці абгрунтаванасці гэтага метаду палітычнай барацьбы. Сярод такіх пытанняў можна пералічыць наступныя: ці можам мы гаварыць аб традыцыі стасавання сродкаў тэрору з боку насельніцтва нашай краіны? Гэтае пытанне становіцца тым больш актуальным у сувязі з сучаснай палітычнай сітуацыяй на Беларусі і спробах апазіцыйных сіл змяніць уладу і грамадска-палітычны строй краіны. Ці магчыма ў нашых умовах мірная трансфармацыя? Ці „Плошча” павінна адмаўляцца ад выкарыстання насілля? Ці ўрокі „Еўрамайдана” і сілавога супрацьстаяння грамадства і ўлады можна пераасэнсаваць, гледзячы на даволі багатую і разнастайную гісторыю рэвалюцыйнага тэрарызму ў Расійскай Імперыі? Мы не ў стане выразна правесці мяжу паміж тым, дзе пачынаецца тэрор дзяржавы, а тым, дзе адбываюцца т.зв. дэмакратычныя механізмы выконвання ўлады. Дагэтуль мы адназначна не можам ацаніць ролю тэрарызму

* Артыкул з’яўляецца дапрацаванай версіяй рэферата „Рэвалюцыйны тэрарызм у Гродне на пачатку XX стагоддзя”, які быў агучаны падчас IV Міжнароднага Кангрэса даследчыкаў Беларусі ў Коўне (3-5 X 2014 г.). Для альманаха „Горад Святога Губерта” аўтар рыхтуе другую частку матэрыялу, якая будзе прысвечана дзейнасці гродзенскіх анархістаў і эсэраў-максімалістаў.

і выкарыстоўвання сродкаў насілля рэвалюцыянерамі. Таму нам падаецца, што калі рэвалюцыйны тэрарызм з’яўляецца гістарычным тэрмінам, то не толькі філосафы, сацыёлагі ці палітолагі, не кажучы пра палітыкаў ці публіцыстаў, але таксама гісторыкі павінны прабаваць адказваць на пытанні аб сэнсе і актуальнасці рэвалюцыйнага тэрарызму сёння.

Не будзе перабольшваннем тэзіс аб тым, што ў нашыя дні мы бачым крайнюю палітызаванасць, паспешную пераацэнку каштоўнасцей, перш за ўсё з боку публіцыстаў і палітыкаў, якія слаба разбіраюцца ў тэме. Але нават сярод навукоўцаў можна заўважыць апалагетыку царскай Расіі, якая ідзе побач з прамым абвінавачваннем рэвалюцыянераў ва ўсіх смяротных злачынствах, якія адпавядаюць за лёс Расіі і рэгіёна ў XX ст. Яскравы прыклад — прафесар Валеры Чарапіца[1] з Гродна. Безумоўна, пераасэнсаванне каштоўнасцей патрэбна, але ці коштам падмены ярлыка святых змагароў на катаў і злачынцаў?[2] Мы падзяляем меркаванне, што гісторык павінен выступаць з пазіцый не толькі пракурора, але і адваката, і калі не ўдасца апраўдаць, то прынамсі зразумець абодва бакі барыкады[3]. У гэтым кантэксце мы пагаджаемся са словамі гісторыка Рамана Гарадніцкага: „тэрор гэта факт гісторыі, таму як кожны факт — ён неадназначны”[4].

Пісаць пра рэвалюцыйны тэрарызм складана не толькі па прычынах маральных ацэнак, але таксама ў сувязі з малым распрацаваннем у гістарыяграфіі. Калі разглядаць савецкую гістарыяграфію, то можна заўважыць не толькі тэндэнцыйны падыход да рэвалюцыйнага тэрарызму левых партый і груп, але таксама адсутнасць грунтоўнага і ўсебаковага аналізу данай праблематыкі[5]. Трэба адзначыць, што пер-

[1] В. Н. Черепица, *Звенья единой цепи: Большие и малые события в истории Гродненщины XIX-XX столетий*, Гродно 2009, с. 51-72; гэты ж, *Гродненский исторический калейдоскоп: очерки истории, историографии и источниковедения*, Гродно 2014, с. 315-355.

[2] О. В. Будницкий, *Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX-начало XX в.)*, Москва 2000, с. 16.

[3] Там жа, с. 25-26.

[4] Р. А. Городницкий, *Боевая организация партии социалистов-революционеров 1901-1911*, Москва 1998, с. 4.

[5] Параўнай: С. Агурский, *Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863-1917)*, Минск1928; Л. Н. Майзель, *1905-1907 гг. на Беларусі: Хроніка падзей*, Мінск 1934; Е. П. Лукьянов, А. И. Воронова, *Революция 1905-1907 гг. в Белоруссии*, Минск 1954; Н. В. Каменская, *Первая русская революция 1905-1907 гг. и революционное движение в Белоруссии*, Минск 1975; А. С. Король, *Большевики Белоруссии в революции 1905-1907 годов*, Минск 1986; *Революционное движение в Белоруссии 1905-1907 гг. Документы и материалы*, Минск 1955, і інш.

шай сучаснай тэрарыстычнай палітычнай арганізацыяй даследнікі лічаць расійскую партыю „Народная Воля”[6]. Менавіта ад часу яе дзейнасці мы можам гаварыць пра сучасны палітычны тэрарызм[7]. Карані расійскага рэвалюцыйнага тэрарызму шукаюць у поглядах анархіста Міхаіла Бакуніна ці дзейнасці Сяргея Нячаева, аўтара брашуры-статута *Катехизис революционера* (1869)[8].

Розныя аспекты рэвалюцыйнага тэрарызму (у тым ліку архіўныя матэрыялы)[9] у апошнія дзесяцігоддзі былі разгледжаны і пабачылі свет у нашых суседзяў: Польшчы[10], Расіі[11] і Украіне[12]. Трэба адначаваць, што і ў айчыннай гістарыяграфіі пачалі з’яўляцца манаграфіі

[6] Гл.: Н. Троицкий, *Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866-1882 гг.*, Москва 1978; сайт, прысвечаны партыі „Народная Воля”: http://narodnaya-volya.ru/ (доступ 10 II 2015).

[7] А. Гейфман, *Революционный террор в России 1894-1917*, Москва 1997, с. 13.

[8] С. Г. Нечаев, *Катехизис революционера*, [w:] *Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация*, ред. Е. Л. Рудницкая, Москва 1997, с. 244-248.

[9] *„Кровь по совести”. Терроризм в России: Документы и биографии*, предисл., сост., примеч. О. В. Будницкий, Ростов-на-Дону 1994; *История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях,* автор-составитель О. В. Будницкий, Ростов-на-Дону 1996; *Женщины-террористки в России: Бескорыстные убийцы*, сост., вступит. ст. и примечания О. В. Будницкий, Ростов-на-Дону 1996; *Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX в.): сборник документов,* ред. Г. А. Бордюгов, Москва 2001.

[10] J. Pająk, *Organizacje bojowe partii politycznych w Królestwie Polskim 1904-1911*, Warszawa 1985; R. Górski, *Polscy zamachowcy — droga do wolności*, Kraków 2008; W. Potkański, *Terroryzm na usługach ugrupowań lewicowych i anarchistycznych w Królestwie Polskim do 1914 roku*, Warszawa 2014; W. Lada, *Polscy terroryści*, Kraków 2014. Цікавай кнігай, якая кранае сучасны левы тэрарызм, з’яўляецца кніга ўругвайскай журналісткі Ізабэлі Пізано: I. Pisano, *Ja, terrorysta. Rozmowy ze współczesnym katem*, Warszawa 2005 (пераклад з іспанскай мовы: I. Pisano, *Yo terrorista. Hablan los protagonistas*, Plaza & Janés 2004).

[11] О. В. Будницкий, *Терроризм...*; А. А. Бакаев, *Отечественная историография политического терроризма в Российской империи начала XX века*, Москва 2005; В. Б. Петухов, *Серебряный век русской культуры и терроризм*, Ульяновск 2006; „Исторический Вестник” 2012, т. 2 (149): *Терроризм в России в начале XX в.*; Л. Г. Прайсман, *Террористы и революционеры, охранники и провокаторы,* Москва 2001; М. А. Носкав, *Российский терроризм начала XX века в общественном восприятии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Москва 2011.

[12] *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси*, Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій, Київ 2002; О. М. Лебеденко, *Тероризм в Україні під час революції 1905-1907 рр.*, [у:] *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008*, вип. 15, с. 73-79; В. Савченко, *Анархисты-террористы в Одессе (1903-1913)*, Одесса 2006 і інш.

і артыкулы, якія развіваюць даследаванні ў галінах гісторыі рэвалюцыі 1905-1907 гг. і гісторыі палітычных плыняў на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў пачатку XX ст., у якіх закранаецца тэма тэрору[13].

У сваім даследаванні мы карысталіся метадалогіяй гісторыі сацыяльна-палітычных рухаў, дапаўняючы яе метадалогіяй гісторыі ідэі. Да асноўных крыніц, перш за ўсё трэба аднесці ўспаміны дзеячаў Польскай сацыялістычнай партыі ў Гродне, а таксама архіўныя дакументы і вядомыя даследаванні навукоўцаў[14].

„Рэвалюцыйны тэрарызм", паводле класічнай дэфініцыі Джэйкаба Хардмана, гэта „метад ці тэорыя, якая абгрунтоўвае метад, дзякуючы якому арганізаваная група ці партыя імкнецца дасягнуць абвешчаныя ёю мэты пераважна праз сістэматычнае выкарыстанне насілля. Тэракты кіруюцца супраць людзей, якія як асобы, агенты ці прадстаўнікі ўлады перашкаджаюць у дасягненні мэт гэтай групы". Аграрны і фабрычны тэрарызм гэта дадаткі да агульнай праграмы рэвалюцыйнага тэрору[15]. Іншымі словамі, тэрор рэвалюцыянераў можна разглядаць як сацыяльна-палітычную барацьбу, у якую ўваходзяць сістэматычнае і арганізаванае выкарыстанне насілля з мэтай вырашэння грамадскіх і палітычных праблем праз дэстабілізаванне апарату адміністрацыі, усеагульнага застрашвання і г.д.

13 В. В. Сергеенкова, *Проблема терроризма в теории и практике российского революционного движения*, „Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік", 2009, вып. 4, с. 309-316; яна ж з'яўляецца аўтаркай праграмы спецкруса *Терроризм в теории и практике российских революционных организаций*, Минск 2011; А. Киселев, *Бомба для генерал-губернатора. Революционный террор и чиновники МВД белорусских губерний в 1905-1907 годах*, «Беларуская думка», 2008, № 6, с. 48-53; Л. А. Давыдова, *Организации союза социалистов-революционеров (эсеров) максималистов в межреволюционный период (1908-1914 гг.) на территории белорусских губерний*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: Гуманитарные науки", 2013, № 1, с. 58-62; Л. Л. Давыдова, *Террористическая деятельность союза социалистов-революционеров (эсеров) максималистов на территории белорусских губерний в начале XX века* „Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. А: Гуманитарные науки", 2012, № 1, с. 65-70.

14 W. Laquerr, *Voices of Terror: Manifestos, Writings and Manuals of Al Qaeda, Hamas, and Other Terrorists from Around the World and Throughout the Ages*, Reed Press 2004; (ed.), *The Terrorism reader:*, New American Library 1978; *Origins of Terrorism*: *Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Woodrow Wilson Center Press 1990; A History of Terrorism, Transaction Publishers 2011; L. Pellicani, *Revolutionaty Apocalipse: Idealogical roots of terrorism*, London 2003; A. Гейфман, *Революционный...*; *Terrorism: Critical Concepts in Political Science*, David Rapoport (ed.), Routledge 2006.

15 J. B. S. Hardman, *Terrorism*, [in:] *Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 14, New York 1930, s. 575.

На мяжы XIX-XX ст. хваля рэвалюцыйнага тэрору захапіла Расійскую Імперыю, кульмінацыя якога прыйшлася на падзеі Першай рускай рэвалюцыі 1905-1907 гг. Не толькі нацыянальныя, але і класавыя антаганізмы, і, увогуле, недзеяздольнасць улады ў вырашэнні надзённых праблем прывялі да масавага кровапраліцця. На тэрыторыі сучаснай Беларусі найбольш актыўныя дзеянні рэвалюцыянераў-тэрарыстаў адбываліся ў Паўночна-Заходнім краі, у якім знаходзілася Гродзенская губерня са сталіцай у Гродне. Яшчэ ў 1901 г. кіраўнік гродзенскай жандармерыі Беляноўскі пісаў, што ў рэгіёне нарастае рабочы рух і сацыялістычная агітацыя, асабліва ў Беластоку, Гродне і Крынках. Сярод сацыялістаў пераважалі габрэі, трошкі было палякаў і практычна адсутнічаў праваслаўны элемент[16]. У Гродзенскай губерні за 1895-1904 гг. адбылося каля 200 забастовак. Гэтая лічба значна перавышала іншыя прамысловыя цэнтры як Масква, Пецярбург ці Варшава. У дадатку геаграфічнае палажэнне спрыяла таму, што тут фармаваліся паралельна расійскія і польскія сацыялістычныя арганізацыі[17].

Сярод рэвалюцыйных аб'яднанняў, якія ў сваёй ідэалогіі і палітычнай практыцы выкарыстоўвалі тэрарыстычную рыторыку і метады барацьбы, можна пералічыць Партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), Саюз сацыялістаў-рэвалюцыянераў-максімалістаў, Польскую сацыялістычную партыю (Polska Partia Socjalistyczna), а таксама разнастайныя арганізацыі анархістаў — „Чёрное Знамя”, „Буревестник”, Гродненская группа анархистов-коммунистов, Боевой летучий отряд анархистов-коммунистов „Бунтарь”, а таксама гібрыдныя напаўбандыцкія групы „Чёрный ворон” „Самооборона” і іншыя, якія пачалі масава з'яўляцца падчас заканчэння рэвалюцыі. Дзейнасць анархісцкіх груп у Гродне, чальцы якіх былі пераважна габрэйскага паходжання, была звязана не толькі з актыўным распаўсюджваннем ідэй Міхаіла Бакуніна і Пятра Крапоткіна ў Расійскай Імперыі, але таксама непасрэдна з блізкасцю Беластока — адной са „сталіц расійскага анархізму”. Гэты „Манчэстэр Поўначы” з вялікай колькасцю пралетарыяту (перш за ўсё ў галіне ткацтва) быў асноўным прамысловым цэнтрам у рэгіёне, а таксама галоўным асяродкам рэвалюцыйнага руху, у тым ліку тэрарызму левага накірунку. Больш таго, вядомыя сваімі гучнымі акцыямі эсэры-максімалісты менавіта Беласток лічылі „радзімай сваёй тэорыі”[18].

[16] *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. III: *Królestwo Polskie i Białostocczyzna*, cz. 1: *1901-1904*, red. S. Kalabiński, Warszawa 1968, s. 515.

[17] P. Korzec, *Pół wieku dziejów ruchu rewolucyjnego Białostocczyzny: (1864-1914)*, Warszawa 1965, s. 116.

[18] М. М. Энгельгардт, *Взрыв на Аптекарском острове*, [у:] О. В. Будницкий, *История...*, с. 253-256.

Акрамя Беластока гродзенскія барацьбіты падтрымлівалі сувязь з „ачагамі рэвалюцыі”, сярод якіх былі Адэса, Варшава, Екацерынаслаў, Санкт-Пецярбург і іншыя. Побач з масавымі дэманстрацыямі, распаўсюджваннем лістовак і літаратуры, пастаяннай агітацыяй на „біржах” і эканамічнымі стачкамі, якія прапагандавалі сацыял-дэмакраты, рэвалюцыянеры карысталіся такімі метадамі як экспрапрыяцыі, сабатаж, запалохванне, шантаж і забойствы. Незалежна ад рознай тэарэтычнай падбудовы для практыкі тэрору і ўласнай палітычнай афарбоўкі часта менавіта акцыі прамога дзеяння аб’ядноўвалі чальцоў розных фракцый у адзіным рэвалюцыйным фронце. Цікавы прыклад меў месца ў Мінску, калі на Віктара Зелязея, на мінскай кватэры якога адбыўся II з’езд БСГ у 1906 г., трапіла Мінскае губернскае жандарскае ўпраўленне. Здарылася гэта падчас назірання за анархістам Беркам Энгельсонам, адным з лідараў беластоцкіх анархістаў[19]. У сваю чаргу адзін з найбольш яскравых тэрарыстаў і прапагандыстаў анархісцкага руху ў Расійскай Імперыі на пачатку XX ст. Юда Гросман ездзіў у Варшаву дамаўляўцца з ППС аб тэракце, накіраваным супраць генерал-губернатара Георгія Скалона[20]. На працягу ўсіх трох расійскіх рэвалюцый можна было аднатоўваць „абмен” удзельнікамі паміж рознымі рэвалюцыйнымі групамі. Больш таго, у ссылках і турмах партыйная прыналежнасць часта не адыгрывала той ролі, якая надавалася ёй на волі. Агульна кажучы, рэвалюцыянераў аб’ядноўвалі прынамсі дзве плоскасці: ідэі левага накірунку і барацьба з царызмам. Натуральным чынам побач з сумеснымі забастоўкамі, дэманстрацыямі і агітацыйнай дзейнасцю разгортвалася палітычная практыка рэвалюцыйнага тэрарызму.

Тэрор змагары з царызмам ажыццяўлялі ў адносінах да чыноў гарадской паліцыі і вайскоўцаў, буйных землеўладальнікаў, буржуазіі, фабрыкантаў, правакатараў і здраднікаў рэвалюцыі. Напрыклад, у перыяд з 12 сакавіка 1906 г. па 6 красавіка 1907 г. у Гродзенскай губерні забілі 10 і паранілі 13 чыноў Міністэрства ўнутраных спраў. Палажэнне аб узмоцненай ахове ў красавіку 1905 г. прынята ў сувязі з „прыймаючымі масавы характар замахамі на службовых асоб, пры садзейнічанні вулічнага натоўпу”[21].

Шэраг даследчыкаў падкрэслівае факт, што большасць тэрарыстаў была маладая і неадукаваная. Польскі даследчык гісторыі габрэяў

[19] С. І. Бусько, *Палітычны кантроль над беларускім нацыянальным рухам у Расійскай імперыі ў пачатку XX ст.*, „Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.”, 2011, вып. 6, с. 14.

[20] И. Гроссман-Рощин, *Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, „чернознаменского” движения)*, „Былое”, 1924, № 27-28, с. 181-182.

[21] А. Киселев, *Бомба...*, с. 49

Адам Маркоўскі піша, што „чалавек-машына з такой жа лёгкасцю ткаў матэрыял, як і кідаў бомбы”[22]. Цяжкія варункі працы і адсутнасць перспектыў развіцця ўплывалі на радыкалізацыю маладзёнаў. Можна ўзгадаць, што кіраўнік гродзенскай жандармерыі ў спецыяльнай справаздачы з 8 снежня 1905 г. дакладваў у Дэпартамент паліцыі аб існаванні 55 беластоцкіх анархістаў, 57 эсэраў, 56 чальцоў неідэнтыфікаванай „Баявой арганізацыі”, з якіх 90 адсоткаў былі ва ўзросце 17-23 гадоў.

Паводле слоў расійскага рэвалюцыйнага гісторыка і дзеяча Уладзіміра Бурцава „тэрарыстычная барацьба ідэйна выхоўвала расійскае грамадства”[23]. Трэба адзначыць, што незалежна ад агульнарасійскага характару і падабенства кірункаў тэрарызму пачатку XX ст., кожная рэвалюцыйная плынь мела ўласныя праграмныя ўстановы, уласныя ідэалагічныя і этычныя падмуркі. Алег Будніцкі адасабляе тэрарызм рэвалюцыянераў нацыянальна-вызваленчага накірунку (ППС) у асобную групу, якая мела ўласную спецыфіку, псіхалогію і ідэалогію барацьбы[24]. Тым больш што сярод нацыянальных меншасцей — палякаў і габрэяў — было вельмі шмат рэвалюцыянераў-тэрарыстаў. Менавіта польскім рэвалюцыянерам-тэрарыстам з Баявой арганізацыі Польскай сацыялістычнай партыі (БА ППС) будзе прысвечана далейшая частка артыкула[25].

Польская сацыялістычная партыя была заснавана ў лістападзе 1892 г. у Парыжы. У Гродне актывізацыю польскіх сацыялістаў можна датаваць 1894 годам[26]. Дзеяч ППС, аўтар важных для нас успамінаў,

[22] A. Markowski, *Sojusz biedy i ciemnoty, czyli rzecz o problemach społecznych robotników żydowskich na Białostocczyźnie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, t. IV, Kraków 2008, s. 178.

[23] Цытата за: О. В. Будницкий, *История...*, с. 14.

[24] О. В. Будницкий, *Терроризм...*, с. 13

[25] Тэрарыстычныя тэндэнцыі выказвалі і некаторыя ранейшыя польскія сацыялісты з партый Вялікі пралетарыят (1882-1886) і Другі пралетарыят (1889-1893). Падрабязней гл.: W. Potkański, *Terroryzm na usługach…*, s. 62-68.

[26] Пра сацыялістычны рух на Гродзеншчыне гл.: Ю. Кітурка, *Гарадзенская арганізацыя ППС у 1890-1900-я гг.*, „Гістарычны альманах”, 2000, т. 3. с. 164-176; А. У. Паўшок, *Дзейнасць польскіх палітычных партый сярод рабочых у гродзенскай губерні ў канцы XIX — пачатку XX ст.*, [у:] *Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навуковых артыкулаў*, І. П. Крэнь, І. В. Соркіна (адк. рэдактары). Гродна 2007, с. 166-170; Н. У. Паўлючэнка, *Грамадска-палітычнае жыццё г. Гродна ў 1905-1907 гг.*, [у:] *Гродна і гродзенцы: дзевяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада). Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Гродна 2008, с. 258-265; Д. В. Скивицкий, *Возникновение первых польских социалистических партий и их деятельность на территории Беларуси до начала первой русской революции*, [у:]

Браніслаў Шушкевіч сярод заснавальнікаў пералічвае Пятра Шумава „Балеслава” і Сяргея Галюна, якія пасля арышту ў 1894 г. заснавалі сацыялістычную групу, складзеную пераважна з габрэйскай інтэлігенцыі. Сярод яе дзеячаў можна пералічыць Дзем’яновіча, Бэка, Мятэліцу і іншых[27]. Вядомы сацыялістычны дзеяч Леан Васілеўскі на гэты конт пісаў, што акрамя Беластока і Варшавы, дзе габрэйская арганізацыя ППС абапіралася выключна на рабочых, з поспехам канкуравала з усё больш магутным Бундам, пашыраліся габрэйскія ўплывы ППС у Літве — у Вільні і Гродне. У горадзе над Нёманам габрэйская арганізацыя ППС нават атрымала перавагу[28]. У 1896 г. група складалася з 10 рабочых, сярод якіх быў Мойша Собаль, у якога размяшчалася нелегальная бібліятэка.

Масавы рэвылюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух пад эгідай ППС пачаўся ў 1898-1900 гг. Акрамя Шумава ў склад Гродзенскага рабочага камітэта ўваходзілі Васіль Фрэйман „Цале”, расійскі настаўнік Томасан, адвакаты Ключэўскі і Гедройц, Давід Вайс, лекар Саламон Фрыдберг, настаўніца Кейла Лапін, Голда Кавенокі і яе муж Саша Вікер. Сярод прадстаўнікоў габрэйскага пралетарыяту, які быў арганізаваны ў 8 колах (50-60 чалавек) былі м.інш. „найбольш здольны і найбольш разумны арганізатар” рахункавод Барыс Гец, Файвель Сольц, слесар Ліпе Фарбэр[29]. Паводле слоў Мойшы Вайнера, габрэйскі пралетарыят і руская інтэлігенцыя вабіла ў шэрагі ППС па „чыста гуманітарнай прычыне і грамадзянскім абавязку”. Важным было таксама імкненне да праўды, якая заключалася ў тым, што польскі народ пазбавілі „свабоды і незалежнасці”[30]. У 1901 г. ППС заснавала друкарню, а ў 1902 г. адбылася першая дэманстрацыя на 1 траўня[31]. У тым самым годзе была створана ППС на Літве, з цэнтрам у Гродне.

Грамадскія рухі і палітычныя партыі ў Беларусі (апошняя чвэрць XIX — пачатак XXI ст.). Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі (Гродна, 23-24 кастрычніка 2008 г.), І. І. Коўкель (адк. рэд.), Гродна 2009, с. 75-82; Н. А. Иващенко, *Выступления трудящихся Гродненской губернии в 1905-1907 годах и зарождение профсоюзного движения*, там жа, с. 116-121 і інш.

27 M. Wajner („Zejdke”), „Niepodległość”, 1934, t. IX, z. 9 (21), s. 222; B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898-1910*, „Niepodległość” 1937, t. XVI, z. 1 (42), s. 513-514.

28 L. Wasilewski, *Zarys dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej. W związku z historią socjalizmu polskiego w trzech zaborach i na emigracji*, Warszawa 1925, s. 82.

29 A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki socjalistyczno-niepodległościowej w Grodnie*, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”, 1935, nr 4, s. 211-212; M. Wajner („Zejdke”), „Niepodległość”, 1934, t. IX, z. 9 (21), s. 223.

30 M. Wajner („Zejdke”), „Niepodległość”, 1934, t. IX, z. 9 (21), s. 228.

31 Адзначалася таксама свята 1 сакавіка — дзень смерці народавольцаў падчас замаху на цара Аляксандра II у 1881 годзе.

Найвялікшым прамысловым аб’ектам у Гродне была тытунёвая фабрыка Шарашэўскага, якая давала працу каля 1500 чалавек, а таксама фабрыкі пераплётчыкаў Харына і Лангбарда (Нёманская) і Вейсбрэма. Менавіта на фабрыцы Шарашэўскага ў 1898 г. адбылася першая сумесная забастоўка ППС і Бунда. З цягам часу арганізацыя павялічваецца, да яе далучаюцца новыя асобы, сярод якіх прыбыўшы з Варшавы шавец Ян Сівэк, Францішак Грабоўскі, агітатар і прафсаюзны дзеяч Францішак Эйдукевіч „Марцэль” і шэраг іншых. Пашыраецца агітацыйная работа, у кватэры Хуга Кавальскага па вул. Тэлеграфнай размяшчаюцца легальная і нелегальная бібліятэкі. Распаўсюджваецца літаратура і прэса, у тым ліку органы ППС „Robotnik” (Рабочы), „Przedświt” (Досвітак) і іншыя. Акрамя фабрычных забастовак у горадзе адбываліся шэсці і дэманстрацыі. Сярод іх можна выдзеліць шэсце ў дзень пахавання доктара і грамадскага дзеяча Юльяна Бянецкага (1829-1903), акцыю салідарнасці з палітычнымі зняволенымі гродзенскай вязніцы ў сакавіку 1903 г. Актыўна праводзілася агітацыйная работа ў навакольных вёсках ды мястэчках.

Пасля пачатку руска-японскай вайны гродзенскія сацыялісты далучыліся да шырокай антымілітарнай кампаніі. Падчас адной з акцый былі разарваны агітацыйныя ваенныя плакаты, вывешаныя на доўгіх кіях на вуліцы Сапёрнай (недалёка вайсковых казармаў), а таксама Грандзічскай і Сеннага рынку[32]. Ужо ў 1904 г. ППС у Гродне валодала значнай колькасцю агнястрэльнай зброі (пераважна браўнінгамі[33] і рэвальверамі сістэмы „Сміт-Весан”), якую захоўвалі на кватэры Шушкевіча па вуліцы Баніфратэрскай 30[34].

Размовы аб стварэнні баявой партыйнай структуры вяліся ад лютага 1904 г., а ўжо праз год на VII з’ездзе ППС была прынята рэзалюцыя аб яе стварэнні. Гэтая структура павінна была займацца абаронай чальцоў ППС, а таксама рыхтаваць кадры да будучага паўстання. Тады яшчэ не было гаворкі аб прымяненні запланаваных актаў супраць прадстаўнікоў улады[35]. Першыя пробы баявой сілы польскіх сацыялістаў мелі месца 13 лістапада 1904 г. на Гжыбоўскай плошчы ў Варша-

32 A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki*..., s. 216; B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 525.

33 Бельгійскі пісталет Браўнінга ўзору 1900 года (самазарадны пісталет калібра 7,65 мм з аўтаматыкай) насіў назву ад імя стваральніка Джона Мозеса Браўнінга (1855-1926). Браўнінг быў не толькі найбольш папулярнай кішэннай зброяй рэвалюцыянераў таго часу, але і найбольш зручным і надзейным у параўнанні з цяжкім маўзерам. З браўнінга ў 1911 годзе быў забіты Данілам Багровым прэм’ер-міністр Расіі Пётр Сталыпін. Праўдападобна, што менавіта з гэтай зброі Фані Каплан страляла ў Леніна.

34 B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 527.

35 W. Potkański, *Terroryzm na usługach*…, s. 254-256.

ве. Тады пад кіраўніцтвам Стэфана Акшэі адбылася збройная абарона дэманстрацыі. У сваю чаргу гродзенская баявая дружына ППС бярэ свой пачатак у красавіку 1905 г. На пачатку было 8 габрэяў і 4 хрысціян. Пазней у склад заканспіраванай групы з 15 чалавек уваходзілі пераважна рабочыя: Зеліковіч, Шмуль Лур'е, Саладух, Юдэль Шапіра, гарбар Элі Давід, Перэц Любоўскі, „энергічны і адважны таварыш" слесар Францішак Маслоўскі (у ППС ад 1903 г.), млынар Аляксандр Пухальскі (1885 г. нар., у ППС з 1903 г.), Францішак Кавальчук, Міхал Станіслаўчык, Дзем'янчук, Давід Кураж, Марцін Бальцэр, Юзэф Вежбалоўскі, Міхал Рудзінскі**,** Капульскі, з інтэлігентаў быў вучань 7 класа гімназіі Міхал Панкевіч „Юліуш" і тэхнік Браніслаў Шушкевіч, студэнт львоўскай палітэхнікі. У задачу групы ўваходзіла арганізацыя тэрактаў, здабыццё грошай, хуткая збройная дапамога ў выпадку пагромаў, акупацыя друкарняў[36].

Увогуле трэба дадаць, што гісторыя Баявой арганізацыі ППС мела даволі складаны лёс. Дыскусія на тэму выкарыстання тэрору адбылася яшчэ падчас парыжскага з'езда ў 1892 г. і працягвалася ў наступныя гады[37]. Практыка тэрору Польскай сацыялістычнай партыі перш за ўсё была звязана з канцэпцыямі Юзэфа Пілсудскага і Уладыслава Йодка-Наркевіча па падрыхтоўцы ўзброенага паўстання супраць Расіі[38]. Ужо падчас рэвалюцыі гэтая канцэпцыя папоўнілася ідэяй стварэння практычных груп самаабароны рабочых ці т.зв. рабочай міліцыі, якая б бараніла рабочых падчас дэманстрацый і пагромаў. У паўстанцкім кірунку ішло не толькі навучанне ваеннай справе баевікоў, але таксама актыўная прапаганда сярод жаўнераў. Не было выключэннем і гродзенскае войска, праца ў якім „развівалася выдатна", і нават мелі месца спробы рэалізаваць ідэю паўстання. Увосень 1906 г. падняліся чатыры батальёны сапёраў Гродзенскага гарнізона. Вельмі папулярны сярод жаўнераў агітатар ППСавец Матушэвіч без дазволу партыйнага камітэта склаў план паходу сапёраў і іншых часцей гарнізона са зброяй на Вільню (150 км), адтуль разам з віленскімі часцямі планавалася маршыраваць на Санкт-Пецярбург. Праз некалькі дзён ваеннае кіраўніцтва тактычна справу закрыла: некаторыя салдаты бы-

[36] M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS na terenie Grodna*, „Niepodległość", 1936, nr 2, s. 446; B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 533.

[37] Стаўленне да тэрору (побач з фарсаваннем ідэі аўтаноміі для Польскага Каралеўства ў складзе Расійскай Федэрацыі) стала адной з прычын таго, што ўлетку 1900 г. у Львове былымі дзеячамі ППС на чале з Людвікам Кульчыцкім была заснавана партыя ППС-Пралетарыят (III Пралетарыят). Сама партыя не была шматлікай і не мела значага ўплыву на работнікаў, але ёй удалося правесці некалькі тэрарыстычных акцый.

[38] W. Potkański, *Terroryzm na usługach*…, s. 70-73; 76-91; 256.

лі лёгка пакараныя, а Матушэўскі пераведзены ў Аліту[39]. Шушкевіч акрэсліў планы свайго таварыша як „фантастычныя ідэі".

Варта дадаць, што Баявая арганізацыя ППС (1904-1911) не была аднароднай структурай, мела розныя назвы і розныя арганізацыйныя формы (Гурты баявой рабочай самаабароны (красавік 1904 — люты 1905), Змоўніцка-баявая арганізацыя (люты-лістапад 1905), найбольш знаная з назвы Баявая арганізацыя ці Цэнтральная баёўка (15 верасень 1905 — чэрвень 1906), адначасова дзейнічала лакальная баявая група, падпарадкаваная Цэнтральнаму рабочаму камітэту партыі — Тэхнічна-баявая арганізацыя, якую ў чэрвені 1906 г. аб'ядналі з Баявой арганізацыяй. Колькасны падзел баевікоў складаўся перш з „дзясятак", пазней з больш заканспіраваных (часцяком з канкрэтных прафесійных груп) „пяцёрак" і напрыканцы з „шасцёрак". Таксама трэба звярнуць увагу на тое, што пасля падзелу ППС у лістападзе 1906 г. на ППС-Лявіцу і ППС-Рэвалюцыйную фракцыю большасць засталася ў лагеры „старых" на чале з Ю. Пілсудскім. „Маладыя" з РФ на з'ездзе ў Цешыне (пачатак 1908 г.) стварылі ўласныя атрады Рабочай міліцыі, а ППС-Лявіца — Партыйную міліцыю[40].

Зброя ў Гродна дастаўлялася з Прусіі, вялікую ролю ў транспарціроўцы адыграў Мец („Борух"). Арганізацыя распараджалася 20 браўнінгамі і іншымі мадэлямі рэвальвераў. Наладзіўся выраб бомбаў, якім займаўся „Стэфан". Партыйныя слесары з ліцейнай Файгольда выраблялі металёвыя капсулы даўжынёй 20-23 см з двайным дном, на адным з якіх была разьба, якая мацавала дно да іншага канца трубкі. На кожным канцы быў замацаваны жалезны „напарстак", далей шкляная трубка, якая мясцілася паміж напарсткамі і была напоўнена сернай кіслатой і алавяным стрыжнем пасярэдзіне. Капсулу напаўнялі порахам уласнай вытворчасці з дадаткам прэсаванага піраксіліну, які дастаўлялі сапёры і артылерысты. Такіх бомбаў было падрыхтавана восем. Першую з іх у лесе ў Пышках праверылі „Стэфан", Ст. Трускоўскі і Шымон Ёнас — „бомба здала экзамен".

Першы тэрарыстычны акт быў планаваны супраць паліцмайстра Генісярэцкага, якога называлі „крыніцай усякага беззаконня". Яго праследавалі Марцін Бальцар і Гжэгаж Аляксейчык, Ян Аўчарак і Шымон Ёнас і іншыя. Але некалькі разоў запар ён вяртаўся дамоў рознымі дарогамі, у выніку ад акцыі адмовіліся. Па сутнасці першым тэрарыстычным актам ППС і адначасова першым палітычным замахам у Гродне быў замах на жыццё паліцэйскага Грыкі, які асабіста ведаў шмат чальцоў партыі. Будучы адзіным інтэлігентам, выконваць заданне ўзяўся

[39] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 558-559.
[40] W. Potkański, *Terroryzm na usługach*…, s. 257-260.

Панкевіч, каб паказаць прыклад. Сацыяліст страляў у ахвяру на мосце праз Нёман. Грыку выратавала толькі тое, што калібр рэвальвераў сістэмы „Сміт-Весан" быў малы — куля затрымалася каля самой артэрыі. Сам Панкевіч здолеў збегчы. Праз некалькі дзён на Школьным падворку падстрэлілі паліцэйскага Вільчынскага. На пачатку чэрвеня, пасля смерці ў вязніцы аднаго бундаўца, пачаліся забастоўкі. На плошчы Тэатральнай (Тызенгаўза) з натоўпу ў кірунку паліцыі прагучала некалькі выстралаў. Пасля пахавання да ночы працягваўся абстрэл паліцыі і казакоў невялічкімі групамі рэвалюцыянераў. Пачалася вайна з паліцыяй. Напрыканцы ліпеня на вуліцы Траецкай рэвалюцыянеры стралялі ў Кадзіна, які прытварыўся мёртвым. Пасля таго, як сацыялісты пачалі ўцякаць, ён адчыніў агонь, аднак, беспаспяхова. У верасні на Рыбным рынку Зяльковіч кінуў бомбу ў гродзенскага „Канстанцінава"[41], але асколкам параніла толькі агента Пятроўскага[42].

Да канца 1905 г. адбылася некалькі тэрактаў з выкарыстаннем бомбаў і рэвальвераў. Паводле ўспамінаў Шушкевіча, бомбы зрабілі сваё і адыгралі станоўчую ролю. З аднаго боку паліцыя імкнулася хадзіць групамі, што было лягчэйшай мэтай для атакі, з іншага — рабочыя пачулі сабе паўнавартаснымі ігракамі рэвалюцыі, якія могуць браць рэванш. Гэта мела вельмі важнае агітацыйнае значэнне. Пры тым Міхал Панкевіч не ўкрываў, што бомбы ўзрываліся гучна, але пашыралі толькі жах, не робячы сур'ёзнай шкоды[43]. Бомбы адлівалі на фабрыцы Язерскага і Янкоўскага. Менавіта там у кастрычніку 1906 г. адбыўся ператрус. Казакі, якія нічога не знайшлі, пачалі біць рабочых нагайкамі, у выніку Вяжбіцкаму выбілі вока[44].

Пасля абвяшчэння царскага маніфесту ў кастрычніку 1905 г. шмат рабочых пакінулі месцы працы і падаліся на Парадную плошчу. Каб дапамагчы чыноўнікам выйсці з працы з Акружнога суда, скарбовай палаты і губернскай друкарні, ППСаўцы паразлівалі смярдзючыя і слёзатачывыя вадкасці. Падчас вялікай дэманстрацыі на плошчы адзін з дэманстрантаў ударыў салдата і толькі дзякуючы іншым дэманстрантам не палілася кроў[45].

41 Варшаўскага прыстава царскай паліцыі Нікалая Канстанцінава, які адпавядаў за рэпрэсіі ў дачыненні работнікаў, асабліва яўрэйскага паходжання, 14 траўня 1906 г. на скрыжаванні вуліц Свентакшыскай і Маршалкоўскай у Варшаве забіў баявік ППС Борух Шульман.

42 B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 534-535, 537; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki...*, s. 219-220; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 448-449.

43 M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 449.

44 A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki...*, s. 224-225; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 450.

45 B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 542-543.

Не дайшло да кровапраліцця, якое магло адбыцца ў Гродне ў лістападзе 1905 г. па прычыне габрэйскіх пагромаў, справакаваных чарнасоценнымі актывістамі, паліцыяй і войскам. У тагачаснай імперыі Раманавых найвялікшыя пагромы мелі месца ў Кішынёве (1903), Адэсе (1905), Гомелі (1906), Седльцах (1906) і двойчы (1905, 1906) у Беластоку[46]. У Гродне, дзякуючы актыўнай мабілізацыі насельніцтва, былі створаны габрэйскія і хрысціянскія рабочыя групы самаабароны, якія былі ўзброены ў рэвальверы і нагайкі з алавянымі шарамі. Мілітарызаваныя групы самаабароны дзейнічалі ў розных гарадах і былі падрыхтаваны да радыкальных акцый[47]. У адной з лістовак польскія рэвалюцыянеры пісалі: „Таварышы! У выпадку якіх-небудзь правакацый чэрні супраць габрэяў, давайце разам узброеныя выхадзем на вуліцы, каб сілай даць адпор атакам гэтых подлых шакалаў, каб абараніць тых, з якімі разам змагаліся і будзем змагацца за свабоду і шчасце. Прэч з разбойнікамі! Хай жыве свядомасць!”[48].

Сітуацыю з пагромамі каментавала вядомая польская пісьменніца Эліза Ажэшка, якая ў той час жыла ў Гродне. Яна была навочнай сведкай шматлікіх рэвалюцыйных падзей у горадзе. У адным з пісем да вядомага польскага лекара Ігнація Бараноўскага яна напісала: „У Гродне побач з іншымі гарадамі пераважае неспакойная атмасфера. Я бываю сведкай адбываючыхся пад маімі вокнамі бурных сцэн, якія адзначаюцца бязлітаснасцю і грубасцю неўтаймаванай рэвалюцыйнай стыхіі. Учарашні дзень мы пражылі пад пагрозай габрэйскіх пагромаў, якія, на шчасце, дзякуючы сумесным высілкам розных грамадскіх груп, былі прадухілены. Ці назаўжды? Ці надоўга? Няма ніякай пэў-

[46] Гл.: *Государственная Дума: Созыв 1-й. Стенографические отчеты*, Санкт-Пецярбург 1906, т. 2, с. 952-961, 1583-1603, 1623-45, 1775-91, 1806-44, 1828-29; П. А. Столыпин, *Переписка*, Москва 2007; С. М. Галай, *Еврейские погромы и роспуск 1-й Государственной думы в 1906 г.*, „Вопросы истории”, 2004, № 9, с. 23-42; P. Korzec, *Pogrom białostocki w 1906 r. i jego polityczne reperkusje*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. III, s. 149-182; A. Dobroński, *Pogrom białostocki 1906 r. w świetle prasy polskiej*, „Białostocczyzna”, 1991, nr 4 (24), s. 13-16; A. Markowski, *Pogromy, zajścia, ekscesy. Zbiorowe akty przemocy przeciwko Żydom w Białymstoku pierwszych dekad XX wieku*, „Studia Judaica”, 2011, t. 14, nr 1 (27), s. 23-44. Расійскі пісьменнік Аляксандр Салжаніцын у беластоцкім пагроме абвінавацiў анархістаў. Паводле яго пагром быў рэакцыяй улады на падрыхтоўку анархістамі збройнага паўстання, А. Солженицын, *200 лет вместе 1795-1995*, Москва 2001, с. 222.

[47] Напрыклад, групы самаабароны ў Індуры на столькі запалохалі жыхароў, што лідары жыдоўскай супольнасці звярнуліся да ўлады з просьбай аб абароне, а таксама выдалі месца, дзе група самаабароны трымала зброю. А. Гейфман, *Революционный*..., с. 150.

[48] International Institute of Social History (далей: IISH), Algemeyner Yidisher Arbeyter Bund Collection, Inv. 178 A.

насці. Таксама няма сярод тутэйшага грамадства ніякага пагаднення, ніякага клею, які б з агульнага цела рабіў бы адзіную стралу, кіруючуюся да адной мэты. Разрозніліся і мэты, і жаданні (...)”[49]. Цікава, што стаўленне выдатнай літаратаркі да рэвалюцыі было неадназначным. З аднаго боку яна крытыкавала атэізм, касмапалітызм, падрыў традыцыйных сямейных каштоўнасцей і рэвалюцыйную практыку, аднак рэзервавала месца для пазітыўных ідэалаў рэвалюцыі: „Асновы сацыялізму маюць у сабе элементы праўды, справядлівасці, літасці (...). Аднак сталы розум не можа пагадзіцца на шляхі, па якіх ён кіруецца да сваіх мэт”[50]. Ажэшка таксама мела некаторыя сувязі і з ППС. Стараючыся адукаваць рабочыя масы, аўтарка *Над Нёманам* перадавала польскую літаратуру для рабочых праз чальца ППС Давіда Перэльмутара „Лялькү” (які ў сваю чаргу навучаў габрэйскі пралетарыят польскай мове, а таксама папулярызаваў польскія рэвалюцыйныя песні „Warszawianka”, „Czerwony Sztandar” і іншыя)[51]. Аднак, да самога тэрору рэвалюцыянераў пісьменніца ставілася безумоўна негатыўна.

Трэба звярнуць увагу на факт, што непадалёк дому Элізы Ажэшкі знаходзілася „біржа” ППС — месца масавых сходак і рэвалюцыйнай агітацыі[52]. Іншая „біржа”, сумесная з іншымі партыямі, знаходзілася на Параднай плошчы[53]. У Паўночна-Заходнім Краі „біржы” (вуліца, набярэжная ці сквер) мелі вельмі важнае арганізацыйнае і прапагандысцкае значэнне. Грыгоры Нястроеў, адзін з лідараў эсэраў-максімалістаў адзначаў, што гэта былі месцы, дзе аратары з розных партый са стала, пастаўленага пасярэдзіне вуліцы інфармавалі рабочых пра агульную сітуацыю ў справах 1905 года”. Ён таксама дадаваў, што пра біржы ствараліся легенды[54]. Іншы дзеяч Саюза эсэраў максімалістаў Юзэф Жук-Жукоўскі (Ян Сцяпняк) успамінаў пра „біржу” ў Слоніме як пра „імправізаваны вулічны клуб”, дзе можна было канспіратыўна сустрэцца, перадаць літаратуру ці набыць зброю[55]. Польскі даследнік рабочага руху Павел Кожэц параўноўваў іх з месцамі спатканняў рэ-

[49] *List E. Orzeszkowej do Ignacego Baranowskiego z 6 XI 1905*, [w:] *Listy Elizy Orzeszkowej*, t. II: *Do literatów i ludzi nauki*, cz. II, oprac. L. Świderski, Warszawa — Grodno 1938, s. 96-97.

[50] *List E. Orzeszkowej do Kazimierza Zdziechowskiego z 21 III 1905*, tamże, s. 113.

[51] A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki…*, s. 214; M. Wajner („Zejdke”), „Niepodległość” 1934, t. IX, z. 9 (21), s. 230.

[52] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 530.

[53] Tamże, s. 554. Менавіта там 28 жніўня 1906 г. эсэрамі-максімалістамі быў забіты падпалкоўнік Н. Грыбаедаў. Рэвалюцыянерам удавалася схавацца ў натоўпе габрэйскай моладзі. Пасля гэтага здарэння паліцыя забараняла збірацца вялікімі групамі. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне, ф. 366, воп. 1, спр. 91, арк. 159-161.

[54] Г. Нестроев, *Из дневника максималиста*, Париж 1910, с. 36.

[55] А. Левандовский, *На заре жизни*, „Каторга и ссылка”, 1931, кн. 4 (77), с. 106-107.

валюцыйных партый, „якія сталі на той момант асноўнай формай арганізацыйнай сувязі”[56].

Падчас акцыі школьнікаў у Каралеўстве Польскім супраць расійскіх школ[57] у Гродне таксама арганізаваўся сход. Вучні занялі Народны дом на вуліцы Брыгідскай. Некалькі асоб забарыкадаваліся ў будынку, калі прыехаў Генісарэцкі з казакамі. Тады Барыс Дз'яканаў з браўнінгам прыгразіў вядучаму перамовы Генісарэцкаму, што заб'е яго, калі ў будынак уварвуцца казакі. Дзякуючы таму, што сярод вучняў былі сыны губернатара Асаргіна, улада адступіла[58].

У снежні пасля хвалі рэпрэсій і арыштаў актывізавалася баявая група. Быў здзейснены напад на алкагольную краму ў Ласосне. Удзел бралі Маслоўскі, Пухальскі, Станіслаўчык, Зелiковіч, Шапіра, Гдалі Капульскі, Лур'е. Было экспрапрыявана 180 рублёў. Прыкметна тое, што акцыя мела на мэце падняць баявы дух рабочых і паказаць, што барацьба працягваецца — так напісалі ў лістоўцы ППСаўцы. Паводле ўспамінаў Шушкевіча менавіта тады з'явіліся у горадзе і „маладыя эсэры” (максімалісты), якім удалося выканаць некалькі ўдалых тэрактаў. У траўні 1906 г. у казацкага есавула Сцяпанава кінулі бомбу, але той ацалеў і неўзабаве з'ехаў з Гродна. 28 жніўня адбылася атака на палкоўніка Грыбаедава, які праз некалькі дзён павінен быў быць пераведзены ў Саратаў. 1 верасня 1906 г. кінулі бомбу ў прыстава Сачка, якая забіла і параніла некалькі чалавек. Сам Сачок застаўся жывы. 23 лістапада 1906 г. у Рыначным завулку ў доме Левіта быў выкрыты падпольны склад: 4 кнотавыя бомбы, 5 скрыняў баявых патронаў, пашпартныя бланкі і пракламацыі[59]. Калі верыць успамінам польскіх сацыялістаў, пралетарыят нават думаў, што акцыі былі здзейснены Баявой арганізацыяй. Тое, што эсэры не ўваходзілі ў канфлікт з ППС, а толькі павялічвалі хаос сярод уладаў, было пазітыўна прынята польскімі рэвалюцыянерамі ў Гродне. Па словах ППСаўцаў, гэтыя ўдалыя акцыі былі здзейснены таму, што Баявая арганізацыя ППС стварыла

56 P. Korzec, *Pół wieku*..., s. 283.

57 Акрамя патрабаванняў увядзення польскай мовы навучання, лібералізацыі ўмоваў навучання, ставіліся пастулаты стварэння школьнага самакіравання, доступу да школ габрэйскай моладзі, свабоду школьных згуртаванняў, ліквідацыі юрыдычнай розніцы паміж дзяўчатамі і хлопцамі, абавязку агульнай пачатковай школьнай адукацыі для ўсіх. Гл.: *Odezwa postępowej młodzieży szkół średnich Królestwa Polskiego w sprawie strajku szkolnego, Warszawa, luty 1905*, [w:] *Rewolucja 1905-1907 na ziemiach polskich*, opr. Paweł Korzec, Warszawa 1958, s. 11-13.

58 B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 545-546.

59 В. Швед, *Губернскі Гродна. Аповяды з гісторыі горада (канец XVIII ст. — пачатак XX ст.)*, Гродна 2002, с. 150.

ў горадзе рэвалюцыйную атмасферу і ўзаемадзейнічала з эсэрамі. Шушкевіч дадае, што некалькі тэрактаў былі рэалізаваны ў сціплым узаемадзеянні абедзвюх партый[60]. Разважаючы на конт этыкі і псіхалогіі рэвалюцыянераў з БА ППС, цяжка не закрануць аднаго важнага моманту, які тычыцца розніцы паміж актамі польскіх і расійскіх рэвалюцыянераў. Акт польскага тэрарыста быў планаваны не як самаахвярнасць расійскіх эсэраў, але як эфектыўныя акцыя з мэтай ліквідацыі ворага і бяспечнага адыходу з месца здарэння[61]. У польскай версіі рэвалюцыйнага тэрарызму не было нігілісцкай традыцыі. Сам Пілсудскі падчас рэвалюцыі выказваўся, што „не сушыў сабе галавы для тэарэтычнага абгрунтавання патрэбнасці тэрору і для знаходжання ў тэорыі месца для перавагі тэрору”[62]. У практыцы, і польскім, і расійскім рэвалюцыянерам не перашкаджалі адрозненні ідэйнага плана, што праяўлялася ў сумесных актах тэрору.

Аднак, унутры арганізацыі былі рознагалоссі па шэрагу пытанняў. У верасні 1906 г. адбылася канферэнцыя, падчас якой абмяркоўваўся байкот Дзяржаўнай Думы. У дадатку Цэнтральны рэвалюцыйны камітэт ППС прыняў рашэнне аб спыненні дзейнасці баявых груп. Гродзенскія сацыялісты вырашылі пакінуць БА (супраць быў толькі Эйдукевіч)[63].

Па прычынах недахопу лістовак БА дапамагала пры нелегальных акупацыях друкарняў і начных друкаваннях лістовак. У лістападзе 1905 г. у друкарні Крамкоўскага (6 разоў), часцяком друкавалі ў Юхневіча і Давіда Мейлаховіча (10 і 15 разоў), Зэндэль Мейлаховіч (2 разы). У акцыях прымалі ўдзел Станіслаўчык, браты Руткоўскія, Кандрашук „Монтэк”, Маслоўскі, Кавальчык, Вежбалоўскі, Зеліковіч, Лур’е, Саладух, Капульскі, Ротштэйн, Пухальскі, Шварц, Кураж, Шапіро, Бальцэр. „Душой акцый” у друкарнях быў Міхал Рудзіньскі. Падчас падобных акупацый баевікам удавалася друкаваць па некалькі тысяч, а часам больш за дзясятак тысяч лістовак[64].

На пачатку лютага чальцы ППС напалі на гарэлачную краму ў вёсцы Капліца (4 км ад горада), забіраючы з касы больш за сто рублёў. Падчас акцыі работнік „Фелікс”, які застаўся на варце, спалохаўся і ўцёк. Праз гэта яго вылучылі з баёўкі. Пазней у вёсцы Капцёўка (12 км ад Гродна) пад’ехалі на фурманках, перарэзаўшы тэлефонныя

[60] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 548, 556-557.
[61] W. Potkański, *Terroryzm na usługach…*, s. 293.
[62] Цытата за: W. Potkański, *Terroryzm na usługach…*, s. 297.
[63] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 553.
[64] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 554 ; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 447; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki…*, s. 223.

правады, узялі каля 800 рублёў. Першая падобная акцыя мела месца яшчэ ў 1903 г., калі Фіялкоўскі, Зінява, Іванішэўскі і Пушкевіч разбілі некалькі бутэлек гарэлкі, кідаючы камень завернуты ў лістоўку супраць фінансавання рабочымі вайны[65].

Акрамя здабычы грошай рэвалюцыянеры імкнуліся да запалохвання і помсты за дзейнасць улады, каб дэмаралізаваць службы. Не заўжды гэта ўдавалася, як у выпадку з планам забіць ротмістра Башынскага, якога вельмі не любілі ў горадзе. 8 красавіка Зеліковіч падстрэліў каля гарнізоннага касцёла (Фара Вітаўта) паліцэйскага Кромера. 21 (8) траўня па вуліцы Маставой і Мяшчанскай Перэц Любоўскі і Шэпшаль Фінкер (Фітнер?) стралялі ў прыстава Шукайлу, але забілі паліцэйскага Казла, які ішоў разам з ім. У сувязі з гэтым была надрукавана заява. У жніўні кравец Нохім, Майжэш Нёманскі і Саладух кінулі бомбу ў паліцэйскіх, якія сядзелі ў скверы на вул. Дамініканскай. У выніку быў паранены прыстаў Рашкоўскі і забіты мінак. Праз некалькі тыдняў на Параднай плошчы падчас разгону „біржы" быў забіты паставы Карпук[66].

Экспрапрыяцыі былі вельмі папулярным сродкам барацьбы, які выкарыстоўвалі БА, анархісты і эсэры, у той час як Бунд крытыкаваў гэты метад. Напрыклад, у верасні 1905 г. гродзенскі камітэт Бунда распаўсюджваў лістоўку, у якой адмаўляўся ад дзейнасці экспрапрыятараў („хуліганаў"), выступаўшых ад імя партыі[67]. Напрыканцы жніўня планаваўся напад на касу Акружнога суда з мэтай экспрапрыяцыі 20 тыс. рублёў. Каардынаваў акцыю чыноўнік гэтага ж суда Аляксандр Сянкевіч, Маслоўскі, Г. Капульскі, Кураж, Станіслаўчык, Вежбалоўскі, Саладух, Шапіра, Кавальчук. На жаль рэвалюцыянераў, падчас акцыі прачнуўся дворнік Блоцкі, які п'яным заснуў у буфеце, і падняў трывогу. Змагары з самадзяржаўем хутка пакінулі будынак суда[68].

Улетку 1906 г. у 26 артылерыйскай брыгадзе пачаўся бунт у сувязі з дрэннымі варункамі харчавання. Каб супакоіць салдат, быў прысланы 102 полк пяхоты, але падчас агітацыйных прамоваў Цвяткова і Менеса частка пяхоты далучылася да бунтаўшчыкоў. Раззброіць артылерыстаў удалося толькі ўначы, калі тыя спалі і былі акружаныя 103 палком пяхоты. Цвяткову і Менесу прысудзілі 12 і 10 гадоў катаргі адпаведна. Падчас суда Цвяткоў сказаў, што Мікалай II не працягне

[65] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 556; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki...*, s. 216; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 448.

[66] M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 449; B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 556.

[67] Ulotka *Ко всем*, IISH, Algemeyner Yidisher Arbeyter Bund Collection, Inv. 29.

[68] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS…*, s. 557; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS…*, s. 448; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki…*, s. 224.

на троне 12 гадоў, таму з катаргі ён вернецца раней. За гэтую крамолу сацыялісту прысудзілі смяротнае пакаранне. Таварышы па партыі вырашылі дапамагчы Цвяткову ўцячы. У булках яму перадалі тытунь і картку з інструкцыяй. Цвяткову ўдалося збегчы, кінуўшы ў вочы вартаўнікоў тытунь. Хутка ён з'ехаў у ЗША[69].

19 лістапада 1906 г. у Ласосне зранілі ўладальніка млына Рышарда Ягалкоўскага, які здзекаваўся з рабочых. У акцыі ўдзельнічалі анархіст Нохім, кравец і Мойжэш Камашнік „Нёманскі". У выніку былі арыштаваны баевікі ППС Францішак Маслоўскі, Аляксандр Пухальскі[70] і Юзэф Вежбалоўскі. Першыя пачулі прысуды пажыццёвай і 15-гадовай катаргі адпаведна. Пазней Маслоўскага[71] забілі ў Арле падчас уцёкаў, а Пухальскі загінуў на катарзе. Вежбалоўскі трапіў на 7 месяцаў у гродзенскую вязніцу. Па словах Шушкевіча, асобы з ППС, якія не кансультавалі акцыі з партыяй, „падарвалі дысцыпліну арганізацыі"[72].

У 1907 г. першая расійская рэвалюцыя перажывала сваю апошнюю фазу. У сувязі з рэакцыяй і арыштамі найбольш актыўных рэвалюцыянераў і кіраўнікоў, напрыканцы 1907 г. гродзенская арганізацыя перастала існаваць[73].

Такім чынам, можна зрабіць некаторыя высновы. Гродзенская баёўка не здзейсніла ніводнай вялізнай экспрапрыяцыі, не забіла ніводнага ўплывовага прадстаўніка ўлады, не выклікала масавага ўзброенага паўстання. Тым не менш, яе актыўны ўдзел у рэвалюцыйнай барацьбе ў Гродне меў важнае значэнне, а непасрэдны ўдзел у стварэнні габрэйскай самаабароны з'яўляецца пазітыўным акцэнтам дзейнасці гэтай структуры ў Гродне. У той жа час можна сказаць, што цягам двух гадоў свайго існавання БА ППС у Гродне была даволі актыўнай тэрарыстычнай групай. Адзначым, што Гродна было найбольш высунутай на ўсход пляцоўкай польскіх рэвалюцыянераў-тэрарыстаў. Менавіта БА стала першай тэрарыстычнай структурай у гродзенскім рэвалюцыйным руху. Практыка баёўкі ППС канцэнтравалася на некалькіх асноўных кірунках: палітычныя забойствы, экспрапрыяцыі і акупацыя друкарняў ды былі дапаўненнем да асноўнай партыйнай дзейнасці па арганізаванні пралетарыяту, яго агітацыі і адукавання.

[69] A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki*..., s. 222-223; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS*…, s. 450.

[70] Аляксандр Пухальскі (1885) — чалец ППС ад 1903 г., млынар.

[71] Францішак Маслоўскі (1857-1913) — чалец ППС ад 1903 г., слесар.

[72] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS*…, s. 554; M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS*…, s. 450; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki*…, s. 225.

[73] M. Pankiewicz, *Działalność bojowa PPS*..., s. 450; A. Puszkiewicz, *Z dziejów walki*…, s. 226.

Тэрарыстычныя метады былі накіраваны не толькі на грамадска-палітычныя змены ў Расійскай Імперыі, але перш за ўсё — на звяржэнне царызму і здабыццё незалежнасці. У гэтым кантэксце даволі цікавымі і важнымі з'яўляюцца разважанні польскіх даследнікаў рабочага руху Станіслава Калябіньскага і Фелікса Тыха, якія канцэнтраваліся вакол пытання аб характары рэвалюцыі 1905 г. для палякаў. Ці было гэта чацвёртым паўстаннем (пасля Польскага паўстання 1794 г., Паўстання ў Царстве Польскім, Беларусі і Літве 1830-1831 гг. і Паўстання ў Польшчы, Літве і Беларусі 1863-1864 гг.) ці першай рэвалюцыяй[74]? Падаецца, што для ППСаўцаў падзеі 1905-1907 гг. мелі і адно, і другое вымярэнне.

Падчас заняпаду рэвалюцыі, калі ППС заканчвала сваю баявую эпапею, у Гродне дзейнічалі баевікі іншых рэвалюцыйных груп. Максімалісты, анархісты ды змешаныя гібрыдныя групы былых ідэйных змагароў з царызмам працягвалі пісаць хроніку рэвалюцыі, пакідаючы ўласны след у гісторыі горада.

Summary

Combat Organisation of the Polish Socialist Party as an example of revolutionary terrorism in Grodno at the beginning of the 20th century

The article is devoted to the operations of Combat Organisation of the Polish Socialist Party around the time of the 1905 revolution. The first part describes the state of research into revolutionary terrorism in Imperial Russia. The author emphasises the fact that there is no large-scale research on this subject in Belarusian historiography. He further outlines the origin and character of the organisation. Additionally, he discusses the chronology, targets, and methods of Polish revolutionaries fighting in the Grodno paramilitary unit, such as political assassinations, expropriation, disseminating propaganda leaflets. The author enumerates the terrorist operations together with the revolutionaries' names, and he demonstrates how they were associated with other paramilitary units in Grodno – the Socialist Revolutionary Party fighters. What is more, the article summarizes the ideology, organizational structure, and national background of the activists.

Streszczenie

Terroryzm rewolucyjny w Grodnie na początku XX wieku na przykładzie Organizacji Bojowej Polskiej Partii Socjalistycznej

Artykuł poświęcony jest działalności Organizacji Bojowej PPS w Grodnie w okresie rewolucji 1905 roku. W pierwszej części przedstawiony został stan badań nad problematyką terroryzmu rewolucyjnego w Imperium Rosyjskim. Autor zwraca uwagę na brak szerszych i głębszych opracowań tematyki terroryzmu rewolucyjnego w historiografii białoruskiej. W dalszej części autor szkicuje genezę i ogólny charakter OB PPS. W ujęciu chronologicznym i tematycznym omawia różnorodne formy działalności terrorystycznej grodzieńskiej bojówki (morderstwa polityczne, wywłaszczenia, okupowanie drukarni) stosowane przez polskich rewolucjonistów na początku XX wieku. Podając przykłady akcji

[74] S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905-1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.

terrorystycznych wraz z nazwiskami wykonawców, autor zwraca uwagę na powiązania OB PPS w Grodnie z innymi organizacjami terrorystycznymi („młodymi eserowcami"). Ponadto w artykule został przybliżony aspekt ideowy, formy organizacji i skład narodowościowy grodzieńskich bojówkarzy z ramienia PPS.

Aleksander Łaniewski — doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, członek Fundacji Historii Społecznej. Zainteresowania naukowe: polska myśl anarchistyczna; białoruski, polski i rosyjski ruch anarchistyczny w XX wieku; problematyka pamięci w ruchu anarchistycznym; pamięć i polityka historyczna na Białorusi.

Рыгор Лазько
(Гомель)

1914-1917: аптымістычная трагедыя Беларусі

У Расійская імперыі 1913 год праходзіў пад знакам святкавання 300-годдзя дынастыі Раманавых. Створаны дзеля правядзення свята юбілейны камітэт атрымаў задачу пераканаць Мікалая II ў лаяльнасці народа да манархіі шляхам „арганізацыі бурнай радасці народных мас" у сувязі з юбілеем. Задача была паспяхова выканана, цар быў задаволены[1]. Але не прайшло і чатырох год, як гэты ж народ адвярнуўся ад манархіі, дазволіўшы бастуючым рабочым Петраграда і салдатам сталічнага гарнізона скінуць яе. Хутка выяснілася, што рускі народ быў не гатовы прыняць і рэспубліканскую форму дзяржаўнасці: ён не падтрымаў яе ў барацьбе з імперыялістычнымі сапернікамі Расіі, а ў рэшце рэшт у выніку крывавай грамадзянскай вайны пагадзіўся на ўсталяванне ў краіне жорсткай левардыкальнай дыктатуры — бальшавіцкай. Такім чынам, ён атрымаў „найбольш нацыянальны рускі ўрад", — як пісаў умераны рускі кансерватар У. А. Маклакоў, — урад, які адпавядаў народу тым, што „загадваў і даваў радасць паслушэнства", але неразрыўна з гэтым ствараў і для народа магчымасць загадваць. У выніку „ранейшыя рабы адчулі сябе панамі..."[2]. Выхаду з круга аўтарытарнага палітычнага развіцця не адбылося.

Схематычна прадстаўлены намі кругабег палітычнага развіцця Расіі ад адной формы аўтарытарнасці да другой, праз этапы адкідвання дэмакратычнага рэспубліканскага ладу і грамадзянскай вайны, набіраючы сілу стыхіі, вырваўся за межы палітыкі, ахапіў усе сферы грамадскага жыцця і ўключыў працэс „разбягання" народаў Расіі ад цярпеўшага крызіс імперскага цэнтра. У канцы 1917 г. гэты мнагапланавы расійскі крызіс дасягнуў істотнага рубяжа ў сваім развіцці, выявіўшы варыянтнасць, альтэрнатыўнасць яго пераадолення на тэрыторыі карэннай Расіі і на яе нацыянальных ускраінах. Следам за акупаванымі Германіяй тэрыторы-

[1] А. А. Искендеров, *Российская монархия: реформы и революция*, „Вопросы истории", 1993, № 3, с. 88, 94-98.

[2] Цыт. па тэксце выступлення Алега Будніцкага за „круглым сталом" у Інстытуце Расійскай гісторыі РАН 15.03.2007 г., „Отечественная история", 2007, № 5, с. 28-29. Да гэтай ацэнкі, якую падтрымлівае Будніцкі, дабавім, што яна не выключэнне ў рускай палітычнай думцы XX ст. Гл., напрыклад: Г. П. Федотов, *Трагедия интеллигенции*, [у:] Г. П. Федотов, *О России и русской философской культуре*, Москва 1990, с. 440; *Война и общество в XX веке: В 3 кн.*, кн. 1: *Война и общество накануне и в период Первой мировой войны*, Москва 2002, с. 556-557, 586.

ямі Польшчы, Прыбалтыкі пазарасійскія мадэлі пераадолення крызісу складаліся і ў іншых нацыянальных раёнах у выглядзе праграм выхаду гэтых раёнаў са складу Расіі. Калі паспрабаваць прасачыць уплыў расійскага крызісу на Беларусь, то варта пачаць са сцвярджэння, што менавіта ў гэтым годзе ўпершыню за многія гады гістарычны працэс накрэсліў перад беларускім народам асобны ад расійскага варыянт гістарычнага развіцця. Узнікшая сітуацыя ўжо вызначана беларускім гісторыкам як „час выбару”[3], і да гэтай слушнай ацэнкі застаецца толькі дадаць, што працэс гістарычнага выбару беларусаў набыў хвалепадобны, дыскрэтны характар, і зацягнуўся на некалькі год. Наш артыкул абмежаваны першым яго этапам, які завяршыўся на рубяжы 1917-1918 гг.

Разглядаючы ўплыў на беларускую супольнасць расійскага крызісу перыяду Першай сусветнай вайны, варта звярнуць увагу на заклік Станіслава Рудовіча адысці ад спрошчанага погляду на гэту вайну як толькі на паскаральніцу расійскай рэвалюцыі 1917 г. Неабходна імкнуцца да асэнсавання таго, „як у разбуральным хаосе вайны і рэвалюцыі крышталізавалася стваральная ідэя нацыянальнага самасцвярджэння беларускага народа”[4]. Працягваючы гэту думку, асмелімся сцвярджаць, што вайна для беларускага народа хоць і была трагедыяй, але трагедыяй аптымістычнай. У ходзе яе ўзнікла не толькі неабходнасць, але і прынцыповая ажыццявімасць для беларускага народа гістарычнага рыўка ад стану „рэчы ў сабе” да стану гаспадара свайго краю і свайго лёсу ў ім. Менавіта дзеля таго, перш за ўсё, каб зразумець неабходнасць і адначасова прынцыповую магчымасць такога рыўка, беларускім гісторыкам неабходна з максімальнай паўнатой прасачыць уздзеянне на Беларусь расійскага крызісу 1914-1918 (і некалькіх наступных) гадоў як сістэмнага складанага фактару фарміравання новых якасцей беларускага народа, уключаючы і яго здольнасць да ўласнай дзяржаватворчасці. А прасачыць *з максімальнай паўнатой* азначае ўлічыць усе істотныя кампаненты гэтага глыбокага крызісу, разам з яго маральным складнікам, што з рознай сілай выяўляўся ва ўсіх слаях расійскага грамадства і разам з іншымі кампанентамі стымуляваў дынамічны, хоць і не прамалінейны, дэфармаваны іншымі фактарамі, працэс самавызначэння беларускага народа, уключаўшы і варыянт яго аддзялення ад расійскай дзяржавы.

Рашэнне гэтай прафесіянальнай задачы абумоўлена неабходнасцю пераадолення беларускімі гісторыкамі ментальных *табу*, якія фармі-

[3] С. Рудовіч, *Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе*, Мінск 2001.

[4] С. Рудовіч, *Беларусь у Першай сусветнай вайне і рэвалюцыі 1917 г.: Актуальныя праблемы даследаванняў*, [у:] *Гісторыя, якой няма ў падручніках*, Мінск 2002, с. 78.

раваліся на працягу многіх дзесяцігоддзяў, і прымушалі глядзець на рускі народ як на бездакорнага старэйшага брата. Аднак гэтаксама, як вопыт Першай сусветнай вайны за некалькі год разбіў ідэалагему аб трыадзіным рускім народзе ў свядомасці беларусаў, так добрасумленнае і ўсебаковае даследаванне гэтага вопыту разбівае звязаныя з вайной стэрэатыпы, уключаючы і стэрэатып аб яе гераічным характары для рускага народа і супадзенні яго інтарэсаў у гэтай вайне з інтарэсамі іншых усходнеславянскіх народаў. З улікам існуючай у беларускай гістарыяграфіі сітуацыі важна якраз тое, што пераадоленню такіх стэрэатыпаў спрыяюць дасягненні расійскай гістарычнай навукі апошніх гадоў, забяспечаныя не ў апошнюю чаргу на аснове антрапалагічнага падыходу да вывучэння Першай сусветнай вайны і ўвядзення ва ўжытак новых крыніц, у прыватнасці салдацкіх лістоў з фронту і іншых. Матывацыяй аўтара гэтага артыкула з'яўляецца імкненне ўнесці сваю кроплю ў рэчышча даследавання ўплыву на Беларусь катастрафічна паскоранага вайной расійскага крызісу. Яго задача заключаецца ў тым, каб акцэнтаваць асобныя накірункі гэтага ўплыву, меўшыя істотнае значэнне для фарміравання сітуацыі гістарычнага выбару Беларусі.

Беларусь як Паўночна-Заходні край Расійскай імперыі была такім яе геапалітычным рэгіёнам, дзе крызіс расійскай дзяржаўнасці ў гады вайны праявіўся найбольш глыбока і ўсёабдымна, ахапіўшы ўсе сферы дзяржаўнага і сацыяльнага жыцця, паставіўшы на мяжу нацыянальнай катастрофы гістарычнага гаспадара гэтага краю — беларускі народ. Такія маштабы расійскага крызісу на беларускай зямлі былі абумоўлены, па-першае, тым, што Беларусь на некалькі год (з восені 1915 да канца 1917 г.) пераўтварылася ў эпіцэнтр крывавай барацьбы Расійскай дзяржавы з яе наймацнейшым сапернікам — Германіяй, і ў гэтай якасці мусіла несці ўсе ахвяры гэтай барацьбы, значна пераўзыходзіўшыя ахвяры, выпаўшыя на долю іншых рэгіёнаў імперыі. Па-другое, маштабы крызісу ў Паўночна-Заходнім краі вызначаліся неадпаведнасцю традыцыйна-імперскага ідэалагічнага абгрунтавання мэтаў вайны („за Веру, Царя и Отечество") нацыянальным, рэлігійным і сацыяльным рэаліям поліэтнічнага, шматканфесійнага, калісьці забранага той жа Расіяй краю. Па гэтых прычынах няздольнасць Расійскай дзяржавы даць эфектыўныя адказы на выклікі, пастаўленыя першай у гісторыі свету татальнай вайной[5], тут, на беларускай зямлі, выявілася з надзвычайнай сілай. Як татальная вайна, першая сусветная стала вайной узброеных нацый, хоць апошні тэрмін, як убачым

[5] Не ўсе гісторыкі згаджаюцца з тым, што яна мела гэты характар па ўсіх сваіх параметрах. Гл.: П. Э. Магареев, *Первая мировая как тотальная война*, [у:] „Новая и новейшая история", 2004, № 4, с. 3-16.

далей, мала адпавядаў узроўню кансалідацыі рускага народа. Аднак несумненна тое, што за час знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ўпершыню на яе тэрыторыі ў амаль што двухмільённай масе рускага войска, няспынна і па розных каналах звязанага з глыбокім тылам, быў прадстаўлены сам яго вялікасць рускі народ з дасягнутым ім да таго часу ўзроўнем матэрыяльнага і духоўнага развіцця. Ментальна-псіхічныя якасці пасланага на вайну рускага народа, не меней, чым матэрыяльныя фактары, сталі важным складнікам няздольнасці Расіі супрацьстаяць яе моцным заходнім праціўнікам і абумовілі яе паражэнне не толькі як дзяржавы, але і як пэўнага тыпу цывілізацыі. А гэтая няздольнасць, у сваю чаргу, стала важным фактарам паскарэння цэнтрабежных тэндэнцый у шматнацыянальнай Расійскай імперыі і пачатку яе распаду па нацыянальных межах.

У якасці аднаго з першых накірункаў уздзеяння расійскага крызісу на Беларусь склалася ўсведамленне яе насельніцтвам неэфектыўнасці расійскага войска як абаронцы краіны і ашаламленне, выкліканае прымяненнем ім негуманных спосабаў барацьбы з праціўнікам, спосабаў жорсткіх і разбураючых матэрыяльныя асновы існавання карэннага народа. Як вядома, к зыходу першага года вайны рускія войскі на беларуска-польскім накірунку саступілі праціўніку вялізную тэрыторыю „Царства Польскага”, адышлі на тэрыторыю Беларусі, дзе пасля ліквідацыі Свянцянскага прарыву германцаў фронт стабілізаваўся на доўгія два з паловай гады. Ужо вынікі першага года вайны выявілі вялікае тэхніка-эканамічнае і арганізацыйнае адставанне Расіі ад яе еўрапейскіх праціўнікаў, перш за ўсё ад Германіі, і засведчылі яе няздольнасць эфектыўна выкарыстаць свае відавочныя перавагі ў людскіх і ў шэрагу відаў сыравінных рэсурсаў. На мяжы 1916-1917 гг. шматлюдная Расійская дзяржава сутыкнулася з крызісам людскіх рэсурсаў для войска, з якім не здолела справіцца да канца вайны[6]. Адной з прычын гэтага крызісу былі вялікія страты ў першыя гады вайны. Толькі ў летнюю кампанію 1915 г. руская армія страціла забітымі і параненымі 1 410 тыс. чалавек — у сярэднім па 235 тыс. чалавек за месяц. Палоннымі ў тую ж кампанію яна страціла амаль 1 млн. чалавек, у сярэднім па 160 тыс. чалавек за месяц. У 1916 г. страты таксама былі вялікімі: за год яны перавысілі 2 млн. чалавек забітымі і параненымі і 344 тыс. палоннымі[7]. Але і самі гэтыя страты, будучы адной з прычын крызісу людскіх рэсурсаў, адначасова з'яўляліся вынікам

[6] Л. М. Гавриков, В. В. Кутузов, *Истощение людских ресурсов русской армии в 1917 г.*, [у:] *Первая мировая война*, Москва 1968, с. 155, 157.

[7] Н. Н. Головин, *Военные усилия России в мировой войне*, Москва 2001, с. 307, 330. Аналіз агульных страт Расіі ў параўнанні са стратамі праціўнікаў гл.:

адсталасці Расіі, якая выяўлялася ў недастатковым узроўні матэрыяльнага забеспячэння войск, у вялізным бюракратычным наросце на дзеючай арміі і ў нездавальняючай эфектыўнасці кіравання войскамі. Гэтыя прычыны няўдач расійскага войска, якія прывялі вайну на тэрыторыю Беларусі, не былі сакрэтам і для беларускіх сялян: „Няўжо ж нашы не здзержаць яго (немцаў — Р. Л.). Столькі ж народу пабралі са ўсёй Расіі, — запісваў адзін з назіральнікаў у Ігуменскім павеце. — Але ж снарадаў няма, кажуць, і начальства ўзяткі бярэ і прадае крэпасці і планы. У нас заўсягды так, — гаварылі сяляне. — Таперача снарадаў няма; а што рабіла начальства да вайны і ў час вайны — ганяла налогі, акцызы, толькі глядзела, як бы гэта апошнюю капейку з мужыкоў здзерці. А начальства многа...”[8].

„Пабралі з усёй Расіі” за гады вайны, акрамя кадравай арміі, якая складала 1,4 млн. чалавек, 5,6 млн. падрыхтаванага рэзерву і 10,6 млн. прызыўнікоў іншых разрадаў, якімі папаўнялі панесеныя страты[9]. Папаўненні, аднак, не прывялі да павышэння баяздольнасці войск. Наадварот. Пасля стабілізацыі фронту на тэрыторыі Беларусі дрэнна забяспечаныя і неадпаведна падрыхтаваныя рускія войскі не здабылі тут ні адной перамогі, усе праведзеныя імі наступальныя аперацыі заканчваліся паражэннямі з вялікімі матэрыяльнымі і людскімі стратамі. Да лета 1917 г. руская армія наогул страціла здольнасць ваяваць, аб чым сведчаць ход і вынікі апошняй яе наступальнай аперацыі. Нягледзячы на забяспечаную пры яе падрыхтоўцы значную перавагу рускіх войск, наступленне скончылася цяжкім іх паражэннем, і яно было прадвызначана яшчэ да пачатку аперацыі. Аб гэтым гавораць шматлікія факты адмовы часцей займаць зыходныя пазіцыі і адсутнасць хоць якога-небудзь імкнення развіць першапачатковы поспех з боку тых часцей, якія ўсё ж такі пайшлі ў наступленне. Некаторыя з іх адразу ж вярталіся да сваіх акопаў, як толькі сутыкаліся з праціўнікам[10]. У той жа час германскія войскі захавалі баяздольнасць, хоць і саступалі ў колькасных адносінах рускім.

А. И. Степанов, *Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войн*, [у:] *Первая мировая война: Пролог XX века*, Москва 1999, с. 474-484.

8 *Документы и материалы по истории Белоруссии*, т. 3, Минск 1953, с. 824.

9 А. И. Степанов, *Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войны*..., с. 481-482. Усяго ж за гады вайны, з улікам прызваных на абарончыя работы, было мабілізавана каля 20 млн. чалавек.

10 В. Н. Лигута, *810-дневное противостояние в Сморгони*, [у:] *Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Смаргонь, 18-19 мая 2007 г.)*, навук. рэд. А. М. Літвін, У. В. Ляхоўскі, Мінск 2009, с. 79, 80.

Правал летняга наступлення 1917 г. войск Заходняга фронту дазваляе ўбачыць іншую прычыну паражэнняў Расіі на тэрыторыі Беларусі і ў вайне наогул, больш важную, чым яе матэрыяльна-тэхнічная адсталасць. Неабходна згадзіцца з тымі расійскімі ваеннымі спецыялістамі, удзельнікамі Першай сусветнай вайны, якія бачаць такую прычыну ў неразвітасці рускага народа, які заставаўся патрыярхальным этнасам з уласцівымі для гэтай стадыі этнічнага развіцця якасцямі. Карэннае рускае насельніцтва, пісаў пасля вайны былы генерал-кватэрмайстар рускай арміі Юрый Данілаў, „галоўнай сваёй масай жыло ў цемнаце і непісьменнасці. Гэта насельніцтва было раскідана па вёсках, раз'яднанае паміж сабою вялізнымі адлегласцямі, дрэннымі камунікацыямі і пагружана з галавой у сваё цяжкае непрагляднае гаспадарчае жыццё"[11]. Такі стан матэрыяльнага існавання не спрыяў фарміраванню ў масе народа нацыянальнай свядомасці і засваенню нацыянальных інтарэсаў, а на гэтай аснове — агульнарасійскага патрыятызму. Шмат камандзіраў паведамлялі камандаванню аб адсутнасці гэтых якасцей у рускіх салдат. Удзельнік вайны генерал Мікалай Галавін цытуе шэраг такіх рапартаў: „Няма дысцыпліны, няма вывучкі, няма жадання працаваць як усведамлення абавязку, любові да радзімы, няма асноўных паняццяў аб свабодах. Поўная самаволя ў выкананні загадаў. Адна думка — хутчэй бы мір. А як сродак — нічога не рабіць...", — паведамляў камандзір 5-й стралковай дывізіі генерал Лебедзеў. „Некультурныя масы, пазбаўленыя здаровага пачуцця патрыятызму і нацыянальнага адзінства, не ўсведамляюць задач і мэт вайны, не разумеюць немагчымасці для Расіі" сепаратнага міру, — пісаў памочнік начальніка штаба Вярхоўнага галоўнакамандуючага палкоўнік Новікаў[12].

Такім чынам, перайшоўшае восенню 1915 г. да пазіцыйнай вайны расійскае войска было часткай народа, які не выпрацаваў пачуццяў нацыянальнага адзінства і супольнай адказнасці за лёс радзімы. Больш чым двухгадовае стаянне на беларускай зямлі гэтага войска выявілі таксама іншыя негатыўныя якасці рускага народа, набытыя ў ходзе гістарычнага развіцця (пры тым, што мясцовым насельніцтвам заўважаліся і станоўчыя якасці[13], якія, аднак, ва ўмовах ваеннай траге-

[11] Ю. Н. Данилов, *На пути к крушению: Очерки из последнего периода русской монархии*, Москва 1992, с. 29.

[12] Н. Н. Головин, *Военные усилия России в мировой войне...*, с. 241-242.

[13] Іх, напрыклад, неаднаразова адзначае „вольнапісаны" рускага войска беларус Максім Гарэцкі ў сваіх дакументальна-мастацкіх запісках „На імперыялістычнай вайне". Разам з тым, ён дае суровую характарыстыку маральных і культурных якасцей рускага чалавека, ускладняўшых суіснаванне з ім прадстаўнікоў іншых народаў Расіі. Гл. фрагменты гэтага твора, выразаныя са-

дыі не пераважвалі адмоўных). Пацвярджалася характарыстыка, дадзеная народу яго інтэлектуаламі, адпаведна якой рускі народ нават не асвоіў тэрыторыю сваёй дзяржавы, у адрозненне, напрыклад, ад амерыканцаў, а на абжытай зямлі не цікавіўся „сярэдняй вобласцю культуры"[14] — культуры штодзённасці, быту, міжлюдскіх адносін. Ён засвоіў нізкі ўзровень працоўнай культуры, няўменне шанаваць сваю і чужую працу, звычку жыць адным днём. Адсюль паходзіла шырока распаўсюджанае ў народзе п'янства, беларускай вёсцы да вайны амаль невядомае. Характэрныя даныя аб гэтай з'яве атрымала восенню 1915 г. Пензенскае земства, правёўшы ананімнае анкетаванне сельскіх жыхароў губерні. Яно паказала, што 21,4% апытаных мужчын і звыш 18% жанчын напіваліся „штодня п'янымі" і толькі каля 15% сялян не напіваліся да ап'янення[15]. І гэта пасля ўведзеных уладамі з пачаткам вайны абмежаванняў на выраб і продаж спіртных напояў. Як мог гэты народ (яго апранутая ў салдацкія шынялі частка) бараніць і берагчы чужую для яго зямлю, якой была беларуская, калі ён не набыў здольнасці беражліва ставіцца да сваёй айчыннай зямлі? Не мог і не бярог.

Насуперак існуючаму ў гістарычнай літаратуры стэрэатыпу, у першыя гады вайны не з бальшавікамі ішло на фронт бязладдзе, анархія — ім дарогу на фронт адкрыла толькі дэмакратычная Лютаўская рэвалюцыя — а з маршавымі ротамі, у якіх з тылу дастаўлялася ў дзеючую армію спешна падрыхтаванае, дрэнна абучанае і не жадаўшае ваяваць папаўненне. Усе крыніцы менавіта гэтую прычыну паказваюць як першую сярод вытокаў бязладдзя і дэмаралізацыі рускага войска[16]. Іншымі носьбітамі разладу і дэмаралізацыі ў дзеючай арміі былі салдаты, якія вярнуліся з водпускаў[17]. І тыя, і другія рабіліся рассаднікамі антываенных і нават паражэнскіх настрояў у войску. Ужо пасля першых няўдач на фронце ваенныя ўлады адзначалі пашырэнне такіх настрояў: „Хутчэй бы немцы ўзялі Петраград..."; „няхай Германія

вецкай цэнзурай пры падрыхтоўцы першага выдання: Т. Голуб, *Вечнае поле памяці*, „Полымя", 1993, № 2, с. 6-7.

14 Н. О. Лосский, *Характер русского народа*, [у:] Н. О. Лосский, *Условия абсолютного добра*, Москва 1991, с. 331.

15 О. Сухова, *„Кабы водку не запретили, не добыть бы нам свободы..."*, „Родина", 2014, № 8, с. 87.

16 „Кожная новая хваля разбэшчвання Арміі прыходзіла з тылу", — пісаў генерал Галавін. Н. Н. Головин, *Военные усилия России в мировой войне...*, с. 344. Гл. таксама: *Документы и материалы по истории Белоруссии*, т. 3, с. 201, 209, 225.

17 А. Б. Асташов, *Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны*, „Отечественная история", 2003, № 2, с. 74.

пераможа, за тым царом будзе лепей жыць”[18], і г.д. Характэрна, што іх выяўлялі тыя ж самыя салдаты-сяляне, якія падчас мабілізацыі летам 1914 г. спявалі прыпеўкі: „Мы сначала возьмём Краков, а потом уже Берлин...”. І тлумачылі, для чаго: „Налогом обведём”[19]. У святле гэтых фактаў лёгка зразумець, што Беларусь (Паўночна-Заходні край імперыі) была чужая для рускіх салдат, краем, за які нявартa было цярпець пакуты і рызыкаваць жыццём. „Мы вяцкія, тульскія, пермскія, да нас немец не дойдзе”, — так салдаты з карэннай Расіі выражалі сваё стаўленне да вайны, стаўшай для іх неспадзявана цяжкай і бессэнсоўнай.

Нежаданне ваяваць пасля летніх няўдач 1915 г. вылілася ў масавае дэзерцірства салдат з фронту, набыўшае найбольшы размах у раёнах Паўночнага і Заходняга франтоў. Па Дзвінскай ваеннай акрузе ўжо ў канцы 1915 г. штотыдзень затрымлівалася ў сярэднім 462 дэзерціры, праз год — 1479, і далей захоўвалася тэндэнцыя росту іх колькасці[20]. Няўхільна адбывалася крыміналізацыя гэтай масы. Такім чынам, не здолеўшы абараніць тэрыторыю Беларусі і яе насельніцтва ад знешняга ворага, рускае войска само стварала небяспеку для гэтага краю. Аднак яго эвалюцыя ў гэтым накірунку пачалася раней і мела не стыхійны характар. Яна пачалася з пераходу Вярхоўнага галоўнакамандавання да выкарыстання тактыкі „выпаленай зямлі” пры адступленні з Польшчы і Заходняй Беларусі летам 1915 г. Насельніцтва гэтых тэрыторый, дзе добраахвотна, хоць і пад уплывам антыгерманскай прапаганды, а дзе і гвалтам высялялася ваеннымі і грамадзянскімі ўладамі, яго маёмасць і пасевы знішчаліся, коні і буйная рагатая жывёла, транспартныя сродкі рэквізаваліся, іншыя матэрыяльныя каштоўнасці знішчаліся або вывозіліся ў тыл[21]. Гэта арганізаванае зверху вынішчэнне плёну працы многіх пакаленняў спрыяла пашырэнню стыхійнага рабаўніцтва мясцовага насельніцтва адыходзіўшымі на ўсход расійскімі вайскоўцамі. З мноства сведчанняў на гэты конт выберам назіранні ваеннага ўрача Л. Вайталоўскага, які ў верасні 1915 г. запісаў: „П’яныя палкі і дывізіі пераўтвараюцца ў банды марадзёраў і на ўсім сваім шляху ўчыняюць рабункі і пагромы”. Пры гэтым казакі, здаўна прывыкшыя глядзець на вайну як на сродак здабычы, вылуча-

[18] В. Б. Аксёнов, *Война и власть в массовом сознании крестьян в 1914-1917 годах: архетипы, слухи интерпретации*, „Российская история”, 2012, № 4, с. 141.

[19] Н. Александров, *„Мы сначала возьмём Краков, а потом уже Берлин”. Костромская деревня в начале войны*, „Родина”, 2014, № 8, с. 113.

[20] А. Б. Асташов, *Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны*, с. 80.

[21] М. М. Смольянинов, *Беларусь в Первой мировой войне 1914-1918 гг.*, Минск 2014, с. 95-96.

ліся найбольшай жорсткасцю. „Асабліва шалеюць казакі, — працягваў той жа аўтар. — Не шкадуючы ні полу, ні ўзросту, яны абдзіраюць да ніткі ўсе вёскі і пераўтвараюць у разваліны яўрэйскія мястэчкі”[22].

Але гэта быў толькі пачатак. Да восені 1917 г. войскі 1,5-мільённага расійскага Заходняга фронту пераўтварыліся ў сапраўдную арду, якая займалася рабаўніцтвам і пагромамі цывільнага насельніцтва, не спыняючыся перад забойствамі людзей, незалежна ад іх полу і ўзросту. „Ідзе пагалоўнае рабаўніцтва сялян на фронце”; „выразаюць сялянскія сем’і”, — з трывогай адзначалі дэлегаты Усебеларускага з’езда[23]. Усведамленне гэтай з’явы як паўсядзённай і тыповай для расійскага войска на працягу апошніх месяцаў яго знаходжання на беларускай зямлі адкрывае настолькі жудасную старонку Першай сусветнай вайны, што беларускія гісторыкі не адважваюцца пісаць аб ёй і сёння. Але гаварыць і пісаць неабходна, як ні шаблонна гэта гучыць, дзеля пазнання гістарычнай праўды — не толькі праўды аб самой „вялікай” вайне, але і аб умовах фарміравання звязанага з ёю нацыянальнага руху і беларускай дзяржаўнасці.

Часткай гэтай трагічнай праўды з’яўляецца праўда аб бежанстве — з’яве Першай сусветнай вайны, якая хоць і вывучаецца беларускімі і расійскімі гісторыкамі[24], але ўсе грані якой яшчэ не выяўлены, а маштабы недастаткова ўсвядомлены. Аб стане яе вывучэння сведчаць хоць бы істотныя, у сотні тысяч чалавек, разыходжанні ў падліках колькасці бежанцаў з Беларусі. Адпаведна з задачай артыкула мы закранем толькі тыя аспекты бежанскай праблемы, якія дазваляюць ацаніць уплыў гэтай з’явы на фарміраванне беларускай нацыянальнай свядомасці і нацыянальнага руху. Відавочна, што бежанства не ўзнікла стыхійна. Яно была вынікам адпаведнай палітыкі расійскіх улад[25], якія на пачатку вайны прапагандысцкімі сродкамі сфарміравалі ў насельніцтва ірацыянальны, выклікаўшы панічны страх вобраз

[22] Цыт. па: Е. Н. Сенявская, *„Без бабы и вина и война не нужна”: Проблема фронтовой морали в период Первой мировой войны*, [у:] *Историческая психология и социология истории*, т. 6, Москва 2013, с. 35.

[23] *Усебеларускі з’езд 1917 года: сведчанне сучасніка*, прадм. і публ. В. Скалабана, „Беларускі гістарычны часопіс”, 1993, № 1, с. 68. Вядомыя ўдзельнікам з’езда звесткі гэтага роду сёння могуць быць пацверджаны шматлікімі крыніцамі, як апублікаванымі, так і архіўнымі — даступнымі, але не запатрабаванымі беларускімі гісторыкамі. Назавем хоць бы запіскі былой сястры міласэрнасці Соф’і Фядорчанкі: С. Федорченко, *Народ на войне*, Москва 1990.

[24] З ліку апошніх прац гл.: А. Н. Курцев, *Беженство*, [у:] *Первая мировая война: Пролог XX века*, Москва 1999, с. 140-146; В. С. Утгоф, *Белорусские беженцы Первой мировой войны: автореф дис. ... кандидата историч. наук*, Санкт-Петербург 2003.

[25] Зрабіла свой унёсак і Праваслаўная царква. Гл.: *Бежанства 1915 года*, Беласток 2000, с. 95, 152, 218, 254.

наступаўшых немцаў, а затым перайшлі да гвалтоўнага высялення людзей з роднай зямлі на ўсход. Гэты шлях быў пазначаны мноствам магіл пахаваных на скорую руку дзяцей і старых. Разам з тым, асудзіўшы вялізныя масы беларусаў на фізічныя і маральныя пакуты, пераўтварыўшы для іх смерць у будзённую з'яву[26], трагедыя бежанства дала ім новы і важны вопыт, расшырыла іх кругагляд, паскорыла фарміраванне нацыянальнай свядомасці. „Вопыт бежанства стаў для беларусаў адным з самых значных за ўсю іх гісторыю, поўным найцяжэйшых выпрабаванняў, страт і, як вынік, пачаткам каласальнага, амаль што выбуховага, масавага этнасацыяльнага прасвятлення..."[27]. Апынуўшыся сярод рускіх людзей, многія тысячы беларусаў усвядомілі сваю іншасць — „знайшлі сваю нацыю"[28], як вызначыў гэты працэс Мікалай Улашчык. Прычым, на гэтую іншасць указала ім мясцовае насельніцтва, не прызнаўшае ў беларусах рускіх — ні па мове, ні па звычаях, ні па вопратцы. Але сапраўдныя праблемы пачаліся пазней, пасля першых цёплых хвілін сустрэчы бежанцаў, калі высвятлілася, што іх з'яўленне ў глыбіннай Расіі абвастрае цяжкасці з забеспячэннем мясцовага насельніцтва хлебам, жыллём, працай, і што яны нават разлічваюць на кавалак зямлі для ўтрымання сваіх сем'яў. Рускія сяляне і рабочыя, нярэдка пры падтрымцы мясцовай улады, пачалі выцясняць канкурэнтаў усімі спосабамі, даходзячы да разбурэння печаў і выдзірання вокан у іх жыллі[29]. Расійскія даследчыкі бежанскай праблемы паказалі, што такая драматычная сітуацыя склалася задоўга да прыходу бальшавікоў да ўлады[30], з палітыкай

[26] Гл.: В. Н. Белявина, *Беларусь в годы Первой мировой войны*, Минск 2013, с. 240-241.

[27] Ю. А. Лабынцев, *Повествования западнобелорусских беженцев-очевидцев о революционной России*, http://www.knizkult.narod/ru/Labyncev.htm, с. 1 [дата доступу: 17.09.2011].

[28] М. Улашчык, *Бежанства*, публ. А. Ліса; пасляслоўе В. Скалабана, „Спадчына", 2001, № 3, с. 217. Той жа працэс адлюстроўваюць іншыя крыніцы. Гл.: А. Баршчэўскі, *Малая і вялікая айчына ва ўспрыняцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны*, [у:] *Беларусіка — Albaruthenica*, кн. 6, ч. 1, Мінск 1997, с. 298-304; М. Мушынскі, *Спадчына Якуба Коласа*, „Полымя", 1993, № 7, с. 236-238.

[29] А. Н. Курцев, *Беженцы Первой мировой войны в России (1914-1917)*, „Вопросы истории", 1999, № 8, с. 110; Н. В. Лахарева, *Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России (на примере Курской губернии)*, [у:] *Армия в истории России. Материалы межвузовской научной конференции*, Курск 1997, с. 79.

[30] На нашу думку, становішча бежанцаў ад пачатку не было аднолькавым у бедных, адсталых раёнах Цэнтральнай Расіі і ў заможных раёнах Паволжа і Сібіры, апроч таго, ніколі не ведаўшых прыгону. Гэтую розніцу неабходна ўсведамляць, вывучаючы ўспаміны бежанцаў, як і тое, што большасць іх аўтараў перажылі бежанства дзецьмі, а сталелі на спустошанай войнамі радзіме ў санацыйнай Польшчы. Гл.: *Бежанства 1915 года*, Беласток 2000.

якіх звязвалі пагаршэнне становішча бежанцаў асобныя беларускія гісторыкі. Па ацэнцы „Дзянніцы”, органа Белнацкама, гэта сітуацыя прымушала бежанцаў-беларусаў дамагацца вяртання на радзіму, пад уладу нямецкага шуцмана, каб толькі не існаваць далей у такіх невыносных умовах[31]. На сваю спустошаную вайной радзіму яны вярталіся ўжо іншымі людзьмі, ясна ўсвядоміўшымі, кім яны з’яўляюцца.

Што датычыць тых беларускіх сялян, якія засталіся на неакупаванай тэрыторыі Беларусі, то пасля Лютаўскай рэвалюцыі іх светапогляд і грамадскія паводзіны развіваліся больш складаным шляхам. На іх працягвалі ўплываць яшчэ даваенныя спадзяванні атрымаць зямлю за кошт „польскіх” памешчыкаў краю, хоць цяпер гэтыя спадзяванні звязваліся з абяцанымі Часовым урадам выбарамі ва Устаноўчы сход. Калі мы кінем погляд на паводзіны беларускага сялянства падчас выбараў у перадваенныя расійскія Дзяржаўныя Думы, то заўважым, што гэтыя паводзіны былі матываваныя якраз спадзяваннямі сялян і іх прадстаўнікоў у II-IV Думах на правядзенне ўрадам аграрнай рэформы, у выніку якой яны б набылі зямлю ў прыватную ўласнасць[32]. А галоўным землеўласнікам у Беларусі, як вядома, быў польскі (ці спольшчаны) памешчык. Такім чынам, беларускія сяляне аб’ектыўна і суб’ектыўна — у прамовах сваіх дэпутатаў у Думе — выступалі як саюзнікі царызму ў барацьбе з польскім землеўладаннем, дазваляючы расійскім правым маніпуліраваць сабою. Па гэтай жа прычыне дэпутаты ад сялянскай курыі з беларуска-літоўскіх губерняў выступалі супраць увядзення шырокага мясцовага самакіравання (аўтаноміі). Яны баяліся, што памешчыкі, захапіўшы ў свае рукі самакіраванне краю, не дазволяць затым правесці ў жыццё аграрную рэформу ў інтарэсах сялянства. У гэтай сітуацыі беларускай адраджэнскай інтэлігенцыі цяжка было пераканаць сялян у неабходнасці аўтаноміі для Беларусі, а расійскім чарнасоценцам, наадварот, лёгка было прадставіць адраджэнцаў у якасці інструмента „польскай інтрыгі” ў краі.

Аднак ужо ад пачатку вайны паводзіны „саюзніка” — царызму — у дачыненні да сацыяльнага антаганіста беларускіх сялян пачалі насцярожваць іх. Пад пагрозай страціць Польшчу тэрытарыяльна і ў палітычных адносінах царызм пачаў палітычную гульню з польскім памешчыцкім класам. 14 жніўня 1914 г. была абвешчана заява Вярхоўнага галоўнакамандуючага, вялікага князя Мікалая Мікалаеві-

[31] „Дзянніца”, 1918, 19 жніўня, № 25.

[32] М. Забаўскі, *Праблемы аўтаноміі беларуска-літоўскіх губерняў у перыяд выбараў і дзейнасці расійскай Дзяржаўнай думы (1906-1917 гг.)*, [у:] *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII — пачатку XXI ст. У 2 кн.*, кн. 1, с. 284, 288.

ча, аб тым, што пасля вайны Расія можа прызнаць аўтаномію Польшчы ў межах Расійскай імперыі. Неўзабаве пачаліся крокі па стварэнні польскага войска, яго першыя аддзелы з'явіліся на беларускай зямлі[33]. Хоць Лютаўская рэвалюцыя скінула царызм, але пачатая ім польская палітыка на новай ідэалагічнай аснове працягвалася Часовым урадам. К восені 1917 г. быў створаны Першы польскі корпус пад камандаваннем генерала Юзафа Доўбар-Мусніцкага, дыслакаваны ў шэрагу месц Усходняй Беларусі. Сам па сабе гэты факт, магчыма, і не надта б усхваляваў беларускіх сялян, але 22 кастрычніка на з'ездзе вайскоўцаў-палякаў корпус атрымаў заданне абараняць культурную спадчыну і маёмасць мясцовага польскага насельніцтва[34]. А гэта ўжо быў замах супраць аграрнай рэформы, якой да таго часу цярпліва чакалі беларускія сяляне. З'яўленне ўзброенай сілы, гатовай абараняць інтарэсы польскіх памешчыкаў, следам за канфузным вынікам летняга „наступлення" войск Заходняга фронту, дазволіў зразумець беларускаму сялянству, што на падтрымку расійскай дзяржавы ў рашэнні зямельнага і іншых жыццёва важных для яго пытанняў разлічваць болей не даводзіцца.

Пачатак павароту ў настроях беларускага сялянства ў бок „будаўніцтва сваёй хаты" пераважна ўласнымі сіламі неабходна бачыць, на нашу думку, у двух фактах, якія адносяцца да канца лета — пачатку восені 1917 г.: у зрыве хлебнай манаполіі, устаноўленай Часовым урадам[35] (сяляне адмаўляліся карміць няздольнае абараніць краіну войска) і ў прыняцці беларускімі арганізацыямі курсу на стварэнне беларускага войска[36]. Што да першага факта, то яго лягчэй звязаць з эканамічнымі інтарэсамі сялян, як гэта робіць беларускі даследчык[37], але нельга недаацэньваць і расчаравання вяскоўцаў у абарончай палітыцы новага расійскага ўрада, якая аказалася не болей эфектыўнай, чым палітыка царскага ўрада. Больш за тое: катастрафічныя вынікі летняга „наступлення", бегства рускіх саладат з фронту, якое

33 І. И. Белякевич, *Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время Первой мировой войны*, [у:] *Первая мировая война*, Москва 1968, с. 158-169.

34 Гл.: O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe. 1917-1923*, Białystok 1995, s. 50.

35 І. М. Рыжанкоў, *Сялянства Беларусі ў вырашэнні грамадска-палітычных і эканамічных праблем (сакавік — кастрычнік 1917 г.): аўтарэф. дыс. ... кандыдата гіст. навук*, Мінск 2006, с. 17.

36 В. Савіцкі, *Беларускае войска: ад ідэі да спроб рэалізацыі*, „Беларускі гістарычны часопіс", 1994, № 4, с. 58.

37 І. М. Рыжанкоў, *Сялянства Беларусі...*, с. 13, 17; ён жа, *Да пытання аб удзеле сялянства Беларусі ва ўмацаванні абароназдольнасці краіны пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі*, [у:] *Труды БГТУ. Серыя V: Политология, философия, история, филология*, вып. XIII, Минск 2005, с. 55-59.

неўзабаве пачалося, засведчылі, што рускі народ не хоча ваяваць за вяртанне заходніх тэрыторый сваёй дзяржавы, а новы ўрад няздольны яго прымусіць. А тым часам пры падтрымцы таго ж урада з'явіўся новы прэтэндэнт на беларускую зямлю, прадстаўлены Першым польскім корпусам і шматлікімі польскімі грамадскімі арганізацыямі як яго сацыяльнай апорай. Беларускі народ заставаўся сам на сам з гэтымі праблемамі, што і прымусіла нацыянальныя арганізацыі заняцца стварэннем беларускага войска. Першыя крокі ў адпаведным накірунку супалі з новым палітычным пераваротам у Расіі — прыходам бальшавікоў да ўлады — і далей развіваліся ў створаных гэтым пераваротам умовах.

Але названыя прычыны не вычэрпвалі матываў, пабуджаўшых беларускія арганізацыі ўзяцца за стварэнне нацыянальнага войска. На Усебеларускім з'ездзе ў снежні 1917 г. у ліку такіх матываў з аднолькавым перакананнем указвалася на неабходнасць не дапусціць канчатковага разарэння краю расійскім войскам, якое развальвалася, забяспечыць абарону сялян ад прыхільнай памешчыкам польскай узброенай сілы і на гатоўнасць падтрымліваць бяспеку на выпадак стыхійнага вяртання на радзіму бежанцаў[38]. Усе тры акцэнтаваныя на з'ездзе задачы вынікалі з агульнай ацэнкі нацыянальнымі арганізацыямі сітуацыі, што склалася ў Беларусі пасля трох гадоў вайны, як трагічнага выніку „расійскага бязладдзя", ад якога неабходна шукаць паратунак. Войска як адзін з інструментаў улады разглядалася як сродак самаабароны беларускага народа і яго выйсця з трагічнай сітуацыі, створанай імперыялістычнай вайной. Менавіта ў гэтай форме — як ідэя нацыянальнага ўратавання — беларуская нацыянальная ідэя аказалася зразумелай і хутка пашыралася ў масах у апошнія месяцы 1917 года[39].

Няўстойлівасць Расіі ў барацьбе з яе імперыялістычнымі сапернікамі, крызіс расійскай дзяржаўнасці ў ходзе вайны і пачатак яе распаду па нацыянальных швах пераўтварылі вайну ў *аптымістычную трагедыю* для беларускага народа. Аптымістычны яе кампанент зак-

[38] „Беларускі гістарычны часопіс", 1993, № 1, с. 62-69; № 2, с. 46-55; № 3, с. 61-69; № 4, с. 50-61.

[39] Прызнаем, што гэтае пытанне патрабуе спецыяльнага і больш глыбокага даследавання. Разам з тым, уплыў беларускіх нацыянальных арганізацый на сялянскія масы на мяжы 1917-1918 гг. не заслугоўвае нігілістычнай ацэнкі. У падтрымку гэтай сваёй ацэнкі прывядзем пакуль што адно назіранне сучасніка падзей, салдата-бальшавіка з Вілейшчыны, які ў пачатку студзеня 1918 г. пісаў у Выканкам Петраградскага савета, што ў яго на радзіме „многія сяляне беларусы падпарадкоўваюцца" мінскай Радзе, якая „ўжо праводзіць свае ідэі ў жыццё". *Письма во власть. 1917-1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям*, Москва 1998, с. 39.

лючаўся ў тым, што яе вынікі не толькі прымушалі шукаць паратунак на шляху аддалення ад імперыі, але і стваралі шансы поспеху на гэтым шляху. Не апошнім сярод гэтых шансаў была эвалюцыя свядомасці беларускага сялянства ў нацыянальным духу, што ўпершыню ў гісторыі адкрывала перспектыву пераўтварэння беларускага руху ў масавы. У гэтай сувязі звернем увагу на тое, што адным з ініцыятараў правядзення Усебеларускага з'езда — рубежнай падзеі ў працэсе самавызначэння беларускага народа — была арганізацыя, выступаўшая ад імя беларускага сялянства — Беларускі абласны камітэт пры Усерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў. З'езд адбыўся пры падтрымцы, уключаўшай і фінансавую, мясцовых земскіх арганізацый і Сялянскага саюза[40], сяляне складалі значную частку яго ўдзельнікаў. Хоць яны займалі на з'ездзе найбольш памяркоўную і няўстойлівую пазіцыю, але здзіўляе не гэта. Уражвае іх масавы ўдзел у гэтым *нацыянальным* форуме, што яшчэ за паўгода да з'езда немагчыма было ўявіць. **Заўважым у гэтай сувязі, што на скліканы Беларускім камітэтам агульнакраёвы сялянскі з'езд у красавіку 1917 г. з'явіліся толькі 52 дэлегаты, а на Мінскім губернскім, які ў тым жа месяцы правялі бальшавікі, было прадстаўлена звыш 800 дэлегатаў ад сялян, і прайшоў ён у антыбеларускім духу**[41].

Разам з тым, канстатуючы эвалюцыю сялянства на нацыянальныя пазіцыі, неабходна ўсведамляць, што і ў той час, і на працягу наступных некалькіх год яна стрымлівалася істотнымі аб'ектыўнымі фактарамі. Гэтая эвалюцыя ішла двума геаграфічна аддзеленымі адзін ад другога патокамі — бежанскім і мясцовым — і адчувала на сабе ўплыў незавершанай барацьбы сялян за зямлю. Павольнае злучэнне двух патокаў у адзін пачалося пасля падпісання Савецкай Расіяй і Германіяй Брэсцкага міру, „на Вялікдзень", — як гаварылася ў адной з крыніц, — калі пачалі вяртацца ў Беларусь бежанцы з Расіі. Аднак праз кароткі час пасля завяршэння Першай сусветнай вайны Беларусь была зноў падзелена, на гэты раз фронтам польска-савецкай вайны, і кожны паварот польска-савецкай барацьбы зноў абвастраў зямельнае пытанне для беларускага селяніна. Аднак выпрацаванае ім да канца 1917 г. усведамленне аб „чужаніцах", на якіх нельга спадзявацца, уладкоўваючы сваё жыццё, з таго часу моцна засела ў яго свядомасці.

[40] Нацыянальны ахіў Рэспублікі Беларусь, ф. 60п, воп. 3, спр. 751, л. 22, 23.

[41] Гл.: С. Рудовіч, *Час выбару...*, с. 125-127. Істотная розніца прадстаўніцтва на гэтых з'ездах толькі часткова можа быць вытлумачана розніцай матэрыяльных рэсурсаў, якімі валодалі ініцыятары абодвух з'ездаў.

Summary

1914-1917: the optimistic tragedy of Belarus

Following World War I, Russia underwent a deep crisis of national identity and civilization. Among others, the war resulted in the flight of the subjugated states from the imperial center. For a long time Belarus, a north-western state within the Russian Empire, became a center of bloody warfare as the Belarusian people were forced to fight for somebody else's cause. The two million Russian *Christian Orthodox* soldiers of the Russian Western Front became the catalyst of the Belarusian crisis as in the autumn of 1917 they continued the pogroms of civilians, killing local population regardless of sex or age. The atrocities were reported by the delegates to the Belarusian Congress in December 1917. Belorusian people faced a national disaster.

In such circumstances war became an optimistic tragedy for Belarusians, bringing hopes of successful liberation and departure from the Empire. One of the positive transformations demonstrated here is the nationalist thought evolving among local peasantry. The idea of independence was spreading fast in the closing months of the year 1917, and for peasants it took the form of a more 'tangible' creed – *building one's own household*. This evolution facilitated the grass-roots process of forming national identity, and, with the help of national organizations, it led to the emergence of Belarusian Congress. Some factors, however, hindered this long awaited transformation. For example, the Belarusization effort, whose aim was to include both local and displaced peasant groups, was geographically dispersed, and this lessened its impact significantly. Finally, such limiting factors effectively undermined a historic chance for autonomy. Consequently, for years to come Belarus has witnessed historical indecision.

Streszczenie

1914-1917: tragedia optymistyczna Białorusi

Pierwsza wojna światowa przyniosła Rosji wielowektorową katastrofę państwowości i cywilizacji rosyjskiej. Jednym ze składników tej katastrofy była ucieczka narodów niepaństwowych od imperialnego centrum. Białoruś jako Kraj Północno-Zachodni Imperium Rosyjskiego na dłuższy czas przekształciła się w epicentrum krwawej walki, a naród białoruski zmuszony był ponosić ofiary w imię nie swojej sprawy. Pobyt na ziemi białoruskiej prawie dwumilionowego rosyjskiego *prawosławnego* wojska nie służył Białorusinom, ponieważ jako atrybut władzy stało się ono przedmiotem kryzysu rosyjskiego, a jako cząstka narodu rosyjskiego – jego podmiotem, rozsadnikiem na ziemi białoruskiej kryzysu. Jesienią 1917 r. wojsko rosyjskiego Frontu Zachodniego zwyczajowo zajmowało się rabowaniem i pogromami ludności cywilnej, nie wzdragając się od zabójstw ludzi niezależnie od ich płci i wieku. „Trwa powszechne rabowanie chłopów na froncie"; „wyrzynają rodziny chłopskie" – z trwogą podkreślali delegaci Zjazdu Wszechbiałoruskiego w grudniu 1917 r. Naród białoruski – historyczny gospodarz kraju – znalazł się na granicy katastrofy narodowej.

W takiej sytuacji wojna dla narodu białoruskiego stała się *tragedią optymistyczną*, ponieważ nie tylko zmuszała do szukania ratunku na drodze oddalenia się od imperium, ale również dawała szanse odniesienia sukcesu w tej sprawie. Jedną z ważniejszych szans była ewolucja świadomości chłopstwa białoruskiego w duchu narodowym. W konkretnej sytuacji ostatnich miesięcy 1917 r. białoruska idea narodowa stała się zrozumiała dla chłopstwa i szybko rozpowszechniała się w jego masach jako idea ocalenia narodu przed okropnościami wojny i bezładem, a w obrazowej, mentalnie bardziej bliskiej chłopom formie – jako idea *budownictwa własnej chaty*. Dzięki ewolucji dokonało się przyśpieszenie procesu kształtowania się mas ludowych jako bazy ruchu narodowego, przy wsparciu organizacji narodowych przez chłopstwo udało się zorganizować reprezentatywny Zjazd Wszechbiałoruski, który wyraził wolę posiadania swojej państwowości przez naród

białoruski. Jednak ten proces od samego początku był osłabiony przez szereg czynników, w szczególności przez geograficzne oddalenie dwóch nurtów *białorutenizacji* chłopstwa – lokalnego i uchodźczego. Uwarunkowania te w istotny skomplikowały realizację danej przez historię szansy oddzielenia się od imperium i stworzenia własnego państwa. W efekcie proces historycznego wyboru Białorusinów przeciągnął się na wiele lat.

Ryhor Łaźko — prof. dr hab., profesor Katedry Historii Powszechnej Homelskiego Uniwersytetu Państwowego im. Francyska Skaryny.

Алена Ізергіна
(Полацк)

Дзейнасць гмінных улад на тэрыторыі Віленскай адміністрацыйнай акругі ў 1922 г.

У выніку польска-савецкай вайны на тэрыторыі Заходняй Беларусі ствараліся польскія органы кіравання і самакіравання ў адпаведнасці з прынятым адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам краіны: ваяводствы, якія складаліся з паветаў, паветы з гмін, гміны — з грамад[1]. Паўночна-ўсходняя частка дзяржавы была падзелена на 4 ваяводствы: Беластоцкае, Навагрудскае, Палескае і Віленскае[2].

На Віленшчыне цывільная адміністрацыя была ўсталявана пазней за астатнія ваяводствы, а прычынай гэтага была частая змена дзяржаўных улад у 1918-1922 гадах. У красавіку 1919 г. Вільня і віленская акруга (фармальна створаная ў чэрвені) былі падпарадкаваны польскай дзяржаве. У выніку баявых дзеянняў у ліпені 1920 г. Віленшчыну заняла Чырвоная Армія. 12 ліпеня 1920 г. была падпісана дамова паміж Літвой і савецкім урадам, згодна якой Вільня і Віленшчына сталі належаць Літве[3]. У замен Літоўская дзяржава пагадзілася на рух савецкіх войск па тэрыторыі сваёй краіны.

Паводле ўмоў падпісанага 7 кастрычніка 1920 г. Сувалкаўскага дагавору паміж Польшчай і Літвой Віленшчына лічылася тэрыторыяй Літвы. Але адначасова аператыўная група „Беняконі” пад камандаваннем генерала Люцыяна Жалігоўскага 8 кастрычніка заявіла аб выхадзе з падпарадкавання польскага галоўнага камандавання. Група, у склад якой уваходзілі 1-я Літоўска-беларуская дывізія генерала Р. Радкоўскага і група маёра Мар’яна Зындрам-Касцялкоўскага, заняла Вільню і пачала рухацца ў напрамку Коўна. У ходзе наступлення войскі Жалігоўскага дасягнулі мястэчка Кейданы ў цэнтры Літвы. У выніку ўмяшання Кантрольнай камісіі Лігі Нацый 29 лістапада было заключана перамір’е; на тэрыторыі, занятай часцямі Жалігоўскага,

[1] А. І. Борка, *Мясцовыя органы кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.)*, Гродна 2011, с. 85.

[2] У. Ф. Ладысеў, *Заходняя Беларусь у складзе Польшчы*, [у:] *Гісторыя Беларусі. У 2 ч.*, ч. 2: *XIX-XX стагоддзі: Курс лекцый*, рэд. кал.: П. І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў, П. І. Зялінскі і інш., Мінск 2002, с. 396.

[3] W. Kozyra, *Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1926*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F”, 2005, vol. LIX, s. 423.

арганізоўвалася незалежная адміністрацыйная адзінка, якая атрымала назву Сярэдняя Літва[4].

20 лютага 1922 г., пасля няўдалых польска-літоўскіх перамоў, сейм Сярэдняй Літвы прыняў пастанову пра далучэнне яе да Польшчы. Варшаўскі сейм прыняў рашэнне аб далучэнні гэтых тэрыторый да Польскай дзяржавы 24 сакавіка 1922 г., а 6 красавіка гэта ж года быў зацверджаны закон, згодна якому на тэрыторыі Віленшчыны ўсталявана адміністрацыя другой інстанцыі на правах ваяводства — Віленская зямля (Ziemia Wileńska)[5]. У склад Віленскай зямлі ўвайшлі наступныя паветы: Віленскі (складаўся з 19 гмін), Ашмянскі (9 гмін), Свянцянскі (20 гмін), Браслаўскі (9 гмін), Дзісненскі (23 гміны), Дунілавіцкі (15 гмін) і Вілейскі (18 гмін)[6]. У дадзеным артыкуле будзе разгледжана дзейнасць гміннага кіраўніцтва на тэрыторыі Віленскай адміністрацыйнай акругі ў 1922 г. па наступных крытэрыях: кадравы склад; адукаванасць службоўцаў; матэрыяльная база; развіццё школьнай справы; пытанні бяспекі. Галоўнай крыніцай даследавання пытання з'яўляюцца справаздачы кіраўніцтва староставаў і гмін, рэвізійных органаў Віленскай зямлі, пратаколы пасяджэнняў старшынь органаў самакіравання, у якіх зафіксаваны стан спраў на 1922 г. Храналагічныя перыяд даследавання — 1922 г. — абумоўлены ўключэннем Віленскай зямлі ў склад польскай дзяржавы і фарміраваннем на дадзенай тэрыторыі польскай адміністрацыі.

1. Кадравы склад

У склад гміны ўваходзілі грамады, якія маглі аб'ядноўваць некалькі населеных пунктаў (хутар, невялікая вёска) альбо адна вёска ўтварала грамаду. Грамады ўзначальвалі солтысы, якія з'яўляліся выканаўчым яе органам[7]. У гмінную адміністрацыю ўваходзілі войт і гмінная ўправа, якая складалася з намесніка войта і двух альбо трох засядацеляў. Засядацелі выбіраліся гміннаю радаю, у склад якой уваходзіла 10-15 радцаў[8]. Гмінныя рады абіраліся самім вясковым насель-

[4] Э. Гімжаўскас, *Беларускі фактар пры фарміраванні літоўскай дзяржавы ў 1915-1923 гг.*, Смаленск 2013, с. 149.

[5] Internetowy System Aktów Prawnych [Электронны рэсурс]. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską. Рэжым доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19220260213

[6] Літоўскі цэнтральны дзяржаўны архіў (далей: ЛЦДА), ф. 51, воп. 15, спр. 357, арк. 3-4.

[7] В. А. Круталевіч, І. А. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917-1945 гг.)*, Мінск 2000, с. 206.

[8] А. І. Борка, *Мясцовыя органы ўлады і самакіравання на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.)*, [у:] *Заходні рэгіён вачыма гісторыкаў, краязнаўцаў: зборнік навуковых артыкулаў*, рэдкалегія: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэдактары), Гродна 2006, с. 157.

ніцтвам, выбары ў якія праходзілі ў два этапы. Спачатку ў асобных акругах сяляне вылучалі саміх выбаршчыкаў, а апошнія выбіралі членаў гміннай рады. Галасаванне адбывалася паводле спісаў кандыдатаў. Але былі выпадкі, калі староства парушала правы мясцовага насельніцтва. У адпаведнасці з тэкстам скаргі ў Міністэрства ўнутраных спраў насельніцтва Новапагосцкай гміны Дзісненскага павета, у якой жыхары прасілі назначыць абраную імі раду замест назначанай старостам 20 мая 1922 г. Са звароту: „Jeżeli Starostwo tak samowładno, to dlaczego było prowadzić wybory”[9].

Падставай для змены войта магла стаць яго сувязь з бальшавікамі. Так, у Вярхнянскай гміне Дзісненскага павета замест выбранага войта Вярцінскага старостам быў назначаны Башко. Матывамі змены войта стаў ліст, які пацвярджаў сувязь Вярцінскага з бальшавікамі[10].

Для дзейнасці адміністрацыі вялікае значэнне мела назначэнне на дзяржаўныя пасады дасведчаных людзей, якія мелі адукацыю і былі кампетэнтнымі ў справах, якімі займаліся. Так, напрыклад, праца гміннага апарату была арганізавана добра ў Апескай гміне Браслаўскага павета, дзе пасаду займаў „былы пасол Віленскага сейму Казімір Талапін (...) у справах парадак, неадпаведнасцей не знойдзена”[11].

У большасці выпадкаў пасады гмінных службоўцаў займалі людзі, якія мелі ўзровень адукацыі вышэйшы ў адрозненні ад мясцовага насельніцтва. І таму часам на дзяржаўныя пасады былі назначаны былыя расійскія адміністрацыйныя службоўцы і палякі. Так, напрыклад, у Дрысвяцкай гміне Браслаўскага павета войтам быў выбраны былы расійскі пісар Гісіш[12], а ў Рымжанскай гміне пасада сакратара была замацавана за былым расійскім пісарам Лінскім[13]. У Дукштанскай гміне на пасаду войта абраны Шыпіла, паляк, які „праводзіў палітыку не выразную”. Пісарам гэтай гміны таксама быў паляк з Сандамірскага павета Зранскі, які „4 гады быў памочнікам пісара (...). Селянін, слаба арыентуецца ў справах”[14]. Неадпаведнасць узроўню адукацыі займаемай пасадзе службоўцаў атрымлівала негатыўную адзнаку з боку мясцовага насельніцтва і, адпаведна, насельніцтва без павагі ставілася да адміністрацыі.

Нізкая ступень адукаванасці дзяржаўных працаўнікоў была не толькі на ўзроўні гмінных рад, але і павета. Так, падчас люстрацыі Браслаўскага староства высветлілася, што з боку старасты не была

[9] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 684, арк. 85 адв.
[10] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 71, арк. 10.
[11] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 15.
[12] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 10 адв.
[13] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 9.
[14] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 8.

праведзена адпаведная праца ў пытаннях арганізацыі палітычнай, дэмаграфічнай дзейнасці; войты прыступілі да працы без прысягі. Таксама зафіксаваны выпадкі адсутнасці гміннага статута, прычым „войты выражалі вялікае здзіўленне пра неабходнасць наяўнасці і дзеяння статута”[15].

Для працы гміны вялікае значэнне мела своечасовае атрыманне карэспандэнцыі. Інфармацыйная недасведчанасць з’яўлялася прычынай не выканання пастаноў, несвоечасовага вырашэння пытанняў. У адпаведнасці са справаздачай рэвізіі Браслаўскага павета „пошта функцыянуе фатальна, лісты і газеты невядома дзе знікаюць. Тэлефоны не адпавядаюць указаным, дзейснасць знайсці складана: станцыя найчасцей не супадае, а размовы не чуваць”[16].

Для павышэння ўзроўню адукаванасці дзяржаўных службоўцаў Дэпартаментам асветы і Дэпартаментам унутраных спраў у верасні 1921 г. былі арганізаваны двухмесячныя курсы[17]. У 1922 г. праз Браслаўскае староства было арганізавана навучанне для войтаў і гмінных пісараў з усяго павета. Падчас тыднёвага навучання войтаў і пісараў былі разгледжаны наступныя пытанні: „Сутнасць і мэты самаўрада” — 2 гадзіны, „Справаводства і бухгалтэрыя гміны” — 8 гадзін, „Прыходна-расходная каса” — 2 гадзіны, „Кааператывы гміны” — 3 гадзіны, „Пачатковыя школы” — 3 гадзіны, „Пазашкольная асвета” — 2 гадзіны, „Сацыяльная апека” — 2 гадзіны, „Санітарная служба гміны” — 2 гадзіны, „Камасацыя і аграрная рэформа” — 2 гадзіны, „Утрыманне дарог і мастоў” — 1 гадзіна, „Адбудова і пажарная справа” — 2 гадзіны [18].

Аналізуючы матэрыялы Літоўскага цэнтральнага гістарычнага архіва (г. Вільня) і Занальнага дзяржаўнага архіва г. Маладзечна, усе вышэйпералічаныя дысцыпліны з’яўляліся адначасова і колам дзейнасці гміннай адміністрацыі (зацвярджэнне бюджэту гміннай управы на год; выплата падаткаў насельніцтвам; пабудова дарог, мастоў; стан населеных пунктаў і правядзення адпаведных мерапрыемстваў для іх паляпшэння; ахова тэлеграфна-тэлефоннай сувязі; пытанні санітарнай службы; развіццё школьнай справы на тэрыторыі падначаленай гміне[19],[20]). Такім чынам, курсы былі накіраваны на практычнае навучанне службоўцаў іх абавязкам і канкрэтнае ўказанне на выкананне

[15] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 71, арк. 16.
[16] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 71, арк. 17.
[17] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 706, арк. 3.
[18] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 139.
[19] ЛЦДА, ф. 51, воп. 1, спр. 18, арк. 26, 30.
[20] Занальны дзяржаўны архіў г. Маладзечна (далей: ЗДАМ), ф. Р-56, воп. 1, спр. 2, арк. 15.

галоўных накірункаў дзейнасці. Разгляд пытання „Сутнасць і мэты самаўрада" з'яўляўся неабходнасцю рэаліяў жыцця ў 1922 г., так як да гэтага часу насельніцтва выконвала абавязкі і жыло ў іншых дзяржавах (часам не паспявала сачыць за зменамі ўлад). Перш за ўсё неабходна было растлумачыць самім службоўцам, што значыць самакіраванне і яго задачы. Менавіта войт і пісар былі галоўнымі людзьмі ў гміне, бо ад іх у значнай ступені залежылі адносіны мясцовага насельніцтва да дзяржаўных улад. Таму з боку польскай дзяржавы пытанню адміністрацыйнага апарату надавалася вялікая ўвага.

2. Матэрыяльнае пытанне

У гады Першай сусветнай і польска-савецкай войнаў беларускія землі пацярпелі вялікія чалавечыя страты, у крызісным становішчы аказаліся прамысловасць і сельская гаспадарка. Падчас ваенных дзеянняў кожны з бакоў імкнуўся атрымаць карысць і сродкі для існавання сваёй арміі — практыкаваліся рэквізіцыі. Акрамя таго быў знішчаны і жыллёвы фонд. Такім чынам весці размову пра спецыяльна пабудаваныя гмінныя ўправы, школы, паліцэйскія пастарункі немагчыма. У большасці выпадкаў гміннае кіраўніцтва размяшчалася ў адной палове хаты, а пастарунак у другой. Такое становішча было зафіксавана ў Мікалаеўскай гміне Дзісненскага павета[21] і Рымжанскай Браслаўскага павета[22]. Былі выпадкі, калі пад гмінную ўправу прыстасавалі былы касцёл — „адзіны будынак, які захаваўся ў м. Відзы"[23]. Сакратар Крэўскай гміны Ашмянскага павета ў сваёй справаздачы пазначыў, што мясцовае насельніцтва ў цяжкім матэрыяльным становішчы, таму адбудова адбываецца вельмі павольна, перашкодай з'яўляецца дрэнны стан шляхоў зносін[24]. Дрысвяцкая гміна падчас вайны была моцна пашкоджана, будынкаў для людзей не хапала, людзі жылі ў акопах[25]. Часам у гміннай управе адсутнічала мэбля — „шафаў няма, дакументы без парадку ляжаць на падаконніку, стале"[26].

Адной з крыніц даходу гмін былі падаткі. Так, згодна лісту аддзела самаўрада Свянцянскага павета да пана дэлегата ўрада Віленскай зямлі ўправа Лынтупскай гміны звярталася да кантрольных органаў з просьбай павысіць стаўкі зямельнага падатку, а менавіта: землі 1-й катэгорыі — да 500 марак ад дзесяціны, землі 2-й катэгорыі — да 300 марак[27].

[21] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 52.
[22] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 9.
[23] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 6.
[24] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 93.
[25] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 10 адв.
[26] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 8.
[27] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 708, арк. 101.

Памер падатку кантраляваўся з боку дзяржавы. Згодна лісту саюза дробнай шляхты Віленскай зямлі „гмінныя рады назначылі высокія падаткі, не ўлічваючы правы насельніцтва. Галоўным чынам на землях былой Сярэдняй Літвы"[28]. Былі адрозненні ў памеры плацяжу падаткаў у розных паветах, але існавала агульнае патрабаванне — зямельны падатак не можа перавышаць 100% дзяржаўнага падатку[29]. У выпадку невыканання патрабаванняў войта знімалі з пасады. Так, напрыклад, быў звольнены з пасады войт Смолвенскай гміны Мілвід „за выданне неісных пунктаў падатку"[30]. Пытанне змены памеру зямельнага падатку і кошты прадуктаў першай неабходнасці вырашаліся дзяржавай. У адпаведнасці з лістом да Міністэрства ўнутраных спраў, у якім была ўказана неабходнасць павышэння падатку для ўтрымання гміннай і грамадскай адміністрацыі, пачатковых школ, згадвалася „не перавышаць 200% дзяржаўнага зямельнага падатку"[31]. Кошты на тавары першай неабходнасці і іх змена зацвярджаліся пасяджэннем камісіі, якая назначалася ў кожным павеце[32].

3. Развіццё школьнай справы

На тэрыторыі Заходняй Беларусі развіццё адукацыі праходзіла некалькі этапаў. Першы этап займае перыяд ад 1921 да 1926 гг., калі былі створаны адносна свабодныя ўмовы для развіцця краіны. Другі этап праходзіў з 1926 па 1939 гг., калі адбываецца змена накірунку на больш радыкальны, які суправаджаўся насаджэннем польскамоўных школ, узмацненнем працэсу паланізацыі, закрыццём навучальных устаноў з беларускай мовай навучання[33]. Так, на тэрыторыі Жаснянскай гміны падчас першага этапу развіцця адукацыі ў 1922 г. былі адчынены беларускамоўныя школы ў Слабадзе, Гулях, Дзягілях, Гарбах[34]. Сярод настаўнікаў былі і мясцовыя жыхары — працаваў настаўнікам жыхар вёскі Бакачы Уладзіслаў Гельман, які ў сваёй анкеце вызначаў наступнае: „Нарадзіўся ў 1901 годзе ў маёнтку Узла Мядзельскай гміны, веравызнанне — рымска-каталіцкае. У 1916 годзе скончыў Екацерынбургскую 3-класавую школу"[35].

Школы ўтрымліваліся з бюджэту гмінных упраў. Галоўным пытаннем для развіцця школьнай справы ў сельскай мясцовасці была на-

[28] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 708, арк. 6.
[29] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 708, арк. 6.
[30] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 13.
[31] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 708, арк. 254.
[32] ЗДАМ, ф. Р-2, воп. 1, спр. 8. арк. 30.
[33] А. М. Вабішчэвіч, *Асвета ў Заходняй Беларусі (1921-1939)*, Брэст 2004, с. 17.
[34] Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, ф. 605, воп. 10, спр. 57, акр. 7.
[35] ЗДАМ, ф. Р- 386, воп. 1, спр. 9, арк. 11.

яўнасць школьнага будынка. Школы размяшчаліся ў вясковай хаце, якая выкарыстоўвалася пад школу згодна дамове паміж гміннай адміністрацыяй і гаспадаром[36]. Звычайнай справай было, калі ў адной хаце размяшчаліся гмінная адміністрацыя і школа. Так, у Пліскай гміне Браслаўскага павета гмінная адміністрацыя займала адну палову пабудовы, а пад школу была адведзена другая[37]. Таксама ў кола дзейнасці гміннай управы ўваходзіла і забеспячэнне школ мэбляй і кнігамі. Кіраўніцтва кожнай школы пасля заканчэння навучальнага года падавала гміннай управе спіс з указаннем, што неабходна закупіць перад пачаткам новага года[38].

Пытанне развіцця школьнай справы было абумоўлена неабходнасцю павышэння ўзроўню адукаванасці насельніцтва (не толькі дзяцей, але і дарослых). Для дарослых арганізоўваліся курсы, якія фінансаваліся павятовымі ўладамі. Пачатковая адукацыя для дзяцей школьнага ўзросту была бясплатнай і абавязковай. Калі дзеці не наведвалі школу, то бацькам прадугледжвалася адміністрацыйнае пакаранне: штраф альбо зняволенне. Гэтае пытанне кантралявалася з боку гміннай адміністрацыі.

4. Пытанні бяспекі

У пажаранебяспечны перыяд да абавязкаў гміннай адміністрацыі дадаваліся новыя. Былі распрацаваны патрабаванні да насельніцтва, якія неабходна было выконваць для захавання бяспекі. Згодна тэксту справаздачы Свянцянскага старасты на тэрыторыі павета з пажарамі змагаліся сваімі сіламі: начныя і дзённыя варты, падрыхтоўка неабходных для тушэння пажару прыстасаванняў[39]. У выпадку пажару войт гміны выязджаў на месца з мэтай ацэнкі нанесенай шкоды, высвятлення прычын пажару. Так, 15 мая 1922 года войт Залескай гміны Ян Пачэпка выехаў у маёнтак Стары Двор для таго, каб агледзець тэрыторыю пажару[40].

Да кампетэнцыі гмінай адміністрацыі ўваходзілі пытанні прызыву ў армію. У адпаведнасці з 20 артыкулам Закона аб службовым ваенным абавязку, кожны дарослы мужчына ўносіўся ў гмінны рэестр ваеннаабавязаных пад адпаведнай лічбай з указаннем даты і месца нараджэння, імён бацькоў, месца пражывання. Але здараліся выпадкі, калі ўхіляліся ад ваеннай службы. Так, згодна тэксту люстрацыі

[36] ЗДАМ, ф. Р-56, воп. 1, спр. 30, арк. 93.
[37] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 10.
[38] ЗДАМ, ф. Р- 386, воп. 1, спр. 9, арк. 35.
[39] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 708, арк. 158, 159.
[40] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 684, арк. 84.

Рымжанскай гміны 17 маладых людзей укрываюцца ад ваеннага абавязку[41].

Да пытанняў унутранай бяспекі адносілася рэгістрацыя грамадзян па месцы жыхарства. Адміністрацыя гмін сумесна з паліцэйскімі пастарункамі, павятовай адміністрацыяй кантралявалі пытанні рэгістрацыі, праверкі людзей, якія імігравалі з іншых краін, асабліва БССР[42]. Для грамадзян, якія вярнуліся на сваё месца жыхарства з СССР, гмінная ўправа сумесна з паліцэйскім пастарункам выдавала пасведчанні, у якіх указвалася імя грамадзяніна, узрост, бацькі, веравызнанне, сямейнае становішча, месца жыхарства (былое і будучае), прычына выезду з дадзенай тэрыторыі[43]. У першыя два гады пасля падпісання Рыжскай мірнай дамовы людзі атрымалі права вяртацца на радзіму, хто быў вымушаны з'ехаць падчас ваенных дзеянняў Першай сусветнай вайны.

Асобным пунктам абавязкаў гміннай адміністрацыі і паліцэйскіх пастарункаў з'яўляўся кантроль за сродкамі масавай інфармацыі. Агульная мяжа з БССР — іншай краінай па палітычным развіцці — патрабавала больш пільнай увагі да друку, як аднаго з варыянтаў прапаганды камунізму на Захад. Адпаведна з боку дзяржавы прымаліся крокі дзеля падтрымання спакою і бяспекі ў межах краіны. Важнай у гэтым накірунку дзейнасці была цэнзура сродкаў масавай інфармацыі. Міністэрства ўнутраных спраў праз пошту, паліцэйскія пастарункі на розных узроўнях сачыла за перыядычным друкам. У маі 1922 года быў складзены спіс друкаваных выданняў, якія неабходна канфіскаваць. Падлягалі канфіскацыі 61 брашура і часопіс, якія мелі камуністычную прапаганду („Дзяржава і рэвалюцыя", „Камунізм і кааперацыя", „Дыктатура пралетарыяту" і іншыя)[44]. За выкананнем гэтай пастановы на месцах сачылі прадстаўнікі адміністрацыі і паліцыі.

Адносіны насельніцтва да ўлад таксама залежылі ад дзеянняў паліцыі. Так, падчас люстрацыі Дукштанскай гміны было зафіксавана, што паліцыя карысталася фурманкамі жыхароў і не плаціла за іх выкарыстанне. Камендант займаўся самадзейнасцю, рапартаў не складаў, арышты ў гміне не кантраляваліся. У зняволенні знаходзіўся Віткоўскі, пра якога не было пісьмовых сведчанняў, на што камендант паліцыі адказаў, што „памятае пра яго". Такім чынам, з-за невыканання сваіх абавязкаў адміністрацыяй людзі наракалі на ўлады, якія мелі

41 ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 9.
42 ЗДАМ, ф. Р-12, воп. 1, спр. 323, арк. 37.
43 ЗДАМ, ф. Р-2, воп. 1, спр. 155, арк. 86.
44 ЗДАМ, ф. Р-2, воп. 1, спр. 20. арк. 119.

адпаведную характарыстыку: „ад прадстаўніка ўлады толькі слова, а нас трымалі самапас”[45]. Сведчаннем бяздзейнасці паліцыі з’яўляюцца даныя люстрацыі Вярхнянскай гміны. У архіўнай справе зафіксавана, што насельніцтва гміны было здэмаралізаванае, вялікі ўплыў на настроі насельніцтва меў яўрэй Гельман, які казаў: „Паглядзіце, што за ўлада паліцыя. Я ганьбіў урад, а яна мне нічога не зрабіла, вы можаце не верыць”[46].

З боку ўлад вялікае значэнне надавалася памежным тэрыторыям, а менавіта настрою мясцовага насельніцтва. Так, насельніцтва Смолвенскай гміны, якая з’ўлялася кардонам паміж Віленскай зямлёй і Ковенскай Літвой, складалася з дробнай і малазямельнай шляхты, якая мела патрыятычны настрой у адносінах да польскай дзяржавы. Літоўскае насельніцтва на тэрыторыі гміны агітацыяй не займалася[47].

Такім чынам, у пытанні дзейнасці гмінных улад на тэрыторыі Віленскай адміністрацыйнай акругі 1922 года можна характарызаваць як пераходны перыяд, калі адбываліся не толькі змены ў органах улады, прынцыпах кіравання, але і свядомасці насельніцтва, саміх дзяржаўных службоўцаў, якія да гэтага часу жылі ў іншай дзяржаве з зусім іншымі патрабаваннямі. Зразумела, што на насельніцтва вялікі ўплыў як у матэрыяльным, так і духоўным стане аказалі ваенныя дзеянні, частая змена ўлад. Праведзеныя люстрацыі дзейнасці адміністрацыі Віленшчыны паказалі хібы ў дзейнасці мясцовых улад у 1922 годзе і сталі падмуркам для далейшага фарміравання органаў кіравання на працягу ўсяго міжваеннага перыяду. З боку польскіх улад вялікая ўвага надавалася асабоваму складу гміннага кіраўніцтва — першай дзяржаўнай інстанцыі, да якой непасрэдна звярталася насельніцтва сельскай мясцовасці для вырашэння пытанняў. Менавіта ад дасведчанасці і кампетэнтнасці службоўца залежылі стаўленне і адносіны людзей да новай улады. Для павышэння ўзроўню адукаванасці службоўцаў арганізоўваліся курсы навучання. Другасным, але значным пытаннем быў матэрыяльны аспект. Адным з накірункаў дзейнасці гмінных улад было ўтрыманне школ. Школа выконвала адукацыйную, выхаваўчую функцыі. У кола абавязкаў гміннай улады ўваходзілі пытанні пажарнага кантролю. Важным накірункам дзейнасці адміністрацыі гміны і паліцыі былі пытанні бяспекі.

[45] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 6.
[46] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 31.
[47] ЛЦДА, ф. 51, воп. 15, спр. 673, арк. 13.

Summary

The activity of gmina authorities in the territory of Wilno District in 1922

This article describes the activity of gmina authorities in 1922.The staffing, the level of education of civil servants, the material base of gminas and the organization of schooling are considered. The article analyzes security problems.

Streszczenie

Działalność władz gminnych na terytorium Okręgu Wileńskiego w 1922 r.

Artykuł dotyczy działalności zarządów gminnych w Okręgu Wileńskim w 1922 r. Autorka analizuje sprawy kadrowe administracji gminnej, wykształcenie urzędników państwowych, bazę materialną urzędów i rozwój szkolnictwa. Zwraca też uwagę na problemy bezpieczeństwa.

Alena Iziergina – historyk i etnolog. W 2014 r. zakończyła studia magisterskie w Połockim Uniwersytecie Państwowym (temat pracy magisterskiej: „Historia życia codziennego ludności gminy Żośno w II Rzeczypospolitej. 1921-1939"). Zainteresowania badawcze: sytuacja społeczno-gospodarcza, polityczna i religijna ludności Zachodniej Białorusi w okresie międzywojennym (1921-1939); „historia życia codziennego" jako kierunek badań historycznych; społeczne, gospodarcze, kulturalne, demograficzne aspekty kształtowania się i funkcjonowania białoruskiej grupy etnicznej na obszarze współczesnej Litwy (koniec XX – początek XXI w.).

Тадэвуш Гавін
(Гродна)

Польшча ў палітыцы Савецкай Расіі і Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік у 1919-1939 гадах

11 лістапада 1918 г. пасля 123 гадоў няволі Польшча набыла раней страчаную свабоду[1]. Гэта стала магчымым дзякуючы збегу шэрагу спрыяльных для яе акалічнасцей: рэвалюцыя ў Расіі і Германіі[2], паражэнне Германскай і Аўстра-Венгерскай імперый у Першай сусветнай вайне і іх распад[3].

Акрамя таго імкненне Уладзіміра Леніна выкарыстаць нацыянальныя ўскраіны Расіі ў інтарэсах пралетарскай рэвалюцыі схіліла яго і ўрад, якім ён кіраваў, абвясціць у лістападзе 1917 г. права кожнага народа на самавызначэнне[4], а ў жніўні 1918 г. ануляваць раней падпісаныя Расіяй дамовы з Германіяй і Аўстра-Венгрыяй пра тэрытарыяльныя падзелы Польшчы[5].

Падпісаная 28 чэрвеня 1919 г. у Версалі мірная дамова, якая завяршыла Першую сусветную вайну, не акрэслівала ўсходнія межы маладой польскай дзяржавы. Гэта давала магчымасці ўсталявання іх або праз правядзенне мірных перамоваў, чаму перашкаджала грамадзянская вайна ў Расіі, або ў выніку вядзення баявых дзеянняў[6].

Першыя ваенныя дзеянні польскіх вайсковых фарміраванняў з наступаючай Чырвонай Арміяй адбыліся ў баях за Вільню. Пачатак баявога сутыкнення 1 студзеня 1919 г. шматлікія гісторыкі лічаць пачаткам польска-савецкай вайны[7]. У сярэдзіне лютага 1919 г. часткі

1 A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, Warszawa 2010.

2 Падрабязней на гэту тэму гл.: *Телеграмма Председателя Совета Народных Комиссаров В. И. Ленина о революции в Германии от 10 ноября 1918 года*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. I, Москва 1957, с. 564; И. Кривогуз, М. Коган, Р. Мнухина, И. Ковалёв, *Очерки истории Германии*, Москва 1959.

3 А. Бадак, И. Войнич, М. Войчек и другие, *Всемирная история: Итоги первой мировой войны*, т. 20, Москва — Минск 2002.

4 *Декларация прав народов России от 2 (15) наября 1917 года*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. I, Москва 1957, с. 14-15.

5 *Документы внешней политики СССР*, т. I, Москва 1957, с. 460; *ЦК РКП(б) — ВКП(б) и национальный вопрос*, кн. 1: *1918-1933 гг.*, сост.: Л. Гатагова, Л. Кошелева, Л. Роговая, Москва 2005, с. 6.

6 H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939*, *Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2008, s. 36-37.

7 A. Nowak, *Ojczyzna ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919-1920*, Kraków 2010, s. 25.

і злучэнні польскага войска праводзілі паспяховыя контрнаступальныя аперацыі[8]. Такім чынам, пачаў фарміравацца пастаянны фронт рэгулярнай неабвешчанай вайны паміж Расіяй і Польшчай[9]. Варта адзначыць, што вайну пачала не Польшча. Яна была ўцягнута ў яе, абараняючы сваю незалежнасць і свабоду[10]. Усталяванне ўсходняй мяжы Польшчы ў гэтых умовах залежала ад паспяховага выніку вайны з Савецкай Расіяй[11].

Палітычныя ўлады Савецкай Расіі па пытанню будучага дзяржаўнага ладу Польшчы кансультаваліся з польскімі камуністамі, якія былі супраць стварэння незалежнай польскай дзяржавы. На іх думку, Польшча павінна была стаць часткай Савецкай Расіі — Польскай Савецкай Рэспублікай[12].

Савецкае кіраўніцтва, якое знаходзілася ў складаных умовах грамадзянскай вайны, у пытанні пазбаўлення Польшчы незалежнасці не было такім адназначна катэгарычным і радыкальным як польскія камуністы. Яно імкнулася праявіць больш гібкую палітыку, маскіруючы свае інкарпарацыйныя (захопніцкія) планы пад вербальную палітычную рыторыку. Гэта было звязана ў першую чаргу з цяжкім унутрыэканамічным станам краіны.

16 ліпеня 1920 г. у разгар польска-савецкай вайны дэлегаты Пленума ЦК Расійскай камуністычнай партыі (бальшавікоў) прынялі рэзалюцыю па польскім пытанні. У ёй было напісана: „(...) Урачыста і афіцыйна заяўляем польскаму народу, што гарантуем яму ў якасці мяжы незалежнай Польскай Рэспублікі лінію больш выцягнутую на ўсход, чым даюць Керзан і Антанта. (...) Адкрыта заяўляем, што калі Польшча звернецца, то мы прымем прапановы пра мірныя перамовы, не адмаўляючыся ад перамоваў пра перамір'е"[13].

На падставе меркавання польскіх камуністаў і сітуацыі на савецка-польскім фронце Савет Народных Камісараў (СНК) 17 ліпеня 1920 г. выдаў Дырэктыву для Рэвалюцыйнага Савета, у якой яму прадпіс-

8 W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005, s. 28-46.

9 L. Wyszczelski, *Wojna o polskie Kresy 1918-1921. W walce o niepodległość i terytorium państwa. Walki z czerwoną Rosją, Ukraińcami i Litwinami*, Warszawa 2013, s. 144-177.

10 A. Nowak , *Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982-2012*, Kraków 2012, s. 218-223; яго ж, *Ojczyzna ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919-1920...*, s. 140.

11 *Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918-1990)*, red. A. Czubiński, Poznań 1992, s. 51-61.

12 W. Kowalski, A. Skrzypek, *Stosunki polsko-radzieckie 1917-1945*, Warszawa 1980, s. 51.

13 Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі (далей: РДАСПГ), ф. 17, воп. 2, спр. 31, арк. 37.

валася сканцэнтраваць усе сілы супраць Польшчы для паскарэння канчатковай перамогі ў вайне[14]. Рашэнне пра ваенныя дзеянні было прынята СНК, нягледзячы на тое, што 11 ліпеня англійскі ўрад звярнуўся да Расіі з просьбай скончыць вайну, а таксама накіраваць сваіх прадстаўнікоў у Лондан для мірных перамоваў[15].

РКП(б) на падставе Дырэктывы СНК 1920 года прыняла рашэнне, згодна з якім палітычная ўлада на захопленых Чырвонай Арміяй польскіх этнаграфічных тэрыторыях будзе арганізоўвацца польскімі камуністамі. Рэалізацыя задач, што былі пастаўлены вышэйшым партыйным кіраўніцтвам, ускладалася на Польскае бюро РКП(б), якое на сваёй нарадзе 18 ліпеня 1920 г. у Маскве рэарганізавалася і прыняло рашэнне пра выезд на польскі фронт[16]. 1 жніўня 1920 г. члены Польскага бюро РКП(б) стварылі ў Беластоку Часовы польскі рэвалюцыйны камітэт (ЧПРК) і ўзялі на сябе ўсю паўнату ўлады[17].

Галоўнай задачай ЧПРК было стварэнне Польскай Сацыялістычнай Рэспублікі Саветаў, якая павінна была гарантаваць польскаму народу мір і абарону ад „эксплуатацыі мясцовай і замежнай буржуазіі". Асноўным дакументам ЧПРК быў „Маніфест да працоўных горада і вёскі"[18], у якім гаварылася: „Надышоў час вызвалення, (....) калі ў Польшчы будзе скінуты крывавы ўрад, які ўцягнуў краіну ў злачынную вайну. З'езд народных дэлегатаў, працоўных горада і вёскі створыць Польскую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку"[19].

Гэтым планам польскіх камуністаў не наканавана было здзейсніцца. Пасля паражэння Чырвонай Арміі пад Варшавай і небяспекі за-

[14] K. Zieliński, *O polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918-1022*, Lublin 2013, s. 133-134; S. Gregorowicz, *Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski — ocena koncepcji i działalności*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 121.

[15] *Обращение Совета Народных Комиссаров РСФСР к рабочим, крестьянам и всем честным гражданам Советской России и Советской Украины от 20 июля 1920 года*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, с. 55-60.

[16] W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polsk*i, t. 2: *1914-1939*, Londyn 1985, s. 474-477; K. Zieliński, *O polską Republikę rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej...*, s. 134.

[17] N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna posko-bolszewicka 1919-1920*, Kraków 2011, s. 185-186.

[18] РДАСПГ, ф. 82, воп. 2, спр. 1300, арк. 51.

[19] Там жа, арк. 51. Больш на гэту тэму гл.: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далей: AAN), zespół (z.) 1297 — Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski, sygn. 168/I-6; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, red. N. Gąsiorowska-Grabowska i I. A. Chrienow, t. 3, Warszawa — Moskwa 1964, nr 126.

няцця Беластока польскай арміяй[20], ЧПРК быў вымушаны 20 жніўня 1920 г. паспешна пакінуць Беласток. Для польскіх камуністаў гэта параза з’явілася палітычным разгромам іх рэвалюцыйных сіл[21].

Бітва на Нёмане (20-28 верасня 1920 г.) была апошнім буйным баявым сутыкненнем польска-савецкай вайны і вызначыла лёс кампаніі 1920 года, падчас якой выявілася, што абодва варожыя бакі не ў стане былі да канца выканаць пастаўленыя перад імі палітычныя задачы[22]. Нягледзячы на паражэнне Савецкай Расіі ў вайне, польская армія была настолькі аслаблена, што не была гатова да далейшага вядзення зімовай кампаніі, а эканамічны стан краіны не дазваляў працягваць ваенныя дзеянні[23]. Мэты, якія ставіў перад сабой Юзаф Пілсудскі па федэратыўным уладкаванні Польшчы з Беларуссю, былі цяжка дасягальнымі так, як і наладжванне адносін на ўсходзе, у якіх Польшча, на яго чале, адыгрывала б вызначальную ролю[24].

Савецкая Расія таксама не рэалізавала сваіх планаў непасрэднага ўплыву на рэвалюцыйныя працэсы ў Польшчы і Еўропе. Чакаемыя бальшавікамі сусветная і агульнаеўрапейская рэвалюцыі не выбухнулі. Усё гэта, разам узятае, схіляла варожыя бакі да заключэння міру на кампрамісных умовах.

14 жніўня 1920 г. Польшча накіравала на перамовы ў Мінск дэлегацыю на чале з намеснікам міністра замежных спраў Янам Домбскім[25]. Праз месяц IX Усерасійская канферэнцыя РКП(б) пад кіраўніцтвам Леніна прыняла рэзалюцыю аб неабходнасці падпісання мірнай дамовы з Польшчай, і ўхваліла адрэдагаваную ім заяву Усерасійскага цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК) аб канкрэтных умовах міру[26].

[20] L. Wyszczelski, *Wojna o polskie Kresy 1918-1921...*, s. 281.

[21] *Польско-советская война 1919-1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ред. И. И. Костюшко, т. I, Москва 1994, док. 144, с. 10-12.

[22] Падрабязней на гэту тэму гл.: Н. Какурин, *Как сражалась революция*, т. 2: *1919-1920*, ред. А. П. Ненароков, Москва 1990; L. Wyszczelski, *Niemen*, Warszawa 2008; яго ж, *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, t. 1 i 2, Warszawa 2010; яго ж, *Operacja niemeńska 1920 roku*, Warszawa 2003.

[23] A. Nowak, *Czas walki z Bogiem. Kościół na straży polskiej wolności*, Kraków 2011, s. 23.

[24] Пабрабязней на гэту тэму гл.: L. Wyszczelski, *Wojna o polskie Kresy 1918-1921.*, c. 410-428.

[25] *Сообщение Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР по поводу советско-польских переговоров от 13 августа 1920 года, а так же Сообщение Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР по вопросу полномочий польской делегации от 13 августа 1920 года*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, с. 129-130.

[26] РДАСПГ, ф. 44, воп.1, спр. 7, арк. 5; *КПСС в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК*, т. 2, Москва 1970; *Речь В. И. Ленина на IX Всерос-*

Выступаючы ў Маскве 2 кастрычніка 1920 г. Ленін казаў наконт паражэння Расіі ў вайне: „Калі б Польшча стала савецкай (...) Версальскі мір быў бы развалены. (...) Францыя не мела б тады буфера, які аддзяляе Германію ад Савецкай Расіі. Яна не мела б тарана супраць Савецкай рэспублікі"[27]. Яшчэ за два тыдні да выступлення Ленін сцвярджаў, што знішчыць гэты „таран" і „буфер" магчыма толькі ў выніку поўнай саветызацыі Польшчы[28].

Знясіленыя вайной Польшча і Савецкая Расія вымушаны былі падпісаць 18 сакавіка 1921 г. у Рызе мірную дамову паміж Польшчай з аднаго боку і РСФСР (у тым ліку і ад імя Беларускай ССР) і УССР з другога боку[29]. Згодна з умовамі гэтага дагавора скончылася польска-савецкая вайна 1919-1921 гадоў. Пасля ратыфікацыі (арт. 24) дамовы, бакі, якія падпісалі яе, абавязваліся неадкладна наладзіць дыпламатычныя стасункі[30]. Мірная дамова акрэсліла мяжу паміж Польшчай з аднаго боку і Расіяй, Беларуссю і Украінай з другога боку. Да Польшчы далучаліся тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны[31].

Абодва бакі гарантавалі поўную ўзаемную павагу дзяржаўнага суверэнітэту і ўстрыманне ад усялякага ўмяшання ва ўнутраныя справы краін-падпісантаў[32]. Пацвердзілі гатоўнасць рэалізацыі падпісанага 24 лютага 1921 г. у Рызе пагаднення аб рэпатрыяцыі[33], гарантавалі грамадзянам супрацьлеглага боку поўную амністыю за ўсе палітычныя злачынствы і правіны[34]. Савецкі бок згадзіўся выплаціць Поль-

сийской конференции РКП(б) от 22 сентября 1920 года, а также Заявление ВЦИК по вопросу об основах соглашения между РСФСР и Польшей от 23 сентября 1920 года, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, с. 201-206.

27 В. Ленин, *Речь на съезде рабочих и служащих кожевенного производства*, [в:] *Полное собрание сочинений*, т. 41, Москва 1981, с. 324-325.

28 В. Ленин, *Неизвестные документы 1891-1922*, Москва 1999, с. 370-389.

29 Падрабязней на гэту тэму гл.: W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów...*, s. 98-116.

30 РДАСПГ, ф. 82, воп. 2, спр. 1285, арк. 1-8 — Записки, информации, материалы Народного Комиссариата Иностранных Дел касающихся Польши. Начато 1922 — окончено 1942; *Мирный договор между Россией Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, с. 642.

31 Дакладнае акрэсленне мяжы гл.: *Статья 2 Мирного договора*, [в:] *Документы внешней политики СССР*, т. III, Москва 1957, с. 619-623; там жа, *Приложение № 1 к Мирному Договору*, с. 642.

32 *Документы внешней политики СССР*, т. III, с. 623.

33 J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław 1998, s. 42.

34 Пад палітычнымі злачынствамі і правінамі разумеліся дзеянні, накіраваныя супраць дзяржаўнага ладу або бяспекі дзяржавы, як і ўсе дзеянні, якія былі зроблены на карысць іншага боку. Падрабязней на гэту тэму гл.: *Документы внешней политики СССР*, т. III, с. 628-629.

чы на працягу года 30 млн. залатых рублёў за ўнёсак Польшчы ў гаспадарчае жыццё Расійскай імперыі[35].

Рыжская мірная дамова мела вялікае значэнне як для Польшчы, так і для Савецкай Расіі, а таксама для міжнародных адносін у Еўропе. Дамова ў прававым парадку ўсталявала мір у той частцы еўрапейскага кантынента, у якой ён не быў вызначаны Версальскай дамовай, а таксама была кампрамісам, які дазваляў ваюючым да гэтага бакам сканцэнтравацца на вырашэнні ўнутраных дзяржаўных праблем[36].

Савецкая Расія, нягледзячы на падпісаную з Польшчай мірную дамову, не змірылася са стратай заходніх тэрыторый былой царскай імперыі, якімі тая валодала больш ста дваццаці гадоў. Гэта істотна паўплывала на польска-савецкія адносіны, якія станавіліся ўсё больш напружанымі. СССР для дэстабілізацыі становішча ў Польшчы шырока выкарыстоўваў сваіх даўніх саюзнікаў — польскіх камуністаў. Рашэнні жнівеньскага 1923 года II з'езда Камуністычнай працоўнай партыі Польшчы (КППП) па нацыянальным пытанні закладалі „бомбу" ў адзінства і тэрытарыяльную цэласнасць польскай дзяржавы. У іх гаварылася: „У барацьбе за свабоду прыгнечаных нацыянальнасцей партыя з усёй рашучасцю выступае ў абарону прынцыпу самавызначэння народаў, а таксама іх права на аддзяленне ад дзяржавы, у склад якой яны былі гвалтоўна ўключаны"[37]. Партыя выступіла за ажыццяўленне сацыялістычнай рэвалюцыі ў Польшчы, за права на самавызначэнне для Заходняй Беларусі, за аб'яднанне ўсіх беларускіх зямель у складзе адзінай Беларускай савецкай рэспублікі.

Гэтыя рашэнні сталі імпульсам для стварэння ў кастрычніку 1923 г. філіяла КППП — Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). У склад КПЗБ увайшла таксама Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя, якая мела спецыяльныя кадры для правядзення тэрарыстычных актаў[38].

Палітычнае і вайсковае кіраўніцтва Савецкай Расіі насуперак Рыжскім дамоўленасцям прыкладала ўсе намаганні, каб дэстабілізаваць унутранае становішча ў Заходняй Беларусі. Пры гэтым адначасова

[35] РДАСПГ, ф. 82, воп. 2, спр. 1285, арк. 3-8 — Имущественные и финансовые обязательства России, Украины и Белоруссии по вопросу Рижского мирного договора.

[36] P. Łossowski, *Kształtowanie się państwa polskiego i walka o jego granice (listopad 1918 — czerwiec 1921)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. P. Łossowski, t. 4: *1918-1939*, Warszawa 1995, s. 172.

[37] *KPP. Uchwały i rezolucje*, t. 1, Warszawa, 1953, s. 198-205.

[38] E. Mironowicz, *Historia państw świata XX wieku. Białoruś*, Warszawa 1999, s. 115; O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX w.*, Białystok bd., s. 182.

яны рабілі ўсё магчымае для ліквідацыі антысавецкага партызанскага руху, які дзейнічаў ва ўсіх раёнах БССР. У сувязі з гэтым не былі расфарміраваны размешчаныя побач беларуска-польскай мяжы войскі Заходняга фронту[39], а бандам, што займаліся разбоем і рабаваннем на тэрыторыі Польшчы, савецкія органы ўлады дазволілі хавацца ў СССР[40].

Выбары ў Сейм у лістападзе 1922 г. цалкам адлюстравалі праблему слабасці польскай дзяржаўнасці на паўночна-ўсходніх землях Польшчы, у тым ліку і ў Вільні. Прапольскія партыі і арганізацыі набралі ў парламент толькі 20% галасоў, а 75% атрымалі сілы, якія былі варожа ці крытычна настроены ў дачыненні да Польшчы[41].

Да выбараў у польскі парламент беларускія палітыкі ў Польшчы Браніслаў Тарашкевіч і Антон Луцкевіч спрабавалі дамовіцца з польскімі ўладамі пра развіццё беларускамоўнай адукацыі і культуры. Сваё бачанне па гэтым пытанні ў сакавіку 1922 г. яны прадставілі начальніку польскай дзяржавы Юзафу Пілсудскаму і прэм'ер-міністру ўрада Антонію Панікоўскаму[42]. Але адсутнасць усялякай зацікаўленасці з боку вышэйшага польскага кіраўніцтва ў вырашэнні праблем беларускай нацыянальнай меншасці садзейнічала таму, што частка з 11 выбраных у Сейм і 3 у Сенат дэпутатаў беларусаў занялі ў дачыненні да Польшчы нелаяльную пазіцыю, а некаторыя і варожую[43].

Грэбаванне вырашэннем пытанняў беларускага насельніцтва ў Польшчы падштурхоўвала іх у рэчышча палітыкі Савецкага Саюза, якое было накіравана на аддзяленне Заходняй Беларусі ад Польшчы з наступным уключэннем яе ў склад БССР.

[39] Камандуючы войскамі Мінскага раёна Іеранім Убарэвіч у тэлеграме ад 7 ліпеня 1921 г. пісаў падначаленым войскам: „Бандытызм на тэрыторыі Мінскай губерні набыў вялікі размах. Дзеянні банд маюць арганізаваны характар, які набліжае нас да стану малой палявой вайны". Загадам Рэвалюцыйнага ваеннага савета прадпісвалася: „Жыхароў, якія не здаюць зброю і ў якіх яна будзе знойдзена, лічыць узброенымі ворагамі і расстрэльваць без суда і следства, сем'і высылаць за межы Беларусі". Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (далей: ДАРФ), ф. 6990, воп. 1, спр. 23, арк. 2, 6, 14, 59 — Телеграммы во ВЦИК о борьбе с бандитизмом в минском районе Белорусской ССР за период 13.02. 1922 — 4.09.1922.

[40] AAN, Urząd Wojewódzki Poleski (dalej: UWP), z. 1183, sygn. 976/1, k. 35-37 — Sprawozdanie Urzędu za lipiec 1923 r.

[41] W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, s. 628.

[42] O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*..., s. 171.

[43] AAN, Ambasada RP w Moskwie, z. 510, sygn. 161, ark. 1-2; M. Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*, Warszawa 2010; O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*..., s. 176-177.

Частка дэпутатаў польскага Сейма, якой кіравалі савецкія эмісары, пачала ў хуткім часе ствараць Беларускую сялянска-работніцкую граmаду. Грамада акцэнтавала сваё негатыўнае стаўленне да польскай дзяржавы[44].

З лета 1922 года ў польскіх памежных раёнах, пазіцыянуючы сябе народнымі мсціўцамі, пачалі актыўныя бандыцкія напады прафесійныя дыверсанты і тэрарысты з ліку падрыхтаваных кадравых камандзіраў Чырвонай Арміі. Савецкія тэрарысты забівалі землеўласнікаў, чыноўнікаў, ксяндзоў, праваслаўных святароў, „здраднікаў", вынішчалі польскія хутары, здзяйснялі налёты на турмы і банкі. „Паўстанцы" арганізоўвалі ў вёсках сходы, на якіх заклікалі беларускіх сялян да ўзброенага паўстання супраць Польшчы[45]. Пасля выканання задання савецкія банды з захопленымі трафеямі вярталіся на беларускі савецкі бок[46].

Асаблівую жорсткасць і нянавісць да Польшчы і палякаў праяўлялі наступныя камандзіры дыверсійных тэрарыстычных атрадаў: Кірыл Арлоўскі[47], Васіль Корж, Аляксандр Рабцэвіч і Станіслаў Ваўпшасаў[48]. Апошні даволі падрабязна, у дэталях апісаў як ён і яго людзі грабілі, палілі і забівалі тых, каго лічылі класавымі ворагамі[49].

У 1923 годзе[50] ўлады Польшчы сутыкнуліся з праблемай актыўнай дзейнасці ў Заходняй Беларусі Саюза сялянскай самаабароны, якая мела відавочную бальшавіцкую накіраванасць. Ва ўсходніх памежных раёнах Польшчы распаўсюджваліся заклікі да ўхілення ад службы ў польскім войску, байкатавання выплаты падаткаў і выканання распараджэнняў польскіх улад[51]. Таксама актыўна праводзілі антыпольскую працу і іншыя беларускія арганізацыі як палітычнай

44 Падрабязней на гэту тэму гл.: *Rewolucja hromadowska, Likwidacja Hromady*, [w:] O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi...*, s. 177-178; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski...*, s. 628.

45 А. Тарас, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII-XX вв.*, Минск 2008, с. 509-516.

46 AAN, UWP, z. 1183, sygn. 976/1, ark. 36-37.

47 Кірыл Арлоўскі сам напісаў у аўтабіяграфіі, якая зараз захоўваецца ў цэнтральным архіве КДБ Беларусі: „За адзін толькі 1924 год па маёй ініцыятыве і асабіста мной было забіта больш 100 чалавек жандармаў і паноў". А. Тарас, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты...*, с. 515.

48 А. Тарас, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты...*, с. 509-516.

49 С. Ваупшасов, *На тревожных перекрестках. Записки чекиста*, Москва 1974, с. 95-139.

50 15 сакавіка 1923 г. Савет Паслоў Лігі Нацый афіцыйна прызнаў усходнюю мяжу Польшчы. Гэты факт, у выніку, паўплываў на паступовае згортванне дзейнасці беларускай узброенай апазіцыі. *Upadek białoruskiej opozycji zbrojnej*, [w:] O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi...*, s. 173-174.

51 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, s. 628.

накіраванасці, так і культурна-асветніцкай пад уплывам бальшавікоў з СССР (БССР)[52]. Больш таго, савецкае кіраўніцтва сваю працу арганізоўвала такім чынам, каб не дапусціць супрацоўніцтва ніводнай беларускай арганізацыі з польскімі ўладамі. Варожае стаўленне беларусаў да маладой польскай дзяржавы было выклікана шэрагам і ўнутрыпалітычных фактараў — правядзенне гвалтоўнай паланізацыі і асіміляцыі беларусаў, рэлігійная нецярпімасць, якая праяўлялася ў асобных выпадках разбурэння, закрыцця і перадачы праваслаўных цэркваў Каталіцкаму касцёлу[53]. Усе гэтыя дзеянні ў дачыненні да беларускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы з'яўляліся парушэннямі яе абавязкаў, зацверджаных падпісаннем мірнай дамовы ў Рызе ў сакавіку 1921 года[54].

У перыяд з красавіка па лістапад 1924 г. савецкія дыверсійныя групы правялі ва ўсходняй Польшчы не менш 89 буйнамаштабных баявых аперацый. З сакавіка па травень 1925 г. — 59, у чэрвені — жніўні гэтага ж года — яшчэ 50, усяго са снежня 1924 г. па жнівень 1925 г. савецкія дыверсанты і тэрарысты правялі 199 баявых аперацый[55].

Летам 1924 г. тэрарызм і дыверсія ў Заходняй Беларусі сталі больш інтэнсіўнымі. Ноччу з 3 на 4 жніўня банда ў колькасці каля ста чалавек на чале з савецкім афіцэрам памежнікам Барышкевічам[56] напала на памежны горад Стоўбцы[57]. 24 верасня 1924 г. іншая банда пад кіраўніцтвам таксама савецкага памежніка Трафіма Каліненкі напала на цягнік, які накіроўваўся па маршруце Брэст — Лунінец. Пасля рабавання і зневажальных здзекаў над высокапастаўленымі

[52] Падрабязней на гэту тэму гл.: *Białorusini w II Rzeczypospolitej*, [w:] O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi...*, s. 167-186.

[53] Падрабязней на гэту тэму гл: W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007 s. 213-229; A. Mironowicz, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2004, nr 21; яго ж, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.

[54] Падрабязней на гэту тэму гл.: У. Ладысеў, *Беларускае пытанне у Другой Рэчы Паспалитай. Уз'яднанне Заходняй Беларуси з БССР*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2009, № 9, с. 3-24; T. Gawin, *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944-1991*, Grodno — Białystok, s. 37-38.

[55] А. Колпакиди, Д. Прохоров, *Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки*, кн. II, Москва 2001, с. 127.

[56] Войцех Сляшынскі ў сваю чаргу лічыць, што бандай кіраваў Кірыл Арлоўскі. W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, s. 301.

[57] Падрабязней на гэту тэму гл.: A. Poczobut, *Podpalić Kresy. Wojna hybrydowa sprzed 90 lat.* Wyborcza.pl/ ALE HISTORIA, 02.03.2015; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, s. 629.

пасажырамі, банда бесперашкодна вярнулася на тэрыторыю савецкай Беларусі[58].

Напад на Стоўбцы, а ў большай ступені напад на цягнік пад Лунінцам прымусілі польскі ўрад прыняць рашучыя захады ў барацьбе з дыверсійна-тэрарыстычнай дзейнасцю ў памежных раёнах усходняй Польшчы. Пад уплывам генерала Уладзіслава Сікорскага, міністра ваенных спраў, польскія ўлады ўзяліся за стварэнне Корпуса аховы памежжа (КАП). Першыя арганізаваныя батальёны КАП ужо ў лістападзе 1924 г. прыступілі да аховы і абароны дзяржаўнай мяжы на ўсходзе Польшчы[59]. У выніку напады добра арганізаваных дыверсійных банд, што выпраўляліся з тэрыторыі БССР, спыніліся ў канцы 1925 г. Але разам з тым засталіся нявырашанымі шматлікія праблемы, звязаныя з усходнімі тэрыторыямі Польшчы, у тым ліку і пытанне беларускай нацыянальнай меншасці[60].

Разумеючы гэта, былы міністр замежных спраў Польшчы Леон Васілеўскі ў 1924 г. у адным са сваіх публічных выступленняў агучыў вострае пытанне: „У выпадку ўскладнення міжнароднай абстаноўкі (...), гэта значыць, у выпадку вайны, ці зможа дзяржава разлічваць на поўную вернасць тых, каго крыўдуе”. Прапанаваў у сваю чаргу замяніць унутрыпалітычны лозунг „Польшча для палякаў” на „Польшча для ўсіх грамадзян Польшчы”[61].

Частка беларускай нацыянальнай меншасці, якая знаходзілася пад уплывам савецкай прапаганды, працягвала барацьбу з маладой польскай дзяржавай[62]. У Навагрудскім ваяводстве польскія ўлады ліквідавалі беларускую арганізацыю, звязаную з Мінскам, канчатковай мэтай якой было ўзброенае паўстанне ў Заходняй Беларусі і ўз’яднанне яе з БССР. Непасрэднымі кіраўнікамі і актыўнымі ўдзельнікамі гэтай арганізацыі былі дэпутаты польскага Сейма Васіль Рагуля і Фелікс

[58] Падрабязней на гэту тэму гл.: A. Poczobut, *Podpalić Kresy. Wojna hybrydowa sprzed 90 lat.* Wyborcza.pl/ ALE HISTORIA, 02.03.2015; В. Пономарёв, *Мятежное сердце*, Минск 1987, с. 26-32.

[59] Падрабязней на гэту тэму гл.: *O Niepodległą i granice*, t. 4: *Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939. Wybór dokumentów*, Warszawa — Pułtusk 2001; *Kresy w oczach oficerów KOP*, opr. J. Widacki, Katowice 2005.

[60] W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej...*, s. 268-279; E. Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, s. 26-126.

[61] E. Mironowicz, *Białorusini w polityce piłsudczyków w latach dwudziestych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2005, nr 23, s. 43; яго ж, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007.

[62] Падрабязней на гэту тэму гл.: E. Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, s. 70-125.

Галавач. Пры гэтым апошні меў цесны кантакт з Дзяржаўным палітычным упраўленнем (ДПУ) у Мінску, адкуль атрымліваў інструкцыі і грошы[63].

У пачатку 1925 г. кардынальна змянілася стратэгія так званай партызанскай барацьбы на тэрыторыі Заходняй Беларусі, якая раней праводзілася пад кіраўніцтвам Галоўнага разведвальнага ўпраўлення Генеральнага штаба Чырвонай Арміі. Зараз жа дзейнасць разведвальна-дыверсійных груп супраць Польшчы ужо вызначалася пастановай, распрацаванай Феліксам Дзяржынскім і зацверджанай палітычным бюро ЦК УКП(б) 25 лютага 1925 г. у Маскве. Згодна з пастановай, уся рэвалюцыйна-тэрарыстычная дзейнасць спецыяльных службаў СССР пераходзіла да камуністычных партый Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны[64].

Штогод у 1925-1937 гадах ад рук тэрарыстаў КПЗБ, навучаных пад Мінскам, гінула ад 5 да 15 супрацоўнікаў польскай паліцыі і контрразведкі[65]. У сваю чаргу пытаннем масавай падрыхтоўкі дыверсантаў, тэарэтыкаў і практыкаў арганізацыі ўзброенага паўстання і забастовак займаўся таксама Камінтэрн, які праз КПП навучыў і закінуў у Польшчу толькі ў 1931-1932 гг. 56 чалавек, у тым ліку некаторыя з іх патрапілі ў польскае войска[66].

Дыверсійна-тэрарыстычная дзейнасць наводзіла цень на добрасуседскія польска-савецкія стасункі. Тым не менш, нягледзячы на гэта, Польшча на дыпламатычным „фронце" рабіла ўсё, што ад яе залежала, каб рэгулярна падпісваць з СССР двухбаковыя дамовы і пагадненні, якія паляпшалі клімат мірнага суіснавання ў сферах палітыкі, эканомікі і культуры[67]. Адным з прыкладаў такой актыўнасці Польшчы з'яўлялася падпісаная ў лістападзе 1927 года генеральная Дамова па пытанні вяртання і рээвакуацыі з СССР польскай культурнай спадчыны[68].

63 AAN, Ambasada RP w Moskwie, z. 510, sygn. 161, ark. 1-2.

64 З мэтай падрыхтоўкі для КПЗБ баевікоў і дыверсантаў у ваколіцы Мінска ў в. Лошыца была створана спецыяльная школа, якая пачала сваю працу восенню 1925 г. і рыхтавала кадры да ліквідацыі КПЗБ у 1938 г. і штогод выпускала 25-30 чалавек для рэвалюцыйна-тэрарыстычнай дзейнасці ў Польшчы. Акрамя таго рыхтавала спецыяльныя дыверсійныя групы на выпадак вайны СССР з Польшчай. А. Тарас, *Тайная война против Польши. Террор, грабежи и поджоги как форма „экспорта революции" (Западная Беларусь, 1921-1937 гг.)*, „Секретные исследования", 2007, № 24 (161), с. 12-14.

65 А. Тарас, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты...*, с. 524.

66 *Коминтерн и идея мировой революции: Документы*, сост., коммент.: Я. С. Драбкин и др., Москва 1998, с. 786-788.

67 Падрабязней на гэту тэму гл.: J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław 1998.

68 W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 179-181.

Польшча з мэтай арганізацыі сваёй палітычнай і ваеннай бяспекі імкнулася да падпісання дамовы аб неагрэсіі з СССР, працэс падрыхтоўкі і падпісання якой быў даволі складаным. 18 красавіка 1927 г. старшыня СНК СССР Аляксей Рыкаў на IV з'ездзе Саветаў заявіў, што СССР імкнецца да мірнага суіснавання са сваімі заходнімі суседзямі, але на шляху рэалізацыі гэтай задачы стаіць Польшча. Рыкаў абвінаваціў Польшчу ў жаданні ўзяць на сябе права, па якім усе перамовы СССР з Румыніяй, прыбалтыйскімі краінамі і Фінляндыяй павінны адбывацца пры яе пасрэдніцтве і дапамозе[69].

Забойства 7 чэрвеня 1927 г. савецкага пасла Пятра Войкава ў Варшаве, якое было здзейснена дзеячам рускай контррэвалюцыйнай эміграцыі Барысам Кавердам дадаткова ўскладніла савецка-польскія адносіны[70], але пры гэтым, дзякуючы дыпламатычным намаганням Польшчы, не паставіла іх на шлях далейшага развіцця канфрантацыі[71].

Польшча прыняла прапанову СССР пра хутчэйшую ратыфікацыю пакта Брыяна-Келага ад 27 жніўня 1928 г. Разам з Латвіяй, Эстоніяй і Румыніяй падпісала ў Маскве 9 лютага 1929 г. пратакол, так званы пратакол Літвінава, які пацвярджаў існуючыя ў гэтай частцы Еўропы межы і замацоўваў імкненне краін-падпісантаў да адмовы ад выкарыстання вайны ў якасці зброі нацыянальнай палітыкі[72].

Дыпламатычнай перамогай Варшавы можна лічыць польска-савецкую дамову аб ненападзе, якая была падпісана ў Маскве 25 ліпеня 1932 года[73]. Згодна з ёй пацвярджаліся суверэнітэт, узаемныя межы і тэрытарыяльная цэласнасць абодвух краін. СССР, такім чынам, прызнаў польскімі тыя тэрыторыі, што Польшча атрымала ў выніку падпісання Рыжскай мірнай дамовы 1921 г. СССР і Польшча ўзялі на

[69] *Доклад Председателя Совета Народных Комиссаров А. И. Рыкова на IV съезде Советов СССР*, [в:] *IV съезд Советов. Стенографический отчёт*, Москва 1927, с. 6-30.

[70] AAN, Ambasada RP w Moskwie, z. 510, sygn. 174, ark. 1-2; S. Łopatniuk, *Konflikt polsko-radziecki na tle zabójstwa posła Wojkowa*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. 9, Warszawa 1972, s. 71-83.

[71] Падрабязней на гэту тэму гл:. AAN, Ambasada RP w Moskwie, z. 510, sygn. 174, ark. 2; T. Gawin, *O bycie Polakiem...*, s. 42-43.

[72] *Протокол о введении в действие парижского договора от 27 августа 1928 года об отказе от войны в качестве орудия национальной политики (Москва, 9 февраля 1929 года)*, [в:] *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключённых СССР с иностранными государствами*, Москва 1930, с. 8-10; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 5, Warszawa 1966, s. 397-399.

[73] Падрабязней на гэту тэму гл: *Документы внешней политики СССР*, т. 15: *1 января — 31 декабря 1932 г.*, Москва 1969, с. 436-439; О. Кен, *Москва и пакт о ненападении с Польшей (1930-1932)*, Санкт-Петербург 2003; J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty...*, s. 115-133.

сябе абавязак устрымлівацца ад усялякіх агрэсіўных дзеянняў адзін супраць другога, не рабіць ні прамой, ні ўскоснай дапамогі агрэсару ў выпадку нападу трэцяй дзяржавы на адзін з дагаворных бакоў[74]. 23 лістапада 1932 г. была падпісана савецка-польская канвецыя аб пагаджальнай працэдуры — перамір'і. Праз чатыры дні бакі ратыфікавалі дамову, якая абавязвала краіны-падпісанты да захавання міру, выканання пакта Брыяна-Келага, пратакола Літвінава і Рыжскай мірнай дамовы[75]. Па просьбе польскага боку дамову падпісалі на тры гады з магчымасцю працягвання яе тэрміну ў будучым яшчэ на два гады. Абмен ратыфікаванымі дакументамі адбыўся 23 снежня 1932 г. Падчас візіту міністра замежных спраў Польшчы Юзафа Бэка ў Маскву ў сярэдзіне лютага 1934 г. было вырашана тэрмін дзеяння дамовы прадоўжыць яшчэ на 10 гадоў. Пратакол па гэтым пытанні падпісалі 5 траўня таго ж года пасол Польшчы ў Маскве Юліюш Лукасевіч і народны камісар замежных спраў Максім Літвінаў. Такім чынам, дамова мела сілу да 1945 года і была прадугледжана магчымасць аўтаматычнага працягвання яе дзеяння на чарговы двухгадовы тэрмін[76].

Міжнародная абстаноўка ў Еўропе ў 1930-х гадах упэўніла польскае кіраўніцтва ў тым, што падпісаная 19 лютага 1921 г. дамова аб ваенным саюзе паміж Польшчай і Францыяй[77] не гарантуе ёй поўнай знешняй бяспекі[78]. Таму наступнай задачай польскай дыпламатыі ў такіх умовах стала падпісанне дамовы аб ненападзе з Германіяй, што адбылося 26 студзеня 1934 года[79]. Нямецка-польскае збліжэнне выклікала неспакой у Крамлі. Савецкае кіраўніцтва асцерагалася,

[74] S. Łopatniuk, *Nieznane dokumenty archiwalne z historii polsko-sowieckich rokowań o pakt o nieagresji*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 5, Warszawa 1969; яго ж, *Polsko-radziecki pakt o nieagresji (z historii polsko-radzieckiej pertraktacji)*, [w:] *Stosunki polsko-radzieckie 1917-1939. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1973, s. 125-164; W. Materski, *Tarcza Europy...*, s. 246-249.

[75] Там жа.

[76] W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów...*, s. 391.

[77] Падрабязней на гэту тэму гл.: J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty...*, 101-115.

[78] У кастрычніку 1933 г. неафіцыйны пасланнік Юзафа Пілсудскага прывёз з Парыжа інфармацыю, што ў выпадку нападу Германіі на Польшчу ўлады Францыі не пачнуць мабілізацыі і не накіруюць на дапамогу войска. Адзінае, чым Францыя магла дапамагчы Польшчы, гэта ўзбраенне і боепрыпасы, а таксама камандзіраванне ў Польшчу сваіх ваенных дарадцаў. У такой палітычнай сітуацыі Пілсудскі даручыў міністру Бэку пачаць працэдуру падрыхтоўкі падпісання пакта аб неагрэсіі з Берлінам. W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów...*, s. 437.

[79] Падрабязней на гэту тэму: H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939...*, s. 201-205; K. Lapter, *Pakt Piłsudski-Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 roku*, Warszawa 1962, cz. II, dok. 11.

што Гітлер будзе спрабаваць уцягнуць Польшчу ў свае планы экспансіі на ўсход[80]. Пасля падпісання польска-нямецкай дамовы адносіны паміж СССР і Польшчай пачалі яшчэ больш пагаршацца. Відавочным праяўленнем гэтага стала крытычнае ў адрас Польшчы выступленне Сталіна 26 студзеня 1934 г. на XII з'ездзе УКП(б)[81]. У савецкай прэсе ўсё больш сустракаліся антыпольскія артыкулы[82]. Нічога ў гэтых стасунках не змяніла і смерць Юзафа Пілсудскага. З гэтага часу, як пісаў польскі даследчык Войцех Матэрскі, у адносінах двух краін павеяла холадам, стрыманасцю і прадузятасцю[83].

У красавіку 1937 г. Народны Камісарыят Замежных Спраў СССР патрабаваў ад Польшчы ліквідаваць тры з пяці польскіх консульстваў. Але ў выніку кампрамісу былі скасаваны толькі два — у Харкаве і Тбілісі. Тры консульствы, якія засталіся ў Кіеве, Мінску і Ленінградзе, далей працягвалі сваю працу[84].

Бясспрэчна, гістарычным фактам з'яўляецца тое, што СССР з моманту свайго ўзнікнення і да нападу на Польшчу будаваў сваю знешнюю палітыку на прынцыпах фальшывасці і крывадушнасці. На афіцыйнай геапалітычнай арэне ён выступаў за мір і міжнароднае супрацоўніцтва, а ў рэальнасці яго сапраўдная знешняя палітыка грунтавалася на прапагандзе, гвалце і экспарце рэвалюцыі, што пад кіраўніцтвам Крамля ажыццяўляў Камінтэрн[85]. Канчатковай мэтай такой палітыкі было імкненне да арганізацыі сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. А бліжэйшай мэтай Крамля з'яўлялася прасоўванне рэвалюцыі на Захад. На шляху рэалізацыі гэтых задач стаяла маладая адроджаная польская дзяржава, якая яшчэ ў 1920 годзе зарвала планы бальшавікоў. Савецкае кіраўніцтва не змагло змірыцца з гэтым і таму ўвесь пасляваенны час выбудоўвала сваю тайную знешнюю палітыку такім чынам, каб знішчыць Польшчу і вярнуць страчаныя

80 Сапраўды, такія спробы з боку Гітлера былі, але Польшча не дазволіла ўцягнуць сябе ў гэту авантуру. Пра іх казаў прэм'ер лонданскага ўрада Арцішэўскі ў сваёй прамове да палякаў з Лондана 19 студзеня 1945 г. AAN, Zbiór komunikatów Agencji TASS, z. 1424, sygn. 327/8, ark. 29.

81 *XII съезд ВКП(б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчёт*, Москва 1934, с. 17. *Документы внешней политики СССР*, т. 17, Москва 1971, док. 28, с. 85.

82 W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów...*, s. 460.

83 Там жа, с. 462.

84 *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 6: *1933-1938*, Warszawa 1967, dok. 230, s. 372; A. Wasilewski, *Polskie konsulaty na Wschodzie 1918-1939*, Warszawa 2010.

85 Падрабязней на гэту тэму гл.: У. Фостер, *История трёх интернационалов*, Москва 1959; М. Пантелеев, *Агенты Коминтерна. Солдаты мировой революции*, Москва 2005.

пасля падпісання Рыжскай дамовы заходнія землі былой Расійскай імперыі. Беларуская нацыянальная меншасць у Польшчы была той сілай, на якую разлічваў Крэмль і якая павінна была дапамагчы яму ў рэалізацыі гэтай задачы[86].

Нягледзячы на сур'ёзныя пралікі польскага кіраўніцтва ў ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі ў дачыненні да беларускай нацыянальнай меншасці (польскім беларусам), Польшча змагла супрацьстаяць планам Крамля, якія былі накіраваны на дэзінтэграцыю і распад яе ў мірны час. Напрыклад, не адбылося паўстанне ў Заходняй Беларусі, мэтай якога было далучэнне яе да БССР[87].

Адмова Польшчы ў 1939 годзе ад супрацоўніцтва з Гітлерам супраць Савецкага Саюза, а таксама палітычная сітуацыя ў Еўропе дазволілі ў выніку СССР рэалізаваць з дапамогай гітлераўскай Германіі план адрыву Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ад Польшчы.

Пакт Молатава-Рыбентропа — дамова аб ненападзе паміж СССР і Германіяй, якая была падпісана 23 жніўня 1939 г. у Маскве, з'яўлялася ўзаемным абавязкам для краін-падпісантаў аб неагрэсіі. Дамова мела дзесяцігадовы тэрмін дзеяння і ўвайшла ў сілу з моманту яе падпісання. Насамрэч, гэта быў пакт аб агрэсіі. Тайны пратакол дзяліў усходнюю Еўропу на дзве „сферы ўплыву", а яго ўмовы датычыліся непасрэдна Фінляндыі, Літвы, Эстоніі, Польшчы і Славакіі. З гэтага часу ўсе тэрытарыяльныя змены ў Еўропе павінны былі адбывацца са згоды бакоў, што падпісалі пратакол[88].

Гітлераўская Германія ў злачыннай змове з СССР здзейснілі ў верасні 1939 года ваенную агрэсію ў дачыненні да Польшчы і ажыццявілі чарговы яе падзел[89]. Мэта, якую ставіў перад сабой СССР, была

[86] AAN, UWP, z. 1183, sygn. 976/31, ark. 3.

[87] Адным з вырашальных фактараў, які стрымліваў дыверсійную дзейнасць у 1920-1925 гг., а пазней садзейнічаў падтрыманню спакою і прадухіленню антыпольскай дзейнасці ў 1926-1939 гг. з'яўлялася добра арганізаваная праца органаў бяспекі маладой польскай дзяржавы. Падрабязней на гэту тэму гл.: W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej...*, s. 256-330.

[88] Падрабязней на гэту тэму гл.: *Восточная Европа между Гитлером и Сталином 1939-1941*, Москва 1999; *Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937-1939 гг., в 2 томах*, Москва 1981; А. Дюков, *Пакт Молотова-Рибентропа в вопросах и ответах*, Москва 2009; М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу, 1939-1941*, Москва 2000; J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty...*, s. 267-287.

[89] A. Czubiński, *Czynniki kształtujące granice odrodzonego państwa polskiego w latach 1918-1945*, [w:] *Jałta z perspektywy półwiecza*, red. S. Nicieja, Opole 1995, s. 66.

дасягнута. Пасля гэтага ўсе намаганні саюзнікаў у распачатай вайне — фашысцкай Германіі і Савецкага Саюза — былі накіраваны на тое, каб упэўніць сусветную супольнасць, што Польшча як дзяржава ўжо не існавала і тым самым не дапусціць афіцыйнага прызнання яе ўрада ў выгнанні[90]. Тым не менш, ЗША, Англія і Францыя падтрымалі Польшчу і дапамаглі яе ўраду ў няспыннай дзейнасці, якая была накіравана на правядзенне дыпламатычных і ваенных мерапрыемстваў, што ў выніку павінна было быць выкарыстана ў барацьбе з акупантамі[91].

Тое, што Другая сусветная вайна ў верасні 1939 года пачалася ў выніку падпісання і рэалізацыі нямецка-савецкага пакта супраць Польшчы, а не ў выніку польска-нямецкага пакта супраць Савецкага Саюза было пытаннем выбару Польшчы, — лічыць амерыканскі гісторык Цімаці Снайдэр. Так ці інакш, вайна ўсё роўна пачалася б, але тады гэта была б іншая вайна. У гэтым сэнсе Польшча паўплывала на ход сусветнай гісторыі[92].

Summary

Poland in the policy of Soviet Russia and Soviet Union in the years 1919-1939

Soviet Union considered the terms of the Treaty of Riga disgraceful and never accepted the new Polish-Soviet border and the loss of Western Lithuania. During the interwar period, the Soviets endavoured to ignite anti-Polish sentiments, incite an upheaval, and regain the lost territory. After the failed uprising attempt, the Comintern continued to indoctrinate Belarusian minority in Western Belarus against accepting Polish identity. Such operations turned to be relatively successful as Poland in that time failed to develop a reasonable ethnic minority policy. Finally, not being able to incorporate Western Belarus into the Soviet Union during peace time, the Soviets managed to achieve their goal after the military aggression of September 17, 1939.

Streszczenie

Polska w polityce Rosji Radzieckiej i ZSRR w latach 1919-1939

Związek Radziecki warunki traktatu ryskiego uważał za haniebne i nigdy nie pogodził się ze stratą ziem Zachodniej Białorusi, które odeszły do Polski. Głównym zadaniem państwa radzieckiego w okresie międzywojennym było stworzenie warunków do działalności elementów antypolskich, które prowokowałyby niezadowolenie z polityki władz polskich i w wyniku mogłyby wywołać powstanie i odzyskać te ziemie z powrotem dla ZSRR. Po nieudanej próbie przygotowania i wywołania powstania wszystkie wysiłki propagandy radzieckiej i Międzynarodówki Komunistycznej zostały skierowane na indoktrynację przedstawicieli białoruskiej mniejszości narodowej w duchu nieuznawania

[90] J. Sobczak, *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy w latach 1939-1945*, Poznań 1998.

[91] J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty...*, s. 341.

[92] T. Snyder, *Przedmowa*, [w:] J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty...*, s. 14-15.

państwowości polskiej w Zachodniej Białorusi. Takie działania realizowano w dosyć sprzyjających warunkach, ponieważ Polsce brakowało przemyślanej i rozważnej polityki wobec mniejszości narodowych. Niemniej jednak cel ZSRR – przyłączenie Zachodniej Białorusi – został osiągnięty nie w czasie pokoju, lecz w rezultacie zbrojnej agresji 17 września 1939 roku.

Tadeusz Gawin – doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii, polski działacz społeczny w Białorusi. Zainteresowania badawcze: historia polskiej mniejszości narodowej w Białorusi w XX-XXI ww.

Мажэна Грыбоўская
(Варшава)

З гісторыі беларускай рэлігійнай прэсы на эміграцыі. Часопіс „Царкоўны Светач" (1951-1988)

У выніку Другой сусветнай вайны значная частка беларусаў апынулася на Захадзе. Аднак толькі нязначны адсотак з іх далучыўся да беларускага грамадска-палітычнага і культурна-асветнага жыцця на эміграцыі. Тым не менш, у пасляваенныя гады ў краінах Заходняй Еўропы, Аўстраліі і на амерыканскім кантыненце дзейнічалі арганізацыі і таварыствы, вакол якіх гуртаваліся беларускія эмігранты. Адным з галоўных цэнтраў беларускае эміграцыі былі Злучаныя Штаты Амерыкі. Беларускае жыццё на тэрыторыі ЗША разгарнулася асабліва шпарка пачынаючы з 1950-х гг., калі са Старога свету пачало прыбываць штораз больш беларусаў. Выгнаныя ваеннай завірухай з роднай зямлі, за акіянам яны знайшлі сваю новую айчыну. Неўзабаве на амерыканскім кантыненце ствараліся палітычныя і грамадскія цэнтры, дзейнічалі культурніцкія рухі, выдавалася ўласная прэса. Істотнае месца ў паўсядзённым жыцці эмігрантаў займала царква. Нічога дзіўнага, што адным з першых крокаў эмігрантаў на новым месцы быў пошук магчымасці заспакаення рэлігійных патрэб. Мусім адзначыць, што на дадзены момант гісторыя беларускага царкоўнага жыцця на чужыне належыць да найменш даследаваных праблем у гістарыяграфіі[1].

Большасць беларусаў з пасляваеннай хвалі эміграцыі, якія апынуліся на Захадзе, складалі асобы праваслаўнага веравызнання. Спецыфіка і складанасць вывучэння гісторыі беларускага праваслаўя на эміграцыі заключаецца ў тым, што вернікі-беларусы апынуліся ў юрысдыкцыі некалькіх цэркваў. Пэўную частку праваслаўных беларусаў на эміграцыі складалі вернікі Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (БАПЦ) на эміграцыі, аб стварэнні якой было абвешчана ў 1948 г. на тэрыторыі Заходняй Нямеччыны. Рэч у тым, што па шэрагу як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных прычын далёка не ўсе беларускія вернікі

[1] Сярод найбольш грунтоўных прац па гэтай тэме неабходна пералічыць наступныя: І. Касяк, *З гісторыі Праваслаўнай Царквы беларускага народу*, Нью-Йорк 1956; А. Мартос, *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Буэнос-Айрес 1966; А. Вініцкі, *Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадах*, Мінск 1994; Ю. Гарбінскі, *Беларускі рэлігійны друк на Захадзе, 1945-2005*, Нью-Йорк — Варшава 2009; A. Mironowicz, *Życie religijne prawosławnej emigracji białoruskiej po II wojnie światowej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2010, nr 33, s. 116-134.

маглі далучыцца да БАПЦ. Апаненты БАПЦ аб’ядноўваліся ў Беларускую праваслаўную царкву (БПЦ) у юрысдыкцыі Усяленскага патрыярхату. Прычыны падзелу ў значнай ступені мелі палітычны характар. Належыць памятаць, што пасляваенны беларускі эміграцыйны лагер быў падзелены на прыхільнікаў Рады БНР Міколы Абрамчыка і Беларускай цэнтральнай рады (БЦР) на чале з Радаславам Астроўскім. Вакол БПЦ Канстанцінопальскага патрыярхату гуртаваліся, перш за ўсё, тыя праваслаўныя беларусы, якія па палітычных прычынах апынуліся ў апазіцыі да М. Абрамчыка. У палітычным сэнсе гэтыя людзі належалі да прыхільнікаў БЦР. Паколькі „абрамчыкаўцы” былі заангажаваныя ў стварэнне і дзейнасць БАПЦ, дык прыхільнікі БЦР не маглі да яе далучыцца. У сувязі з гэтым група эмігрантаў з ліку прыхільнікаў Р. Астроўскага была вымушана шукаць іншых магчымасцей арганізацыі ўласнага царкоўнага жыцця. Пэўныя крокі ў гэтым напрамку былі зроблены ў 1950 г. Падчас з’езду беларускіх праваслаўных вернікаў, які адбыўся 23 лістапада 1950 г. у Саўт-Рыверы, быў створаны Беларускі праваслаўны царкоўны камітэт у Амерыцы. Сярод заснавальнікаў гэтага камітэта знаходзіўся а. Мікалай Лапіцкі. У якасці асноўнае мэты акрэслівалася арганізацыя царкоўнага жыцця эмігрантаў „на здаровых пачатках”[2]. На вышэйзгаданым з’ездзе была абрана ўправа камітэта, у склад якой увайшлі Уладзімер Брылеўскі (старшыня), Святаслаў Коўш, Расціслаў Завістовіч, Віктар Літаровіч, Хведар Высоцкі і Мікалай Сенька. Арганізатары вырашылі звярнуцца да экзарха канстанцінапольскага патрыярха ў Амерыцы архіепіскапа Міхаіла з просьбай аб прыняцці беларускай праваслаўнай супольнасці ў сваю юрысдыкцыю. Экзарх, які меў сваю сядзібу ў Нью-Йорку, ахвотна згадзіўся ўзяць беларусаў пад сваю духоўную апеку. Чарговым крокам беларускіх вернікаў было атрыманне ад амерыканскіх улад дазволу на дзейнасць камітэта. У выніку была атрымана згода на будову царквы і могілак, а таксама арганізацыю нядзельнай школы, місіянерскую і выдавецкую дзейнасць[3]. Патрыяршы экзарх па-бацькоўску клапаціўся пра сваіх беларускіх вернікаў. Штогод на калядныя і велікодныя святы ўладыка выдаваў архіпастырскае пасланне да беларусаў. Грэцкае духавенства супольна з беларускімі святарамі ўдзельнічала ў святочных багаслужбах. Так, напрыклад, у сакавіку 1952 г. у грэцкім мітрапаліцкім саборы ў Нью-Йорку архіепіскап Міхаіл адправіў набажэнства ў сувязі са святам 25 Сакавіка[4].

2 *Беларускі Праваслаўны Царкоўны Камітэт у Амэрыцы*, „Царкоўны Сьветач”, 1951, № 1, с. 4.

3 *Беларускі Праваслаўны Царкоўны Камітэт у Амэрыцы,* „Царкоўны Сьветач”, 1951, № 1, с. 4-5.

4 „Царкоўны Сьветач”, 1952, № 2, с. 10.

Няма сумневу, што найбольш актыўнай і шматлікай парафіяй БПЦ на тэрыторыі ЗША ў юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярха была парафія св. Еўфрасінні Полацкай у Саўт-Рыверы, у штаце Нью-Джэрсі. З упэўненасцю можна сказаць, што мястэчка Саўт-Рывер было найбуйнейшым цэнтрам беларускай эміграцыі з-пад знака БЦР не толькі на амерыканскім кантыненце, але і ва ўсім вольным свеце. Пасялілася тут некалькі соцень беларускіх сем'яў, большасць якіх належала да праваслаўнай парафіі св. Еўфрасінні Полацкай. Варта адзначыць, што стварэнне парафіі выклікала наплыў да мясцовасці чарговых эмігрантаў беларускага паходжання. У выніку на працягу 1950-х гг. у Саўт-Рыверы паўстала своеасаблівае „беларускае мястэчка" з уласным рэлігійным цэнтрам[5]. Першым пробашчам саўт-рыверскай парафіі быў вышэйзгаданы а. Мікалай Лапіцкі. Гэты святар меў асаблівыя заслугі ў справе арганізацыі беларускага праваслаўнага жыцця на чужыне. Лапіцкі быў чалавекам адданым сваёй справе, ахвярным і працавітым душпастырам, руплівым абаронцам каштоўнасцей, якія вызнаваў[6]. 5 чэрвеня 1954 г. архіепіскап Міхаіл надаў айцу Лапіцкаму годнасць протапрэсвітара з правам нашэння мітры[7]. Беручы пад увагу цяжкае матэрыяльнае становішча беларускіх вернікаў, уладыка звольніў іх ад абавязку аплаты штогадавога епархіяльнага падатку[8]. Парафія ў Саўт-Рыверы была вельмі руплівай і энергічнай. Саўт-рыверская грамада мела значны ўнёсак у справу арганізацыі царкоўнага руху. Шпарка развівалася дабрачынная дзейнасць. Парафія сталася буйным асяродкам грамадска-культурніцкага і асветнага жыцця эмігрантаў. Значная ўвага надавалася, таксама, выдавецкай працы. Неабходна падкрэсліць, што вернікі адчувалі вялікую патрэбу друкаванага слова. У рэшце рэшт гэтае пытанне было вырашана. Пачынаючы з 1951 г. у Саўт-Рыверы выдаваўся часопіс „Царкоўны Светач", які пачаў выходзіць як орган Беларускага праваслаўнага царкоўнага камітэта ў Амерыцы. Да ўзнікнення „Царкоўнага Светача" ў значнай ступені спрычыніўся айцец Мікалай Лапіцкі. Выданне часопіса было магчымым дзякуючы ахвяраванням і сталай падтрымцы вернікаў. Неўзабаве, пасля выхаду ў свет першага нумара, рэдакцыя апелявала да чытачоў: «„Царкоўны Сьветач" выдаецца высілкам людзей добрае волі, якія з сваіх скромных заробкаў складаюць пасільную ахвяру ў наш выдавецкі фонд. Гэтая ахвярнасьць і дала нам маг-

[5] А. Гардзіенка, *Беларускі кангрэсавы камітэт Амэрыкі (БККА)*, Смаленск 2009, с. 58.
[6] J. Garbiński, J. Turonek, *Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*, Warszawa 2003, s. 221-223. Гл. таксама: *Мікалай Лапіцкі. У служэньні Богу й Беларусі*, Нью-Йорк — Варшава 2005.
[7] *Дзень Сьв. Еўфрасіньні Полацкае ў Саўт Рывэр*, „Царкоўны Сьветач", 1954, № 1, с. 12-13.
[8] *Добры пастыр*, „Царкоўны Сьветач", 1958, № 1, с. 1-5.

чымасьці выпусьціць у сьвет першы нумар нашага часопісу. Мы верым у тое, што на гэтую ініцыятыву адгукнецца наша грамадскасьць і дасьць нам магчымасьць прадаўжаць выдавецтва „Царкоўнага Сьветача", пры чым у будучыні мы маем замер перайсьці з дзешавейшага фатаграфічнага на даражэйшы літаграфічны тып»[9]. Часопіс выходзіў раз альбо два разы на год у залежнасці ад грашовых магчымасцей. На працягу ўсяго часу рэдакцыя мусіла змагацца з матэрыяльнымі цяжкасцямі. Тым не менш, выданне ніколі не было спынена.

Для навукоўцаў гэтае перыядычнае выданне з'яўляецца надзвычай каштоўнай крыніцай падчас даследавання недалёкага мінулага беларускай эміграцыі, асабліва што тычыцца ейнага рэлігійнага жыцця. Нягледзячы на тое, што выдаўцы і аўтары звярталі асаблівую ўвагу на рэлігійную праблематыку, хапала, таксама, артыкулаў грамадска-палітычнага і культурніцкага зместу. Дзякуючы выданню зараз мы можам досыць дакладна прасачыць гісторыю царкоўнага жыцця эмігрантаў. Часопіс утрымлівае вельмі дакладную парафіяльную хроніку. Пры гэтым тычыцца гэта не толькі парафіі ў Саўт-Рыверы, але ў значнай ступені і іншых беларускіх асяродкаў на амерыканскім кантыненце. Асвятляліся пытанні, якія тычыліся беларускіх вернікаў у Каліфорніі, Чыкага ці Канадзе. Знаходзім тут, таксама, звесткі наконт беларускіх царкоўных грамад у Еўропе і Аўстраліі. На бачынах часопіса разгортваецца цэлы шэраг праблем, з якімі сутыкнуліся эмігранты. Раскрываюцца царкоўныя кантакты беларускіх вернікаў з эмігрантамі іншых нацыянальнасцей (у тым ліку: грэкамі, сербамі, албанцамі). Вялікая маса матэрыялу, што зразумела, тычылася рэлігійных пытанняў, істоты хрысціянскіх каштоўнасцей і догмаў. Рэдакцыя мела на мэце падтрымліваць маральна-рэлігійныя якасці чытачоў, умацоўваць іх веру і гартаваць дух. Часопіс друкаваў, таксама, літаратурныя творы. Безумоўна, асноўная ўвага надавалася БПЦ і яе гісторыі. Так, напрыклад, выдаўцы часопіса не абмінулі ўвагай гэткай падзеі, як 500 гадавіна цуду, звязанага са з'яўленнем Іконы Жыровіцкай Божай Маці[10]. Ствараўся мартыралог пакутнікаў за веру і царкву, сярод якіх пачэснае месца займалі мітрапаліт Мелхіседэк (Паеўскі)[11], а таксама князь Канстанцін Астрожскі[12]. Артыкулы, прысвечаныя гісторыі, ме-

[9] *Да нашых чытачоў*, „Царкоўны Сьветач", 1951, № 1, с. 22.

[10] А. С. Коўш, *500-годзьдзе зьяўленьня Цудадзейнае Іконы Жыровіцкае Божкае Маці*, „Царкоўны Сьветач", 1970, с. 5-9.

[11] С. К., *Высокапрэсьвяшчэньнейшы Мелхісэдэк, мітрапаліт менскі і беларускі,* „Царкоўны Сьветач", 1957, № 1 (8), с. 10-12; Ф. Высочкі, *Жыцьцё Прэпадобнамучаніка Афанасія Берасьцейскаго*, „Царкоўны Сьветач", 1960, № 1, с. 10-12.

[12] М. Лапіцкі, *350-гадовы юбілей Кн. Канстантына Канстантынавіча Астроскага*, „Царкоўны Сьветач", 1958, № 1, с. 8-12.

лі на мэце папулярызацыю ведаў пра мінулае царквы і народа. Нягледзячы на тое, што пераважная большасць публікацый мела публіцыстычны характар, траплялiся, таксама, і артыкулы, якія вылучаліся чыста навуковым падыходам[13]. Часопіс друкаваў агляд новай літаратуры, у тым ліку навуковай. Многія публікацыі тычыліся не толькі гісторыі БПЦ, але былі прысвечаны хрысціянству ў свеце. У якасці прыкладу можна звярнуць увагу на артыкул пра рэліквіі св. Мікалая, якія знаходзяцца ў мясцовасці Бары на поўдні Італіі[14].

Аўтары часопіса інфармавалі пра падзеі ў грамадска-царкоўным жыцці беларускіх эмігрантаў. Дзякуючы гэтаму можна ўявіць сабе, чым жылі і што хвалявала эмігрантаў. Аўтары і выдаўцы выдання актыўна рэагавалі на падзеі, якія адбываліся ў жыцці эміграцыйнага асяродка. На бачынах выдання „Царкоўны Светач" мы знаходзім шмат інфармацыі пра дзейнасць „канкурэнцыйнай" БАПЦ. Багата пісалася пра ўнутраны канфлікт сярод духоўнікаў і вернікаў гэтае царквы, які ўзнік у 1980-я гады[15]. Па зразумелых прычынах стаўленне рэдакцыі да БАПЦ было адмоўнае, калі не сказаць варожае. Нярэдка нават агучвалася думка, што БАПЦ з'яўляецца часовай пераходнай з'явай на шляху да акаталічвання праваслаўных вернікаў. Пра БАПЦ гаварылася як пра „крывіцкі" праект. Аўтары „Царкоўнага Светача" лічылі, што некананічная БАПЦ моцна дыскрэдытуе беларусаў у вачах іншых народаў. У сваю чаргу адносіны аўтакефалістаў да царкоўнага асяродка ў Саўт-Рыверы, таксама характарызаваліся нядобразычлівасцю і варожасцю. Сярод частых закідаў з боку прыхільнікаў БАПЦ было абвінавачванне сваіх апанентаў у нібыта русафільскіх схільнасцях. Аўтары „Царкоўнага Светача", асабліва а. Лапіцкі, пераканаўча і грунтоўна абаранялі сваю пазіцыю па гэтым пытанні. Праблематыка, якая закранaлася на бачынах часопіса, красамоўна адлюстроўвала ўсю складанасць ва ўзаемаадносінах паміж „крывічамі" і „зарубежнікамі". З абодвух бакоў часамі назіралася вялікая зацятасць, якая нярэдка набывала характар асабістых парахункаў.

Памылкаю было б аднак меркаваць, што ўнутраныя сваркі і непаразуменні здамінавалі змест часопіса. На старонках „Царкоўнага Светача" шмат месца было прысвечана ўласным справам і праблемам. Заслугоўвае ўвагі пытанне стварэння беларускай эміграцыйнай дыяцэзіі

[13] Гл.: М. Белямук, *Царкоўная архітэктура Панёманшчыны*, „Царкоўны Сьветач", 1980, № 29, с. 18-25.

[14] *Турынская плашчаніца*, „Царкоўны Сьветач", 1981, № 30, s. 6-7; *900-годзьдзе пераняссеньня мошчаў сьв. Мікалая*, „Царкоўны Сьветач", 1988, № 41, с. 13-24.

[15] *Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква ізноў на судовай дарозе*, „Царкоўны Сьветач", 1980, № 29, с. 30-31; *Барацьба ўва улоньні БАПЦ не спыняецца*, „Царкоўны Сьветач", 1984, № 36, с. 7-8; *Развал БАПЦ*, „Царкоўны Сьветач", 1984, № 37, с. 11-13.

з уласным епіскапам у юрысдыкцыі Усяленскага патрыярхату. Эмігранты ўсведамлялі неабходнасць гэтага кроку, які б спрычыніўся да ўмацавання прэстыжу БПЦ і надаў бы ёй стабільны характар. 10 кастрычніка 1951 г. архіепіскап Міхаіл прыняў на аўдыенцыі беларускую дэлегацыю, якая прасіла ўладыку разгледзець іх просьбу. 26 лістапада 1957 г. архіепіскапа Міхаіла наведалі а. Лапіцкі і прэзідэнт БЦР Радаслаў Астроўскі. Такім чынам рыхтаваўся грунт пад вырашэнне гэтага пытання. Думка аб высвячэнні беларускага епіскапа была агучана на з'ездзе праваслаўных беларусаў — духавенства і вернікаў у Амерыцы 31 жніўня 1958 г. у Саўт-Рыверы[16]. Нягледзячы на пэўныя намаганні, справа аднак не кранулася з месца. 27-28 сакавіка 1970 г. у Саўт-Рыверы адбыўся чарговы з'езд праваслаўных беларусаў, падчас якога зноўку было ўзнята гэтае пытанне. Гэтым разам удзельнікі накіравалі ліст да патрыярха Афінагора, каб ён паспрыяў высвячэнню епіскапа для беларусаў[17]. З аналізу крыніц вынікае, што мэта не была дасягнута па прычыне адсутнасці адпаведнага кандыдата[18].

Працяглы час адной з галоўных тэматык, якая асвятлялася на бачынах „Царкоўнага Светача", было пытанне статусу БПЦ. Большасць артыкулаў па гэтай тэме належала аўтарству а. Лапіцкага. Чытаючы прэсу апанентаў Лапіцкага можа скласціся ўражанне, што ён належаў да зацятых праціўнікаў аўтакефаліі БПЦ. Насамрэч гэта не адпавядала сапраўднасці. Яскрава пераконваюць у гэтым ягоныя тэксты на старонках „Царкоўнага Светача". Святар не адмаўляўся ад аўтакефаліі як формы царкоўнага існавання Беларускае царквы. Цалкам, наадварот, быў свядомым яе прыхільнікам. У сваю чаргу быў перакананы, што наданне статусу аўтакефальнае царквы можа адбыцца толькі кананічным шляхам і не браў пад увагу ніякай іншай магчымасці[19]. У адным з артыкулаў ён зазначаў: „Праваслаўная Беларуская царква — гэта Царква нашых прадзедаў, дзядоў і бацькоў. Пад яе духоўнай апекай падобна як у мінулым, так і цяпер мы зможам захавацца як нацыя, служыць Богу і змагацца за вольнасць і незалежнасць Беларусі"[20]. Лапіцкі лічыў, што ўстанаўленне аўтакефаліі мусіць адбыцца на здаровым грунце, а менавіта праз атрыманне згоды Усяленскага патрыярха[21]. На думку айца

[16] *Рэзалюцыя зьезду праваслаўных беларусаў: духавентсва і вернікаў з Амэрыкі і Канады з дня 31 жніўня 1958 году у Саўт Рывэры, Нью Джэрсі, СШПА*, „Царкоўны Сьветач", 1958, № 1, с. 5.

[17] *Яго сьвяцейшаму патрыярху Афінагору І*, „Царкоўны Сьветач", 1970, № 1, с. 31-34.

[18] А. Гардзіенка, *Беларускі кангрэсавы камітэт Амэрыкі...*, с. 167.

[19] М. Лапіцкі, *Дваццаціпяцігодзьдзе Беларускага Аўтакефальнага Праваслаўнага Сабору. Менск — 1942*, „Царкоўны Сьветач", 1967, № 1, с. 7-13.

[20] М. Лапіцкі, *Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква і яе гістарычныя даты дваццатага стагодзьдзя*, „Царкоўны Сьветач", 1957, № 1 (8), с. 9.

[21] М. Лапіцкі, *У імя праўды*, „Царкоўны Сьветач", 1953, № 1 (4), с. 12.

Мікалая, незалежнасць Беларускай царквы магла канчаткова аформіцца толькі пры ўмове атрымання поўнай дзяржаўнай незалежнасці, на бацькаўшчыне, але ні ў якім выпадку не на эміграцыі, дзе знаходзілася нязначная частка беларускага грамадства. Да моманту канчатковага ўстанаўлення царкоўнае незалежнасці духоўнік прапаноўваў, каб БПЦ на эміграцыі знаходзілася ў юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярхату. Гэты варыянт Лапіцкі небеспадстаўна лічыў вяртаннем беларускага праваслаўя да Царквы-Маці. Абгрунтоўваў гэта перш за ўсё гістарычнымі прычынамі, падкрэсліваючы факт хрысціянізацыі беларускіх зямель з Візантыі[22].

Царкоўны асяродак у Саўт-Рыверы меў досыць напружаныя адносіны з расійскім духавенствам. На старонках часопіса „Царкоўны Светач" можна трапіць на артыкулы, якія сведчаць пра крытычнае стаўленне рэдакцыі да дзейнасці Маскоўскага патрыярхату на Беларусі. Рэдакцыя рашуча адкідвала расійскі характар праваслаўя на Беларусі. Аспрэчвалася кананічная ўлада Маскоўскага патрыярхату над БПЦ. Неўзабаве ў гэтых справах выдаўцы і аўтары „Царкоўнага Светача" спрачаліся з прадстаўнікамі расійскага духавенства. Крытыкаваліся, таксама, захады Рускай праваслаўнай царквы (РПЦ) на міжнароднай арэне. У 1970 г., калі са згоды Маскоўскага патрыярхату, было абвешчана аб утварэнні новай аўтакефальнай царквы — Амерыканскай праваслаўнай царквы, беларускі бок сустрэў дадзены крок вельмі адмоўна[23]. У часопісе нярэдка змяшчаліся матэрыялы прысвечаныя гісторыі Праваслаўнай царквы на землях Вялікага Княства Літоўскага. Царква ў ВКЛ разглядалася як беларуская аўтакефалія ў мінулым, якая паўстала ў 1415 годзе, калі ў Наваградку адбыўся сабор, падчас якога было абвешчана ўтварэнне літоўскай мітраполіі, незалежнай ад Масквы[24].

Часопіс „Царкоўны Светач" з'яўляецца, таксама, добрай крыніцай ведаў пра міжканфесійныя ўзаемадачыненні сярод беларускіх эмігрантаў. Перш за ўсё гаворка ідзе пра праваслаўна-каталіцкія стасункі. Аналіз матэрыялу дазваляе зрабіць выснову, што адносіны аўтараў і выдаўцоў часопіса да суайчыннікаў каталіцкага веравызнання былі станоўчыя. Яскрава сведчыць пра гэта ліставанне айца Лапіцкага з прадстаўнікамі беларускага рыма-каталіцкага духавенства на эміграцыі. Праваслаўная грамада Саўт-Рывера аказвала дапамогу братам-каталікам, якія не мелі ўласнай святыні. Лапіцкі асабіста дапамагаў

[22] М. Л., *Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква*, „Царкоўны Сьветач", 1952, № 2, с. 7.

[23] М. Лапіцкі, *Амэрыканска-Маскоўская „Аўтакефалія"*, „Царкоўны Сьветач", 1970, № 1, с. 10-14.

[24] *Грэцыя — крыніца веры нашых продкаў*, „Царкоўны Сьветач", 1951, № 1, с. 7-9.

ксяндзу Францішку Чарняўскаму ладзіць набажэнствы для эмігрантаў. Са згоды пробашча царквы св. Еўфрасінні Полацкай у мясцовай парафіяльнай друкарні выходзіў каталіцкі часопіс „Сяўбіт”, які выдаваўся вышэйзгаданым айцом Чарняўскім[25]. І хоць на старонках часопісу можна сустрэць публікацыі, аўтары якіх дыскутавалі з каталіцкімі дзеячамі альбо выказвалі сваё бачанне ў спрэчных пытаннях, мелі яны характар палемікі па царкоўна-гістарычных справах і не выходзілі па-за межы натуральнага абмену думкамі. Галоўны рэдактар „Царкоўнага Светача” ўтрымліваў братэрскія сувязі з духавенствам Украінскай грэка-каталіцкай царквы. Інакш аднак складваліся адносіны з беларускімі каталікамі ўсходняга абраду. Аўтары „Царкоўнага Светача” досыць востра і эмацыянальна рэагавалі на праявы актыўнасці духоўнікаў усходняга абраду ў эміграцыйных асяродках, разглядаючы яе як умешванне ва ўнутрыцаркоўныя справы[26]. Неабходна адзначыць, што пытанне стаўлення да ўсходняга абраду абмяркоўвалася не толькі на старонках „Царкоўнага Светача”. Гэтая тэма выклікала цікавасць аўтараў іншай тагачаснай беларускай эміграцыйнай прэсы[27]. Адносіны Лапіцкага да ўсходняга абраду не вынікалі толькі з ягоных асабістых перакананняў. Каб зразумець прычыны дадзеных непаразуменняў, неабходна разглядаць гэтую справу ў значна шырэйшым кантэксце. Належыць узгадаць, што пераважную большасць эмігрантаў складалі жыхары Заходняй Беларусі — грамадзяне міжваеннай польскай дзяржавы. Міжканфесійныя адносіны на заходнебеларускіх землях у даваенны перыяд былі досыць складаныя і часамі напружаныя. Стаўленне грамадства і палітычных элітаў да ўсходняга абраду было неадназначным і супярэчлівым. Неаунія сталася дадатковым элементам у складаных міжцаркоўных узаемаадносінах, які выклікаў шмат спрэчак і часта з'яўляўся нават прычынай канфліктаў[28]. Досвед, які вынеслі эмігранты з бацькаўшчыны, даваў аб сабе знаць і на чужыне. Пасля Другой сусветнай вайны на Захадзе апынулася вельмі

[25] *З дакладу а. протапрэсьвіцера Мікалая Лапіцкага, „Сучаснае становішча Беларускай Праваслаўнай Царквы ў вольным сьвеце і патрэбныя мерапрыемствы для ўзьняцьця царкоўнага жыцьця", прачытанага на Зьезьдзе беларусаў ЗША і Канады ў Торонто (Канада) дня 4 верасьня 1960 г.*, „Царкоўны Сьветач”, 1960, № 1, с. 14.

[26] К. Загонак, *Ні Рым, ні Масква, а незалежны Менск*, „Царкоўны Сьветач”, 1958, № 1, с. 13-16.

[27] Я. Пітушка, *Рым ці Масква*, „Беларускі Голас”, 1957, № 36; „Беларускае Слова”, 1956, № 2.

[28] Шырэй: M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 404-441; M. Mróz, *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918-1925*, Toruń 2003, s. 262-268; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 573-579; E. Mironowicz, *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1920-1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2005, nr 24, s. 122-137; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2009, s. 135-201.

нязначная колькасць беларускіх каталікоў усходняга абраду. У той самы час там знаходзілася некалькі святароў, якія разгарнулі місійную дзейнасць сярод родзічаў. Былі створаны місіі ў Парыжы і Лондане. Стаўленне „Царкоўнага Светача" да гэных місій было адмоўным. Лічылася, што дзейнасць уніятаў не будзе спрыяць кансалідацыі беларускай грамадскасці, а наадварот, можа стаць крыніцай сур'ёзных закалотаў у нешматлікім эміграцыйным асяроддзі[29]. Вельмі адмоўна аўтары часопіса сустрэлі навіну аб высвячэнні ў 1960 г. Чэслава Сіповіча на епіскапа ўсходняга абраду. На бачынах часопіса з'явіўся зварот духавенства БПЦ у юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярхату да беларусаў розных веравызнанняў. У дакуменце заклікалася да захавання ўзаемнае пашаны і рэлігійнай талерантнасці. Звярталася ўвага на тое, што існуе вострая патрэба дапамогі беларускім эмігрантам рыма-каталіцкага веравызнання. Тым часам лічылася немэтазгодным высвячэнне епіскапа на патрэбы жменькі беларусаў-каталікоў усходняга абраду. Бачылася ў гэтым пагроза чарговых падзелаў і непаразуменняў[30]. Не меншыя насцярогі выклікала хіратонія ў 1983 г. Уладзіміра Тарасевіча, апостальскага візітатара для каталікоў-беларусаў на чужыне[31].

Як згадвалася раней, стасункі паміж асяродкам у Саўт-Рыверы і каталіцкім духавенствам усходняга абраду былі непрыхільныя. Абодва бакі ўзаемна сябе крытыкавалі. Цалкам дыяметральна ацэньвалася роля, якую адыграла ў гісторыі беларусаў Берасцейская унія і звязаныя з ёй падзеі і асобы. Сведчанне гэтага можна, таксама, адшукаць на бачынах „Цакроўнага Светача". Дадатковым чыннікам, які пагаршаў сітуацыю, быў факт, што духавенства ўсходняга абраду было звязана з дзеячамі Рады БНР Мікалая Абрамчыка. У сваю чаргу, як ужо адзначалася, саўт-рыверскі асяродак гуртаваўся вакол Беларускай цэнтральнай рады на чале з Радаславам Астроўскім. Такім чынам, можна меркаваць, што палітычныя падзелы адыгралі не апошнюю ролю ў гэтым канфлікце.

На старонках „Царкоўнага Светача" закранналася праблематыка звязаная з палітычный сітуацыяй у свеце. У публікацыях выразна адчуваўся подых халоднай вайны, які тады панаваў у міжнародных адносінах. Напрыклад, у 1955 г. быў змешчаны артыкул, прысвечаны звароту маскоўскага патрыярха Алексія I і трох іерархаў РПЦ

[29] Н. Гардзіенка, *Беларусы ў Вялікабрытаніі*, Мінск 2010, с. 381.

[30] *Беларуская праваслаўная царква ў юрысдыкцыі канстантынопальскай патрыярхіі. Адозва*, „Царкоўны Сьветач", 1960, № 1, с. 1-3. Гл. таксама: Вокс, *„Сьцеражыцеся ілжэпрарокаў, каторыя прыходзяць да вас у авечай скуры, а ў сярэдзіне ёсьць ваўкамі хіжымі"*, „Царкоўны Сьветач", 1960, № 1, с. 4-9.

[31] *Мэта апраўдвае сродкі*, „Царкоўны Сьветач", 1984, № 36, с. 9-12.

да міжнароднай супольнасці, які тычыўся стану сусветнай бяспекі. Заклік савецкіх іерархаў да захавання спакою ў свеце быў расцэнены як чарговы здзек камуністычнага рэжыму над Царквой[32]. У часопісе сустракаюцца, таксама, артыкулы, у якіх асвячаліся праблемы Праваслаўнай царквы ў іншых краінах. Так, у адным з нумароў „Царкоўнага Светача" выказвалася салідарнасць з правадыром кіпрскіх грэкаў архіепіскапам Макарыясам, які 25 лістапада 1958 г. выступіў у ААН у абароне сваіх родзічаў на выспе[33]. З гонарам часопіс пісаў пра ўстанаўленне інстытуту вайсковых капеланаў праваслаўнага веравызнання ва ўзброеных сілах ЗША[34]. Выдаўцоў „Царкоўнага Светача" аб'ядноўвалі братэрскія сувязі з духавенствам і вернікамі Украінскай праваслаўнай царквы ў Амерыцы. 20 чэрвеня 1956 г. з нагоды свята Іконы Жыровіцкай Божай Маці архіепіскап Паладзій перадаў беларускай парафіі ў Саўт-Рыверы частку каменя, на якім адбыўся цуд з'яўлення святога абраза[35]. Рэдакцыя заўсёды ўважліва сачыла за падзеямі, якія адбываліся ў рэлігійным жыцці на бацькаўшчыне. Адна з публікацый распавядала пра вяртанне ў 1947 г. у Вільню рэліквій Трох Віленскіх Пакутнікаў[36]. Варты ўвагі, таксама, артыкул а. Лапіцкага пра Супрасльскі манастыр. Аўтар звярнуў увагу на вяртанне ў 1968 г. у Польшчу „Супрасльскага кодэкса"[37]. Не прайшоў незаўважаным для „Царкоўнага Светача", таксама, прыезд у 1987 г. у Польшчу і Ватыкан Усяленскага патрыярха Дзмітрыя І[38].

Пасля смерці айца Лапіцкага ў 1976 г. справу выдання часопіса працягваў айцец Святаслаў Коўш, новы пробашч парафіі св. Еўфрасінні Полацкай. Гэты святар у 1977 г. стаў адміністратарам усіх беларускіх праваслаўных парафій у юрысдыкцыі Усяленскага патрыярха на тэрыторыі ЗША і Канады. Дзякуючы ягоным намаганням часопіс выдаваўся яшчэ на працягу некалькіх наступных гадоў. Разам з прыходам новага рэдактара фармат часопіса не змяніўся. Можна аднак заўважыць павелічэнне лічбы артыкулаў на англійскай мове. Па-ранейшаму перавага надавалася царкоўным і грамадска-культурніцкім справам. Як і раней сярод асноўных нявырашаных праблем была адсутнасць

32 С. К., *Чарговы зьдзек бальшавікоў над Праваслаўнаю Царквою*, „Царкоўны Сьветач", 1955, № 1 (6), с. 2-5.
33 А. М., *Кіпрская праваслаўная царква. Прыклад любові да сваёй царквы і нацыі*, „Царкоўны Сьветач", 1958, № 1 (8), с. 12.
34 *Праваслаўная царква ўключана ў рэгулямін амэрыканскае арміі*, „Царкоўны Сьветач", 1980, № 29, с. 26.
35 *Сьвятая і дарагая беларускаму сэрцу рэліквія*, „Царкоўны Сьветач", 1956, № 1 (7), с. 1-2.
36 *Беларуская хроніка*, „Царкоўны Сьветач", 1957, № 1 (8), с. 24.
37 М. Лапіцкі, *Беларускі праваслаўны манастыр у Супрасьлі і яго „Супрасьльская рукапісь"*, „Царкоўны Сьветач", 1968, № 29, с. 4-9.
38 *Усяленскі Патрыярх на Беларусі*, „Царкоўны Сьветач", 1988, № 41, с. 18-19.

уласнага беларускага епіскапа. Не хаваючы незадавальнення айцец Коўш адначасова падкрэсліваў, што гэтая праблема датычыць не толькі беларускіх эмігрантаў, але з ёй змагаюцца, таксама, прадстаўнікі іншых нацыянальных груп на чужыне[39]. Часопіс актыўна каментаваў падзеі, якія адбываліся ў жыцці іншых хрысціянскіх цэркваў: каталіцкай і пратэстанцкіх. Апрача таго, рабіўся агляд экуменічнай дзейнасці. Асвятлялася стаўленне грамадства і прадстаўнікоў свету палітыкі да актыўнасці паасобных хрысціянскіх цэркваў. На старонках часопісу мы знаходзім, таксама, матэрыялы пра становішча царквы за „жалезнай заслонай"[40].

Нягледзячы на свой рэлігійны напрамак часопіс мусіў рэагаваць на цалкам свецкія справы, якія хвалявалі эмігранцкую супольнасць. Менавіта ў перыяд рэдагавання часопіса а. Каўшом у жыцці беларускай дыяспары ў ЗША адбыўся пэўны непрыемны інцыдэнт. Эміграцыйны асяродак, як, дарэчы, усіх амерыканскіх беларусаў на пачатку 1980-х гг. ускалыхнула г.зв. справа Лофтуса. Былы супрацоўнік Бюро спецыяльных расследаванняў пры Дэпартаменце юстыцыі Джон Лофтус публічна заявіў, што пасля вайны ў ЗША прыбыла група беларускіх нацыяналістаў, якія падчас нямецкай акупацыі здзяйснялі ваенныя злачынствы. Сярод абвінавачаных у супрацоўніцтве з нацыстамі апынулася шмат вядомых дзеячаў пасляваеннай беларускай эміграцыі, у тым ліку шмат жыхароў Саўт-Рывера. Беларуская дыяспара была вымушана абараняцца ад нападаў. У баку не мог застацца, таксама, рэдактар „Царкоўнага Светача". У адным з нумароў свайго часопіса айцец Коўш выказаў уласнае меркаванне наконт акцыі Лофтуса, ацэньваючы ягоную дзейнасць як беспадстаўнае ачарненне беларускага боку[41].

У 1988 г. пабачыў свет апошні нумар „Царкоўнага Светача". Не апошнюю ролю ў тым, што спыніўся выхад гэтага перыядычнага выдання, адыгралі матэрыяльныя клопаты эмігрантаў. Такім чынам, скончыўся істотны этап у рэлігійным жыцці беларускае дыяспары. Варта адзначыць, што „Царкоўны Светач" з'яўляецца адным з найбольш даўгавечных эміграцыйных выданняў. Як ужо згадвалася, можна яго лічыць каштоўнай крыніцай па гісторыі пасляваеннай беларускай эміграцыі. Несумненна, выданне адыграла істотную ролю ў жыцці беларускіх вернікаў на чужыне. Гэтая роля з'яўляецца тым больш зразумелай і выразнай, калі ўзяць пад увагу тое, што рэлігія

39 *Сабор беларускае праваслаўнае епархіі ў Паўночнай Амэрыцы 18 траўня 1985 г.*, „Царкоўны Сьветач", 1985, № 39, с. 7.

40 *Польскія камуністы разбурылі цьвяцісты крыж*, „Царкоўны Сьветач", 1983, № 35, с. 19.

41 *Slanderring the Nation*, „Царкоўны Сьветач", 1983, № 34, с. 1-10.

займала важкае месца ў штодзённым жыцці эмігрантаў, а таксама была адным з асноўных чыннікаў захавання нацыянальнай тоеснасці на чужыне. Рэлігійныя арганізацыі эмігрантаў праіснавалі найдаўжэй з усіх, асабліва ў параўнанні з палітычнымі, якія аказаліся значна больш кволымі. Безумоўна, вядучую ролю ў выданні часопіса адыграў айцец протапрэсвітар М. Лапіцкі. Ён не толькі рэдагаваў грамадска-рэлігійны часопіс, але і быў духоўным натхняльнікам і правадыром беларускай грамады ў Саўт-Рыверы. Як вельмі адукаваны чалавек сваім аўтарытэтам ён уплываў на суайчыннікаў і займаўся іх духоўным акармленнем. Напрыканцы варта працытаваць словы рэдакцыі „Царкоўнага Светача", якія былі напісаныя ў 5-ю гадавіну існавання парафіі ў Саўт-Рыверы: „На самай справе чым сталася Беларуская Праваслаўная Царква ў Саўт Рывэры для беларускага эмігранта на першай і яшчэ цяперашняй стадыі яго прабываньня ў Новым Сьвеце? Адказваючы каротка — усім: супольным месцам малітваў, нацыянальным яднаньнем, кавалачкам старой Бацькаўшчыны, апраўданьнем і напамінам"[42]. Мы думаем, што гэтыя словы з упэўненасцю можна аднесці і да самога часопіса, паколькі ў тагачасных умовах запатрабаванне на ўласнае друкаванае слова, прысвечанае рэлігійнай праблематыцы, было сапраўды значным.

Summary

„Carkoŭny Śvietač" magazine in the years 1951-1988 – Belarusian Orthodox journalism abroad

Following World War II, a number of Belarusian emigrants stayed in Western countries. The vast majority were Orthodox. In the United States, the Eufrazyna Potocka Parish in South River, New Jersey, became a vibrant center for Orthodox religion among emigrant population. Here, in the years 1951-1988, Rev. Mikołaj Łapicki founded and became the first editor of „Carkoŭny Śvietač" magazine. The publications were mostly devoted to contemporary Belarusian Orthodox Church both at home and abroad. In addition to its religious content, the periodical also published social, political, and cultural commentary. „Carkoŭny Śvietač", beside exerting a significant religious impact, is also an important historical review illustrating the lives of postwar Belarusian emigrants.

Streszczenie

Z dziejów białoruskiej prawosławnej prasy na emigracji. Czasopismo „Carkoŭny Świetacz" (1951-1988)

Po zakończeniu II wojny światowej na Zachodzie znalazła się pewna liczba Białorusinów. Pod względem wyznaniowym większość stanowili wierni Kościoła prawosławnego. Jednym z najliczniejszych i prężnie rozwijających się ośrodków białoruskiego prawosławia na obczyźnie była parafia św. Eufrozyny Połockiej w South River (stan New Jersey). W latach 1951-1988 wydawano tam czasopismo „Carkoŭny Świetacz", którego założycielem i pierwszym redaktorem był ks. Mikołaj Łapicki. Treść czasopisma zdominowały spra-

[42] М. С., *Адзначаючы пяцігодзьдзе*, „Царкоўны Сьветач", 1956, № 1 (7), с. 9.

wy związane z historią i teraźniejszością Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej w kraju i za granicą. Mimo religijnego charakteru periodyku, na jego łamach publikowano również artykuły o treści społeczno-politycznej i kulturalnej. Czasopismo stanowi bardzo cenne źródło do dziejów powojennej emigracji białoruskiej na Zachodzie. „Carkoŭny Świetacz" odegrał istotną rolę w życiu religijnym emigrantów białoruskich.

Marzena Grzybowska — literaturoznawca i historyk. Skończyła Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny. Odbyła studia doktoranckie w Uniwersytecie Warszawskim. Zainteresowania badawcze: historia spuścizny literackiej i religijnej emigracji białoruskiej na Zachodzie po II wojnie światowej. Autorka szeregu artykułów naukowych w czasopismach polskich i zagranicznych.

Віталь Галубовіч
(Горадня)

Бельскі сойм і прывілей 1564 года ў беларускай гістарыяграфічнай традыцыі

Канструяванне гістарычнай памяці беларусаў пачалося ў XIX ст., а ўласна беларускі погляд на мінулае выявіўся толькі ў пачатку XX стагоддзя[1]. Кожная мадэрная нацыянальная традыцыя, у тым ліку і беларуская, імкнулася, у першую чаргу, абгрунтаваць права на існаванне народа, у тым ліку права на незалежнасць у будучыні і, натуральна, уласнае бачанне мінулага. Але беларуская гістарыяграфія на тое і беларуская, каб знайсці шлях павыкручасцей. Ёй прыйшлося пацярпець найболей як з-за канкурэнцыі з суседзямі, так і з-за фізічнага знішчэння ды ідэалагічнага ціску. Так атрымалася, што перад пачынальнікамі беларускай гістарыяграфічнай традыцыі не стаяла першачарговая задача вывучэння гісторыі прававой культуры і прадстаўнічых інстытутаў, у сувязі з чым можна было паспекуляваць на ілюстрацыі эвалюцыі так званых шляхецкіх вольнасцей у часы Вялікага Княства Літоўскага з мэтай давесці пастулат пра пераемнасць мінулага і сучаснасці. Гэты варты асаблівага шанавання фрагмент гісторыі амаль без бою здаваўся палякам і літоўцам, пры ўсім тым, што ўжо на пачатку XX ст. мелася шмат доказаў аўтахтоннасці парламенцкіх традыцый на беларускіх землях. Усведамленне гэтага ў прафесійных гісторыкаў было, аднак да асэнсавання каштоўнасці парламенцкай гісторыі беларуская навука дайшла толькі на мяжы XX і XXI стагоддзяў. На вялікі жаль, айчынная гістарыяграфія дагэтуль не ў стане аднолькава добра асвятляць усе перыяды нашага мінулага, а асобныя спецыялісты па парламенцкай гісторыі займаюцца амаль выключна часамі Рэчы Паспалітай.

Паколькі не існуе айчынных даследаванняў, прысвечаных асобным соймам ВКЛ[2], паспрабуем прааналізаваць інфармацыю пра Бельскі сойм 1564 года і яго пастановы, якая сустракаецца ў працах беларускіх гісторыкаў.

[1] Р. Ліднер, *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX-XX ст.* Санкт-Пецярбург 2003, с. 70-80.
[2] Матэрыялы, прысвечаныя асобным аспектам соймавай гісторыі ВКЛ, тут не ўлічваюцца.

Сінтэзы гісторыі

Многае з таго, на чым грунтуецца сучасная беларуская, у тым ліку масавая, свядомасць, не заўжды ўключалася ў канон актуальных для нацыі ведаў. У першым сінтэзе айчыннай гісторыі — *Кароткай гісторыі Беларусі* Вацлава Ластоўскага не тое што пра Бельскі сойм ці адпаведны гаспадарскі прывілей, але нават пра Статут 1566 г. няма згадкі[3].

У ліку сінтэзаў, створаных у 1920-я гады, пачэснае месца займае праца Уладзіміра Пічэты *Гісторыя Беларусі*, якая пабачыла свет у 1924 годзе[4]. Гэтае даследаванне, перавыдадзенае толькі ў 2005 г., вартае асаблівай увагі. Уласна тут упершыню ў абагульняючых працах па айчыннай гісторыі быў згаданы сойм у Бельску як важны этап у рэфармаванні палітычнага ладу ВКЛ. Канешне, будучы акадэмік не ствараў пад беларускую гісторыю арыгінальны тэкст, ён толькі перафразаваў адпаведны фрагмент свайго нарыса, прысвечанага гісторыі літоўскай дзяржавы[5]. Уладзімір Пічэта схематычна абмаляваў прычыны склікання сойма, які адбываўся ва ўмовах барацьбы шляхты за роўныя правы з „літоўска-беларускім магнацтвам", якое пад уплывам вайны з Масквой было вымушана пайсці на саступкі. Характарызуючы наступствы гэтага, У. Пічэта адзначыў наступнае: „На **Бельскім сойме** (1563)[6] усе магнаты адмовіліся ад усіх сваіх судовых прывілеяў, прызналі агульную падсуднасць і юрысдыкцыю новых земскіх ураднікаў. Але ўсе абяцанні **Бельскага прывілея** былі ажыццёўлены толькі праз два гады"[7]. І хаця кемліваму чытачу давалася магчымасць самастойна здагадацца пра змест „усіх абяцанняў Бельскага прывілея", тым не менш, пералік адміністрацыйных і інстытуцыйных змен у княстве, якія адбыліся пасля выдання прывілея, павінен быў засведчыць рэвалюцыйны характар пастаноў Бельскага сойма.

Вельмі агульная характарыстыка такога палітычнага інстытута, як сойм ВКЛ, была дадзена Усеваладам Ігнатоўскім у *Кароткім нарысе гісторыі Беларусі*, які абапіраўся на аўтарытэтныя працы знакамітага знаўцы літоўскага парламентарызму Мацвея Любаўскага і таго ж Уладзіміра Пічэты[8]. Месца для апісання пастаноў соймаў часоў ВКЛ, у тым ліку Бельскага, У. Ігнатоўскі не знайшоў, а вось пры апісанні

[3] Власт, *Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі*, Вільня 1910.
[4] У. І. Пічэта, *Гісторыя Беларусі*, Мінск 2005, 179 с.
[5] В. И. Пичета, *История белорусского народа*, Минск 2003, с. 7, 175-176.
[6] Памылкова, трэба 1564 г.
[7] У. І. Пічэта, *Гісторыя Беларусі*, с. 163.
[8] У. М. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, Мінск 1991, с. 108-109, 183.

сацыяльна-палітычнага ладу і становішча Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай ён на дзіва шырока карыстаўся звесткамі з гісторыі парламентарызму, больш таго, яны ўтвараюць асноўны фон для яго разваг[9]. Згаданы ў раздзеле *Культурная праца* факт „выдання" Статута 1566 г. цікавы быў Ігнатоўскаму толькі ў кантэксце ілюстрацыі пэўнай „эвалюцыі", а менавіта таго, што „перамены жыцця і польскі ўплыў налажылі на іх зьмест сваю пячатку". Такім чынам, і Бельскі сойм, калі ісці ўслед за логікай гісторыка, мусіў быць адным з этапаў фармавання не толькі „новых форм права", але і ўсталёўваў „новы сацыяльны строй польскага пэрыоду беларускай гісторыі, увесь прасякнуты панскімі, шляхоцкімі поглядамі і тэндэнцыямі"[10]. У цэлым жа, у працы У. Ігнатоўскага ідэалогія адчувальна дамінуе над стрыманым навуковым аналізам.

У створанай у 1920-я гады, але не выдадзенай у той час *Гісторыі Беларусі* Мітрафана Доўнара-Запольскага Бельскі сойм згаданы двойчы. Першы раз як важны этап у рэфармаванні судовай сістэмы: „(...) на Бельскім сойме ў 1564 г. ваяводы, старосты і дзяржаўцы адмовіліся **добраахвотна** ад судовых даходаў, звязаных з іх званнем суддзяў, і тады распачата судовая рэформа ў жаданым для шляхты сэнсе, таму што фармальных перашкод пры арганізацыі суда ўжо не існавала"[11]. Адсюль відавочна, што М. Доўнар-Запольскі імкнуўся падкрэсліць кампрамісны характар Бельскага прывілея, у адрозненне ад У. Пічэты, які прадстаўляў падзеі 1564 г. у кантэксце жорсткага супрацьстаяння. Другі раз згадка пра сойм спатрэбілася ў раздзеле з характарыстыкай эвалюцыі заканадаўства ў ВКЛ, дзе вельмі лаканічна адзначана: „Фармальна Статут быў прыняты на **Бельскім сойме**, але ўведзены ў дзеянне з 26 студзеня 1566 г. на Віленскім сойме 1565 года"[12]. Магчыма, праз нявычытанасць рукапісу ў тэкст трапілі і пэўныя недарэчнасці, а менавіта суаднясенне з 1564 г. падзей на Берасцейскім (?) сойме (бліжэйшы ў Берасці адбыўся ажно ў 1554 г.), калі было ўзнята пытанне пра новую рэдакцыю Статута.

Нельга не заўважыць наступную істотную акалічнасць: у тых сінтэзах, якія былі створаны прафесійнымі знаўцамі эпохі ВКЛ (У. Пічэта і М. Доўнар-Запольскі), факт правядзення сойма ў Бельску вылучаны як заўважная гістарычная вяха, пры гэтым згадваўся ён на тле міжстанавай барацьбы і прававой гісторыі.

[9] Там жа, с. 125-140.
[10] Там жа, с. 100.
[11] М. В. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, Мінск 1994, с. 134-135.
[12] Там жа, с. 143-144.

Беларуская савецкая гістарыяграфія ў 1950-1980-я гады асаблівыя акцэнты на парламенцкіх традыцыях не ставіла, але абысціся без згадкі пра інстытут праватворчасці, якім з'яўляўся сойм, ёй не ўдавалася. У першай паваеннай спробе інтэрпрэтацыі айчыннай гісторыі пра Бельскі сойм і адпаведны акт нічога не знаходзім, але яны, напэўна, маюцца на ўвазе, што відаць па наступнай цытаце: „На працягу 60-х гадоў XVI ст. шляхта Літоўскай дзяржавы, у тым ліку і беларуская, дамаглася для сябе новых прывілееў. (...) Быў складзены другі Статут, прыняты на сойме 1566 г. Другі Статут прадугледжваў і замацоўваў удзел шляхты ў дзейнасці сойма"[13]. У наступных версіях беларускай гісторыі, абмінаючы 1564 г., увага аўтараў канцэнтравалася адразу на Статуце 1566 г. як на значным этапе рэфармавання дзяржаўнага і судовага ладу, а таксама абмежавання правоў магнатаў[14]. Такім чынам, толькі валодаючы больш грунтоўнымі ведамі, можна было пераадолець савецкае ігнараванне канкрэтыкі.

У постсавецкай беларускай гістарыяграфіі згадкі пра Бельскі сойм маюць нерэгулярны характар. Некаторыя аўтары лічаць неабходным нагадаць пра падзею, іншыя абмінаюць яе ўвогуле. У *Нарысах гісторыі Беларусі*, найбольш знакавым у 1990-я гады сінтэзе нацыянальнай гістарыяграфіі, Бельск згадваецца ажно двойчы, але толькі як усходнеславянскі горад, што ўваходзіў у сферу ўплыву Берасця[15]. Упершыню ж Бельскі сойм вярнуўся ў абагульняючыя працы па беларускай гісторыі ў 1996 г. У выдадзенай у гэтым годзе калектывам аўтараў *Гісторыі Беларусі* Бельскі сойм, што праўда, без назвы месца правядзення, быў устаўлены ў ланцуг падзей, якія папярэднічалі заключэнню Люблінскай уніі: „Каб неяк кансалідаваць грамадства, збіць прапольскія настроі шляхты, магнацкая апазіцыя на чале з Радзівіламі пайшла на значную мадэрнізацыю ўнутранай палітыкі. Яна ўвасобілася ў прыняцці пастановы 1563 г., паводле якой праваслаўная і каталіцкая шляхта поўнасцю ўраўноўвалася ў правах, ва ўхваленні **на сойме 1564 г.** судовай рэформы, якая на польскі ўзор дазваляла ствараць мясцовыя суды, дзе галоўную ролю адыгрывала шляхта"[16]. Цікава, што такі погляд фармаваў становчую адзнаку арыстакратычных колаў ВКЛ, якія выяўляліся схільнымі да супрацы і больш патрыятычнымі, чым шэраговая шляхта.

[13] *История Белорусской ССР*, т. I, Мінск 1954, с. 88.

[14] *История Белорусской ССР*, т. I, Мінск 1961, с. 112; *Гісторыя Беларускай ССР*, Мінск 1972, с. 226.

[15] *Нарысы гісторыі Беларусі*: *У 2-х частках*, ч. 1. Мінск 1994, с. 67, 100.

[16] *Гісторыя Беларусі*, Мінск 1996, с. 87-88.

Наступны раз пра сойм у Бельску ўспомнілі ў сумесным праекце Гродзенскага і Беларускага дзяржуніверсітэтаў *Гісторыя Беларусі: У 2 частках*. Святлана Марозава, аўтарка раздзела пра рэформы ў ВКЛ, адзначыла: „Шляхта патрабавала, каб яе судзіў не вялікі князь і яго адміністрацыя, а сама шляхта. Бельскі сойм 1564 г. устанавіў земскія суды — выбарныя шляхецкія саслоўныя суды, упершыню цалкам аддзеленыя ад мясцовай адміністрацыі. Канчатковае прававое афармленне яны атрымалі Статутамі 1566 і 1588 гадоў”[17].

Падзеі ў Бельску ў 1564 г. былі зашыфраваныя і ў найбольш адметным аўтарскім праекце беларускай гістарыяграфіі — *Нарысе гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя* Генадзя Сагановіча. Распавядаючы пра падрыхтоўку уніі, аўтар заўважыў, не пазначаючы дэталяў, наступнае: „За 1563-1568 г. ён [Жыгімонт Аўгуст] правёў 6 соймаў, кожны з якіх займаўся дзяржаўна-прававымі пытаннямі”[18], а ў іншым месцы канстатаваў: „Пад націскам шляхты магнаты ў 1564 г. адракліся ад свайго асобнага статусу ў судовых справах і фармальна, згодна з літарай права, прыраўняліся да ўсяго рыцарства”[19]. Натуральна, што ў першай цытаце гаворка ідзе і пра Бельскі сойм, а ў другім — пра Бельскі прывілей. Апошняя цытата даслоўна перакачавала ў раздзел пра судовую рэформу падручніка па айчыннай гісторыі пад рэдакцыяй доктара гістарычных навук Юрыя Бохана і прафесара Віталя Галубовіча, дзе, дарэчы, Бельскі сойм 1564 г. пералічаны ў шэрагу соймаў, на якіх вяліся перамовы адносна уніі паміж ВКЛ і Польскім Каралеўствам[20].

Апошнім буйным праектам беларускіх гісторыкаў стала выданне *Гісторыі Беларусі* ў шасці тамах. Але і тут Бельскаму сойму не пашанцавала. У тэксце другога тома сойм 1564 г. увогуле не згадваецца, бо, як вынікае з логікі адпаведных фрагментаў, адбываўся ён за межамі сучаснай Беларусі. Не быў вылучаны Бельскі сойм і ў кантэксце ўнійнага працэсу[21]. Магчыма, на сойм гэты забыліся з тае дзіўнай акалічнасці, што ў гэтай версіі гісторыі Беларусі няма раздзелаў пра рэформы 1560-х гадоў у ВКЛ. Пэўным кур'ёзам выглядае згадка пра выданне 1 ліпеня 1564 г. **Бельскага прывілея** ў раздзеле *Храналогія*

[17] *Гісторыя Беларусі: У 2-х частках*, ч. 1: *Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый*, Мінск 2000, с. 287.

[18] Г. Сагановіч, *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя*, Мінск 2001, с. 193.

[19] Там жа, с. 194.

[20] *Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветных цывілізацый): Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2005, с. 105, 155.

[21] *Гісторыя Беларусі: У 6-ці тамах*, т. 2: *Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2008, с. 386, 459.

гісторыі Беларусі ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага[22]. Атрымліваецца, што падзея важная, яна асобна вылучаецца, але апісанне яе зместу і інтэрпрэтацыя адсутнічае.

Цікава, што нават у працах, вузкаарыентаваных на асвятленне падзей, звязаных з гісторыяй ВКЛ гэтага перыяду, беларускім гісторыкам удавалася амаль нічога не напісаць пра гісторыю парламентарызму, а пры апісанні перадумоў Люблінскай „анексіі" Вялікага Княства нічога не згадаць пра сойм у Бельску[23].

Асобныя ўпамінанні

З 1990-х гадоў беларускія гісторыкі пачалі бескампрамісна беларусіць Падляшша. І хаця асобны артыкул пра Бельск у *Энцыклапедыю гісторыі Беларусі* не трапіў, але ўжо ў кнізе Анатоля Цітова *Геральдыка беларускіх местаў* Бельск ёсць[24]. Праўда, пра тое, што тут адбываўся сойм 1564 г., вядомы беларускі гісторык не згадаў.

Каштоўная інфармацыя пра Бельскі прывілей і сойм сустракаецца ў асобных артыкулах і манаграфіях. Так, беларускі даследчык Андрэй Радаман знайшоў інфармацыю пра прыгоды ўласна Бельскага прывілея. Ён прыводзіць наступныя дадзеныя: у 1567 г., калі на загад канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Рудога літоўскі пісар Ян Шымковіч перавозіў скрыні з дзяржаўнымі актамі, адзін з вазкоў па дарозе з Кнышына ў Мажэйкава саслізнуў у рэчку, з-за чаго асабліва моцна пацярпеў Бельскі прывілей 1564 года[25].

Увогуле прац, прысвечаных падзеям сярэдзіны XVI ст., у беларускай гістарыяграфіі не вельмі багата, але і нават на гэтыя рэдкія даследаванні ў абагульняючых працах увага не звяртаецца. Так, беларускія гісторыкі звыкла паўтараюць пра абмеркаванне праблемы уніі на соймах 1560-х гадоў, але абмінаюць заўвагу Андрэя Янушкевіча адносна таго, што „ў соймавых ухвалах да 1568 г. пытанне уніі і склікання агульнага з палякамі сойма, па сутнасці, не ставілася (за выключэннем Бельскага сойма 1564 г і Віленскага сойма 1565/1566 гг.)"[26].

[22] Там жа, с. 649.

[23] Напрыклад, Пётр Дзмітрачкоў прыгадваў толькі Варшаўскі сойм 1564 г.: П. Ф. Дзмітрачкоў, *Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага. Другая палова XIII — першая палова XVII стст.: Вучэбны дапаможнік*, Магілёў 2003, с. 92.

[24] А. Цітоў, *Геральдыка беларускіх местаў (XVI — пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, с. 119-120.

[25] А. Радаман, *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд", 2005, т. 12, сш. 1-2 (22-23), с. 141-142.

[26] А. М. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558-1570 гг.: манаграфія*, Мінск 2007, с. 298.

Абсалютна слушна даследчык заўважыў таксама, што пасля прыняцца шэрагу прывілеяў, у тым ліку Бельскага, „атрыманне шляхецкіх вольнасцей цяпер у любым выпадку не магло быць прывабным аргументам на карысць уніі з Польшчай”[27].

Энцыклапедыі

Калі параўноўваць інфармацыю пра Бельскі сойм і прывілей у энцыклапедыях, то можна канстатаваць, што прывілею пашанцавала найбольш, паколькі звесткі пра яго прысутнічаюць ва ўсіх буйных выдавецкіх праектах. Адпаведны артыкул Анатоля Грыцкевіча без змен передрукоўваецца з 1989 года[28]. Лаканічны артыкульчык пра Бельскі прывілей увайшоў і ў трэці том *Беларускай энцыклапедыі*[29]. Іначай справа выглядае з Бельскім соймам. Факт яго правядзення адзначаецца ў артыкулах, прысвечаных прывілею, а таксама ў артыкуле Валерыя Грынявецкага пра Бельск у энцыклапедыі *Вялікае княства Літоўскае*[30], а інфармацыю пра час правядзення падае Андрэй Радаман у артыкуле пра соймы ў *Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*[31]. На гэтым, бадай, і канчаюцца дасягненні беларускай навукі ў галіне прадстаўлення экспрэс-інфармацыі пра падзеі ў Бельску ў 1564 годзе.

Храналогіі

У розных выданнях храналогіі гісторыі Беларусі Бельскі сойм згадваецца толькі ў ліку тых соймаў, падчас якіх на працягу 1563-1566 гг. праводзіліся перамовы пра унію, хаця асобна 1564 г. вылучаецца ажно пяць разоў у сувязі з рознымі мілітарнымі і культурнымі падзеямі[32]. У іншай папулярнай гістарычнай літаратуры 1564 год звычайна звязаны не з парламенцкай, а з вайсковай гісторыяй, дакладней, з перамогай войска ВКЛ над маскоўцамі пад Улай[33].

[27] Там жа, с. 301.

[28] *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989, с. 464; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці тамах*, т. 2, Мінск 1994, с. 10; *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*: *У 2-х тамах*, т. 1, Мінск 2005, с. 310.

[29] *Беларуская энцыклапедыя: У 18-ці тамах*, т. 2, Мінск 1996, с. 92.

[30] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*: *У 2-х тамах*, т. 1, Мінск 2005, с. 308.

[31] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці тамах,* т. 6, кн. 1, Мінск 2001, с. 380.

[32] *Ілюстраваная храналогія гісторыі Беларусі: Ад старажытнасці да пачатку XX ст.*, Мінск 1995, с. 80-81; *Иллюстрированная хронология истории Беларуси: С древности и до наших дней*, Минск 1998, с. 86-87; *Иллюстрированная хронология истории Беларуси: С древности и до наших дней*, Минск 2000, с. 90-91 і інш.

[33] У. Арлоў, Г. Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862-1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі*, Вільня 2000, с. 104-105.

Гісторыка-прававая літаратура

Адпаведная навуковая база ў беларускай навуцы дастаткова сціплая. Яна была напрацавана толькі ў апошнія дзесяцігоддзі[34]. Ці не найбольш значным дасягненнем беларускай навукі з'яўляецца неўміручы *Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі* Язэпа Юхо. Пра сойм у Бельску шукаць інфармацыі ў гэтай кнізе не варта, а зробленая аўтарам характарыстыка прывілея мае вельмі агульны, даведачны характар: „Шэраг новых палажэнняў уносіўся Бельскім прывілеем 1564 г. У ім абвяшчалася аддзяленне некаторых судовых органаў ад адміністрацыі, выбарнасць саслоўных судоў, роўнасць шляхты перад судом і законам. Усе гэтыя палажэнні былі ўзятыя з праекта новага Статута, які ўступіў у сілу ў 1566 годзе"[35].

У адрозненне ад Я. Юхо, іншыя беларускія гісторыкі права абміналі згадванне Бельскага прывілея ў ліку агульназемскіх і разглядалі яго ў межах раздзела, прысвечанага мясцовым судовым органам Вялікага Княства, дзе адзначалі: „Канчатковае прававое афармленне земскага суда праведзена Бельскім прывілеем 1564 г. і Статутамі 1566 і 1588 гг.", а таксама рабілі заўвагу: „Судаводства вялося на падставе Бельскага прывілея 1564 г. і Статутаў Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг. на старабеларускай мове (да канца XVII ст.), а пазней на польскай мове"[36]. У пункце, прысвечаным працэсуальнаму праву, таксама адзначана: „Да 1564 г. буйныя феадалы карысталіся правам выключнай падсуднасці, іх справы разглядаў вялікакняжацкі суд, што ўскладняла парадак прад'яўлення ім іскаў дробнымі і сярэднімі феадаламі. Бельскі прывілей 1564 г. абвясціў роўную падсуднасць для ўсёй шляхты"[37].

Адна з самых аптымістычных ацэнак Бельскага акта была дадзена Таісіяй Доўнар у яе версіі гісторыі дзяржавы і права Беларусі: „Шэ-

[34] Пра ўхваленне Статута 1566 г. на Бельскім сойме і другасны характар Бельскага прывілея Язэп Юхо адзначаў у вельмі папулярнай у свой час працы: Я. Юхо, *Крыніцы беларуска-літоўскага права*, Мінск 1991, с. 79, 45-46.

[35] Я. Юхо, *Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі: Вучэбны дапаможнік*, Мінск 1992, с. 150.

[36] А. Ф. Вішнеўскі, І. А. Саракавік, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Некаторыя пытанні і адказы*, Мінск 1997, с. 38, 41-42; Даслоўна тое ж: А. Ф. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2000, с. 107, 112 і А. Ф. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2003, с. 109-110, 115.

[37] А. Ф. Вішнеўскі, І. А. Саракавік, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Некаторыя пытанні і адказы*, Мінск 1997, с. 41-42; Даслоўна тое ж: А. Ф. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2000, с. 112 і А. Ф. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2003, с. 115.

раг новых палажэнняў у заканадаўства ўнёс Бельскі прывілей 1564 г. У ім аб'яўлялася аддзяленне некаторых судовых органаў для шляхты ад адміністрацыі, выбарнасць саслоўных судоў, роўнасць усёй шляхты перад судом. Абвясціўшы прававую роўнасць шляхты, гэты прывілей павысіў ролю дробнай і сярэдняй шляхты. Гэтыя палажэнні былі ўзятыя з праекта Статута 1566 г. Пазней у якасці ўступнай часткі Бельскі прывілей увайшоў у Статут 1566 г. і ў адпаведнасці з гэтым самастойнага значэння пасля прыняцця Статута не меў"[38]. Апошняя заўвага ў іншых працах беларускіх гісторыкаў звычайна не вылучаецца. Бельскі сойм у працы згаданы таксама як месца, дзе быў „адобраны" праект Статута 1566 года[39].

Публікацыі Бельскага прывілея

У савецкіх публікацыях крыніц па гісторыі Бельскаму прывілею месца не знайшлося[40]. Ажыўленне цікавасці да айчыннай гісторыі з канца 80-х гадоў XX ст. зрабіла актуальным попыт на тэксты дакументаў, у тым ліку і прававыя акты мінулых часоў. Бельскі прывілей некалькі разоў публікаваўся разам з перавыданнем Статута 1566 года[41]. У абодвух выпадках для друку быў узяты тэкст, выдадзены ў Маскве ў 1855 г. Асобна Бельскі прывілей быў надрукаваны ў зборніку дакументаў па гісторыі дзяржавы і права Беларусі[42]. Апошняя публікацыя зроблена на падставе тэксту, апублікаванага Мацвеем Любаўскім у 1900 г., а варыянты прыводзяцца па выданні 1855 г. Адзначана таксама, у якой кнізе Метрыкі ВКЛ захоўваецца копія прывілея. З навуковага пункту гледжання гэтая публікацыя, несумненна, мае свае перавагі.

38 Т. І. Доўнар, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 2007, с. 81.

39 Там жа, с. 95.

40 У выдадзеным у Менску перад Другой сусветнай вайной капітальным зборніку дакументаў сярод іншых агульназемскіх прывілеяў Бельскага акта чамусьці няма: *Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах*, т. I: *IX-XVIII ст.*, Менск 1936, 678 + XVI с. Не быў ён надрукаваны і ў найбольш аўтарытэтным паваенным выданні: *Белоруссия в эпоху феодализма*, т. I: *С древнейших времён до середины XVII века*, Минск 1959, 516 с.

41 Т. І. Доўнар, *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, Мінск 2003, с. 40-47; *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 3: *Дадатак*, Мінск 2010, с. 477-480.

42 А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён): Вучэбны дапаможнік*, Мінск 1998, с. 58-67; А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён): Вучэбны дапаможнік*, Мінск 2003, с. 55-64.

Высновы

Бельскі сойм 1564 г. і адпаведны акт гісторыкі ўключалі ў лік абавязковых фактаў беларускай мінуўшчыны яшчэ ў 1920-я гады. Поўнае ігнараванне інфармацыі пра сойм у паваеннай савецкай гістарыяграфіі было кампенсавана ў часы незалежнасці, калі згадкі пра Бельскі сойм і акт сталі адносна стандартнымі. Падзеі 1564 г. постсавецкая беларуская гістарыяграфія разглядае не толькі як важны этап у развіцці дзяржаўнай і прававой сістэмы, але таксама як частку так званага ўнійнага працэсу.

На чым палягае досыць выпадковае ўпамінанне Бельскага сойма 1564 г. у айчыннай гістарыяграфіі, адказаць нескладана. У сучаснай беларускай гістарычнай навуцы адсутнічае нават самае павярхоўнае даследаванне Бельскага сойма на ўзроўні асобнай публікацыі. Іншай прычынай слабых ведаў пра гэты сойм з'яўляецца няўздымнасць для беларускіх гісторыкаў пераасэнсоўвання рэформ 1560-х гадоў на ўзроўні сучаснай навукі. На жаль, дагэтуль у абагульняючых працах беларускіх гісторыкаў няма таго ўзроўню асвятлення гэтых працэсаў, што можна заўважыць у сучасных польскіх аўтараў, таго ж Гжэгажа Блашчыка[43]. Простага перакладу на беларускую мову тут будзе мала, але ён хоць неяк прастымулюе далейшыя пошукі.

Summary

The Bielsk Diet (*Sejm*) and the privilege of 1564 as presented in Belarusian historiographic tradition.

The resolutions of the 1564 Bielsk Diet (*Sejm*) and the privileges granted to the noblemen were for a long time neglected in Belarusian historiography. Uładzimir Pičeta was the first to address the significance of the event in 1924 in his *Historia Białorusi*. Several years later the event is mentioned by Mitrofan Downar-Zapolski. However, during the post-war Soviet era, the fact seems to have been completely unknown to the authors of Belarusian history course books. It emerges again only in 1990s thanks to several authors who specialize in the history of Grand Duchy of Lithuania.

Streszczenie

Sejm bielski i przywilej z 1564 roku w białoruskiej tradycji historiograficznej

Postanowienia sejmu bielskiego z 1564 r. i przywileje nadane wówczas szlachcie dość późno stały się przedmiotem badań historiografii białoruskiej. Na rangę tych postanowień pierwszy zwrócił uwagę Uładzimir Piczeta w swojej „Historii Białorusi" z 1924 r. Kilka lat później wspomniał także o tym wydarzeniu Mitrofan Downar-Zapolski. W powojennej białoruskiej historiografii radzieckiej fakt ten był nieznany autorom licznych opracowań podręcznikowych. Pojawił się ponownie w latach dziewięćdziesiątych za sprawą kilku autorów specjalizujących się w badaniach dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Witał Hałubowicz – doktor nauk historycznych (kandydat nauk), autor wielu opracowań na temat dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

[43] G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności*: *1492-1569*, Poznań 2002, s. 115-143.

Сяргей Чыгрын
(Слонім)

Выдавецкія пакуты Гальяша Леўчыка

Беларускі паэт, музыкант, мастак, калекцыянер Гальяш Леўчык (Ілья Ляўковіч; 1880-1944) — да сённяшніх дзён застаецца асобай загадкавай, недаследаванай і цікавай. Нарадзіўся ён 20 ліпеня 1880 г. у Слоніме, куды пераехаў яго бацька з-пад Ружан у пошуках „шчасця-долі ў шырокім свеце". Ілья скончыў Слонімскае гарадское вучылішча, служыў пісарчуком у каморніка, а пасля ў канцылярыі міравога суддзі.

Набыўшы на курсах прафесію чарцёжніка, юнак падаўся ў Варшаву. Там ён уладкаваўся на працу ў будаўнічы аддзел Варшаўскага магістрата. Напачатку 1920-х гадоў Ілья Ляўковіч спрабаваў перабрацца ў Вільню, але ў рэшце рэшт вярнуўся назад у Варшаву і жыў там на становішчы то дробнага служачага, то беспрацоўнага.

З 1907 г. Ілья Ляўковіч супрацоўнічаў з газетай „Наша ніва", дасылаў вершы, якія падпісваў псеўданімам Гальяш Леўчык. „Наша ніва" моцна прывязвае варшаўскага інтэлігента да беларускай справы, уводзіць у свой актыў. У Варшаве ён збірае сродкі на пасмяротнае выданне зборніка твораў Сяргея Палуяна, шукае платную рэкламу для „Беларускага календара", выпытвае і выманьвае ў збяднелых арыстакратаў Польшчы граматы, пячаткі, беларускія выданні.

У Варшаве Гальяш Леўчык аб'ядноўваў вакол сябе ўсіх беларусаў, аказваў бясконцыя сяброўскія паслугі новым сябрам і знаёмым: апекаваўся прыезджымі, гуртаваў у зямляцтва, каб не прапалі ў вялікім горадзе і не забыліся беларускай мовы. А ў вольны час займаўся творчасцю: пісаў вершы, перакладаў з польскай і рускай моў, апрацоўваў беларускі фальклор.

У 1912 г. у Вільні выходзіць яго першы зборнік вершаў „Чыжык беларускі". А ў 1980 г. беларускі літаратуразнавец Янка Саламевіч сабраў і апублікаваў асобнаю кнігай выбраныя творы Гальяша Леўчыка пад загалоўкам „Доля і хлеб". Яны выйшлі да 100-годдзя паэта.

Жывучы ў Варшаве, Гальяш Леўчык вельмі хацеў выдаць яшчэ некалькі сваіх кніжак. А выдаваць у яго было шмат чаго. Найперш ён хацеў выпусціць свайго „Чыжыка беларускага" кірыліцай. Падрыхтаваў да друку зборнік 138 трыялетаў „Мудра прыгаворка — соладка і горка". Марыў, каб выдаць на беларускай мове папулярныя ў тыя гады польскія і рускія песні ў сваім перакладзе, а таксама паэму „Дзяды" Адама Міцкевіча па-беларуску. Напісаў і падрыхтаваў да друку новы

свой паэтычны зборнік „Жаўранак беларускі”, а таксама брашуру сатырычных карыкатур. На ўсе гэтыя выданні ён па крупінцы, амаль галадаючы, збіраў у Варшаве злотыя. Збіраў і высылаў іх у Вільню выдаўцам, дамаўляўся з імі, загадзя плаціў ім, а яны так і не надрукавалі ніводнай яго кнігі ў тыя 1920-я гады. Віленскія выдаўцы ашуквалі Гальяша Леўчыка сваімі абяцаннямі, а ён ім верыў, чакаў, дасылаў лісты, просячы іх, раючыся з імі, як найлепш выдаць той ці іншы зборнік, а таксама аддаваў ім апошнія злотыя, і з надзеяй чакаў сваіх кніг. Але гэтыя надзеі былі марныя. Нахабныя віленчукі, такія як Уладзіслаў Знамяроўскі, не рэагавалі на яго лісты і просьбы. Магчыма яны добра ведалі, хто такі быў Гальяш Леўчык, ведалі, што гэта даволі сціплы, безабаронны, адзінокі, наіўны і добры беларус у Варшаве. Пра яго Зоська Верас пісала, што „ён меў шмат плюсаў: быў вельмі таварыскі, спагадлівы, услужлівы. Гатовы кожнаму памагчы, увайсці ў палажэнне. Ніколі не шкадаваў свайго часу, калі трэба было яго ахвяраваць не толькі для нейкай важнай справы, але нават для прыемнасці. Сам поўны жыццёвай энергіі, лічыў сваім абавязкам быць знаёмым з усімі беларусамі, што прыязджалі ў Варшаву, і заўсёды быць з імі у кантакце. Разумеецца, заўсёды падтрымліваў адносіны з Вільняй”[1].

Але віленчыкі крыўдзілі Гальяша Леўчыка. Гэта па іх віне, мы не трымаем сёння ў руках тыя выданні і творы беларускага літаратара, якія ён тады напісаў і хацеў выдаць. Многія з іх згубіліся. Толькі засталіся факты пра выдавецкія пакуты Гальяша Леўчыка. У Слонімскім раённым краязнаўчым музеі імя Язэпа Стаброўскага (адз. зах. КП5368/Д1842 — КП5382/Д1855) захоўваюцца лісты Гальяша Леўчыка, напісаныя ім у 1926-1928 гадах да беларусаў у Вільню.

Жывучы ў Варшаве, паэт найперш вельмі хацеў выдаць свае трыялеты і шукаў выдаўца. І ён яго знайшоў у асобе Уладзіслава Знамяроўскага. Больш таго, у кастрычніку 1927 г. паэт заключыў з ім і яго жонкай Марыяй Знамяроўскай пісьмовую дамову на выданне беларускіх кніжак пад фірмаю „Кніжніца”. Аднак, відаць, з гэтай дамовы нічога не атрымалася. Знамяроўскі, атрымаўшы ад Леўчыка 400 злотых на выданне зборніка трыялетаў, перастаў пісаць да яго. І ў пісьме ад 30 лістапада 1927 г. паэт абрушыўся на выдаўца за тое, што хоча развaліць „Кніжніцу” і за тое, што не хоча друкаваць творы.

Праз дзесяць дзён прыслаў адказ Знамяроўскі. Ён паведамляў, што затрымка выйшла з-за таго, што завод не адліў новы шрыфт, а стары не варта набіраць. Нарэшце шрыфт быў куплены. І Знамяроўскі ў пісьме ад 16 красавіка 1928 г. пісаў Леўчыку, што паслаў яму карэктуру

[1] З. Верас, *Я помню ўсё*, Гародня — Wrocław 2013, с. 28.

трыялетаў, а дагэтуль яшчэ назад не атрымаў. У наступным пісьме ад 22 красавіка Знамяроўскі просіць Леўчыка прыслаць яму 100 злотых на паперу, якая закладзена ў банку, і на паперу на вокладку, а „то кніжка будзе ляжаць да канца свету". Пры гэтым Знамяроўскі зганьбіў трыялеты Леўчыка.

Тады паэт звяртаецца па дапамогу да Янкі Маразовіча, Ігната Дварчаніна, Ігната Мятлы, Міколы Шылы і іншых віленскіх сяброў. Ён піша ім, што Знамяроўскі выпрасіў яшчэ 25 злотых, а кніжку дагэтуль не выдае. Леўчык просіць, каб яны знайшлі якуюсь раду на „шахрая Знамяроўскага, які тады енчыў перада мною, што няма работы і няма з чаго жыць".

Пакуль не знайшлося доказаў наконт таго, ці дапамаглі сябры Гальяшу Леўчыку вярнуць грошы, ці не. Цяжка пакуль на гэта пытанне адказаць. Але кнігі яго ў Вільні так і не пабачылі свету. Акрамя адной, першай, — у 1912 годзе. Шырокія планы і цікавыя задумкі былі ў Гальяша Леўчыка, але вельмі малыя магчымасці. Пра ўсе выдавецкія пакуты Гальяша Леўчыка лепш раскажуць яго лісты, якія зберагаюцца ў Слонімскім раённым краязнаўчым музеі імя Язэпа Стаброўскага і публікуюцца сёння ўпершыню.

Лісты Гальяша Леўчыка

Крыніца: **Слонімскі раённы краязнаўчы музей імя Язэпа Стаброўскага, адз. зах. КП5368/Д1842 — КП5382/Д1855.**

Ліст да Станіслава Станкевіча[2]

Варшава, 4 студзеня 1926 года

Залаты Дзядзька Станкевіч!

Пасылаю табе спісак кніжак на „Два тыдні таннай кніжкі" для мяне і грошы 10 злотых 35 грошай. Калі ласка, запакуй 17 кніжак па спісу і пры аказіі праз каго-небудзь з нашых прышліце. Занясеш да цёткі Сівіцкай[3] у „Беларускую ніву"[4] на Віленскай 12-6, а адтуль хутчэй мо

[2] Станіслаў Станкевіч (1886-1964) — беларускі грамадска-культурны дзеяч, літаратар, выдавец.

[3] Людвіка Сівіцкая (Зоська Верас; 1892-1991) — беларуская пісьменніца, лексікограф, перакладчыца, асветніца, грамадская дзяячка.

[4] „Беларуская ніва" — газета рэвалюцыйна-дэмакратычнага кірунку, неафіцыйны орган Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Выдавалася на беларускай мове тры разы на тыдзень у Вільні з 18 лістапада 1925 г. да канца 1926 г.

хто з нашых: ці Ўласаў[5], ці Міхайлоўскі[6], ці Тарас[7], ці хто колечы, хто будзе ехаць у Варшаву забярэ і прывязе мне, толькі заадрасуй. А можа ўжо будзе позна, бо сёння 4, а заўтра 5 і мае быць да 5-га. Дык ты, брат, не рабі мне адказу і запішы яшчэ па таннай цане, а як не, дык грошы аддасі назад.

Адначасова пасылаю для „Крыніцы"[8] 2,65 злотых, няхай прысылае на мой адрас: Warszawa, Nowogrodzka 58 m. 11 па тры экземпляры газеткі: адна для мяне, а дзве для Камітэту[9]. Таксама дасылаю два злотых для „Студэнцкай думкі"[10]: для мяне адзін экземпляр, і Камітэту адзін. Разам пасылаю табе 15 злотых. А пасля праз месяц прышлю ізноў грошай болей, бо цяпер яшчэ недахоп. Я паслаў таксама і для „Авадня"[11] 4,50 злотых: ад Камітэту 2,80 злотых і ад мяне 1,70 злотых. Няхай прысылае на мой адрас па 2 экз. (для мяне і Камітэту).

Забыўся папрасіць і календара на гэты год, дык ты пакладзі разам з кнігамі, а грошы табе прышлю разам як буду прысылаць на падпіску газет. Не бойся, не прападуць. Я нядаўна сказаў Зямкевічу[12], ці ён адаслаў табе 30 злотых, а ён ажні за голаў схапіўся і кажа, што „на смерць забыўся аб гэтым" і вельмі цябе перапрашаў за сваю няпамяць, але зараз табе ён напіша і прышле доўг 30 злотых. Не бойся, не прападуць і не прапалі, гэта толькі забыццё з яго стараны, але я не забыўся, што ад мяне належыць. Дык будзь ласкаў аддай па прыналежнасці ў рэдак[цыю].

5 Аляксандр Уласаў (1874-1941) — беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч, выдавец, публіцыст. У 1922-1927 гг. меў мандат сенатара са спісу Блока нацыянальных меншасцей у польскім Сенаце I склікання.

6 Сымон Рак-Міхайлоўскі (1885-1838) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст, выдавец.

7 Маецца на ўвазе Браніслаў Тарашкевіч (1892-1938) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, мовазнавец, пісьменнік-перакладчык. У публіцыстычнай творчасці карыстаўся псеўданімамі Адам Навука, «Тарас на Парнасе», Я. Тарас, Тарас Язычнік, Тарас Навіна.

8 „Беларуская крыніца" („Крыніца") — штотыднёвая газета на беларускай мове, выдавалася ў Вільні. Да 1925 г. выдавалася пад назвай „Крыніца", пасля да 19 лістапада 1939 г. пад назвай „Беларуская крыніца".

9 Беларускі Камітэт в Варшаве — беларуская грамадска-палітычная арганізацыя ў Варшаве ў 1919-1929 гг.

10 „Студэнцкая думка" — грамадска-палітычны, навуковы і літаратурны часопіс Беларускага студэнцкага саюза. Выдаваўся ў 1924-1926, 1928-1930, 1935 гг. у Вільні на беларускай мове.

11 „Авадзень" — двухтыднёвы часопіс гумару і сатыры. Выдаваўся на беларускай мове ў Вільні ў 1924-1925 гг. У 1929 г. аднавіўся, выйшла два нумары, апошні № 13 выйшаў у лютым 1933 г.

12 Рамуальд Зямкевіч (1881-1944) — беларускі бібліёграф, перакладчык, калекцыянер, гісторык літаратуры.

З Новым цябе годам 1926-м вітаю і жадаю табе шмат здароўя і грошай. Каб здаровенькімі ізноў бачыліся. Што ў цябе чуваць? Як там нашыя знаёмыя, што да цябе заязджаюць, або начавалі, як я быў? Ці твая гэта сястра ці іншая кузынка? Як я быў, то і яна была — прыязджала адведаць брата свайго.

Залучаю пару жартаў для „Авадня" — добрыя і нядаўна напісаныя. Аддай яму.

А ці вы не выратавалі крыху сценнага адрыўнога календара?

Здаецца, што выйшаў якісьці другі і праваслаўны каляндар? Калі так, дык запакуй разам.

Ну, задурыў табе голаў, бывай здароў і вясёлы, і багаты. Паклон усім, бывай.

Твой — Гальяш Ляўковіч.

Ліст да Зоські Верас

Варшава, 7 студзеня 1926 года

Паважаная Цётухна і Залатая Сястронка!

Гневацца нельга на Новы год, што там у старым годзе было, дык і забудзецца. Не хочаш да мяне пісаць, дык я да цябе пішу і бачыш — не гневаюся, што быў змушаны няўдачай спеўніка, а ты, бач, наадварот? Дык з Новым годам, бывай здаровая і вясёлая і, каб лепш табе ў жыцці шанцавала! А таксама твайму сыночку і маме!

Пасылаю табе за газету для мяне, што прысылала „Беларускую Ніву", цяпер 5 злотых, а за месяц рэшту прышлю і разам на гэты год на газету „Б.Н."

Знайшоў я ў сваіх паперах запіскі аб тым, што ты калісь у 1923 годзе дала мне 50,000 марак на расходы па вышуканні ў Вільні для цябе агароду і хаты. Вось я тагды на гэта расходаваў на абвяшчэнні і пошту 22,700 марак, а 27,300 марак засталося. А потым хутка, бо ў канцы кастрычніка 1923 года мусяў выехаць з Вільні, грошы тагды страшэнна сталі падаць на нішто. Так што і пасылаць ужо не было чаго табе. Дык цяпер, рыючыся ў сваіх паперах, знайшоў гэтыя запіскі і, заглянуўшы ў польскі выказ марак да злотых, бачу, што гэтыя маркі польскія 27,300 маюць вартасць такую: 20,000 = 1 злотаму. Апрача таго я павінен табе за 4 кніжкі, што мне калісь была так добрая і прыслала: 2,50 злотых з перасылкай. Значыць, табе пасылаю 1,5 + 2,50 = 4 злотыя тваіх грошай. А разам з 5 — то будзе 9 злотых, якія табе дасылаю і вельмі дзякую і перапрашаю, што не мог прыслаць раней. Выбачай! І не гневайся — мы ж старыя прыяцелі. На што нам гневацца! Не памінай ліхам! Дык залучаю табе на памятку квіты і выразкі.

Як табе там жывецца? Блага? А як здароўе тваё, сынка і мамы? Ведаеш што: маме тваёй я параіў бы піць „piperazynu” musujučuju — гэта такі хімічны прэпарат, што раствараe ў арганізме мачовы квас, з чаго ідуць хваробы: падагра, раўматызм, артрэтызм і іншыя. Мама здаецца і на гэта хварэе? Калі так, дык варта было б піць. Бо я сам піў ад раўматызму і выздаравеў — руку было адняло. А цяпер нічога. Каб мама выпіла 7-10 слоікаў гэтай piperazyny — была б здаровая, думаю. Слоік тут у Варшаве каштуе 3,50 злотых. Гэта дорага, але што зробіш — трэба ратавацца. Калі мама на гэта хварэе, дык напішы мне, то я праз каго табе прышлю для мамы некалькі бутылачак, на колькі хопіць грошай. Piperazynu вырабляе тут „Spiess i Syn” і Казлоўскі — Boduena № 1. А загранічныя дарагія — 6 злотых.

На Камітэт сюды газеты не прысылайце так многа экземпляраў, бо тагды стары ўрад Камітэту столькі пажадаў, а цяпер на новы 26-ты год, прысылайце на маё імя на адрас: Nowogrodzka 58 m. 11 па 3 экземпляры: для мяне адзін, а два — для Камітэту. Хопіць, я сам аднясу ў Камітэт з хаты. Грошы за газеты на гэты год зараз прышлем, як Камітэт збярэцца на сход, то прыкажа выслаць і грошы, бо я сам не магу распараджацца.

Ну, бывай здарова, спакойна і май добрую думку! Паклон маме і пацалуй сынка!

Твой стары прыяцель — Гальяш Леўчык.

P.S. Я выслаў Станкевічу 2 злотых для „Студэнцкай думкі” у кнігарню, няхай прысылаюць нам па 2 экзепляры.

Лісты да Уладзіслава Знамяроўскага[13] і яго жонкі Марыі

Варшава, 13 лістапада 1927 г.

Залаты брат Знамяроўскі!

Пасылаю табе ўвесь змест (рэестр) новай нумарацыі і адзін трыялет, каторага, здаецца, не было там разам, быў прапушчаны. Паводле ўжо гэтай нумарацыі па парадку ўсіх трыялетаў, каторых ёсць 138, пачынай набіраць у друк, а нумары старонак, то глядзі ўжо сам, як табе там выпадуць адносна карт на паперы, бо я не ведаю, як табе там выпадзе. Глядзі толькі па змесце, які нумар трыялету будзе на якой

[13] Уладзіслаў Знамяроўскі — віленскі выдавец, рэдактар. У 1920-1930-х гг. трымаў у Вільні прыватнае выдавецтва.

старонцы, як пакажаш у рэестры, каб не памыліцца. Разумееш? Каб усякі трыялет можна было па змесці хутка знайсці. Дый не забудзь мне паведамляць аб усім, што трэба табе будзе запытацца, каб выйшла ўсё складана. Мяркуйся паводле парадку самых нумароў трыялетаў, як я падаю ў змесце. Бо змест — важная тут рэч. Я табе выслаў заказное пісьмо, у якім усё табе растлумачыў — ты яго дастаў. Незабудзь мне адбіць і прыслаць разам з маімі рысункамі ручнымі і па 5 адбітак з клішаў. Мне яны будуць патрэбны папрыклейваць да маіх рукапісаў тэксту. Значыцца, грошы маеш ужо 400 злотых — можаш заплаціць, здаецца, усё: і клішы, і паперу на вокладкі, і брашуроўку. Я б не радзіў абрэзваць, каб крыва не выйшла, можна было б толькі абрэзваць у гары толькі з адной стараны, дзе ёсць заломы паперы, а рэшту бакоў пакінуць так, няхай сабе людзі самыя абрэзваюць. Дык пачынай на славу работу барджэй, каб на Коляды кніжка была з друку гатова. І каб людзі ўжо на святы маглі яе купляць.

П.С. Паклон тваёй жонцы, а нашай супальніцы. Што чуваць у Дварчаніна[14] аб выданні той другой брашуркі, што я грошы паслаў яму, а тэксты ў Шыла[15] былі? Ці Шыла аддаў Маразовічу[16], ці Дварчаніну? І як з грашыма ёсць гэтымі? Напішы мне адказ на маё пісьмо заказное, аб чым я там пісаў. Ну бывай здароў і да работ!

Твой Г. Л.

Варшава, 30 лістапада 1927 г.

Залаценькі Знамяроўскі!

Тваё маўчанне мяне вельмі хвалюе. Што гэта такое значыцца? Штось ты думаеш скруціць пэўна адносна мяне? Я да цябе напісаў тры пісьмы: заказное, другое звычайнае ў якім быў рэестр, і трэцюю адкрытку, а ты ані слова да мяне. Калі трэба было выцягнуць грошы, дык ты аж тры пісьмы прыслаў, енчачы амаль і просячы, а калі ўжо дастаў грошы, дык і ціха, ша... і хвастом хочаш накрыцца? Ну, брат, я бачу, што ў цябе штосьці не добра, хіба хочаш змахляваць? Бо тым часам Зямкевічу чуш ты якуюсь напароў — кажаш, што ўжо друкаваць кніжкі не будзеш, што змест яе быццам Дварчанін хацеў у печы

[14] Ігнат Дварчанін (1895-1937) — беларускі грамадскі-культурны дзеяч, вучоны, літаратар.

[15] Мікола Шыла (1888-1948) — беларускі грамадска-культурны дзеяч, журналіст, рэдактар.

[16] Янка Маразовіч (1895-1938) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, рэдактар сатырычнага часопіса „Маланка”.

Варшаўскі здымак Гальяша Леўчыка. 1912-1913 г.
Рамуальд Зямкевіч, Гальяш Леўчык, Зоська Верас. Варшава, 1914 г.
Слонімскі хор. Стаіць другі злева Гальяш Леўчык. Пачатак XX ст.

спаліць, а ты адратаваў, што яна не распрадасца, што яе ніхто не купіць і г.д. Глузду ты вытвараеш. Што гэта такое будзе?.. Цяпер я бачу, што мяне людзі асцераглі мець з табою якоесь дзела, што ты круцель, але я ім яшчэ не зусім паверыў, але цяпер — як жа будзе? Значыцца, ты сам гэта хочаш пацвердзіць фактамі? Га? Ці ты наіўнае дзіця, ці фактычна махляр і круцель? Каб выдумліваць якісьці абсурд, што Дварчанін хацеў кінуць у агонь? Ты гэтым зубы не замаўляй, калі яны не баляць, а адкрыта скажы, што хочаш і думаеш зрабіць. Ты, значыць, хочаш развязаць нашу суполку „Кніжніца", каторая яшчэ нават не нарадзілася як следуець? Што ж цяпер будзе? Кніжка мая мусіць выйсці ў свет, бо яна мае вялікую вартасць, або давай грошы назад. Ці ты дурны, ці хочаш мяне дурным зрабіць, што выдумліваеш якіясьці плёткі, не хочучы яе друкаваць? Ты кінь гэтак рабіць і абсалютна нікога не слухай, ніякай чужой дурной крытыкі, бо ў нас крытыкі праўдзівыя яшчэ не нарадзіліся, а пакуль што — я сам сабе крытык! Але ты ведай і зразумей, што „прагаворкі ў трыялетах" былі напісаныя мною ў 1923-1924 гадах, калі я быў у Вільні ў Саюзе кааператываў[17], то тагды іх і перапісваў на машыне ў Грыневіча Антона[18]. Калі я іх перапісаў, то хацеў іх у мяне купіць Клёцкін[19] і прасіў даць да перагляду Антону Луцкевічу[20], які іх прачытаў і напісаў яму добрую аб іх рэцэнзію. І Клёцкін купіў бы іх, але я хацеў, каб іх выдала Таварыства Выдавецкае[21] ў Вільні, думаючы — няхай лепш нашы заробяць, чым які жыд, дый не прадаў гэтых прыгаворак Клецкіну. Але час усё бег, а грошы Выдавецкае Таварыства і да гэтуль не мае. Дык я вось падумаў выдаць іх сваімі сродкамі пры тваёй помачы — няхай, думаю сабе, я і ты лепш крыху заробім, чым хто іншы. Дык адкладаў, не даядаў,аднімаў проста ад губы, каб сабраць крыху на гэту мэту грошы 400 злот., каб выдаць самому гэту кніжку, бо я даю сваю галаву нават адрэзаць, што „прыгаворкі" гэтыя на дзве тысячы экземпляраў усе чыста раскупяцца, бо яны маюць вартасць і каштоўнасць для нас, беларусаў, што і пацвердзіў сам нават Луцкевіч. А ты выдумліва-

17 Віленскі беларускі саюз кааператываў быў заснаваны ў пачатку 1920-х гг. Гл.: K. Gomółka, *Białoruskie instytucje życia gospodarczego w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1997, nr 8. s. 93-96.

18 Антон Грыневіч (1877-1937) — збіральнік беларускага музычнага фальклору, выдавец, педагог.

19 Барыс Клецкін (1875-1937) — віленскі выдавец.

20 Антон Луцкевіч (1884-1942) — адзін з пачынальнікаў, тэарэтыкаў і арганізатараў беларускага нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху, старшыня Рады Савета Міністраў і міністр замежных спраў Беларускай Народнай Рэспублікі.

21 Беларускае выдавецкае таварыства існавала ў Вільні ў 1913-1915 і 1919-1930 гг., выдавала і распаўсюджвала творы беларускай літаратуры.

еш якоясьці дурство. Гэта, брат, пахне тым, што ты значыцца са мною не хочаш працаваць для Бацькаўшчыны нашай, і я бачу цяпер, калі так, што ты, сапраўды, не беларус, калі хочаш са мною такія штукі рабіць, як з іншымі. Але трэба ж ратаваць сітуацыю і спадзявацца, што ўсё будзе добра, таму вазьміся хутчэй за работу. Паслухай мяне, ты ж нічым не рызыкуеш — я цэлы рыск бяру на сябе, чаго ж тут табе баяцца? Я табе скажу яшчэ вось што: як толькі выданне 2000 асобнікаў будзе ўжо гатова да прадажы, я зараз пастараюся, хоць пазычу ў каго, выплаціць табе тваю палавіну за працу і расходы зараз жа, а сабе буду ўжо збіраць з прадажы. Дык ты ж нічога чакаць не будзеш і нічога не страціш. Чаго ж тут махляваць і круціць? Так ці сяк, то кніжка гэта мусіць выйсці ў свет божы! А калі выйдзе гэта мая кніжка, то я тады ўжо дапамагу табе з твайго боку, як захочаш што пусціць. Рука руку мые, а нага нагу б’е. Згода будуе, нязгода руйнуе! Дык якая ж наша будзе суполка выдавецкая, калі ты ўжо вожыкам праціў мяне? І слухаеш больш чужой, чым маёй рады? Але слухай лепш мяне, то і заробіш, бо я маю лёгкую руку — некалькі людзей ужо мне дзякуюць, што я іх выцягнуў з бяды і цяпер добра зарабляюць. А калі не хочаш і пачынаеш моўчкі выкручвацца, узяўшы грошы, то як жа можа йсці выдавецтва — значыцца ты яго разбіваеш сам? Я да цябе пішу пісьмы, не маючы нават на гэта і часу, а ты маўчыш і нічога не пішаш — нават перабраўся на другую кватэру і не прыслаў мне новага свайго адрасу, дык як жа я гэта маю разумець? Як жа я гэта маю сабе тлумачыць? Мне трэба ведаць, ці ты атрымаў змест (рэестр) прыгаворак з новай нумарацыяй? Цяпер пасылаю табе рысунак значка нашай фірмы: „Выдавецтва КНІЖЫЦА”, з якога трэба зрабіць клішу. Гэты кругленькі значок-пячатка будзе адбівацца на кожнай выпушчанай намі кніжцы на задняй старонцы вокладкі. Гэта цяпер усе ўводзяць і прыгожа выглядае на кніжцы. Я паслаў табе восем рысункаў, а гэты будзе 9-ты. Ці з тых ужо ёсць клішы гатовыя?

Больш табе пісаць не буду, а чакаю ад цябе пісьма — што будзе! Калі з гэтага нічога не будзе, то будзь ласкаў прышлі назад мне тэксты маіх прыгаворак і ўсе рысункі мае назад са зместам. І вярні мне назад мае крывавыя грошы 400 злот. А калі паслухаеш мяне і згодзішся споўніць сваё слова і ўмову нашу, то хутчэй бярыся за работу, каб на новы год была кніжка з рысункамі гатова ў продаж. А цяпер, маючы ўсё на руках: і тэкст, і рысункі, і змест нумараваны, будзь ласкаў — прышлі мне падробны рахунак — колькі ўсё чыста вынясе разам кошту, каб я ведаў у якіх граніцах па твайму аблічэнню выданне кніжкі будзе мне каштаваць і колькі трэба будзе падаць прадажную цану асобнай кніжкі. Тагды я буду магчы разглядзецца, колькі ўсё гэта і чым будзе пахнуць. Канешне, мусіш мне напісаць пра ўсё, ка-

лі хочаш, каб была згода між намі і выдавецтва існавала. Кажу табе яшчэ раз, што прыгаворкі маюць вялікую вартасць, гэта не я кажу, а тыя, што знаюцца на такіх рэчах, што шмат з гэтых прыгаворак-трыялетаў ужо друкаваліся ў розных часопісах у Вільні, Рызе і інш., што нават іх хоча выдаць Інстытут Беларускай культуры і гаспадаркі[22], але я ўжо з табою на нясчасце звязаўся і ўтапіў 400 зл., дык і грошы на разе німаш і аддаваць цяпер няма як, бо ў цябе ўвесь матэрыял і грошы, і рысункі. Дык чакаю ад цябе слова — як будзе? Ці мне прыдзецца з кім іншым злучыцца ў выдавецтва, а я ўжо маю добрых трох супальнікаў, а з табою разыйсціся па дабру па здарову, ці што іншае зрабіць? Ну, дык прышлі мне падробнае аблічэнне выдавецтва. А калі ты думаеш не стрымаць і зламаць сваё слова, то прытрымлівайся іншай кампаніі, а грошы мне зараз жа вярні. Больш ужо нічога не буду пісаць і пісьмо гэтае пасылаю заказным на новы твой адрас. Бывай! І кланяйся сваёй жонцы, як супальніцы нашай, каторую ты таксама, здаецца, усё зводзіш. Хто што сее, тое й жнець...

Гальяш Ляўковіч.

Варшава, 4 снежня 1927 г.

Паважаная Панічка Знамяроўская!

Пішу да Вас дзеля таго, што і Вы з'яўляецеся трэцяй асобай нашай выдавецкай суполкі „Кніжніца", якую мы завязалі, калі я быў у Вільні нядаўна, але каторая па віне Вашага мужа не ведаю ці народзіцца, бо ён штось махлюе і круціць пачынае. Дык вось трэба Вам ведаць, што згодна з нашай дамовай у Вільні, я паслаў Вашаму мужу 400 злотых грошай, за што ён павінен быў купіць паперы. Даслаў яму 138 прыгаворак тэксту са зместам-рэестрам і 9 рысункаў да гэтай кніжкі, просячы, каб ён узяўся за работу і каб кніжка да новага году выйшла з друку. Тым часам я пішу да яго пісьмы — ужо тры паслаў, а ён маўчыць і нічога не кажа, а цяпер нібы ў Вас, здаецца, пан Зямкевіч з Варшавы. То ён яму казаў якіясьці брэдні, што кніжкі не хоча друкаваць, бо яе варта спаліць у печы, што ён амаль не даў спаліць яе Дварчаніну, які хацеў кінуць у печ, што яе ніхто не будзе купляць і таму падобныя выдумкі яму сказаў, хочучы, відаць, тут скруціць ці

[22] Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры — асветніцкая арганізацыя Заходняй Беларусі, створаная ў Вільні і Варшаве дзеячамі Беларускага сялянскага саюза і Беларускай хрысціянскай дэмакратыі ў процівагу Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі і Таварыству беларускай школы. БІГіК дзейнічаў з 26 мая 1926 г. да 4 снежня 1936 г.

што? Калі выцягнуць грошы, каб я яму хутчэй прыслаў, то ён напісаў аж тры пісьмы, а калі я яму паслаў грошы 400 злотых, то ўжо і замоўкнуў і хоча, відаць, як той казаў, хвастом накрыцца і штось змахляваць. Вось бачыце, як лёгка з Вашым мужам уступаць у суполку. А тым часам гэтая кніжка мае вялікую вартасць і хутка раскупіцца людзьмі, калі надрукуецца і грошы вернуцца, бо яе чытаў і ацэнку сваю даў Антон Луцкевіч сам, і Клёцкін хацеў купіць і сам выдаць, і хоча выдаць нават Інстытут культуры і гаспадаркі ў Вільні. Але я думаў самім выдаць, каб мы самі зарабілі, чым нехта іншы, але прыйшоў дур і няшчасце звязацца з Вашым мужам. І цяпер я маю клопат і згрызоту. Кніжка гэта мела быць першая, яна мецім е 138 прыгаворак вершам трыялетаў з рысункамі. І прыгожая, і важная была б кніжка — з яе ўжо некаторыя рэчы друкаваліся і ў Вільні, і ў Рызе ў беларускіх часопісах, дык рэчы вельмі важныя і арыгінальныя. І кніжка была б рэдкая і пакупная. Тым часам муж Ваш штось баламуціць і круціць, выдумляючы брэдні. Што цяпер будзе? Я ўжо ўтапіў яму 400 злотых і не маю магчымасці каму іншаму даць да друку, бо і тэксты маіх прыгаворак, і рысункі, і грошы 400 злотых у мужа ўгразлі. Калі ён хоча зламаць нашу дамову і сваё слова, то няхай верне мне ўсё назад, а я знайду сабе іншага супальніка, а калі ён яшчэ мае хоць крыху гонару і сумлення, каб споўніць сваё слова, то няхай хутчэй бярэцца за работу, каб кніжка была на новы год гатовая. Я яму казаў, што ён нічым не рызыкуе, што я сам на сябе бяру ўсю рызыку прадажы і яму зараз, як толькі кніжка выйдзе з друку, першаму выплацяцца расходы і за працу ягоную, дык чаго ж тут яму баяцца, калі я не баюся!? Але, відаць, што тут ён штось іншае думае, каб можа мяне скрыўдзіць — і кніжкі не выдрукаваць, і грошы не вярнуць — вось што. Дык Вы, панічка залаценькая, ведайце аб тым, што муж ваш вычварае ў вас за плячыма, бо і Вы ж мелі быць наша супальнічка выдавецкая. Скажыце яму з рассудкам: няхай апомніцца і вазьмецца за работу друкаваць гэту маю кніжку, то не пашкадуеце, бо і Вы заробіце на ёй. І я вярну свае грошы і заробім яшчэ. Угаварыце яго, каб ён не дурэў і не шалеў адносна мяне. А я па выхадзе маёй гэтай кніжкі ў свет, тагды дапамагу і мужу з яго боку, калі і другая кніжка пойдзе ў друк. Бо адзін другому мы павінны дапамагаць і падтрымліваць будзем супольна. А калі ён і вас не паслухае, то будзе шкадаваць, што сам давёў да разбіцця суполкі і да грызні. Вось цяпер памажы яму — а асабліва Вашаму мужу, дык пазнаеш па чым фунт ліха! А так прасіў і падлізваўся разам выдаваць кніжкі, што ён ужо паправіцца і будзе парадачным чалавекам. Але я цяпер бачу, што ён ліхі чалавек і фальшывы беларус, і будзе ашуканец, калі не выканае нашы ўмовы і сваіх слоў, або не верне назад мае грошы, што ўзяў ад мяне. Дык,

панічка, калі ласка, скажыце яму па-свойму: што ён думае рабіць са мной і з гэтай суполкай нашай выдавецкай? Ці не ўгаворыце Вы яго, і ці не паслухае ён Вас?.. А калі не паслухае і Вас, каб паправіцца, то напішыце мне на карце паштовай адкрыткі хаця, што і як будзе з намі і з цэлай работай? Я яму ўжо нічога пісаць не буду, не маю часу і ахвоты, бо 4 пісьмы яму быў паслаў. Бывайце здаровы і пішыце мне. Ваш прыяцель — Г. Ляўковіч.

Варшава, 12 снежня 1927 г.

І зноў паважаны Знамяроўскі!

Ага! Адазваўся. Чаму ж ты, брат, не напісаў мне хоць адкрытку, што адлеўня не зрабіла на свой час, калі ты такое нявіннае і рахманае ягнятка? А то ты пораш ерунду Зямкевічу, што мае прыгаворкі Дварчанін хацеў кінуць у печ, што іх не варта друкаваць і г.д. Відаць, што ты часта гутарыш са „шкляным богам”, калі і цяпер прыслаў ты пісьмо якоесь п’янoе. Дык можа і мяне трактуеш па „шкляному богу”, бо пішаш, што я быццам плачу і лаюся. З якога пальца ты гэта высасаў, што і плачу, і лаюся? Я не плачу і не лаюся, а толькі называю рэчы па іхнім іменям, як ёсць. Бо ці ж не шкада чалавеку часу і грошы, і трудоў, каб забаўляцца ў якіясьці „жмуркі”. Ты здумаў прыкрыцца чыёйсь „недапечанай крытыкай” адносна мяне, і хочаш, каб гэта падабалася? У мяне няма часу на сентыменты, а крытыкі ў нас яшчэ не нарадзіліся, дык я сам сабе крытык і сам сабе за грошы пан. Таксама і ты можаш быць: „слухай людзей а свой розум май”. Дык вось: набірай па гэтаму фармату, каторы табе назад адсылаю, гэты лепшы будзе, бо на вокладцы змесціцца і тытул кніжкі, і рысунак беларуса, а на том прадаўгаватым, дык не змесціцца. Цяпер далей трэба адбіць 2000 экз., а мо і 2500 экз., каб не было замала, бо ж гэта рэч прыгаворкі — беспартыйная. Так што і на тым баку Беларусі[23] будуць яе купляць таксама, як і тут. Таму распрадасца ўсё, бо 1000 — то замала. Ты напішы мне: колькі будзе плюс яшчэ 500 экз. каштаваць? Кошт пазначым 1,50 злот за экземпляр, так што будзе 2000 злотаў з гарою заробку нам. Па гэтаму фармату я думаю, што мо для эканоміі паперы, то ты можаш усадзіць і па два трыялеты на старонцы, здаецца ўлезе. А калі ў раздзелах на апошняй старонцы выпадзе ўжо адзін трыялет, то ён і застанецца на старонцы ў канцы раздзелу, а на новай ужо старонцы пойдзе новы раздзел: напрыклад, 2 японскі з рысункам і г.д. А на адвароце гэтай самай старонкі раздзелу не пакідаць чыстай, а памясціць па два

[23] Маецца на ўвазе Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка.

трыялеты — разумееш? Гэтак мы з’эканомім шмат паперы, якая пойдзе на іншыя экземпляры. Пастарайся ўсадзіць па два трыялеты на старонцы, гэта не сапсуе выгляду ніскольні, але шмат зберажэм паперы. Нумарацыя самых трыялетаў застанецца тая самая, як у змесце я напісаў. Толькі зменіцца нумарацыя старонак, якую ты сам акуратна падвядзеш набіраючы. Змест трэба даць увесь цэлікам з назовамі прыгаворак, каб лёгка можна было і хутка знайсці, які хочаш трыялет па тытулах іх на кожнай старонцы, бо толькі самыя раздзелы — гэта нічога не варта будзе. Па гэтаму фармату гусценька то на змест не пойдзе 8 старонак, а менш чым 8. Калі здарыцца так, што трыялет задоўгі ці расцягнуты, што не змесціцца на старонцы без пераносу, або пераламання, то мо ты яго зложыш такім іншым дробным і гусцейшым шрыфтам, каб змясціць. Бо перанос брыдка выглядае, няроўна і з несіметрычнымі праболамі — непажадана было б. На гэтым фармаце я думаю, што ты ўсадзіш па два трыялеты на старонцы, бо хаця той прадаўгаваты быў бы лепш ўдоўж, але за тое ўвыш каратк і будзе і зместу шмат не памесціцца. А што да кліш, то скажы там тваёй цынкаграфіі, што тут у нас мы плацім мінімум кліш на 6 злотых, 4 — за самую малую клішу. Дык што — Вільня мае быць даражэй, чым мы тут, у Варшаве, плацімо? Калі яны не згодзяцца на мінімум 4 злотых, то я тут зраблю сабе клішы мінімум па 4, дык прышлеш мне назад рысункі мае, а клішы тут зробім. Патаргуйся з цынкаграфіяй, бо дальбо задорага лічаць, здзерцы яны калі так! Варта было б адбіць пару дзесяткаў штук на лепшай паперы. Якую паперу таўшчыні дасі на вокладкі? Зрабі так усё, як я табе ва ўсіх пісьмах пісаў і прасіў. Карэктуры прысылай мне, бо Дварчанін кажа, што не мае часу на гэта. Я брэдняў не слухаю, але ты чаму слухаеш? Мае прыгаворкі-трыялеты ўжо даўным-даўно былі б надрукаваны, каб я іх хацеў прадаць, яны і так шмат друкаваліся ўжо. Там, брат, ілюструецца цэлая псіхалогія і агульны характар чалавека. І шмат дзе вельмі падыходзіць і да нашага беларускага элементу. Дварчанін тут аблічыў, што ў любой віленскай друкарні, каб даць іх выдрукаваць, то максімум каштавала б усё каля 800 злотых без карэктуры. А калі мы адаб’ем 2000 або 2500 экземпляраў, то па 1,50 злотых будзе 2500 злотых з гарою заробку. Дык ці ж не варта пастарацца. Каб кніжка выйшла і прыгожа выглядала з друку? Але з табою я бачу, што цяжкі інтарэс будзе. Што мне за дзела, што ты там з Паўлюкевічам[24] нюхаешся і ён цябе быццам надувае?! Абы я цябе, а ты мяне ўзаемна не надувалі, дык інтарэс пойдзе. Цяпер ты сам кажаш, што ёсць голад да кніжкі, але на добрыя і ары-

[24] Маецца на ўвазе Арсень Паўлюкевіч (1889 — ?) — лекар, грамадска-палітычны дзеяч.

гінальныя кніжкі. Дык будзе і ёсць у нас большы або двайны голад. Таму я маю на мэце пусціць у свет шмат арыгінальных кніжак. Ну, бывай і пішы як трэба.

Твой Г. Л.

Варшава, 17 красавіка 1928 г.

Залаты брат Знамяроўскі!

Пасылаю табе карэктуры трыялетаў, пранумараваныя паводле прысланага табе рэестру і падзеляныя па два на старонкі чырвоным атрамэнтам. Адначасова зноў і зборнік тэкстаў пранумараваў і адсылаю табе для рукаводства, як друкаваць будзеш. Цяпер чакаю ад цябе другой і трэцяй карэкты. Два трыялеты (№ 64 і № 89) ты прапусціў, дык усадзі іх. Да трыялетаў (№ 18, 27, 29, 30, 39, 57, 62, 67, 72, 97) трэба дадрукаваць ў зорках тлумачэнні некаторых слоў малавядомых, якія ты возьмеш з сшытка тэкстаў і дасі меншымі літарамі, унізе трыялету гэтага, бо гэта ёсць патрабаванні. Не памыліся ў нумарацыі старонак адносна картаў раздзелаў: I. араб. , II. індус., III. кітай., і г.д. і на іх адбіць рысункі. Прышлеш мне іх карэкты, а таксама карты вокладкі, тытуловай старонкі, прадмовы і г.д. з малюнкамі, а таксама рэестру. Адбі мне на паперах па 4 адбіткі ўсіх рысункаў і прышлі. Я бачу, што ты здаецца зрабіў завялікую клішу: круглую фірмову — яна адбіта на стар. 43 (на адвароце сшытка чарнавога). Я ж табе на арыгінальным рысунку паказваў на палавіну меншы ад арыгіналу, а ты махнуў на цэлую велічыню, гэтак не хораша будзе выглядаць, бо меншая прыгажэйшая будзе. Таму трэба паменшыць, бо завялікая. На рысунках я стрэлкамі паказаў велічыню кожнай клішэ. Што да цаны кніжкі, то я думаю назначыць за 2 асобнікі дзве залатыя, бо, калі такі Янка Станкеўчык[25] абвесціць ў сваім „Народзе"[26] цэну кніжкі „Новая зямля" Я. Коласа[27] за два злотых, якая пэўна не будзе большая і без рысункаў, то за нашу хіба кніжку з рысункамі два злотых не будзе многа. Ты зрэшты памяркуй. Матрыцы добра было б зрабіць, толькі хіба тады, калі набор ужо ўвесь будзе добра скарэктаваны. А ці не можна будзе матрыцы зрабіць пасля? Ты мне напішы, як гэта агулам робіцца? Калі выданне агулам будзе каштаваць 673 злотых, то на тваю долю выпа-

[25] Маецца на ўвазе Янка Станкевіч (1891-1976) — беларускі мовазнавец, гісторык, палітычны дзеяч.

[26] „Народ" — газета, орган Беларускай сялянскай партыі. Выдавалася з 18 жніўня 1927 г. да ліпеня 1929 г. у Вільні на беларускай мове.

[27] Якуб Колас (1882-1956) — народны пісьменнік Беларусі.

дае толькі 273 злотых, а я прыслаў 400 злотых, то якая ж гэта супалка наша будзе? Я больш, а ты мала даеш? Грошы табе, брат, больш не маю, але маю да выдання пару добрых слоўнічкаў і іншыя рэчы. Адбіць трыялетаў трэба канешне 2000 экз. Картачкі табе прыслаць цяпер не магу, бо дзесьці заверушылася, але залогу не будзе з геаграфіі. Пазыч у Дварчаніна або ў Мятлы[28], мо яны табе пазычаць пакуль выйдуць трыялеты, то аддамо ім. Геаграфію табе ўсю вярну, як толькі трыялетамі залог папоўніцца і зложыцца ў кнігарні.

Бывай здароў.

Твой Гальяш Ляўковіч.

Ліст Баляславу Друцкаму-Падбярэскаму[29]

Варшава, 23 красавіка 1927 года

Паважаны Паночку!

Чытаючы сёння № 12 (41) „Беларускага слова"[30], я на 4-й старонцы напаткаў, што Вы, хвалячы Бога, ужо ахвяроўваеце на „чырвонае яечка" ў Горадню па 40 злотых. Дык, значыцца, што ўжо, хвала Богу, маеце грошы! І вось я таксама хацеў бы ад Вас атрымаць „чырвонае яечка"! Справа ў тым, што Вы, заходзячы часта ў Беларускі Камітэт у Варшаве ў 1921 годзе, калі я быў у Камітэце сакратаром, а Вы тутака ў Варшаве нейкі час тагды жылі, пазычылі ў мяне „ганарова" пад распіску чатырыста марак дня 28 лютага 1921 году — з абавязкам аддаць не пазней 4-ай гадзіны заўтрашняга дня. І вось я цяпер адшукаў гэту распіску, на якой Вашай рукой даслоўна напісана і падпісана: „Пазычыў ад п. Ляўковіча з абавязкам аддачы не пазней 4 гадз. заўтрашняга дня — чатырыста марак. 28 лютага 1921 г. /-/ Б.Друцкі-Падбярэскі". Квіт напісаны атрамэнтным філіятовым алоўкам на вузкай паперцы.

Гэты квіт я, будучы ў Вільні восенню 1924 года — пры спатканні з Вамі — паказаў Вам і вы тады сказалі, што мне пачакаўшы крыху аддасце, бо трэба аблічыць паводле цяперашняга курсу грошы на злотыя. Вы тады грошы не мелі. І я мусяў хутка выехаць тады з Вільні. І доўг так і па сённяшні дзень застаўся Вамі не ўрэгуляваны.

[28] Ігнат Мятла — заходнебеларускі дзеяч нацыянальнага руху.

[29] Баляслаў Друцкі-Падбярэскі (1894-1940) — беларускі літаратар і лексіколаг.

[30] „Беларускае слова" — заходнебеларуская штотыднёвая грамадска-палітычная і літаратурная газета. Выдавалася з 3 лютага 1926 г. да 9 лютага 1928 г. у Вільні на беларускай мове.

Цяпер я тут, у Варшаве, і мне матэрыяльна цяжка, бо я хворы і мушу лячыцца, і мушу жыць, і за кватэру плаціць і г.д. Дык вельмі пажадана для мяне было б, каб Вы былі так добрыя і прыслалі мне гэты стары і „ганаровы" усё-ткі доўг. Бо я тады ў 1921 годзе сам сабе, як той казаў: ад губы адняў і Вам пазычыў і даў. Дык мне гэтыя грошы вельмі цяпер прыдадуцца. Знаючы Вашу павагу слова, я маю спадзеў, што Вы мне цяпер доўг урэгулюеце. Аблічэнне можна зрабіць па ўрадовым табелі: „О пшэрахованю зобовёнзань прыватно-правных" — выд. 1924 г., дзе сказана, што ў месяцы лютым 1921 года 130 марак роўна 30 рублям, значыцца 30 рублёў або 130 марак будзе якіх 14 даляраў, а 30 руб. або 130 марак няхай памножым на тры разы — вынясе: 90 руб. або 390 марак, што зраўняем на 400 марак доўгу па распісцы, якія будуць раўняцца па цяперашняму курсу: 14 дал. х на 3 = 42 даляры. А 42 даляры памножыць на 9 злотых з даляра (даляр роўны 9 злотых), дык выйдзе 378 злотых. Але я яшчэ, каб скончыць ўжо раз гэта, паменшу, закругліўшы на 350 злотых, без ніякага працэнту, якія будуць раўняцца 400 маркам у 1921 годзе. Бо тады гэта сума была мо больш варта, чым цяпер 350 злотых, гледзячы на цяперашнюю дарагавізну і раўняючы яе з цэнамі жыцця 1921 года. Такое аблічэнне будзе найбольш без крыўды, нейтральным і праўдзівым. Ну, але Вы мо інакш хочаце аблічыць — не ведаю, дык, калі ласка, прашу мне адказаць пісьмом, калі не згодзіцеся. А калі будзеце згодны, дык прашу міласці Вашай прыслаць мне доўг на 350 злотых па майму аблічэнню на мой адрас: Warszawa, ul. Nowogrodzka, № 58, m. 11 Eljasz Lewkowicz.

Застаюся з пашанай — сакратар
Беларускага Камітэта ў Варшаве Гальяш Ляўковіч.

Ліст да Антона Луцкевіча

Варшава, 23 красавіка 1927 года

Паважаны Паночку!

Гальяш Леўчык, хаця вельмі рэдка, як той казаў, да Вас піша і штоколечы просіць, але калі напіша, дык пэўне ёсць у тым паважная патрэба. Ён бо застаўся з невялікага ліку „нашаніўцаў" верным да канчатку беларускаму нашаму адраджэнню з таго часу! Дык вось у чым справа! Да Вас цяпер звяртаюся, як быццам да заступніка Вашага ніколі незабыўшае памяці брата Івана[31], бо Вы, як быццам, цяпер ста-

[31] Гутарка ідзе пра Івана Луцкевіча (1881-1919) — беларускага палітычнага і грамадскага дзеяча, публіцыста, археолага, краязнаўца.

іце на чале нашага праўдзівага руху, дый прытым кіруеце справамі выдавецкімі — у Беларускім выдавецкім таварыстве. Хачу тут прасіць Вас, каб выпусціць другое выданне гражданкай ужо зборнічак маіх твораў „Чыжык Беларускі", які быў выдадзены Вашым братам Іванам у 1912 годзе. Друкавала яго друкарня „Зніч" у Вільні, на што я тады даў брату Івану 100 рублёў. Зборнічак гэты быў выдадзены лацінкай і каштаваў 50 руб. за 500 ці 1000 экземпляраў, я добра не помню. Але рахункі і квіты ў мяне з таго часу ёсць. А 50 рублёў засталося на выданне гражданкай, што мелася і зрабіцца. Але вайна перашкодзіла і так засталося. Цяпер „Чыжык Беларускі" лацінкай ужо даўно разышоўся, а грошы 50 рублёў там у Вас ці ў каго ў Вільні засталіся і клішэ таксама. А я ад прадажы яго ані гроша не атрымаў — дый не хачу, а жадаў бы толькі, каб выдаць за гэты доўг майго „Чыжыка Беларускага" гражданкай, каторага гражданкай і не было. А цяпер ён быў бы ўсё-ткі па часе актуальны, бо дух яго можа цяпер крычаць з болю таксама, калі не горш, як і да вайны, што было...

Ён, скажу, мо не вельмі „важна штука", але няхай бы быў сабе і гражданкай цяпер, калі лацінкай яго ўжо німаш. Думаю, што Вы проціў маёй просьбы і проціў памяці нябошчыка брата ўпоперак, як той казаў, не станеце і парупіцеся зрэалізаваць маю просьбу. Я за гэта нічога не хочу. А то выдаюцца іныя Быліны[32], Сваякі[33] і г.д., а пра мяне Вы і не падумаеце. Ці мо ігнаруеце або байкатуеце?.. Я не хачу ніякай „рэкламы", а толькі сэрца і пачуцця духовага, якога я, на жаль, здаецца, ніколі ад Вас так вельмі не атрымаў... Ну, магу і памыліцца — даруйце! Дык вось, калі цяпер становішча Беларускага Выдавецкага Таварыства магчымасць мае, а мне Ўласаў казаў, што нават так, дык, калі ласка, падумайце пра мяне, пусціўшы на першы „агонь" майго „Чыжыка" гражданкай у такім выглядзе, у якім ён ёсць ці быў лацінкай. Апрача гэтага ў мяне цяпер назбіралася шмат новых твораў — мо крыху іншага роду для новага зборніка пад назовам „Беларускі жаўранак". Яго нядаўна пераслаў праз сен[атара]. Уласава грам[адзяніну]. Дварчаніну ў Вільню, каб ён выбраў сабе штось для „Хрэстаматыі"[34], а таксама паслаў быў яму сваю біяграфію з фатаграфіямі сваімі — няхай там у Вільні будзе, бо як памру, то й так усё прападзе. Дык, калі ласка, параглядзіце ў Дварчаніна мае рэчы — мо і было б

[32] Маецца на ўвазе Янка Быліна (Ян Семашкевіч, 1883-1956) — беларускі паэт, каталіцкі святар.

[33] Маецца на ўвазе Казімір Сваяк (Канстанцін Стэповіч, 1890-1926) — беларускі паэт, каталіцкі святар.

[34] Маецца на ўвазе *Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры (ад 1905 года)* Ігната Дварчаніна, выдадзена 5-цю часткамі і адзіным выданнем у Вільні ў 1927 г.

магчыма выдаць і другі мой зборнік „Беларускі жаўранак". Апрача гэтага — у мяне ёсць вельмі, па мойму, цікавы і рэдкі да выдання зборнік трыялетаў „Мудра прыгаворка — соладка і горка" — 138 штук, які я Вам у 1924 годзе, будучы ў Вільні, даваў да прагляду. Але Вы яго ўсяго не мелі часу перагледзяць. Я ніхачу яго нікому прадаваць, хачу, каб яго выдала Выдавецкае Таварыства, каб яно лепш зарабіла сабе, чым хто іншы. Гэта яшчэ не ўсё. Я пераклаў шмат песняў папулярных з расейскай і польскай моваў, дык іх збярэцца таксама на цэлы зборнік. Яны цікавыя, тым больш гучаць па-нашаму. А пяюцца толькі ў той самай арыгінальнай мове. Палякі ўжо пераклалі шмат песняў расейскіх, пяюць іх па-польску, а таксама расейцы пераклалі польскія песні на сваю мову, а мы да гэтай пары не маем перакладаў. І нашы людзі на вёсках пяюць іх або па-расейску, або па-польску, а гэта ўсё-ткі вельмі непажадана. А як будуць пець па-свойму, дык не будуць пяяць іх на чужой для нас мове. Можна гэтыя песні перапісаць да друку і з нотамі іх. Яшчэ не канчатак: я маю спора іншых перакладаў паэтаў расейскіх і польскіх. Гэта цікавейшыя рэчы — іх таксама сабралася на брашурку. Яшчэ не ўсё — я пераклаў чуць не цэлыя „Дзяды" Адама Міцкевіча[35], здаецца, удалей, чым Арсеннева[36] — калі яна пераклала больш чым ІІ-ю частку. Я пераклаў часткі першую і другую, сцэну IX — „Ноч дзядоў" трэцяй часткі, шмат чаго з IV часткі — адным словам, цэлы этнаграфічны беларускі змест „Дзядоў". Усё гэта збярэцца на спорую кніжку, каторую як найхутчэй варта было б выдаць друкам праз Таварыства. Усё гэта я цяпер перапісваю на чыста да друку.

Апрача таго, я паводле „Дзядоў" пачаў пісаць сцэнарый да кінаматаграфу, каторы пашлецца ў Амерыку, каб зняць усё на фільм і магчыма паказаць на экране. Вось добра будзе, бо „Дзяды" для нас ёсць вельмі важная і цікавая паэма, што ўзята з нашага беларускага жыцця Адамам Міцкевічам. На канчатак скажу, што хацеў бы пад псеўданімам у невялікай брашурцы сатыры з карыкатурамі пэўных „дзеячаў" „Камплект дабраных дзеячаў", што нам шмат злога нарабілі, лікам пяцёх назбіралася, выдаць таксама. Вось такія мае прапановы і справы. Бывайце здаровы!

Гальяш Леўчык.

[35] Адам Міцкевіч (1798-1855) — польскі паэт беларускага паходжання.

[36] Наталля Арсеннева (1903-1997) — беларуская паэтка, перакладчыца, драматург.

Ліст да Міколы Шылы

Варшава, 8 кастрычніка 1927 года

Паважаны браток Шыла!

Я паслаў на імя Дварчаніна для выдання сатыраў 100 злотых, а рышту прышлю пасля, як будзе ўжо нагатове кніжка. Я выслаў Дварчаніну дзеля таго, што не ведаю, ці ты яшчэ на волі, ці мо цябе ўжо пасадзілі ізноў на тры месяцы, дый не ведаю, як з кватэрай, дзе ты жывеш, ці перабраўся дзе, бо вас усіх там адтуль выкідаць мелі і кватэру звольніць? Дык мо да цябе пісаць на Віленскую, 12, на рэдакцыю „Нашай працы"[37]?

Дык вось — калі не вазьмуць цябе сядзець на тры месяцы, то хуценька выдавай і друкуй сатыры, а калі пасадзяць і тваёй просьбы, што ты пісаў не паслухаюць, дык калі не трудна — перадай выданне сатыр Дварчаніну, я яго прасіў табе дапамагчы, калі будзе патрэба. Клішэ на Вернікоўскага[38] ёсць у „Маланцы"[39], а таксама там знойдуцца і на Ляксюка[40] і Павукевіча[41] карыкатуры. Толькі на „князя"[42] трэба змайстраваць сыльветку ці карыкатуру, а на Дубея[43] ёсць мая сыльветка ў Маразовіча, я яму прыслаў быў для „Маланкі". То ён табе няхай дасць яе. Так што, калі выйдзе кніжка сатыр, то аб ёй дагадаюцца толькі Маразовіч і Касцевіч[44], бо ён тагды пісаў у „Маланцы" і не даў Маразовічу пушчаць сатыры, кажучы яму, што калі на „манарха"[45]

[37] „Наша праца" — заходнебеларуская газета рэвалюцыйна-дэмакратычнага кірунку. У сувязі з рэпрэсіямі польскіх улад выдаўцы 15 разоў мянялі назву газеты. Апошняя назва — „Да працы". Выдавалася з 1 кастрычніка 1927 г. да 16 снежня 1928 г. у Вільні на беларускай мове два разы на тыдзень. Пад назвай „Наша праца" выйшла 9 нумароў (1-29 кастрычніка 1927 г.).

[38] Тодар Вернікоўскі (1861-1938) — беларускі палітычны і грамадска-культурны дзеяч.

[39] „Маланка" — заходнебеларускі ілюстраваны сатырычны часопіс. Выдаваўся ў Вільні з 15 студзеня 1926 г. раз на два тыдні. Агулам выйшла 43 нумары.

[40] Маецца на ўвазе Павел Аляксюк (1892 — ?) — беларускі палітычны дзеяч.

[41] Маецца на ўвазе Арсень Паўлюкевіч (гл. зноску 19).

[42] Маецца на ўвазе Баляслаў Друцкі-Падбярэскі (гл. зноску 24), які паходзіў з княжацкага роду.

[43] Маецца на ўвазе Лявон Вітан-Дубейкаўскі (1869-1940) — беларускі архітэктар, будаўнік, грамадскі дзеяч.

[44] Маецца на ўвазе паэт Міхась Васілёк (Міхась Касцевіч; 1905-1960) — беларускі паэт.

[45] Маецца на ўвазе асоба віленскага манархіста Станіслава Мацкевіча (1896-1966) — рэдактара газеты „Słowo", якая выходзіла ў Вільні ў 1922-1939 гг. (карыстаўся псеўданімам „Cat"), прыхільніка Юзафа Пілсудскага (1867-1935) — польскага барацьбіта за незалежнасць, вайсковага і палітычнага дзеяча, кіраўніка дзяржавы ў 1918-1922 гг. Пасля майскага перавароту, па ініцыятыве

няма, то й на ўсіх гэтых нельга пушчаць. Вось як! Калі якая новая кліша зробіцца, то я пасля разам прышлю з рэштай 20 злотых, як будзе гатова кніжка. Ты казаў, што адаб'ецца 1000 экзэмпляраў. Думаю, што ўсё будзе прыгожа зроблена і карэктура дапільнована — аддаю на твой смак і густ. Трэба 30-50 экз. адбіць і на лепшай паперы, калі ўся папера не будзе вельмі добрай. Усё пасля пакрыецца з гандлю, мне трэба будзе вярнуць расход на выданне і штось на аўтарскія, а на рэшту падзелімся. Так што ты за сваю працу і клопаты ганарар свой атрымаеш з прадажы кніжак добры.

Калі будзе якая перашкода, дык адразу напішы: адрас мой маеш. І я адразу адкажу. Калі ты з гэтым добра справішся, то й на будучыню зараз пусцімо штось болей у рух. Бывай здароў.

З пашанай твой Г. Леў.

Ліст да Ігната Дварчаніна

Варшава, 29 лістапада 1927 года

Залаты братка Ігнат!

Пасылаю табе, братка, пры гэтым на твае рукі 2 квіты паштовыя, як довад, што грошы Знамяроўскі ад мяне 400 злотых узяў. І цяпер магчыма можа закруціць ізложаныя 375 экз. кніжак Гісторыі Беларусі[46], як залог на 400 злотых у кнігарні: схоча са складу выцягнуць назад, бо я яму даў грошы на выданне маёй кніжкі. А ён цяпер, здаецца, грошы ўзяўшы, хвастом хоча накрыцца. Дык я, у абарону сваіх грошай, мушу прасіць Беларускае Выдавецкае Таварыства і цябе, каб ані аднэй кніжкі, ані аднаго гроша Знамяроўскаму не даць, пакуль ён, або не выдрукуе кніжкі, або ўсе грошы не верне мне назад, якія ўзяў ад мяне. Дык будзь ласкаў, кніжкі для мяне і грошы ад прадажы затрымай і Знамяроўскаму не давай. Бо паміж мною і ім была дамова, каб ён склаў эквівалент (роўнавартасць кніжкамі) у кнігарні. А мо ён, барані Бог, ужо вынес ад вас гэтыя 375 кніжак, кажучы, што ён грошай

Мацкевіча, 25 кастрычніка 1926 г. у Нясвіжы ў палацы Радзівілаў адбылася сустрэча прадстаўнікоў віленскіх кансерватараў з Юзафам Пілсудскім, якая фактычна замацавала саюз кансерватараў з дыктатарам. З пункту гледжання Мацкевіча, Пілсудскі павінен быў стаць каралём і вялікім князем (*Od marca do marca*, „Słowo", 11 XI 1926) — манархам польскім, літоўскім і венгерскім (*Świece i szable. Wspomnienia osobiste*, „Wiadomości", Londyn, 16 X 1949, nr 185). Заснавальніка дынастыі бачыў менавіта ў Пілсудскім, адна з дачок якога павінна была выйсці замуж за нейкага Радзівіла або іспанскага Бурбона.

[46] У. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, Вільня 1927.

ад мяне не атрымаў? Вось была б мая бяда! Але, здаецца, кнігарня, згодна з паведамленнем Таварыства, без майго дазволу ці згоды на тое, не павінна забыцца і выдаць Знамяроўскаму кніжкі?! Дык, братка, пакуль я не напішу табе згоду, то грошай Знамяроўскаму не давайце з гэтых кніжак, пакуль я не дам вам знаць. Будзь ласкаў, перадай Маразовічу гэтае маё пісьмо, што тут залучаю. Па атрыманні гэтага, будзь ласкаў, напішы мне, як справа стаіць і ці кніжкі яшчэ ў кнігарні ляжаць — 75 экз.? А 2 квіты паштовыя хавай, каб не прапалі. Будзь здароў!

Твой — Г. Леўчык.

Лісты да Янкі Маразовіча

Варшава, 30 лістапада 1927 года

На тваё пісьмо з 12/XI г.г. я табе адказаў заказным у якім табе паслаў два рысункі і пра ўсё напісаў — на адрас: Гэтман, 4. Ты пісаў, што каля 18-га напішаш мне падрабязна — колькі будзе каштаваць выданне і ўсё чыста на 1000 экз., але штось да гэтай пары ты не аблічыў і не напісаў? Пасылаю яшчэ адзін рысуначак-вінетку: сатырачорціка — зробіш і з яго клішу на палову меншую — будзе як вінетка ў брашурцы сатыр на самай апошняй старонцы ззаду. І на вокладцы ззаду яна будзе брашурку ўкрашаць. Я напісаў Дварчаніну, каб табе аддаў усю рэшту — 70 зл. на кніжку, калі ты такі добры і падняўся яе зрабіць.

Ці ты знайшоў у сябе там у маланкавых матэрыялах мае рысункі да сатыраў? Я табе калісь іх паслаў для „Маланкі”, дык вось цяпер яны нам прыдаліся б, бо ты клішэ тады з іх не рабіў, застанецца толькі зрабіць „князя”-сільветку і клішу. У цябе павінны быць і тэксты сатыраў у маланкавай папцы? Вось аб усім гэтым цікава, каб ты напісаў мне, як ёсць і як справа стаіць? А час ляціць усё. А як з тваім календаром „Маланкі”? Ці будзе што? А з трыялетамі-прыгаворкамі маімі, то Знамяроўскі, здаецца, штось хоча закруціць — грошы ўзяў на выданне ад мяне і хвастом хоча накрыцца. Як спаткаешся з ім, то запытайся ў яго і заўстыдай, што ён аказваецца не беларус і на дарма сябе такім называе. Гніллё, а не чалавек — бываюць жа людзі марнага пакрою... Значыцца з гэтай вінеткай будзе разам да сатыраў 7 клішаў, дык колькі ўсё разам будзе каштаваць? Хутчэй напішы! Бывай здароў!

Твой — Г. Ляўковіч.

Варшава, 18 снежня 1927 года

Залаты Мароз!

Ці ты атрымаў з кнігарні ад Мятлы маё пісьмо да цябе? Я пісаў 30 лістапада і паслаў яшчэ рысунак да цябе? Ты пісаў мне, што каля 18/XI напішаш мне і аблічыш падрабязна, колькі будзе каштаваць усё выданне сатыраў. Але штось да гэтай пары нічога ад цябе не маю — ніякай весткі, а час ляціць. Ці ты што робіш дзеля выдання гэтай кніжкі, ці нічога? Ай, як цяжка з віленскімі беларусамі дайсці да ладу і паважнага слова — абяцуюць, абяцуюць — і ў канцы канцоў нічога не выйдзе. Ці і ты, брат, гэтым самым заразіўся? Будзь ласкаў — напішы мне ўсё колькі каштаваць будзе? Бо я нічога не ведаю, а грошы надарма ў Дварчаніна ляжаць без карысці. Зараз і новы год будзе, а кніжкі яшчэ німаш. Ці твая „Маланка" выйдзе? Я чуў, што ты ў Міткевіча[47] быў. Ну, бывай здароў! Твой Г. Л.

P.S. Ці ты знайшоў мае папярэднія рысункі да гэтых сатыраў, якія я табе быў да „Маланкі" паслаў даўно ўжо? А „князя" выкамбінуй сам там. Я табе быў выслаў заказны 19 лістапада ў якім былі рысункі. Ці ты іх атрымаў? Пастарайся, браток, зрабі мне ласку і выканай маю просьбу — век не забудзе твой Г. Л.

Ліст да Ігната Мятлы

Варшава, 20 чэрвеня 1928 г.

Братка Ігнат!

Праблемы з выданнем маёй кніжкі Знамяроўскім змушаюць мяне звярнуцца да цябе, можа ты мне ў гэтым дапаможаш. Я ўжо казаў тут аб гэтым з Дварчанінам і ён абяцаў з табою ўзяцца за гэту справу. А справа ў тым, што Знамяроўскі зрабіў са мною дамову выдрукаваць маю кніжку трыялетаў. Я яму выслаў быў 400 злотых на гэта. І ён яшчэ ўзяў 25 злотых на мой рахунак ад Дварчаніна, дык разам 425 злотых узяў ад мяне. Але кніжкі гэтай да гэтуль не выдае і невядома, калі яна будзе гатова. Але ён, жулік і шантажыст, хоча яшчэ або выманіць ад мяне больш грошай, або выцягнуць зложаныя ў вас пад залог 375 экз. гісторыі Беларусі. Дый яшчэ піша такія ідыёцкія пісьмы і абразлівыя, што і гаварыць з ім няма як. Каб я быў у Вільні, то можа б дапільнаваў выданне гэтай кніжкі, але што ж — я тут нічога з ім

[47] Яўген Міткевіч (1890 — ?) — беларускі палітычны дзеяч, прыхільнік супрацы з польскімі ўладамі.

зрабіць не магу, бо ён, махляр, хоча мяне ізноў „надуць", як дурнога. Вашыя дзве кніжкі: „Паўлінка" Купалы[48] і „У зімовы вечар" Ажэшкі[49], выданыя ім ў прошлым годзе, якія я бачыў і нават маю, збілі мяне з панталыку, бо выданыя нічога сабе. Дык вось праз іх і я папаўся на дурны „інтарэс" з гэтым шахраем Знамяроўскім, які тады енчыў перад мною, што нямаш работы і няма з чаго жыць. Дык думаю тады — давай зробім дамову на выдавецтва — ён заробіць і я зараблю, папалам у суполцы. І даў яму грошы, прыслаў змест і рысункі, ужо і карэктуру я вычытаў, паправіў сам. І клішы павінны быць ўжо зроблены — аж тут, бачыш, ён мяне, здаецца, хоча саўсім надуць і вышантажыраваць. Я табе быў выслаў 29 лістапада 1927 года на Кнігарню: 2 квіты на 400 злотых, і 2 копіі да Беларускага Выдавецкага Таварыства пры пісьме, просячы берагчы ад Знамяроўскага 375 штук гісторыі Беларусі. Прадаваць іх можна, але яму ані гроша з гэтага не выдаваць, аж пакуль не будзе кніжка выдадзена. А цяпер залучаю пры гэтым дзве копіі: умовы нашай і яго пісьма, з каторых ты ўцяміш грунт справы з ім. Паводле яго аблічэння апошняга выдання гэтай кніжкі ў 96 старонак друку, з вокладкамі і рысункамі, лікам 2000 экз. будзе каштаваць 625 злотых. А ён ужо ўзяў на гэта 425 злотых, то як супольнік на яго долю выпала толькі якіх 200 злотых. А ён чагосьці яшчэ чмуціць і нахальныя пісьмы піша. Дык вось, спаткаўшыся тут з Дварчанінам і пагаварыўшы, я прасіў бы вас абодвух дапамагчы мне ў гэтай справе са Знамяроўскім, каб як-небудзь дайсці з ім там у Вільні да ладу і дапільнаваць выданне маёй кніжкі „Мудра прыгаворка — соладка і горка" у трыялетах — лікам 2000 экз. і цаною, калі не 2 злотых, то прынамсі 1,50 злотых за штуку, якія ўсе будуць на складзе ў продаж зложаны у Вашай кнігарні „Выдавецтва" — Вострабрамская, 1. Я бы мог нават упаўнаважыць кнігарню Выдавецкага Таварыства быццам у тым, што ўжо кнігарня бярэ на сябе апеку выдання маёй кніжкі. Адным словам, гутарка ідзе аб тым, каб як-небудзь ці змусіць Знамяроўскага, ці дапільнаваць, ці ўгаварыць, каб кніжка нарэшце была надрукавана, бо я ў яго сяджу ў кішані, а не ён у мяне. Я магу толькі баяцца, каб ён усё чыста не скруціў і каб грошы мае 425 злотых не прапалі. Можна нават было б, каб была пэўнасць якая, што ён шчыра думае выдаць кніжку, дакласці яму яшчэ грашыма з гэтых закладзеных 375 экз. гісторыі, т.е. даваць грошы не яму, а плаціць проста іншым — ці за паперу, ці за друк і г.д. нехапаючы 200 злотых, абы толькі яны пашлі на выданне гэтай кніжкі. Вось тут у чым рэч, бо я не

[48] Янка Купала (1882-1942) — народны паэт Беларусі.
[49] Эліза Ажэшка (Eliza Orzeszkowa, 1841-1910) — беларуская польскамоўная пісьменніца, грамадская дзеячка.

маю магчымасці гэта зрабіць, а вы там у Вільні ўжо мелі з ім інтарэс на дзве кніжкі. Дык можа ён Вас паслухае і будзе з Вамі лічыцца, бо са мною, то кажа, што кніжка будзе ляжаць да канца свету — вось жулік! Махляр дый шантажыст відаць! Што ты, братка, на гэта скажаш? Дварчанін мне тут абяцаўся з табою памагчы ў гэтай справе са Знамяроўскім — мо ён вас не падвядзе. Залог 375 экз. гісторыі ёсць, мо што ўжо і прададзена з іх, дык грошай колькі ёсць. Адшукай тыя копіі, што я прыслаў: адозва да мяне Выдавецкага Таварыства і мая да Таварыства 29.XI.27 г. і, калі ласка, перагавары з Дварчанінам: як зрабіць з гэтым Знамяроўскім, каб дачакацца выдання маёй кніжкі і скласці яе цалікам на склад у Вашай кнігарні? Думаю, што вы разам парадзіцеся над маёй бядою і напішаце мне ці скажаце праз Дварчаніна мне тут. Дык вы разам зрабіце мне ласку і падумайце ўзяць на сябе выданне кніжкі маёй Знамяроўскім. Бывай здароў!

Твой — Г. Ляўковіч.

Siarhiej Czyhryn – literaturoznawca, historyk, regionalista. Mieszka w Słonimiu, pracuje jako kierownik literacki w miejscowym teatrze dramatycznym.

Antoni Mironowicz, *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*, Białystok 2015, wyd. Libra, ss. 120.

Monaster supraski był w XVI w. jednym z największych prawosławnych ośrodków zakonnych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na temat jego powstania i dziejów ukazały się liczne opracowania w historiografii polskiej i obcej. Pomimo obszernej literatury nadal niewiele wiemy o jego założycielach i pierwszych przełożonych ośrodka zakonnego. Problem ten ostatecznie wyjaśnia prof. Antoni Mironowicz w swej najnowszej książce *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*. Według jego ustaleń początki klasztoru sięgały roku 1495 (1492?), kiedy to wojewoda nowogródzki i marszałek hospodarski Aleksander Chodkiewicz (ok. 1457-1549) ufundował zgromadzenie zakonne w pobliżu Gródka. Data ta jest wielce prawdopodobna, zważywszy, że wcześniej z niewoli tatarskiej uwolniona została żona Iwana Chodkiewicza — Agnieszka z synem Aleksandrem i córką Agrafią. Wracając od Złotej Ordy, Chodkiewiczowie zaprosili do swych dóbr uciekających przed Turkami mnichów. Według tradycji ustnej owi mnisi mieli pochodzić ze Świętej Góry Athos i z Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Pogląd ten uwiarygodnia ogromne doświadczenie duchowe mnichów już na początku XVI w., posiadanie przez nich licznej literatury religijnej i ksiąg liturgicznych pochodzących z Bałkanów oraz późniejsze ścisłe kontakty monasteru supraskiego z Athosem. Szczególną rolę przy powstaniu wspólnoty monastycznej nad rzeką Supraśl odegrali Pafnucy Sieheń i Aleksander Chodkiewicz. Na prośbę ihumena Pafnucego Siehenia Aleksander Chodkiewicz około 1497 r. w Gródku wybudował bądź wyremontował zamek obronny, który miał chronić monaster.

Od pierwszych lat swego funkcjonowania monaster supraski utrzymywał ścisłe kontakty z podobnymi centrami w kraju i za granicą, i wkrótce stał się jednym z największych prawosławnych ośrodków zakonnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. Bliskie relacje monasteru z Kijowem, Słuckiem, Wilnem, Moskwą, Serbią, Wołoszczyzną, Bułgarią i ze Świętą Górą Athos pozwoliły na skoncentrowanie w nim dorobku kulturowego wielu narodów słowiańskich. Ten najbardziej wysunięty na zachód prawosławny ośrodek klasztorny przekształcił się w drugiej połowie XVI w. w centrum religijne i kulturowe o znaczeniu ogólnosłowiańskim.

Najcenniejszymi fragmentami pracy są ustalenia prof. Antoniego Mironowicza odnośnie do losów pierwszych ihumenów supraskich. Z monasteru supraskiego wyszli dwaj hierarchowie: Pafnucy Sieheń i Iona, którzy wcześniej jako ihumeni przyczynili się do jego rozwoju. W pierwszym trzydziestoleciu XVI w. objęli oni najważniejsze diecezje prawosławne. Ich pobyt na trzech katedrach: włodzimiersko-brzeskiej, łucko-ostrogskiej i tu-

rowsko-pińskiej doprowadził do odbudowy i rozwoju tych diecezji. W latach 1512-1535 odbudowane zostały liczne cerkwie i monastery na terenie wymienionych eparchii, zabezpieczony został ich status prawny i materialny. Nie ulega wątpliwości, że lata pobytu byłych przełożonych monasteru supraskiego na terenie diecezji włodzimiersko-brzeskiej, łucko-ostrogskiej i turowsko-pińskiej były okresem ich największego rozwoju i stabilizacji. Działalność biskupów Pafnucego i Iony wspierali hierarchowie prawosławni — metropolita kijowski Józef Sołtan (1507-1522) i jego następca, były ihumen leszczyński, a następnie biskup turowsko-piński i łucko-ostrogski — metropolita Makary (1534-1556).

Autor tego opracowania pragnął — jak sam napisał — przywrócić pamięć o tych dwóch wybitnych ihumenach supraskich i hierarchach, którzy przez historyków i badaczy przeszłości (Siergiej Temczinas, Aleksander Naumow, Józef Maroszek, Aleksander Siemaszko) byli niezauważeni. Niemalże wszyscy zajmujący się dziejami monasteru podają nieprawdziwe informacje na temat wspomnianych duchownych. Wbrew wielu dokumentom i faktom Pafnucy Sieheń był powszechnie uważany za zmarłego w 1510 r., a o Ionie pisano jedynie jako o zmarłym w 1532 r. ihumenie. Tymczasem prof. Antoni Mironowicz na podstawie dokumentów ukazuje, że na soborze wileńskim w 1510 r. został wybrany na biskupa włodzimiersko-brzeskiego, chociaż „nareczenny" władyka przebywał w monasterze supraskim do połowy 1511 r. Po wyborze Kaliksta na ihumena Pafnucy opuścił klasztor i udał się do Brześcia lub Włodzimierza, gdzie przebywał przez następny rok, jako „nareczenny" władyka. Jest więc wielce prawdopodobne, że jako „nareczenny" władyka Pafnucy w latach 1511-1512 przebywał w Brześciu, zarządzając tą częścią diecezji włodzimiersko-brzeskiej i pomagał pozostającemu w podeszłym wieku biskupowi Wassianowi II. Po raz pierwszy jako samodzielny biskup włodzimiersko-brzeski Pafnucy został wymieniony w dokumencie z 30 stycznia 1513 r. Oficjalnie władyka Pafnucy przebywał na katedrze biskupiej do 1522 r.

Między marcem a wrześniem 1521 r. za zgodą królewską Pafnucy objął bardziej bogatą diecezję — łucko-ostrogską. W dokumencie z 20 września 1521 r. wymienia się we Włodzimierzu już władykę Ionę, byłego ihumena supraskiego. Prawdopodobnie władyka Pafnucy przebywał jeszcze we Włodzimierzu w 1522 r. Biskup Pafnucy otrzymał katedrę łucką jeszcze za życia swego poprzednika, starego i schorowanego Cyryla (1498-1526).

Ostatecznie Pafnucy ordynariuszem diecezji łuckiej został we wrześniu 1526 r., ale w praktyce zarządzał nią wraz z władyką Cyrylem już od 1523 r. Władyka łucki brał udział w miejscowym sądownictwie, administracji oraz występował przed królem w roli rzecznika interesów mieszkańców Wołynia, na przykład w 1527 r. w związku z procesem majątkowym między księciem Andrzejem Sanguszką i ziemianami Staweckimi. Na podsta-

wie znanych źródeł niewiele można przedstawić informacji o innej aktywności Pafnucego jako biskupa łucko-ostrogskiego. Wiadomo jedynie, że blisko współpracował z książętami Ostrogskimi i podtrzymywał kontakt z monasterem supraskim. Pobyt biskupa Pafnucego na katedrze łuckiej okazał się krótki. Władyka Pafnucy zmarł przed 24 kwietnia 1528 r., albowiem w tym dniu król nadał przywilej na katedrę biskupią w Łucku władyce turowsko-pińskiemu Makaremu.

W podobny sposób prof. Antoni Mironowicz ukazał losy drugiego ihumena supraskiego — Iony. Ihumen Iona był w monasterze supraskim od początku jego założenia w pobliżu Gródka nad rzeką Supraśl. Po wyborze ihumena Pafnucego na „nareczenego" biskupa w 1511 r. ihumenem supraskim został Kalikst. Kalikst sprawował funkcję bardzo krótko, zmarł bowiem w 1512 r., a nowym przełożonym monasteru w 1513 r. wybrano właśnie ihumena Ionę. Na ihumeństwo Iony przypadła budowa cerkwi murowanej Zwiastowania NMP. Ostatnia informacja o Ionie jako ihumenie supraskim pochodzi z 20 lipca 1516 r. Autor prezentowanej pracy stwierdził, że „z uwagi na brak źródeł pisanych nie wiemy, w jakich okolicznościach archimandryta Iona opuścił monaster supraski. Wiadomo jedynie, że został on „nareczenny" (wybrany) na katedrę biskupią w Turowie, ale nie znamy daty soboru, na którym decyzję taką podjęto". Ihumen Iona został władyką turowsko-pińskim w 1517 r. i pełnił tę godność do lutego 1522 r. Następnie władyka został ordynariuszem diecezji włodzimiersko-brzeskiej (1522-1535).

Z wielkim uznaniem należy odnieść się do ustaleń prof. Antoniego Mironowicza o późniejszych kontaktach hierarchów z monasterem supraskim. Obaj władycy — Pafnucy i Iona, przebywając na katedrze turowsko-pińskiej, włodzimiersko-brzeskiej czy łucko-ostrogskiej dbali o monaster supraski. Biskup Pafnucy inspirował władykę turowsko-pińskiego Ionę, by ten wspierał ośrodek klasztorny, z którego obaj wyszli. Prawdopodobnie to dzięki biskupowi Ionie do biblioteki supraskiej trafiło wiele bezcennych rękopisów, o których autor recenzowanej pracy pisał w publikacji *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych* (Białystok 2014, ss. 394).

Obaj hierarchowie jako biskupi włodzimiersko-brzescy, łucko-ostrogscy czy turowsko-pińscy doprowadzili do odbudowy wielu zniszczonych na terenie wymienionych diecezji cerkwi i monasterów, ustabilizowali ich status prawny i materialny oraz rozbudowali strukturę parafialną. Wielkim ich osiągnięciem było pozyskanie poparcia wielkich opiekunów Cerkwi prawosławnej w pierwszym ćwierćwieczu XVI stulecia — książąt Jarosławowiczów, Ostrogskich, Sanguszków, Czartoryskich, Sapiehów, Radziwiłłów i innych. Był to najlepszy okres rozwoju struktur cerkiewnych. Diecezje te, zarządzane przez światłych biskupów, pod patronatem gorliwych ktitorów prawosławnych, przeżywały wówczas swój największy duchowy

i kulturowy rozwój. Powstawały nowe świątynie i monastery, a biblioteki napełniały się literaturą rękopiśmienną. Władycy Pafnucy i Iona nie zapomnieli o swym supraskim monasterze, przekazując do jego biblioteki liczne manuskrypty i inne dary oraz troszcząc się o jego stan duchowy i materialny.

Podane w opracowaniu prof. Antoniego Mironowicza fakty ukazują zupełnie inne losy obu hierarchów, inne od opisywanych we wcześniejszej historiografii. Książka o życiu i działalności obu hierarchów pozwala lepiej zrozumieć dzieje monasteru supraskiego, jego szerokie religijno-kulturowe powiązania z innymi ośrodkami cerkiewnymi oraz historię Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVI w. Jestem przekonany, że znajdzie ona szeroki krąg odbiorców nie tylko zainteresowanych dziejami Kościoła w Rzeczypospolitej.

Jarosław Stankiewicz
(Białystok)

Beata Lorens, ***Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*****, Rzeszów 2014, ss. 560 + 3 mapy.**

W ubiegłym roku ukazała się nowatorska praca Beaty Lorens z Uniwersytetu Rzeszowskiego *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*. Praca składa się ze wstępu, siedmiu obszernych rozdziałów, zakończenia, aneksów, wykazu skrótów, bibliografii, spisu tabel, rycin i map, indeksu nazwisk, indeksu nazw geograficznych oraz abstraktu w języku rosyjskim i angielskim.

Autorka książki postawiała sobie za cel ukazanie organizacji i działalności bazylianów prowincji koronnej w latach 1743-1780. We wstępnej części pracy autorka wyjaśnia cele książki i jej strukturę. Konstrukcja pracy nie wzbudza zastrzeżeń, jest przejrzysta i logiczna. Nie mam zastrzeżeń do ram chronologicznych opracowania, wyznaczonych na podstawie funkcjonowania prowincji koronnej bazylianów. Nie do końca jasno został zaś sprecyzowany zakres terytorialny bazyliańskiej prowincji koronnej, a zwłaszcza pełniejszego wyjaśnienia wymaga status klasztorów w Supraślu, Mielcach czy w Warszawie.

Beata Lorens wykorzystała obszerną literaturę o różnej wartości poznawczej i o zróżnicowanej przydatności. Pomimo zamieszczonej ogromnej bibliografii, należałoby ją uzupełnić o dość istotne dla tej problematyki opracowania: Sofii Senyk, *Латинізація в Українській Католицькій Церкві* (Lublin 1990), Marii Takali-Roszczenko, *The 'Latin' within the 'Greek': The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th-18th Centuries* (Joensuu 2013) i ks. Dariusza Ciołki, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim* (Białystok 2014). Szkoda, że Beata Lorens nie wykorzystała pracy o. Atanazego G. Welykiego *З Літопису Християнської України*, wydanej w Rzymie w latach siedemdziesiątych XX w. Tomy VI (1973) i VII (1975) są poświęcone niemalże wyłącznie osiemnastowiecznej hierarchii unickiej i bazylianom. W wykazie literatury powinny się znaleźć prace Edwarda Likowskiego, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku* (Warszawa 1906) i Alodii Kaweckiej-Gryczowej, Krystyny Korotajowej, Wojciecha Krajewskiego, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, zeszyt 6: *Małopolska — Ziemie Ruskie* (Wrocław — Kraków 1960). Pomimo nieuwzględnienia wymienionych opracowań Autorka książki wykazała znakomite rozeznanie w literaturze przedmiotu i wykorzystała je w opracowaniu poszczególnych zagadnień.

Książka Beaty Lorens *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780* oparta została na rozproszonym materiale rękopiśmiennym. Wykorzystanie tak obszernego i bogatego materiału źródłowego z archiwów polskich,

ukraińskich i watykańskich stanowi główną wartość książki. Nikt z badaczy do tej pory nie wykorzystał zasobów tak wielu archiwów państwowych i kościelnych. Wykaz wykorzystanych materiałów (reprezentatywnych dla poruszonej tematyki) z archiwów i bibliotek Lwowa, Kijowa, Rzymu, Watykanu, Krakowa, Warszawy, Lublina, Wrocławia jest imponujący. Jedynie z obowiązku recenzenta upomniałbym się o archiwa wileńskie i petersburskie. Zwłaszcza te ostatnie zawierają bogate zbiory do dziejów klasztorów bazyliańskich prowincji litewskiej i koronnej w XVIII wieku. Większość z nich znajduje się w archiwum *Kancelarii mitropolitów Grecko-uniatskiej Cerkwi w Rosji*, przechowywanym w Państwowym Centralnym Archiwum Historycznym Rosji w Petersburgu. Aczkolwiek nie sądzę, że ich wykorzystanie znacznie zaważyłoby na ostatecznych ustaleniach Autorki książki.

Rozdział pierwszy części pierwszej książki poświęcony został etapom powstawania bazyliańskiej prowincji koronnej, obejmującej monastery z ziem południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Beata Lorens rozpoczyna swoją analizę od ukazania rozwoju liczebnego ośrodków monastycznych (nie rozwój ilościowy klasztorów, jak pisze wielokrotnie w tekście, s. 15; podobnie — ilość profesów, s. 123; ilość ludności ruskiej, s. 239; itd.) i prezentacji zmian organizacyjnych w 1780 r. Zgadzam się z opinią Autorki książki, że klasztory bazyliańskie wywodzą się z monastycyzmu prawosławnego, ale nie stanowią jego kontynuacji. Przywołana opinia Andrzeja Gila o kontynuacji przez monastycyzm unicki prawosławnej tradycji (s. 17) nie znajduje uzasadnienia. Sama zresztą Autorka książki w pierwszym rozdziale ukazuje istotne różnice organizacyjne, ustrojowe (reguły wewnętrzne monasterów), strukturalne, obrzędowe, a nawet dogmatyczne między monastycyzmem prawosławnym a unickim. Zakon bazyliański w XVIII wieku coraz bardziej przypominał klasztory łacińskie aniżeli ośrodki zakonne w Cerkwi prawosławnej. Zmiany te nastąpiły nie tylko w życiu wewnętrznym wspólnot bazyliańskich, ale w odrzucaniu wschodniej tradycji liturgicznej i duchowej, włącznie z terminologią (por.: B. M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego*, [w:] *Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. V, Przemyśl 2000, s. 309-346).

Odrzucenie przez unitów prawosławnego hezychazmu, który był siłą wschodniej teologii, życia monastycznego i duchowego oraz zastąpienie go zachodnim humanizmem skutkowało tym, że zamiast modlitewnych ikon pojawiły się w świątyniach unickich mniej lub bardziej realistyczne obrazy, a muzyka cerkiewna przekształciła się w świeckie kompozycje, coraz bardziej oddalające się od bizantyjsko-ruskiej tradycji.

Z uznaniem należy ocenić wysiłki badawcze Beaty Lorens przy omawianiu rozwoju zakonu bazyliańskiego w Cerkwi unickiej i wskazanie

przyczyn, które doprowadziły do utworzenia kongregacji zakonnej łączącej monastery bazyliańskie na terytorium Korony. Zawarta w nich bogata faktografia wnosi wiele elementów poznawczych. Autorka podkreśliła rolę postanowień synodu zamojskiego w 1720 r. w tym procesie.

W tym kontekście za szczególnie wartościowe należy uznać fragmenty rozdziału opisujące poszczególne monastery bazyliańskie w prowincji koronnej w latach 1743-1780 oraz podział wewnętrzny prowincji w 1780 r. Zgadzam się z większością ustaleń Autorki książki odnośnie do przyczyn przechodzenia monasterów prawosławnych na unię, liczby zakonników w poszczególnych klasztorach, zmian w regułach klasztornych i podziałów w prowincji bazyliańskiej. Podzielam też ostrożność Beaty Lorens w określeniu dokładnych dat konwersji prawosławnych ośrodków zakonnych na unię. Do słusznych wniosków Autorki pracy dodałbym aspekty związane z polityką wyznaniową Rzeczypospolitej. Należałoby wziąć pod uwagę postanowienia nie tylko synodu zamojskiego, ale postanowienia sejmu z 1764 r. i powstałego w trakcie jego obrad dokumentu *Projekt zniszczenia prawosławnego i unickiego wyznania oraz ruskiej nacji.* Szkoda, że Autorka książki nie zwróciła uwagi na dwulicową politykę Rosji, prowadzoną wobec prawosławnych w Polsce (por.: A. Mironowicz, *Refleksje nad Komisją naznaczoną w Warszawie z okazji żalów dyzunitów*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", Białystok 2008, nr 29, s. 213-228; tenże, *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", Białystok 2008, nr 30, s. 191-210; tenże, *Diecezja Białoruska w XVII-XVIII wieku*, Białystok 2009).

W drugim rozdziale książki Autorka dokonuje analizy władz generalnych i prowincjonalnych oraz kapituł zakonnych, regulujących poprzez konstytucje funkcjonowanie wspólnoty. Postanowienia soboru zamojskiego i inne akty prawne, wspierające politykę latynizacji obrządku wschodniego, przyniosły istotne zmiany w zakresie głoszenia Słowa Bożego i katechizacji oraz sakramentów chrztu, bierzmowania, eucharystii, pokuty, namaszczenia świętymi olejami, kapłaństwa i małżeństwa. Zmiana w sposobie udzielania sakramentów wynikała z dążenia do latynizacji i katolicyzacji wyznawców obrządku wschodniego. Temu celowi służyły zarządzenia soborowe, dotyczące dyscypliny wśród unickiego duchowieństwa zakonnego. Wprowadzenie w życie postanowień zamojskich doprowadziło do zmian w funkcjonowaniu monasterów bazyliańskich. Utworzenie dla nich jednej kongregacji było ciosem w ich autonomię i we wschodnią tradycję życia monastycznego. Postanowienia soborowe, latynizujące życie religijne unitów, wpłynęły na sposób kształcenia duchowieństwa zakonnego, stosowania postu i obchodzenia świąt, oddawania czci relikwiom świętym i ikonom oraz na sprawy finansowe.

Zgadzam się z opinią Autorki książki odnośnie do relacji zakonu bazyliańskiego z hierarchią cerkiewną oraz dążeniami mnichów do zagwarantowania im miejsca w życiu publicznym. Egzempcja nadana bazylianom musiała doprowadzić do konfliktów z hierarchią cerkiewną (dodałbym również z dotychczasowymi ktitorami klasztorów, którzy pragnęli zachować prawo „podawania") o majątki i obsadę godności duchownych.

Za niezwykle cenny należy uznać rozdział książki poświęcony zakonnikom prowincji koronnej. Beata Lorens prezentuje w nim statystyczny obraz środowiska bazyliańskiego, ich liczebność, wyznanie, narodowość, pochodzenie społeczne, wykształcenie, funkcje pełnione przez zakonników w klasztorze. Autorka zaprezentowała również obowiązki mnichów wynikające z reguły klasztornej i ich wykonywanie. Wykonanie takiej charakterystyki, dotyczącej 1743 ojców i braci, wymagało ogromnego wysiłku badawczego i determinacji. Tym bardziej że ów opis Autorka książki dokonała niemal wyłącznie na podstawie rękopiśmiennego materiału źródłowego, rozproszonego w wielu jednostkach archiwalnych. Ustalenia dr Beaty Lorens weryfikują wcześniejsze dane i na trwałe wpiszą się do historiografii poświęconej dziejom zakonu bazylianów w XVIII wieku.

Równie nowatorski jest kolejny rozdział poświęcony gospodarczym podstawom funkcjonowania monasterów bazyliańskich prowincji koronnej. Autorka książki ukazała w nim uposażenie klasztorów, zasady funkcjonowania folwarków monasterskich, relacje z poddanymi. Omówienie tego zagadnienia nastąpiło na podstawie ksiąg rachunkowych oraz opisu inwestycji budowlanych wykonanych w drugiej połowie XVIII stulecia. Beata Lorens wykorzystuje tu — po raz pierwszy na taką skalę — księgi rachunkowe poszczególnych monasterów. Na ich podstawie udało się ukazać dochody i wydatki wspólnot monastycznych. W przypadku monasterów bazyliańskich jest to jedyne tego typu opracowanie. Ustalenia zawarte w pracy dają podstawę do analiz porównawczych z wydatkami i dochodami klasztorów łacińskich oraz możliwość zorientowania się w strukturze rozchodów wspólnot bazyliańskich.

Nie mam istotnych uwag do rozdziału poświęconego działalności duszpasterskiej prowadzonej przez bazylianów w parafiach, przy cerkwiach monasterskich. Podobnie należy docenić wysiłki badawcze przy opracowaniu aktywności zakonników w propagowaniu kultu maryjnego i tworzeniu bractw cerkiewnych. Bractwa przy monasterach unickich daleko odbiegały w swej organizacji i zakresie aktywności od tych, które były zorganizowane przy monasterach prawosławnych. Jestem pod wrażeniem szczegółowego omówienia duszpasterstwa bazyliańskiego, sprawowania sakramentów, kaznodziejstwa i katechizacji, misji ludowych, w tym wymienienia wszystkich misjonarzy bazyliańskich w prowincji koronnej w latach 1743-1780 i miejsc prowadzenia przez nich działalności (s. 257-259, 272-276).

Wykonanie tego opracowania wymagało od Autorki ogromnego wysiłku badawczego. Trzeba zaznaczyć, że wysiłek ten zakończył się pełnym sukcesem.

Słusznie Autorka książki zwraca uwagę na znaczenie koronacji ikon Matki Bożej w propagowaniu kultu maryjnego, czego świadectwem była koronacja obrazu Matki Bożej w Poczajowie w 1773 r. Koronację obrazu należy traktować jako pogłębienie procesu latynizacji obrządku unickiego. Na ten element zwracał uwagę Mathias Niendorf w pracy *Wielkie Księstwo Litewskie* (Poznań 2011). Koronacje cudownych obrazów były elementem latynizacji unitów. W XVIII wieku w procesie latynizacji wykorzystywano kopie ikony Matki Bożej Częstochowskiej. Kult ikony Matki Bożej Waśkowskiej jest tego najlepszym dowodem (por.: A. Mironowicz, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej Waśkowskiej dokonanych*, Białystok 2012; S. Sniessoriewa, *Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных Ее икон*, Jarosławl 1998; A. Jaskiewicz, *Спрадвечная ахоўніца Беларусі*, Minsk 2001; W. Niżyński, *Teologia kultu maryjnego w katolicyzmie*, [w:] *Kult Maryjny w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i w Rosyjskim Kościele prawosławnym w Rosji*, Warszawa — Moskwa 1989).

Kopie obrazów Matki Bożej Częstochowskiej odnajdujemy na terenie Polesia (Chmielewo, Jelsk) i całej prowincji koronnej bazylianów (Hoszów, Krystynopol, Pohynki, Szarogród, Ułaszkowce, Złoczów). Na ten problem zwracał uwagę również A. Gil w pracy o diecezji chełmskiej w XVII-XVIII wieku przy omawianiu procesów latynizacyjnych na terenie eparchii chełmskiej, w tym koronacji ikony Matki Bożej Chełmskiej. Również kult świętych, charakterystyczny dla monastycyzmu wschodniemu, np. święci Antoni i Teodozy Peczerscy czy św. Mikołaj, został zamieniony kultem Jozafata Kuncewicza czy św. Antoniego Padewskiego. Wystarczy przeanalizować — niewykorzystany w pracy — zespół źródeł drukowanych: służebniki (supraski, poczajowski), liturgikony (supraski, poczajowski) i trebniki (lwowski, uniowski, poczajowski, supraski).

Zgodnie z ustaleniami synodu zamojskiego nowe unickie księgi liturgiczne miały pełniać funkcję przewodników dla duchownych i wiernych. Metropolita unicki, realizując owe ustalenia synodalne, nakazał dokonanie nowej redakcji ksiąg liturgicznych oraz zakazał, pod groźbą kar dyscyplinarnych, używania dotychczasowych — prawosławnych. W tym celu wydano katechizm *Sobranije pripadkow kratkoje i duchownym osobam potrebnoje* w Supraślu w 1722 r. jako pierwszy krok w realizacji postanowień synodalnych. Praca dr Beaty Lorens potwierdza wprowadzanie wszystkich łacińskich nowości do Cerkwi unickiej. W świetle tego opracowania wyłącznie papieżowi przyznano prawo odpuszczania wielu grzechów, przyjęto katolicką naukę o czyśćcu i pokucie, ważność komunii pod jedną

postacią i przyznano prawo odprawiania kilku nabożeństw przy jednym ołtarzu przez tego samego kapłana. Należałoby zwrócić większą uwagę na rolę metropolity Leona Kiszki we wprowadzaniu zmian w księgach liturgicznych, a zwłaszcza w wydaniu „zreformowanych ksiąg liturgicznych", zwłaszcza służebników, trebników, typikonów. Należałoby również przywołać rolę metropolity Atanazego Szeptyckiego, który nakazał wyrzucić z nabożeństw wspominania pamięci wielu świętych, w tym pamięci liturgicznej poświęconej Grzegorzowi Palamasowi (popularnemu wśród bazylianów), i, grożąc bazylianom karami dyscyplinarnymi, konsekwentnie polecał duchownym wprowadzenie postanowień synodu zamojskiego.

Na problem ten zwracał uwagę ks. D. Ciołka w prezentacji liturgikonów supraskich i poczajowskich, które na wzór łacińskich zawierały sposób celebracji różnych świąt i codzienną liturgię. Metropolita unicki Leon Kiszka we wstępie do supraskiego służebnika z 1727 r. napisał, iż „pragnie, aby wszyscy (unici — A. M.) jednym wzorem i tymi samymi modlitwami Boską Liturgię sprawowali" (*Służebnik*, Supraśl 1727). Trebniki te zawierały omówienie obrzędów świętych sakramentów, w tym różne rodzaje pogrzebów, wypędzania sił nieczystych. Znajdujemy w tej części książki doskonałe omówienie obrzędów powszechnie stosowanych przy poświęceniu rzeczy cerkiewnych i świeckich. Ważne miejsce w tych trebnikach znajdowały formy odpustów, sakrament pokuty i modlitwy na poświęcenie wielu rzeczy.

W rozdziale poświęconym publicznemu szkolnictwu bazylianów Beata Lorens w sposób profesjonalny przeanalizowała tradycję oświatową zakonu, kształcenie młodzieży świeckiej i samych zakonników. Próba omówienia szkolnictwa bazyliańskiego w czasach działalności Komisji Edukacji Narodowej to wielkie nowatorskie osiągnięcie badaczki, dokonane w drodze rzetelnego wysiłku badawczego. Po raz pierwszy w nauce polskiej badaczka sięgnęła do unikatowych źródeł, takich jak akta szkolne czy kroniki kolegiów.

Z pełnym uznaniem odnoszę się do ustaleń Beaty Lorens odnośnie do działalności kulturalnej bazylianów prowincji koronnej, przejawiającej się w twórczości literackiej i artystycznej (malarskiej i muzycznej). Unicka muzyka cerkiewna była ważnym elementem obrzędowości religijnej. Podczas gdy Cerkiew prawosławna rozwijała sztukę śpiewu cerkiewnego wielogłosowego, unici wprowadzali do swego repertuaru muzykę instrumentalną (organy, instrumenty strunowe, dęte i perkusyjne). Unici w ten sposób pozbawili śpiew cerkiewny charakteru modlitewnego i dydaktycznego. Muzyka cerkiewna wśród unitów upodabniała się do muzyki łaciników. Za niezwykle cenne należy uznać wykorzystanie przez Autorkę książki unickich bohohłasników i irmologionów.

Przy opisie wpływu bazylianów na rozwój kulturalny ziem ruskich Rze-

czypospolitej w XVIII wieku Autorka omawia stan i zawartość bibliotek klasztornych i działalność edytorską mnichów. Słusznie badaczka stwierdza, że zawartość księgozbiorów klasztorów bazyliańskich odzwierciedla kondycję kulturalną, stan wiedzy i pobożności samych zakonników. Ustalenia dr Beaty Lorens weryfikują dotychczasowe wyniki badań odnośnie do bibliotek i drukarń bazyliańskich, a zwłaszcza znacznie uzupełniają prace Marii Pidłypczak-Majerowicz.

W zakończeniu książki dr Beata Lorens podsumowała swoje ustalenia i wskazała na rolę kulturotwórczą klasztorów bazyliańskich, łączących tradycję wschodnią z elementami cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Autorka pracy podała też typowy portret bazylianina prowincji koronnej, wywodzącego się głównie ze społeczności unickiej, zamieszkałej na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Przy okazji runął pogląd dominujący w historiografii o przeważającej liczbie mnichów wywodzących się ze środowiska łacińskiego.

Opracowanie znakomicie uzupełniają liczne aneksy, w tym wykaz monasterów bazyliańskich położonych w granicach prowincji koronnej. Wykaz 142 placówek zawiera ich datę powstania i likwidacji, przynależność diecezjalną, wezwanie i status. Istotnym uzupełnieniem informacji o środowisku bazylianów prowincji koronnej jest zestawienie 1743 nazwisk zakonników z podaniem ich dat urodzenia i śmierci, daty wstąpienia do klasztoru, święceń kapłańskich. Równie istotne pod względem poznawczym są zestawienia nazwisk bazylianów pełniących obowiązki nauczycieli w szkołach publicznych i studiujących zakonników poza prowincją koronną. Dodatkowo monografia zawiera bogaty materiał ikonograficzny w samej jej treści i w aneksach. Cennym uzupełnieniem książki jest zamieszczenie map ilustrujących sieć monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej w 1754 i w 1779 r. oraz mapy ukazujące bazyliańskie placówki misyjne i kolegia publiczne.

Główną wartością pracy Beaty Lorens jest wieloaspektowe przedstawienie obrazu bazyliańskiej kongregacji koronnej Opieki NMP w latach 1743-1780. Zwracam uwagę, że recenzowana praca powstała niemalże wyłącznie na rękopiśmiennym materiale źródłowym, znajdującym się w archiwach krajowych i obcych. Beata Lorens znakomicie wykorzystała przy tym nieznane w literaturze naukowej wizytacje, kroniki, inwentarze klasztorów i dorobek twórczy bazylianów. Książka jest studium oryginalnym pod względem prezentacji zagadnienia i wykorzystania materiałów archiwalnych. W prezentowaniu zagadnienia dominuje narracja i faktografia. Beata Lorens unika pochopnych ocen i tez. Mimo to praca koryguje dotychczasowe ustalenia w historiografii i wydobywa obfite, nieznane dotąd materiały źródłowe. W rezultacie powstały nowatorskie opracowania, dostarczające nam wielu nieznanych faktów z dziejów Kościoła wschodniego,

organizacji cerkiewnych i wspólnoty bazyliańskiej w XVIII wieku. Doceniając wartość merytoryczną publikacji naukowych Beaty Lorens, należy podkreślić wyrażoną w nich precyzyjność myśli i poglądów. Fakt ten uwydatnia dodatkową wartość recenzowanej publikacji.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

А. В. Трафімчык, *1939 год і Беларусь: забытая вайна*, Мінск: Выдавецтва А. М. Янушкевіч, 2014, 226 с.

«Я глубоко убежден в том, что белорусские историки должны смотреть на те или иные исторические события, факты, личности с позиции нашего народа, государства. Потому что одно и то же событие может по-разному оцениваться в разных странах».

Вячаслаў Даніловіч, дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі, «Советская Белоруссия», № 235 (24 616), 10 декабря 2014 г.

Для Беларусі і на Беларусі 1939 год яшчэ доўга будзе заставацца дыскусійным. Прынамсі да той пары, пакуль нацыянальная ідэя даспявае. Таму і не здзіўляе з'яўленне новых работ па тэматыцы тагачасных падзей, у тым ліку кніг з прэтэнзіямі на сёння модную інавацыйнасць.

Менавіта да такіх публікацый адносіцца манаграфія супрацоўніка Прыватнай установы адукацыі «БІП-Інстытут правазнаўства» Анатоля Трафімчыка, выдадзеная ў нядаўна адкрытым выдавецтве «А. М. Янушкевіч» якраз да 75-й гадавіны верасня, гэтак важнага, але і неадназначнага для беларускага народа. Больш турбуе тое, што, за выключэннем асобных публікацый, кніга А. Трафімчыка стала летась ці не адзіным выданнем падобнага фармату. Зрэшты, яе выключнасць не столькі ў адсутнасці шэрагу. Галоўная заслуга аўтара заключаецца нават не ў тым, каб асвяжыць наша мінулае, а ў падыходзе да гісторыі пачатку Другой сусветнай вайны з пункту погляду беларускага народа і звычайнага беларуса. Сапраўды, хто лепей напіша пра ўчарашнія дні народа, як не сам яго прадстаўнік.

На гэтакай аснове даследчык стварае ні больш ні менш новую канцэпцыю падзей, якія прывялі да чарговай катастрофы чалавецтва. Аднак аўтар акцэнты расстаўляе, каб у цэнтры ўвагі знаходзілася Беларусь і яе насельніцтва. Канечне, не забывае ён і пра Польшчу, і пра Савецкі Саюз, але яны іграюць ролю асобных суб'ектаў у тых працэсах, нярэдка выступаючы яшчэ і ў якасці фактараў для долі беларускага народа.

Кніга А. Трафімчыка пра падзеі 1939 г., але пачынаецца яна з рэтраспектывы — з аналітычнага агляду вынікаў Першай сусветнай вайны ды іх значэння для беларускага народа. Аўтар прасочвае сапраўдныя адносіны да Беларусі розных суб'ектаў міжнароднай палітыкі, перш за ўсё, зразумела, усходняга і заходняга суседзяў, і прыходзіць да высновы, што ў іх дзеяннях беларуская карта станавілася сродкам рэальнай палітыкі без увагі на нацыянальныя інтарэсы насельніцтва «Усходніх Крэсаў» ці «Паўночна-Заходняга краю». Юрыстам тыя пра-

цэсы будуць асабліва цікавыя. І хоць А. Трафімчык не ставіў на мэце іх даследаваць асобна, некаторыя элементы палітычных ігрышчаў з далейшай прававой легалізацыяй у кнізе прыводзяцца. У прыватнасці ёсць такой «Записка И.Т. Смилги относительно провозглашения Белорусской Республики и войны с Польшей», накіраваная 14 ліпеня 1920 г. у ЦК РКП(б):

«Предлагаю:

- Провозгласить Белорусскую республику (пока in abstracto).
- Войны с Польшей не кончать, пока не добьемся Советской Польши или же в крайнем случае достаточных гарантий прочности мира.
- Пройти к германской границе кратчайшим путем через Литву».

Такая, здавалася б, драбніца, але яна якраз у многім і вызначыла бліжэйшую будучыню Беларусі. Тым не менш задумы бальшавіцкіх кіраўнікоў пастаянна карэкціраваліся іншымі шматлікімі чыннікамі. Таму ў выніку справа дайшла да падзелу беларускай краіны. Разам з тым А. Трафімчык адлюстроўвае, як у палітычнай і юрыдычнай практыцы даходзіла да парадаксальных неадназначнасцей датычна лёсу Беларусі падчас савецка-польскага змагання на яе землях. Напрыклад, узяць факт самога ўзнікнення і замацавання Савецкай Беларусі як дзяржаўнай адзінкі, хоць сабе і намінальнай. Таму што ні палякі, ні бальшавікі на практыцы не збіраліся даваць Беларусі нават такога статусу. Цікава паглядзець, як ССРБ утваралася бальшавікамі ў пачатку 1919 г., пры гэтым адначасова знішчалася імі: значна ўразалася тэрыторыя, а неўзабаве астаткі аб'ядноўваліся з Літвой (і гэта паралельна з прыняццем Канстытуцыі рэспублікі і дзяржаўнай сімволікі!). Больш за тое, у ходзе савецка-польскіх перагавораў даходзіла да спіхвання адзін аднаму беларускіх тэрыторый, за якія бакі вялі вайну. Галоўнае, што бачыць аўтар, Рыжскі мірны дагавор, хоць і распалавініў Беларусь, не даў бальшавікам ліквідаваць рэспубліку, а наадварот у прапагандысцкіх мэтах змусіў іх спачатку арганізаваць пэўнае нацынаяльнае адраджэнне, якое адыграла важную ролю ў будучыні, бо прадэманстравала патэнцыял народа. У сувязі з апошнім тэзісам працытуем фрагмент, які павінен прымусіць даследчыкаў глыбей задумацца над сутнасцю тагачасных падзей:

«Не было б яе (Рыжскай дамовы — *С. С.*), наўрад ці Крэмль пайшоў бы на павелічэнне тэрыторыі БССР. Не было б яе, беларуская эліта была б знішчана ў 1930-я гг. дашчэнту — дзякуючы ж падзелу краіны па заходні бок мяжы заставаўся значны палітычны і культурны асяродак беларускіх нацыянальных сіл. Не было б яе, ці атрымала б у рэшце рэшт сённяшняя Беларусь суверэннасць? Ці не была б

яна паглынута Імперыяй, як Карэла-Фінская ССР, якая не выканала сваёй гістарычнай місіі ў распаўсюджванні сусветнай рэвалюцыі?

Развіваючы думку глыбей, можна зусім прыйсці да высновы, што падзел Беларусі ў 1921 г. стаў у пэўным сэнсе карысным для будучыні краіны, а Рыжская дамова наогул аказалася, як ні парадаксальна, выратаваннем для яе. Па вялікім рахунку, Беларусь у новай і найноўшай сусветнай гісторыі паўстала як такая менавіта паміж дзвюх варожых сіл і нават у многім дзякуючы ім. Калі б адна з іх знікла, то верагоднасць знікнення — праз паглынанне / асіміляцыю — усёй Беларусі, відавочна, рэзка б узрасла. Да таго ж, як заўважыў выбітны знаўца гісторыі і культуры міжваеннай Заходняй Беларусі Арсень Ліс, падзел зусім не азначаў спынення кансалідацыі беларускага народа, нацыянальная ідэя працягвала эвалюцыянаваць» (с. 45-46).

Другі раздзел «Шлях да верасня 1939 года: Беларусь і суседзі паміж дзвюма сусветнымі войнамі» з’яўляецца хутчэй мосцікам, перакінутым да магістральнай тэмы кнігі. Але ён важны паказам развіцця працэсаў, якія прывялі да развязвання чарговай сацыяльнай катастрофы на зямным шары. Ізноў-такі факусіраванне ўвагі даследчыка на інтарэсах беларускага народа дазволіла прадэманстраваць, што віна за вайну ляжыць ці не на ўсіх яе ўдзельніках. А з іншага боку, кожны дзейнічаў згодна са сваімі дзяржаўнымі інтарэсамі. І толькі народы без дзяржаўнасці, як беларускі, тых інтарэсаў не столькі не мелі, колькі не маглі іх выявіць. Бо для іх рэалізацыі патрэбна была палітычная сіла, і чым далей, тым больш сіла вайскова-палітычная. Прававыя асновы светабудовы да канца 1930-х гг. сышлі на нуль. А. Трафімчык не апраўдвае ўдзельнікаў тых падзей, але шукае логікі ў галоўных (адносна Беларусі) з іх.

Гэты тэзіс больш падрабязна разглядаецца далей — у першых частках трэцяга раздзела «Выбух Другой сусветнай вайны: беларускае вымярэнне», якія маюць характарыстычныя назвы:

- — Дыпламатычныя гульні: прэлюдыя пакта Молатава-Рыбентропа;
- — Пакт Молатава-Рыбентропа і перадзел Усходняй Еўропы;
- — Пачатак вайны і Беларусь;
- — Напярэдадні «вызваленчага паходу»;
- — 17 верасня 1939 года: «нашы» прыйшлі!;
- — Вермахт і Чырвоная Армія разам на Беларусі.

Як бачна, увага аўтара па нарастаючай факусіруецца на Беларусі. А самі пастаноўкі пытанняў (іншым разам, як у апошняй з прыведзеных назваў, зусім нечаканыя для нашай традыцыі) ужо і змест прыадкрываюць.

Калі нехта чакае ад трэцяга раздзела ачарнення дзеянняў Савец-

кага Саюза, дык дарэмна. Работа А. Трафімчыка, маючы хоць і навукова-папулярны характар, і пэўную ступень публіцыстычнасці, не збіваецца на эмоцыі. Аўтар высочвае дэтэрмінізм дзеянняў дзяржаў, перш за ўсё СССР, Германіі, Польшчы, дэманструючы, што кожная з іх мела свае інтарэсы, як і, напрыклад, Англія. Было б дзіўна, каб тыя дзяржавы паступаліся сваімі інтарэсамі ў ахвяру ці на карысць іншых народаў, напрыклад, беларускага. Іншая справа, якім бокам гэта ўсё вылезла для нашай айчыны. Варта таксама папярэдзіць, што прапольскіх сімпатый у кнізе таксама не знойдзецца. Хоць месцамі аўтар і праяўляе спачуванне Польскай Рэспубліцы (назва II Рэч Паспалітая свядома абмінаецца як неафіцыйная), бо яна ў выніку стала ахвярай, а гэта ў сваю чаргу вяло і да бедстваў беларускага народа. Аднак імкненне да аб’ектыўнасці не магло не прывесці да ўказання прынцыповых памылак, дапушчаных Варшавай:

«Перад гэтым ён (Берлін — *С. С.*) падзяліўся з Варшавай Чэхіяй, чым фактычна запляміў Польшчу — падчапіў яе на кручок, зрабіўшы агрэсарам. Цяпер жа сваімі прапановамі Германія ставіла Польшчу, кажучы шахматнай лексікай, у становішча цугцвангу, калі любы наступны крок азначаў пагаршэнне. Згода з прапановамі нямецкага боку азначала для Польшчы траплянне ў залежнасць і ператварэнне ў сатэліта, а адмова вяла да эскалацыі напружання ва ўзаемаадносінах і верагоднага ўзброенага канфлікту. Прапанаваны варыянт дапамогі з боку Савецкага Саюза быў падобны да «дружбы» з Германіяй — абяцаў толькі залежнасць ад СССР.

Для Польшчы заставалася адно надзея на паразуменне з Англіяй і Францыяй. Дарэчы, што важна, ад апошніх Варшавай былі атрыманы гарантыі пасля адмовы Берліну ў супрацы, а не перад» (с. 73).

«...Ганарлівая Польшча хоць і пахіснулася ў бок Германіі падчас падзелу Чэхіі ў 1938 г., не паддалася на спакусы, адмовіўшы, з іншага боку, і Маскве» (с. 76).

Тым больш не апраўдвае аўтар кіраўніцтва Вялікабрытаніі:

«...Перадусім пазіцыя Лондана (асабліва ў 1938-1939 гг.) стала адным з чыннікаў зближэння СССР і Германіі. Аднак і абсалютызаваць гэты момант, як гэта рабілася ў савецкіх даследаваннях, не варта» (с. 77).

Зрэшты, вернемся бліжэй да беларускай праблематыкі. «Ці разглядалася ў планах вядучых гульцоў сусветнай палітыкі Беларусь?.. — пытае аўтар. — У кантэксце ўнутраных тактычных задач беларускі край фігураваў толькі ў бальшавікоў. Для германскага кіраўніцтва тэрыторыі, на якіх размяшчалася Беларусь, і далей на ўсход доўгі час з’яўляліся не больш чым «жыццёвай прасторай» для немцаў. Лондан і Парыж Беларусі не бачылі ў прынцыпе — для іх яна была часткай Расіі.

Напярэдадні заключэння пакта Молатава-Рыбентропа ў палітычных раскладах звышдзяржаў Беларусь не фігуравала — ні як суб'ект, ні як аб'ект. Нават у прыхаваным выглядзе. Беларусь як такая ўсплывала ў самых выключных выпадках пры неадкладнай неабходнасці. Прыкладам, пры патрэбе прыдумаць апраўданне паходу Чырвонай Арміі 17 верасня 1939 г. на Польшчу альбо пры карэкціраванні мяжы паміж СССР і Германіяй. Але будзем аб'ектыўнымі: па-іншаму і быць не магло, занадта малой была вага нацыянальных сіл Беларусі ў той час, калі «валадары свету» мералі зямлю цэлымі кавалкамі Еўропы!» (с. 79).

Разам з тым, калі задумацца, менавіта беларускія землі знаходзіліся ў цэнтры тэарэтычных, а затым практычных падзей геапалітыкі. І А. Трафімчык якраз-такі задумваецца! Паводле яго:

«...Дзве таталітарныя дзяржавы падзялілі паласу краін між сабой. Найбольш значнай сярод іх з'яўлялася Польская Рэспубліка. Менавіта на яе лёсе звычайна засяроджваецца ўвага заходнімі гісторыкамі. Аднак доля Беларусі пактам Молатава-Рыбентропа была закранута не ў меншай, а, можна смела казаць, у большай ступені. Прычым сам неўдзяржаўлены беларускі народ не мог аніяк паўплываць на развіццё падзей. Праз савецка-германскую дамову Беларусь каторы раз у гісторыі трапляла зярняткам паміж дыскамі жорнаў. Трапляла пакуль тэарэтычна. Але і практычнае ажыццяўленне задум звышдзяржаў пачыналася неадкладна» (с. 82).

Сапраўды, густая падборка фактаў, сабраных пад адной вокладкай, зацікавіць самае масавае кола чытачоў. Думаецца, нават пашырыць рады тых, якім дагэтуль тэма беларускага верасня 1939 г. была не зусім цікавай. Несумненна, прыцягнуць увагу дзеянні Вермахта на беларускай зямлі, у першую чаргу баі і бамбардзіроўкі. Зразумела, у выніку не магло не пацярпець і мірнае насельніцтва. А. Трафімчык побач з гэтым фактам ставіць таксама інфармацыю па радыёарыенціраванні нямецкіх самалётаў мінскай станцыяй і робіць адпаведныя высновы. Увогуле аўтар часта прыбягае да падобнага прыёму, што дае вынікі, якія могуць многім падацца наватарскімі.

Тым больш даследчык не саромеецца прыводзіць і звесткі, пра якія па сённяшні дзень не заўсёды любяць гаварыць. У прыватнасці, у кнізе расказваецца пра супраціўленне Брэсцкай крэпасці ў верасні 1939 г. — спярша Вермахту, пасля Чырвонай Арміі.

Аўтар, як сёння модна казаць, у тэме і па многіх іншых беларускіх сюжэтах той восені. Так, ён распавёў (хоць і даволі агульным чынам) пра лёс тысяч беларусаў, якія служылі пад штандарамі Польскага Войска (гэта тэма добра раскрыта ў нядаўна знятым і прадэманстраваным тэлеканалам АНТ дакументальным фільме «Варшав-

ский рубеж. Белорусы в Войске Польском» у рамках цыкла «Обратный отсчет»).

Не пазбягае кніга і кантрверсійнай інфармацыі. А паколькі фармат цалкам дазваляе, дык нярэдка яна падаецца не толькі з прымяненнем гістарыяграфічных ці архіўных крыніц, на якіх пры адсутнасці традыцыйных спасылак аўтар, тым не менш, пастаянна па тэксце ўказвае, але і вуснай гісторыі, што даўно стала трэндам у гістарычнай навуцы па заходні бок мяжы Беларусі з Еўрасаюзам. Прывядзём яскравы ўрывак:

«Як успрыняло вайну заходнебеларускае насельніцтва? Адказ можа быць адназначны — як бедства. Аднак, нягледзячы на тое, што беларусы не лічылі Польскую Рэспубліку роднай дзяржавай, свае адносіны да яе абароны яны выявілі па-рознаму. У дачыненні да мабілізацыі ў польскае войска вялікая частка прызыўнікоў паставілася прыхільна і не імкнулася яе пазбегнуць. Як адзначалася ў справаздачы аб мабілізацыі ў 9-й корпуснай акрузе, «мясцовае насельніцтва — «палешукі» — пазітыўна ўспрымала распараджэнне ўладаў. Пасля атрымання мабілізацыйных карт рэзервісты з пачуццём годнасці накіроўваліся на месца дыслакацыі сваіх вайсковых падраздзяленняў».

Тым не менш існавала і адваротная тэндэнцыя, і на гэты конт нават складаліся прыпеўкі:

Вы не думайце, палякі,
Вас не будзем бараніць,
Мы засядзем у акопах
І гарэлку будзем піць» (с. 88).

А. Трафімчык падае і рэакцыю розных бакоў на падзеі. Разглядае, як паводзілі сябе Вялікабрытанія і Францыя, а таксама Токіа, як змяняліся настроі «заходнікаў» па азнаямленні з саветамі, як успрыняло падзеі савецкае насельніцтва (апошні выпадак ізноў-такі трохі нечаканы, але тым і цікавы, бо цытуюцца неадназначныя дзённікавыя запісы філосафа Уладзіміра Вярнадскага і — з іншага боку — даносы на савецкіх салдат-іншадумцаў). Не пазбягае аўтар і сённяшняга асэнсавання векапомнага верасня. Часцей за ўсё яно даволі аднабаковае. І, магчыма, нехта чакаў бы, што і А. Трафімчык зойме пазіцыю, схільную да пэўнай тэндэнцыі. Але чытаем:

«Не могуць быць адназначнымі наступствы хаўрусу Германіі і СССР і ў дачыненні да Беларусі. У выніку БССР (аснова сучаснай беларускай дзяржаўнасці) павялічыла свае межы практычна ў два разы. Аднак, прыводзячы гэты аргумент у якасці галоўнага пры ідэалізацыі вераснёўскага ўз’яднання Беларусі, многія забываюць, што 1939 г. не быў часам канчатковага вызначэння тэрыторыі БССР.

Да канца вайны існавалі розныя варыяцыі межаў Савецкай Беларусі:

- Крэмль адразу пачаў дзяліцца заходнебеларускай тэрыторыяй (аддаў Літве Вільню і прылеглы да яе пас, дадаўшы да гэтага падарунка ладны кавалак яшчэ і восенню 1940 г. — калі Літва стала савецкай);
- усю вайну Польшча прэтэндавала на даваенныя «паўночна-ўсходнія крэсы» (Сталін у 1944 г. падзяліўся Беласточчынай);
- пад канец вайны Масквою разглядалася магчымасць уключэння Полаччыны ў склад РСФСР;
- існавалі і кволыя ідэі павелічэння БССР за кошт памежных раёнаў РСФСР (перадусім Смаленшчыны) і нават за кошт Прусіі з выхадам Беларусі да мора.

Значыць, 17 верасня ў гэтых падзеях — толькі этап, на якім яшчэ не было відно развязкі — ні датычна Еўропы ў цэлым, ні Беларусі — тым больш! — у прыватнасці» (с. 119).

Як бачыцца, менавіта гэта выснова і з'яўляецца галоўнай думкай кнігі. Прычым абгрунтавана яна вельмі важка. Тым не менш А. Трафімчык такім чынам не закрывае тэму, але прапануе больш уважліва — глыбей і шырэй — паглядзець на яе даследчыкам. Сам жа аўтар у сувязі з гэтым нават падважвае (магчыма, і трохі правакацыйна) паняцце «гістарычнай справядлівасці», якім здаўна мы прывыклі маркіраваць дату 17 верасня. Аднак добра дэманструецца, што для такога падыходу маюцца не толькі юрыдычныя падваліны.

Чацвёрты і апошні раздзел апавядае пра ўсталяванне савецкай улады на Заходняй Беларусі. А. Трафімчык у першую чаргу паказвае, як Масквой перакрэсліваліся межы і надалей, падкрэсліваючы безуважнасць да беларускіх інтарэсаў. Між тым абсалютызаваць гэты момант усё ж не варта. Таму што ў прыватнасці пры правядзенні беларуска-ўкраінскай мяжы па Брэсцка-Пінскім Палессі, якое ўваходзіла ў Палескае ваяводства, апошняе было збольшага пакінута БССР (іншая справа, што яго адстаяў тагачасны беларускі кіраўнік Панцеляймон Панамарэнка — калі верыць яму самому). Аўтар аналізуе дзеянні саветаў і нярэдка ловіць іх на неадпаведнасцях і нестыкоўках, якія праяўляліся і ў тэорыі, і ў практыцы, а таксама паміж тэорыяй і практыкай. У сувязі з гэтым несумненны інтарэс уяўляюць назіранні за правядзеннем савецкіх выбараў. Прычым А. Трафімчык нярэдка прыводзіць звесткі, якія ляжаць на паверхні. Дзіўна нават, што іншым гэтага не прыйшло ў галаву. Як, у прыватнасці, параўнанне лічбаў прагаласаваўшых за савецкую ўладу (блізу 100%) і доляй непісьменных у рэгіёне (на Палессі да 70%). «Якім жа чынам... — лагічна пытаецца аўтар, — змаглі ўдзельнічаць у выбарах людзі, што і чытаць не ўмелі?» (с. 156). Накапаў даследчык і ўспамінаў пра тыя выбары, але

прапануе ставіцца да інфармацыі асцярожна, бо рэспандэнты былі, як правіла, пакрыўджаны савецкай уладай. «Аднак, — як слушна піша аўтар, — нават душэўны стан — гэта таксама факт, бо з'яўляецца паказчыкам успрымання рэчаіснасці» (с. 166). Успаміны датычацца роднай для аўтара мясцовасці — Ганцавіцкага раёна Брэсцкай вобласці. Але іх тэндэнцыі можна разглядаць як агульныя для «заходнікаў», доказы чаму таксама прыводзяцца.

Не мінуў, само сабою, А. Трафімчык і найскладанейшую тэму рэпрэсій. Але да яе раскрыцця падышоў небанальна. Абазначыўшы маштаб гора, якое звалілася на многіх «заходнікаў» з прыходам савецкай улады, аўтар нібы бярэ пад павелічальнае шкло асобную мясцовасць — свае родныя вёскі: «На дзве вёскі — Вялікія і Малыя Круговічы — лік пацярпелых ад сталінізму перавышае 40 чалавек. І гэта толькі пайменна ўстаноўленыя асобы». Тым самым сцвярджаецца, што «фактычна кожная з заходнебеларускіх вёсак у перыяд панавання «першых саветаў» ад верасня 1939 г. да чэрвеня 1941 г. такім чынам страціла дзясяткі сваіх жыхароў» (с. 170).

Тым не менш і сярод гэтакіх змрочных фарбаў А. Трафімчык знаходзіць адваротныя ім жыццёвыя моманты, расказваючы наступную гісторыю:

«Як ні парадаксальна, але для некаторых савецкія рэпрэсіі сталі паратункам. У прыватнасці, іх масава зведалі стражнікі (леснікі — *С. С.*). За няпоўныя два гады, аднак, вывезлі не ўсіх. Пасля прыходу нямецкіх акупантаў стражнікі — як патэнцыяльна важныя ўдзельнікі супрацьстаяння паміж новай уладай і партызанамі — вымушаны былі выбіраць нейчы бок. Любы іх выбар ствараў смяротную небяспеку. Так, у колішняй Круговіцкай гміне ахвярамі чарговых акупантаў, якія дзейнічалі з мясцовымі памагатымі — паліцаямі, сталі: у 1943 г. сям'я колькасцю ў пяць чалавек стражніка Аляксея Зялёнкі (леснічоўка Грускія), у ліпені 1942 г. сям'я колькасцю ў тры чалавекі Савелія Кляўчэні (леснічоўка Лавіца), мяркуючы па прозвішчах, гэта былі выхадцы з суседніх Дзяніскавіч.

Такім чынам, праз напад Германіі на Савецкі Саюз і наступную амністыю «сібіракам» многія з іх атрымалі волю» (с. 170-171).

Асобна таксама ў кнізе выдзяляецца праяўленне антысаветызму на «Заходняй Беларусі». Падаецца не толькі маса адпаведнага матэрыялу, але яго дыферэнцыяцыя па катэгорыях (шляхам канструявання табліцы) — ад збройнай барацьбы да так званай унутранай эміграцыі. А. Трафімчык вымушаны прызнаць, што «антысавецкі рух на ідэйнай аснове польскага патрыятызму быў самым распаўсюджаным» (с. 176), але разам з тым праводзіцца думка, што нярэдка абгрунтаваннем непрыняцця новай улады з'яўлялася не прыхільнасць якой-небудзь на-

цыянальнай ідэі, а змяненне жыцця ў горшы бок. Таму і знаходзяцца сярод антысаветчыкаў людзі розных нацыянальнасцей. Адметна, што аўтар засяроджвае ўвагу на школьнай асвеце, ускрываючы яе насычанасць «контррэвалюцыйнымі» элементамі. Дагэтуль прынята было лічыць, што працэсы ў сферы фарміруемай тады савецкай уладай адукацыі адбываліся адносна гладка (у параўнанні з палітыкай і эканомікай — сферы, якія сёння не крытыкуюцца толькі гультаямі). Асаблівую цікавасць, безумоўна, выклічуць параграфы пад парадаксальнымі назвамі «Антысавецкая адсутнасць дзеянняў» і «Дзеянні без выразных антысавецкіх намераў». Да варожых для новай улады адносіліся, напрыклад, наступныя выпадкі са школьнага навучання:

• «Бадзількіс (настаўнік Гродзенскай СШ) даў вучням задачу на працэнты, прычым па ўмовах яе ў выніку атрымалася, што «лічба прагаласаваўшых за кандыдатаў блока камуністаў і беспартыйных не перавышае 67% выбаршчыкаў» (трэба разумець, недапушчальна мала);

• настаўніца ў навучальны працэс уключыла сказ: «Аўгустоўскі касцёл — гэта прыгожы будынак» (можна расцаніць як свайго роду рэлігійную прапаганду)» (с. 188).

Гэтаксама з градацыяй А. Трафімчык падыходзіць да матэрыялаў па дзеяннях улады ў адказ. Яны падзяляюцца на дзве часткі — адкрытыя рэпрэсіі і прыхаваныя. Калі з першай усё будзе зразумела, дык пра другую па сённяшні дзень гавораць мала. Агулам тыя меры ахапілі і настаўнікаў, і вучняў. Прычым апошнім пагражала нават смяротнае пакаранне!

Заканчваецца кніга традыцыйнымі высновамі і прывядзеннем шэрагу найболей уражлівых фактаў. Напэўна, не дзеля таннага эфекту іх прыводзіць аўтар, але каб яшчэ раз падкрэсліць складанасць падзей вакол верасня 1939 г. і беларускай гісторыі ўвогуле. А заключныя радкі кнігі выдаюць да ўсяго ў А. Трафімчыку літаратара, які, сумясціўшыся з іпастассю гісторыка, пад сябе перафразаванымі словамі Джона Дона і Эрнеста Хемінгуэя заклікае суайчыннікаў паглядзець на наша мінулае са сваёй званіцы: «Таму не пытайцеся, па кім звоніць звон. Ён звоніць па кожным з нас — беларусаў» (с. 225).

Галоўнай заўвагаю да манаграфіі А. Трафімчыка кожны вучоны назаве адсутнасць спасылак на крыніцы інфармацыі. Канечне, навукова-папулярны фармат выдання дазваляе такі падыход. Да таго ж аўтар часта па тэксце ўказвае, адкуль узяты матэрыял ці пэўная думка (калі яна не аўтарская). Аднак, відавочна, што з гэтай прычыны не ўсе застануцца задаволенымі. Таму ёсць падстава задумацца і над строга навуковым даследаваннем. Менавіта строга. Тады інтэрпрэтацыя некаторых момантаў набыла б дакладнасць. У прыватнасці аўтар так і не адказаў на пытанне, калі ж папраўдзе адбылося ўз’яднанне

беларускага народа, аднёсшы гэты гістарычны момант да пасляваеннага часу. Тым больш трэба мець на ўвазе, што тут гаворыцца пра ўваходжанне заходнебеларускіх зямель у Савецкую Беларусь, якая не ахоплівала ладную частку беларускіх тэрыторый Пскоўскай, Смаленскай, Бранскай абласцей, хоць тыя землі пры першым абвяшчэнні БССР спачатку прызнаваліся за рэспублікай. Як паказвае сучасная палітычная практыка, паняцце «гістарычныя правы» па-ранейшаму выкарыстоўваецца, таму трэба ведаць сваё мінулае, каб гісторыкі і палітыкі іншых краін не навязалі адваротныя версіі.

У цэлым навукова-папулярная манаграфія А. Трафімчыка пакідае добрае ўражанне. Хоць яна таксама не закрывае тэму. Аднак аўтар, відавочна, да гэтага і не імкнецца, наадварот падштурхоўваючы чытачоў да самастойнага роздуму і нават пошуку. І з гэтай задачай даследчык, безумоўна, спраўляецца.

Сцяпан Сокал
(Гродна)

Waldemar Paruch (red.), ***Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzecząpospolitą a Rosją*****, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013, ss. 437.**

Prezentowana publikacja, podręcznik akademicki, ukazała się jako drugi z czterech tomów serii *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, opracowanej z myślą o studentach interdyscyplinarnego kierunku „studia wschodnioeuropejskie”[1], działającego na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej od 1 października 2013 r. W skład komitetu naukowego serii weszli Waldemar Paruch, Antoni Mironowicz i Tomasz Wicha. Tomy ukazały się w 2013 r., udział w ich tworzeniu brali udział wykładowcy Wydziału Politologii UMCS. Wszystkie części dostępne są w Internecie. Zakres tematyczny tomów i układ ich treści stanowią odzwierciedlenie czterech modułów na kierunku[2], dla którego podręczniki są dedykowane:

- tom 1: *Bałkany. Przeszłość — teraźniejszość — przyszłość* (red. Małgorzata Podolak)[3];
- tom 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzecząpospolitą a Rosją* (red. Waldemar Paruch)[4];
- tom 3: *Rosja* (red. Antoni Mironowicz)[5];
- tom 4: *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja — przeszłość i teraźniejszość* (red. Mariusz Korzeniowski, Dariusz Tarasiuk, Krzysztof Latawiec)[6].

Omawiany tom składa się z jedenastu rozdziałów (na końcu każdego z nich dodano bibliografię), *Wprowadzenia*, *Wstępu* (Waldemar Paruch),

[1] Seria podręczników jest jednym z efektów przedsięwzięcia, zat.: *Projekt „UMCS dla rynku pracy i gospodarki opartej na wiedzy”*, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach *Europejskiego Funduszu Społecznego, Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007-2013, Priorytet IV, Poddziałanie 4.1.1 „Wzmocnienie potencjału dydaktycznego uczelni”*. Strona www *Projektu*: http://dlarynkupracy.umcs.pl/o-projekcie/ [dostęp: 21 IX 2015].

[2] Strona www kierunku: http://www.umcs.pl/pl/studia-wschodnioeuropejskie,2413.htm [dostęp: 21 IX 2015].

[3] http://dlarynkupracy.umcs.pl/wp-content/uploads/2011/02/wprowadzenie-ba%C5%82kany.pdf [dostęp: 21 IX 2015].

[4] http://dlarynkupracy.umcs.pl/wp-content/uploads/2011/02/wprowadzenie-ukraina1.pdf [dostęp: 21 IX 2015].

[5] http://dlarynkupracy.umcs.pl/wp-content/uploads/2011/02/wprowadzenie-rosja.pdf [dostęp: 21 IX 2015].

[6] http://dlarynkupracy.umcs.pl/wp-content/uploads/2011/02/wprowadzenie-kaukaz.pdf [dostęp: 21 IX 2015].

podsumowań każdego z rozdziałów w języku angielskim (Tomasz Wicha) i rosyjskim (Barbara Górecka), indeksu osobowego oraz spisu treści. Całość uzupełniono kilkudziesięcioma mapami, wykresami i fotografiami (wszystkie kolorowe). Praca składa się z następujących rozdziałów: (1) Waldemar Paruch, *Ziemie między Rzeczpospolitą a Rosją: uwarunkowania historyczne przekształceń politycznych na Ukrainie i Białorusi* (s. 15-83); (2) Andrzej Gil, *Białoruś i Ukraina wobec Europy — kontekst dziejowy i współczesność: zarys problematyki* (s. 85-112); (3) Walenty Baluk, *System polityczny niepodległej Ukrainy i Białorusi* (s. 113-144); (4) Iwan Monolatij, Marta Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa — próby urzeczywistnienia* (s. 145-197); (5) Łukasz Lewkowicz, *Geografia historyczna, polityczna i ekonomiczna Białorusi i Ukrainy* (s. 199-240); (6) Wojciech Kosiedowski, *Gospodarka Białorusi w trakcie przemian: spojrzenie z Polski* (s. 241-265); (7) Eleonora Kirwiel, *Procesy narodotwórcze na Ukrainie i Białorusi: analiza porównawcza* (s. 267-284); (8) Eleonora Kirwiel, Olga Krokowska, *Religie, kościoły i spory religijne na Ukrainie i Białorusi* (s. 285-315); (9) Nadia Gergało, Paweł Frankowski, *Położenie geopolityczne i znaczenie regionu w stosunkach międzynarodowych* (s. 317-340); (10) Nadia Gergało, Paweł Frankowski, *Bezpieczeństwo regionalne, konflikty i współpraca międzynarodowa w regionie* (s. 341-363); (11) Paweł Sygowski, *Zabytki architektury na terenie Ukrainy i Białorusi (od końca X do początku XX wieku)* (s. 365-414).

Kompetentne wypowiadanie się o krajach i zamieszkujących je ludziach, z uwzględnieniem ich historii (tak zamierzchłej, jak i najnowszej), różnorodności kulturowej, zasobów, światopoglądów i kontekstów międzynarodowych wymaga pewnego minimum przygotowania. Taki właśnie zakres wiadomości, jak również wskazówki dla ewentualnych przyszłych lektur (bibliografie po każdym z rozdziałów), zawiera przywołane wydawnictwo. Publikacja, napisana przystępnym językiem, może służyć jako dobry wstęp do studiów nad problematyką białoruską i ukraińską dla studentów początkowych lat, jak również jako źródło podstawowej wiedzy dla wszystkich zainteresowanych przeszłością i teraźniejszością naszych wschodnich sąsiadów. Dążeniem wydawców było ukazanie złożoności i konieczności interdyscyplinarnego podejścia w rozważaniu spraw białoruskich i ukraińskich. Widocznym jest zróżnicowane podejście autorów rozdziałów, z których jedni wprowadzili podział na część białoruską i ukraińską (większość), pozostali zaś przyjęli ujęcie przedmiotowe. Choć tomy opublikowano z myślą o przeznaczeniu dydaktycznym, opracowano je zgodnie z wymogami stawianymi publikacjom naukowym. We *Wprowadzeniu* koordynatorzy serii zaznaczyli, iż ich długofalowym celem jest kontynuowanie wydawnictwa, jak również zapełnienie luki, wynikającej z *braku politologicznego periodyku zajmującego się Europą Wschodnią* (s. 9).

Uwagi, jakie należy skierować w stronę wydawcy pracy, dotyczą: (1) miękkiej okładki (niewskazanej w przypadku podręcznika akademickiego, mającego służyć przez dłuższy czas większej liczbie czytelników); (2a) jakości niektórych map (które na skutek niewielkiej rozdzielczości, po ich powiększeniu w celu dostosowania do wymogów edytorskich, stały się rozmazane i przez to nieczytelne) oraz ich (2b) języka (dziwi fakt zamieszczania map opisanych nie w języku polskim — jak można byłoby się spodziewać po miejscu wydania, jak i po instytucji wydającej — lecz w języku angielskim i ukraińskim). Jakość map i pochodzenie większości z nich (Wikipedia) mogą wskazywać na pośpiech, z jakim starano się zapewnić podręcznik dla adeptów nowo utworzonego kierunku. Należy wyrazić nadzieję, iż wśród studentów kształconych na wszystkich trzech poziomach studiów wschodnioeuropejskich znajdą się przyszli znakomici eksperci od spraw „Wschodu", działający na rzecz promocji dobrobytu i wzajemnego zbliżenia pomiędzy narodami.

Piotr Goltz
(Warszawa)

Miron Jakub Musiał, *Władza. Media. Propaganda. Transformacja. Białoruś przełomu wieków*, Oficyna Wydawnicza Wyższej Szkoły Języków Obcych, Poznań 2012, s. 353.

Zainteresowania badawcze dra Mirona Jakuba Musiała dotyczą stosunków międzynarodowych, zagranicznych systemów informacji masowej oraz systemów politycznych. W 2007 r. obronił na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza rozprawę doktorską pt. *Propaganda i swoboda słowa w warunkach transformacji w realiach Republiki Białoruś*[1]. Prezentowana publikacja, poświęcona kondycji mediów na Białorusi i źródłom tego stanu, składa się z siedmiu rozdziałów, całość uzupełniono *Prolegomeną*, bibliografią, tabelami (spis) i wykazem skrótów, a także trzema *Studiami przypadku* (*Przejęcie kontroli nad Związkiem Polaków na Białorusi w 2005 roku*; *Wybory prezydenckie w 2006 roku*; *Chiński model kontroli Internetu*) i *Aneksem*[2]. W zamyśle Autora *Studia przypadku* służyć mają za charakterystyczne momenty życia politycznego, na których przykładzie ukazano metody działania władz białoruskich w dziedzinie propagandy. Bibliografia stanowi dowód zróżnicowania materiałów wykorzystanych w pracy (akty prawne, artykuły z prasy popularnej oraz czasopism naukowych i specjalistycznych, także strony www, opracowania naukowe, publicystyka). Autor od pierwszych zdań nie tai swojego negatywnego stosunku do władz białoruskich i systemu politycznego tego państwa, przedstawiając cel podjętych rozważań (s. 9)[3]. Brak wyodrębnionego zakończenia, swo-

[1] Na podstawie profilu na stronie: http://nauka-polska.pl/dhtml/raporty/ludzieNauki?rtype=opis;objectId=209409;lang=pl [dostęp: 21 IX 2015].

[2] W *Aneksie* zawarto: *Tłumaczenie ustawy zasadniczej Państwa Związkowego Białorusi i Rosji*; *Ograniczenia dot. umieszczania nieocenzurowanych opinii na forach internetowych www.tut.by — fragmenty aktów prawnych regulujących [w Internecie] „naruszenie czci i godności oraz reputacji zawodowej" najwyższych urzędników reżimu oraz prezydenta RB* (w języku rosyjskim); *Flagi oraz herby BSRR / RB / RB po zmianach*; *Prerogatywy Prezydenta Republiki Białoruś: art. 84 oraz 85. Uprawnienia izb parlamentu RB: art. 96-99*; *Stanowiska* [dwa] *Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej wobec działań władz białoruskich wobec Związku Polaków na Białorusi.*
Pewnym niedopatrzeniem jest brak w *Aneksie* elementów wspomnianych w *Prolegomenie*, a dokładniej (podkreślenia P. G.): *Ostatni element stanowi aneks; w którym umieszczone zostały m.in. zbiór wydań specjalnych białoruskich gazet państwowych z okresów wyborów i referendów; kserokopia gazety z białą plamą powstałą na skutek działań cenzorskich państwa*; (...) (s. 22).

[3] *Konstatacja: „czarna dziura" na mapie Europy trwa, i trwać będzie tak długo, jak długo żył i rządził będzie Aleksander Grigoriewicz Łukaszenko; białoruski permanentny rewolucjonista i dożywotni prezydent.* (...) *Niniejsza pozycja sta-*

istym podsumowaniem jest ostatnia partia, w której zamieszczono prognozy i refleksje nad przyszłością Republiki Białoruś i tamtejszych mediów.

W rozdziale pierwszym (*Założenia metodologiczne*, s. 25-63) omówiono koncepcję pracy i zdefiniowano najważniejsze dla rozważań pojęcia, z jednej strony powszechnie znane, z drugiej jednak różnorako interpretowane (propaganda, swoboda słowa, transformacja, przestrzeń informacyjna). W drugim (*Uwarunkowania historyczne*, s. 64-94) zawarto przegląd dziejów Białorusi od średniowiecznych źródeł tożsamości białoruskiej do tzw. referendum republikańskiego w 1996 r., ze szczególnym uwzględnieniem dziejów XX-wiecznych. Ukazanie kontekstu historycznego ma na celu ustalenie przyczyn dla — jak określił to Autor — *tzw. społecznego przyzwolenia* (s. 20) dla wykształcenia się obecnego stanu spraw w Republice Białoruś. Trzecią odsłonę (*Osobowość autorytarna. Wspomaganie odbioru rzeczywistości*, s. 95-111) poświęcono systemowi pojęć wpływających na białoruską tożsamość, niehomogeniczności społeczeństwa i „białoruskości" jako kategorii terytorialnej, wreszcie cechom osobowości autorytarnej i znaczeniu środków masowego przekazu dla wykreowania przywódcy politycznego. W istocie rzeczy rozdział trzeci to kontynuacja wątku podjętego w rozdziale poprzednim, tym razem dla okresu po roku 1991. W czwartej części (*Białoruski proces konstytucyjny*, s. 112-142) ukazano etapy *procesu konstytucyjnego* — zdefiniowanego jako *zawężone do zmian konstytucyjnych przekształcenia systemu politycznego* (s. 21) — do roku 2004, w którego wyniku doszło do ukształtowania współczesnego systemu prawnego Białorusi. Na końcu zamieszczono krótkie podsumowanie, dotyczące relacji między teorią a praktyką normatywną. Autor podkreślił szczególne znaczenie rozważań w rozdziale czwartym (s. 21)[4]. Piąty fragment (*Integracja białorusko-rosyjska*, s. 143-164) to przyczyny, proces powstawania i skutki utworzenia Związku Białorusi i Rosji, wreszcie wpływ utworzenia wspomnianej konfederacji na białoruską propagandę rządową. Tu Autor wskazał kolejny, jego zdaniem, niewystarczająco opisany w literaturze przedmiotu wątek, a mianowicie wektor propagandy rządu białoruskiego wymierzony w Federację Rosyjską, i to (...) *pomimo medialnych decyzji o przeciwdzia-*

wia sobie za cel wyjaśnienie zaistniałej sytuacji w naturalny dla medioznawcy sposób — poprzez wpływ środków masowego przekazu na sytuację wewnątrzpolityczną, społeczną, gospodarczą czy kulturalną wreszcie, konstytuujących zasadniczo i w duchu nauk Włodzimierza Ilicza Lenina całokształt stosunków społecznych w danym państwie — tu — Republice Białoruś.

4 *Żadne z polskich opracowań poświęconych Białorusi; ani tym bardziej dostępnych źródeł białoruskich po 1996 r. nie precyzuje, jaką formę przyjęła sekwencja zmian i jaka była hierarchia ważności wydarzeń normatywnych, które doprowadziły do umożliwienia obecnemu prezydentowi przejęcie władzy. Część źródeł pomija tę kwestię [szczególnie wydanych na Białorusi], wśród pozostałych nie ma zgody co do charakteru procesu, który miał miejsce w listopadzie 1996 roku.*

łaniu agresji ideologicznej z Zachodu (s. 22). W rozdziale szóstym (*Przestrzeń informacyjna*, s. 165-237) Autor przedstawił sposób, w jaki białoruskie władze ograniczają wolność słowa poprzez system zarządzania środkami masowej informacji. Skupiono się na następujących elementach: polityka informacyjna, regulatory normatywne, system rejestracji jako metoda ograniczania mediów, media jako takie oraz wybrane przypadki naruszeń swobody wypowiedzi. W świetle ustaleń Autora, na poziomie teorii — wymieniono i omówiono rolę organów odpowiedzialnych oraz akty prawne wykorzystywane do reglamentacji swobody wypowiedzi — normy mające na celu krępowanie działalności niezależnych od państwa mediów, jeśli komuś uda się je naruszyć bez konsekwencji, są zastępowane nowymi, by zapobiec takim sytuacjom w przyszłości. W sferze praktyki — tj. rozwiązań nieformalnych — przywołano mechanizm wywierania presji państwowej na środki masowego przekazu, wyrażający się m.in. w korupcjogennych procedurach, presji ekonomicznej, biurokratycznej obstrukcji oraz, *last but not least*, państwowym terroryzmie[5]. Ostatni rozdział (*Zalecenia i warianty rozwoju sytuacji*, s. 238-263) dotyczy wpływu czynników zewnętrznych — Polski i Unii Europejskiej z jednej oraz Rosji z drugiej strony — na sytuację polityczną Białorusi i tym samym na kondycję tamtejszych mediów. Wymieniono i określono — faktyczne lub prawdopodobne — słabości państwa białoruskiego, mogące wpłynąć na jego destabilizację. Przywołano proponowane strategie reform dla Białorusi, jak również rozwiązania dla sfery mediów, opracowane głównie przez organizacje pozarządowe spoza Białorusi — w tym przez Fundację Batorego, której scenariusz określono jako najbardziej kompleksowy (s. 249).

Omawianą publikację, napisaną w sposób profesjonalny i kompetentny, wydano w roku 2012, aczkolwiek — niestety, biorąc pod uwagę białoruską teraźniejszość — ustalenia Autora mają wartość nie tylko historyczną, lecz mogą służyć zrozumieniu obecnego położenia mediów białoruskich, a w szerokim sensie poznaniu specyfiki państwa białoruskiego i położenia jego obywateli.

Piotr Goltz
(Warszawa)

[5] Zob. s. 236. Tu przywołano działalność grupy specjalnego przeznaczenia wewnątrz MSW o nazwie „Ałmaz", ujawnioną w lipcu 2001 r. w liście otwartym, jaki wystosowali do mediów dwaj niezależni prokuratorzy Dymitr Pietruszkiewicz i Oleg Słuczek. Zob. s. 236, przyp. 738.

Konferencja Międzynarodowa „Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie Wschodniej", Ciechanowiec, 18-19.06.2015 r.

Organizatorami konferencji byli: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Instytut Historii Litwy w Wilnie, Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz Archiwum Główne Akt Dawnych.

Konferencja, która odbyła się w murach dawnego pałacu hr. Starzeńskich, będącym siedzibą Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, była trzecią z organizowanych w tym miejscu spotkań naukowych (poprzednie miały miejsce w latach 2013-2014), mających na celu poszerzenie wiedzy na temat dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego.

W sympozjum wzięli udział badacze z wielu placówek naukowych z Polski, Litwy, Białorusi, Łotwy, Niemiec oraz Rosji. Całość poruszanych przez nich zagadnień można było podzielić na dwa bloki tematyczne. Pierwszy z nich dotyczył problemu uchodźstwa podczas I wojny światowej, drugi natomiast obejmował bardziej różnorodną tematykę badawczą.

„Bieżeństwu" były poświęcone referaty wygłoszone 18 czerwca: Norbert i Olga Tomaszewscy, *„Bieżeństwo". Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w drugiej połowie 1915 r.*; Dangiras Mačiulis, *Kwestia uchodźstwa w prasie litewskiej podczas I wojny światowej*; Siergiej Piwowarczyk, *Położenie ludności żydowskiej w pasie Frontu Zachodniego*; Witalij Szałda, *Socjalna pozycja łotewskich uchodźców w czasie I wojny światowej*; Jewgienija Nazarowa, *Rola inteligencji łotewskiej w adaptacji społecznej łotewskich uchodźców w Rosji (1914-1918)*; Irina Biełowa, *„Do rewolucji dobrze żyło się miejscowym gospodarzom i bieżeńcom...". Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915-1925*; Andrej Czarniakiewicz, *Kronika poszukiwań straconej ojczyzny. Doświadczenia powrotu z uchodźstwa w świetle dziennika Piotra Siaŭruka*.

Następnie miał miejsce panel dyskusyjny *Wpływ uchodźstwa 1915 r. na przemiany społeczne, polityczne i narodowościowe na pograniczu polsko-białoruskim*, prowadzony przez Dorotę Michaluk. Wysoki merytoryczny poziom dyskusji zapewniły osoby biorące w nim udział: Piotr Cichoracki, Oleg Łatyszonek, Eugeniusz Mironowicz, Andrej Czarniakiewicz.

Tematy poruszone w dniu 19 czerwca były następujące: Tatiana Bartele, *Plakat społeczny państw Ententy w latach 1914-1918*; Jan Snopko, *Nasza*

armia? Stosunek społeczeństwa Królestwa Polskiego do wojska rosyjskiego w 1914 r.; Marek Kietliński, *Pobór do wojska rosyjskiego w latach 1914-1915 w świetle materiałów źródłowych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Białymstoku*; Tomasz Żuchowski, *Księga szpitala w Wilanowie z drugiej połowy 1914 r.*; Eryk Kotkowicz, Zbigniew Radziszewski, *Między Łomżą a Grodnem. Wielka Wojna (1914-1918) w świetle wspomnień i pamiętników*; Anna Wajs, *„Ciężko jest żyć na przełomie", czyli nadzieje i okupacyjna rzeczywistość w pamiętniku z I wojny światowej*; Rimantas Miknys, *Położenie ludności cywilnej w czasie I wojny światowej w świetle dzienników litewskich działaczy społeczno-politycznych*; Christof Schimsheimer, *Ludność „Ober-Ostu" z perspektywy niemieckich żołnierzy*; Piotr Górski, *Poczta polowa z Frontu Wschodniego (1914-1918). Wstępna analiza zbioru kart pocztowych z Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*; Edmundas Gimžauskas, *Administracja miasta Wilna na początku I wojny światowej*; Joanna Gierowska-Kałłaur, *Białorusini w Wilnie w świetle zapisek wileńskiego kronikarza w przełomowym momencie roku 1915*; Piotr Cichoracki, *Działalność wywrotowa w województwach północno-wschodnich II RP — jedno z następstw Wielkiej Wojny.*

Konferencja była okazją do poruszenia wielu aspektów życia społecznego obszarów dotkniętych wojną na froncie wschodnim I wojny światowej. Umożliwiła także na świeże spojrzenie na powyższe kwestie oczami historyków z Polski, Łotwy, Litwy, Białorusi, Rosji i Niemiec.

Eryk Kotkowicz

Ojciec Alexander Nadson
(8 sierpnia 1926 — 15 kwietnia 2015)

Dnia 15 kwietnia 2015 roku w Londynie zmarł ojciec Aleksander Nadson (wł. Aleksander Boczka). Urodził się 8 sierpnia 1926 roku we wsi Haradzieja koło Nieśwież a w granicach ówczesnej Polski w prawosławnej rodzinie nauczycielskiej. Jego ojciec Antoni Boczka jako oficer w wojsku rosyjskim walczył w I wojnie światowej, a w 1920 roku uczestniczył w antybolszewickim powstaniu słuckim i zmagał się o niepodległość Białorusi. Ojciec Alexander uczył się w szkołach w Haradziei i w Baranowiczach, a następnie w Seminarium Nauczycielskim w Nieświeżu. Z domu rodzinnego przyszły duchowny wyniósł nie tylko zamiłowanie do nauki, ale także białoruski patriotyzm i antykomunistyczną postawę, ugruntowaną także po zajęciu wschodnich województw Polski przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 roku.

Doprowadzenie do zjednoczenia Białorusi Zachodniej i Wschodniej pod sowiecką egidą dalekie było od marzeń o niepodległym państwie białoruskim, toteż świadomi Białorusini szukali innej opcji. Wydawała się nią orientacja proniemiecka, rysująca się po zajęciu ziem białoruskich w czerwcu 1941 roku przez wojsko niemieckie. W 1943 roku Alexander Nadson wstąpił do Związku Młodzieży Białoruskiej, a w 1944 r. do Białoruskiej Obrony Krajowej, formujących się za zgodą władz niemieckich, następnie przyjęty został do Szkoły Oficerskiej. W 1944 roku ochraniał obrady II Kongresu Wszechbiałoruskiego zorganizowanego w Mińsku. Białoruś opuścił przed nadejściem Armii Czerwonej. Jego białoruski oddział ewakuowany został wraz z niemieckim wojskiem i skierowany na Front Zachodni w rejon Besançon we Francji, jednak przy nadarzającej się okazji Alexander Nadson wraz z innymi kolegami zdezerterował i związał się z francuskim, antyfaszystowskim ruchem oporu. Wkrótce cała grupa znalazła się w 2. Korpusie Wojska Polskiego i pod komendą gen. Władysława Andersa przebyła szlak bojowy we Włoszech. Tam też Alexander został ciężko ranny w nogę, co stanowiło szczególną dolegliwość w starszym wieku. Zdemobilizowany w 1946 roku z wojska w Wielkiej Brytanii, zajął się aktywną

pracą na rzecz białoruskiego środowiska emigracyjnego. W 1953 roku ukończył Wydział Matematyczny Uniwersytetu Londyńskiego i przez jakiś czas pracował jako nauczyciel matematyki w Nottingham.

W 1954 roku pod wpływem swojego mentora biskupa Czesława Sipowicza, założyciela Białoruskiej Misji Katolickiej w Wielkiej Brytanii, poświęcił się wyższym studiom teologicznym w Papieskim Kolegium Greckim oraz studiom filozoficznym i teologicznym na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, które zakończył w 1960 roku. Święcenia kapłańskie jako duchowny katolicki obrządku wschodniego o. Alexander Nadson przyjął 23 listopada 1958 roku. Po powrocie do Londynu w 1960 roku został nauczycielem (a od 1964 także dyrektorem) w białoruskiej szkole im. Cyryla Turowskiego, utworzonej przy Białoruskiej Misji Katolickiej.

Udzielał się w Związku Białorusinów Wielkiej Brytanii i w Towarzystwie Anglo-Białoruskim. Przygotowywał wykłady i odczyty z zakresu historii i kultury Białorusi, a także na temat dziejów Cerkwi greckokatolickiej i jej kulturalnego i religijnego dorobku. Jego publikacje na ten temat znaleźć można w białoruskich periodykach emigracyjnych. Oddany był idei unii kościelnej, głęboko wierząc w to, że połączy ona w jedno Białorusinów katolików i prawosławnych i przyczyni się do budowy wspólnoty narodowej.

Niezwykle ważnym wydarzeniem w intelektualnym i kulturalnym życiu białoruskiej emigracji było otwarcie w 1971 roku Białoruskiej Biblioteki i Muzeum im. Franciszka Skaryny w Londynie, założonej z inicjatywy biskupa Czesława Sipowicza. Księgozbiór poszerzał się poprzez nowe nabytki sprowadzane z Białorusi, Polski, Rosji, USA, a nawet nabywane na aukcjach. Szczególnym rarytasem stała się „Biblia Skaryny", która niestety została z Biblioteki skradziona. W 1981 roku, po śmierci biskupa Czesława Sipowicza, o. Alexander został dyrektorem Biblioteki. Jego dziełem było określenie profilu białoruskiego księgozbioru w Londynie, w którym gromadzone są prace z zakresu historii, literatury, etnografii, periodyki oraz dokumenty i wspomnienia białoruskich emigrantów. W budynku, gdzie rozmieściła się Biblioteka, staraniem o. Alexandra założone zostało także niewielkie muzeum poświęcone historii Białorusinów (wśród eksponatów są pasy słuckie, haftowane ręczniki białoruskie, paszporty i koperty z opieczętowanymi (!) znaczkami Białoruskiej Republiki Ludowej, obrazy Piotra Miranowicza, a także pamiątki związane z latami represji i powojennej zsyłki Białorusinów Łarysy Geniusz, ks. Adama Stankiewicza, o. Jazepa Hermanowicza).

Ojciec Alexander był człowiekiem o niezwykłej osobowości, wielkich talentów i licznych zainteresowań. Jego ścisły umysł otwarty był szeroko na nauki humanistyczne. Posiadł wiedzę z zakresu teologii, historii Kościoła, filozofii, etyki, psychologii oraz praktyczne umiejętności pot-

rzebne do tego, by być dobrym kaznodzieją i duchownym. Znakomicie znał rodzimą i obcą literaturę, interesował się polityką, a z sytuacją na Białorusi był zaznajomiony na bieżąco. Nieustannie słuchał Radia Swaboda z Pragi. Znakomicie władał kilkoma językami. Już w wieku młodzieńczym prócz ojczystego białoruskiego posługiwał się polskim, rosyjskim, niemieckim i francuskim. Jego dalsza droga życiowa zmusiła Go do nauczenia się włoskiego, angielskiego oraz pogłębienie znajomości łaciny i greki.

Ojciec Alexander był wspaniałym rozmówcą, a Jego sarkastyczne poczucie humoru nadawało kolorytu każdej opowieści. Był człowiekiem głębokiej wiary, przyjaźnie nastawionym do ludzi, wspierał studentów z Białorusi nie tylko mieszkaniem, ale także pomocą stypendialną. Po katastrofie w Czarnobylu bardzo mocno zaangażował się w pomoc humanitarną dla dzieci białoruskich, wielokrotnie jeżdżąc własnym samochodem z darami na Białoruś. Założył Białoruski Komitet Pomocy Ofiarom Radiacji i propagował w Wielkiej Brytanii ideę wspierania poszkodowanych. Często powracał do wspomnienia o podróży na Białoruś wiosną 1990 roku, pierwszej po opuszczeniu ojczystej ziemi w 1944 roku. Jadąc pociągiem do Mińska, zupełnie nie spodziewał się, że na peronie powita go tłumnie młodzież z biało-czerwono-białymi flagami.

Wielką pasją o. Alexandra była nauka. Jego dorobek podzielić można na kilka części: prace z zakresu teologii, historii Kościoła, przekłady liturgiczne na język białoruski, biografie historyczne oraz tematy z zakresu historii kultury[1].

Jednym z najważniejszych wyzwań, jakie sobie stawiał, były przekłady na język białoruski tekstów liturgicznych. Opracowywał je bardzo dokładnie, starając się jak najlepiej oddać sens i zgodność słów. Zanim można było z nich korzystać, musiały one zostać zatwierdzone przez Kongregację Kościołów Wschodnich w Rzymie. Dzięki o. Alexandrowi wierni otrzymali „Кароткі катэхізм хрысціянскай навукі” (1988) „Выбраныя малітвы з *Малой падарожнай кніжкі*” Franciszka Skaryny (1992), katechizm „Наша вера” (1990), Liturgię św. Jana Złotoustego, Liturgię św. Bazylego Wielkiego, Liturgię Uprzednio Poświęconych Darów, a także m.in. modlitwy poranne, wieczorne, godzin, etc. Jego ostatnim dziełem był przekład psalmów na język białoruski.

Jednym z kierunków zainteresowań naukowych o. Alexandra była biografistyka osób związanych z chrześcijaństwem na Białorusi. Fascyno-

[1] Wykaz zebranych publikacji o. Alexandra Nadsona zob.: *Your Sun Shall Never Set Again, And Your Moon Shall Wane No More: Essays in Honor of Fr Alexander Nadson on the Occasion of his Eightieth Birthday and Fiftieth Anniversary of His Priesthood / Сонца тваё не закоіцца, і месяц твой не схаваецца: Зборнік артыкулаў па беларусістыцы і багаслоўі ў гонар 80-годзьдзя з дня нараджэньня і 50-годзьдзя сьвятарства айца Аляксандра Надсана*, ed. I. Dubianietskaya, A. MacMillin, H. Sahanovič, Miensk 2009.

wał go św. Cyryl Turowski, któremu poświęcił artykuły oraz monografię pt. „Сьвяты Кірыла Тураўскі" (1968, 1996, 2004), kilkakrotnie wznawianą za każdym razem w poszerzonej i poprawionej wersji. Postać przedstawił w kontekście epoki, pisząc na temat duchowej i kulturalnej roli świętego na Białorusi. Zajmował się osobą oraz spuścizną Franciszka Skaryny i Eufrozyny Połockiej[2]. Wiele Jego prac dotyczy Magdaleny z Zawiszów Radziwiłłowej, która na początku XX wieku wspierała chrześcijański ruch narodowy na Białorusi. Życiu księżnej poświęcona została niewielka książka „Княгіня Радзівіл і справа адраджэньня Уніі ў Беларусі" (Менск 2006) oraz kilka artykułów[3]. Autora interesowały przede wszystkim kwestie zaangażowania księżnej w życie religijne i w dzieło odrodzenia unii kościelnej na ziemiach białoruskich. W badaniach tych wykorzystywał przede wszystkim korespondencję Magdaleny Radziwiłłowej z ojcami marianami z Drui, przechowywaną w Bibliotece Białoruskiej w Londynie. Losom zakonników i ich roli w szerzeniu białoruskiej idei narodowej poświęcił osobną książkę pt. „Pro patria aliena. Кляштар беларускіх айцоў марыянаў у Друі (1924-1938)" (Менск 2006). Praca osadzona jest w szerszym kontekście stosunków narodowościowych panujących w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej i wyjątkowo niezręcznej polityki wobec mniejszości narodowych prowadzonej przez wojewodę wileńskiego płk. Ludwika Bociańskiego. Ojciec Nadson blisko związany był z byłymi zakonnikami z Drui: biskupem Czesławem Sipowiczem, o. Jazepem Hermanowiczem, o. Feliksem Żurnią, o. Tamaszem Padziawą. Podsumowaniem tej wieloletniej współpracy jest obszerna praca pt. „Біскуп Чэслаў Сіповіч. Сьвятар і беларус" (Менск 2004) omawiająca koleje losu późniejszego biskupa. Opowiada on o drodze duchowej, życiu, działalności religijnej i społecznej. Ta niezmiernie wartościowa praca, odsłaniająca kulisy wielu przedsięwzięć, oparta została na bardzo bogatym i unikalnym materiale źródłowym, m.in. wykorzystane zostały dokumenty i korespondencja ze zbiorów Biblioteki Białoruskiej, periodyki, wspomnienia, etc. W książce znajduje się także zestawienie prac opublikowanych przez bpa Sipowicza.

Kilkaset artykułów o. Nadsona dotyczących historii kultury białoruskiej opublikowanych zostało w różnych periodykach (m.in.: „Беларус на чужыне", „Наша ніва", „Літаратура і мастацтва", „Божым шляхам", „The Journal of Belarussian Studies"). Ciekawił się o. Alexander białoru-

[2] А. Надсон, *Кніга Скарыны ў Капенгагене*, „Божым шляхам", 1971, № 5 (128); tenże, *Міф якому не даюць памерці: Яшчэ пра імя Скарыны*, „Наша ніва", 2001, 25.10.2001; tenże, *Come, Saint Euphrosyne, and stand up for is!*, „Belarus News", 1995, nr 12.

[3] M.in.: А. Надсон, *Таямніца брыльянтавага кальe Магдалены Радзівіл*, „Наша ніва", № 49, 04.12.2000, с. 6-7; tamże, № 50, 11.12.2000, с. 8-9.

skim drukiem XVI-XVII wieku, rolą języka białoruskiego, porównywał białoruską współczesną literaturę do światowej, pisał o białoruskich pisarzach. Był głęboko przekonany o tym, że znajomość języka białoruskiego, używanie go w codziennym życiu — to sposób na budowanie tożsamości narodowej Białorusinów.

Zostawił też po sobie spisane i opublikowane kazania i rozważania, które wraz z innymi pracami przypomniane zostały w serii „Беларускі кнігазбор” w pracy: Аляксандр Надсан, *Выбранае* (Мінск 2014) przygotowane do druku przez Irynę Bahdanowicz. Książkę wstępnym słowem opatrzyła Lidia Sawik. Wydanie tego tomu, obejmującego część utworów sprawiło o. Alexandrowi wielką radość. Podobnie zresztą jak wydana ku Jego czci księga jubileuszowa pt. *Your Sun Will Never Set Again, And Your Moon Will Wane No More...*[4], zawierająca kilkadziesiąt artykułów o różnorodnej tematyce, napisanych przez bliskich Mu ludzi. Wyjazd na jej prezentację do Mińska w 2010 roku był ostatnią podróżną o. Nadsona do Ojczyzny. Ostatnie lata życia spędzał w otoczeniu młodzieży, wspierany także przez swojego następcę o. Siarhieja Stasiewicza. Zmarł w Barnet Hospital 15 kwietnia wieczorem. Spoczął na Islington and St. Pancras Cemetery 29 kwietnia 2015 roku.

Ojciec Alexander wyznaczył naukowe i duchowe drogi wielu osób. Słuchał, wspierał, dawał przykład. Jego życie naznaczone było wieloma nadziejami, działaniami, ale także nieustannymi rozczarowaniami i troskami, z których największą była skomplikowana sytuacja polityczna Białorusi. Należy żałować, że osoba o tak wielkim potencjale nie miała możliwości pracy nad odrodzeniem grekokatolicyzmu w kraju ojczystym. Tę niejasną dla wiernych decyzję Kościoła o. Nadson przyjmował z pokorą.

Ojciec Alexander był dobrym, życzliwym człowiekiem o wielkim duchowym blasku i sile. Trudno jest mi wyobrazić sobie, że nie stanie już nigdy w drzwiach Biblioteki, a nabożeństwo w cerkiewnej kaplicy odbywa się bez Jego udziału. Pozostały książki, artykuły, mądre przesłania, a także wspólnota ludzi, tak różnych od siebie, a przecież połączonych szacunkiem i miłością do tego tak skromnego człowieka.

Dorota Michaluk
(Toruń)

[4] *Your Sun Will Never Set Again, And Your Moon Will Wane No More ...*

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-43, Białystok 1994-2014 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-43); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-43 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava / Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il. **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org